

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 65

*Соціальні аспекти регіонального та загальноукраїнського
історико-культурного розвитку*

Ніжин
2011

УДК 821.161.206+94/477/"9"
ББК 83.3/4Укр./5+63.3/ 4Укр./52
Л 64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол № 10 від 02.06.2011 р.

Постановою ВАК України від 1 лютого 2010 р. № 1-05/5 збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із літературознавства та історії (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 7. – С. 8).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г. В.

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко;

з філології:

д. філол. н., проф. Н. М. Арват; д. філол. н., проф. О. Г. Астаф'єв; д. філол. н., проф. Н. І. Бойко; д. філол. н., проф. З. В. Кирилюк; д. філол. н., проф. О. Г. Ковальчук; д. філол. н., проф. П. В. Михед; д. філол. н., проф. А. Я. Мойсієнко; д. філол. н., проф. С. І. Потапенко;

з історії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н., проф. А. О. Буравченков; д. і. н., проф. В. М. Гладилін; д. і. н., проф., членкор. НАН України В. М. Даниленко; д. і. н., проф. В. О. Дятлов; к. і. н., доц. О. Г. Самойленко; к. і. н., доц. Є. М. Страшко; д. і. н., проф. Л. В. Таран; д. і. н., проф. Ю. І. Шаповал;

з теорії та історії культури, мистецтвознавства:

д. мист., проф. Г. І. Веселовська; к. мист., доц. Л. О. Дорохіна; д. мист., проф. М. А. Давидов; к. філос. н., доц. Л. Л. Корнеєва; к. мист. н., доц. Т. В. Ляшенко; д. мист., ст. н. співроб. О. С. Найдєн; д. мист., проф. В. І. Рожок; д. мист., проф. В. В. Рубан; к. мист. н., проф. С. В. Тишко; д. мист., проф. В. Д. Шулєгіна.

Л 64 Література та культура Полісся. – Вип. 65: Соціальні аспекти регіонального та загальноукраїнського історико-культурного розвитку / [відп. ред. і упор. Г. В. Самойленко]. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – 363 с.

УДК 821.161.206+94/477/"9"
ББК 83.3/4Укр./5+63.3/4Укр./52

© НДУ ім. М. Гоголя, 2011

© Самойленко Г. В., упорядник, 2011

УДК 82.09

Н.В.Сулейманова

Образ маски в художественной системе романа М.Ю.Лермонтова "Герой нашего времени"

У статті розглядається один із аспектів психологізму як кардинальної теми в творчості Лермонтова – функціональна роль маски. Підкреслюється багаторічна історія досліджень творчості поета, зокрема пов'язаних з проблемою психологізму, проте увага автора статті акцентується на недостатній вивченості феномена маски як одного з аспектів (форм) "таємної психології" Лермонтова. Маска розглядається як зовнішній знак дійсного ставлення героя до подій і людей.

Ключові слова: роман, романтизм, психологізм, маска, романтичний герой, сповідь.

В статье рассматривается один из аспектов психологизма как кардинальной темы в творчестве Лермонтова – функциональная роль маски. Подчеркивается многолетняя история исследования творчества поэта, в том числе связанных с проблемой психологизма, однако внимание автора статьи акцентируется на недостаточной изученности феномена маски как одного из аспектов (форм) "тайной психологии" Лермонтова. Маска рассматривается как внешний знак истинного отношения героя к событиям и людям.

Ключевые слова: роман, романтизм, психологизм, маска, романтический герой, исповедь.

One of the aspects of psychological analysis as cardinal subject in Lermontov's creative work that is functional role of mask is considered in the article. Many years researches history of poet's creative work, which connected with the problem of psychological analysis is emphasized in the article. But the author's article attention is accentuated on insufficient study of the mask phenomenon as one of the aspects or forms of Lermontov's "mystery psychological analysis". The mask is considered as outward sign of the hero true relation to the events and people.

Key words: novel, romanticism, psychological analysis, mask, romantic hero, creed.

Поэтика лермонтовского психологизма и особенно поэтика психологизма в "Герое нашего времени", безусловно, давно раскрыли многие свои тайны благодаря усилиям нескольких поколений исследователей. Первым эту проблему затронул еще Н.Г.Чернышевский, который рассматривал Лермонтова как ближайшего предшественника Л.Н.Толстого, предвосхитившего его "диалектику души".

В работах разных лет: Е.Михайловой ("Проза Лермонтова", 1957), Б.М.Эйхенбаума ("Статьи о Лермонтове", 1961), В.А.Мануйлова "Роман М.Ю.Лермонтова "Герой нашего времени": Комментарий" 1975), В.А.Грехнева ("О психологических принципах "Княгини Лиговской" М.Ю.Лермонтова", 1975), Б.Т.Удодова ("Роман М.Ю.Лермонтова "Герой нашего времени", 1989), Е.Г.Эткинда "Внутренний человек" и внешняя речь", 1998) проблема психологизма рассматривалась как кардинальная в изучении творчества М.Ю.Лермонтова. Несмотря на значительные успехи в решении этой проблемы, она до сих пор сохраняет устойчивое ощущение "открытости", "незаконченности". Объясняется этот факт недостаточной разработанностью в отечественном литературоведении теоретических основ психологизма как литературно-эстетического явления.

Одним из аспектов проблемы психологизма является проблема масочности, маскарадности в творчестве писателя-поэта, которая напрямую относится к его "тайной психологии". Этот феномен давно и настойчиво выделяется в качестве художественной доминанты лермонтовского психологизма.

Лермонтовские принципы "тайной психологии" во многом формируют поэтику психологизма в "Герое нашего времени". Выделим следующие ее свойства: 1) объяснения повествователя почти всегда воспринимаются как недостаточные; 2) скрытые причины поведения героя обычно характеризуются в общих чертах, и неповторимая истина данного конкретного побуждения или состояния остается за рамками объяснения; 3) комментарий намекает, намечает ориентиры, необходимые для отыскания истины, и этим ограничивается. Поэтому за пределами прямого анализа остаются главные тайны воссозданной в романе человеческой личности; 4) разгадка "тайны" доверена читателю и требует не только элементарной чуткости (достаточной для понимания прозрачного намека), но и определенных аналитических усилий. Автор ограничивается тем, что снабжает читателя необходимыми сведениями (обычно противоречивыми), незаметно стимулируя и направляя его аналитическую работу.

В своей творческой эволюции Лермонтов настойчиво идет ко все более глубокому постижению социальной обусловленности психологических типов. Вопрос о том, почему "внутренний человек"

(Жан-Поль) с его душой, богатым внутренним миром, с гуманными общечеловеческими задатками и возможностями превращается в "частичного", "обрубленного" (выражение Лермонтова, употребленного им в романе "Вадим"), ограниченного "внешнего человека", становится важнейшим в творчестве писателя. Проблема соотношения внутреннего и внешнего человека обусловила значительность и художественную полифункциональность в творчестве Лермонтова образа маски, представляющей одну из ипостасей героя и являющуюся приемом его психологической характеристики. Маска не просто непосредственно связана с ее носителем, но предстает одним из способов самовыражения, репрезентации, сокрытия/проявления героем самого себя в пределах текстового пространства с присущими лишь ему индивидуальными особенностями мироощущения и мировоззрения.

Внешнее и внутреннее в человеке – явления неразрывно связанные. Это понимали еще в глубокой древности. Древний мир, как доказала О.М.Фрейденберг, создает "изумительную систему масок, которые покрывают пестрое лицо жизни безапелляционным равенством изнутри идущих рубрик" [6, с. 221]. Лицо (понимаемое исследовательницей вовсе не как "лик – личина" у Бахтина и приравненное к фигуре актера) выступает лишь носителем маски и способно меняться, маска представляет собой родовый образ и остается неподвижной.

В европейском искусстве маска впервые появилась в греческом театре. Маска (persona) и человек (актер), ее носящий, у эллинов отождествлялись. Маска магически преображала действительность: "то-что-есть" становилось "тем-чем-хотелось бы быть" или "нужно было быть". Маска является сложнейшим многозначным мотивом мировой культуры, воплощением игрового начала жизни, универсальным символом, который, по мнению Х.Э.Керлота, подчеркивает наличие внутренней связи между символом (маской) и тем, что им представлено [3, с. 33]. "Внешнее" (маска) не только раскрывает, но и скрывает "внутреннего" человека. Т.е., традиционно понятие "маска" связывают со способностью скрывать истинное обличье (лицо), перевоплощаться в "другого" с определенной целью, при этом функции маски в разные исторические эпохи были различны, равно как и сложна, многозначная символика маски. Исчерпать ее невозможно, "дериваты" маски многочисленны, вариативны, что доказано исследованиями О.М.Фрейденберг, М.М.Бахтина, Ю.М.Лотмана, С.С.Аверинцева, Д.С.Лихачева, К.Леви-Стросса, Н.Фрая, М.Бодкин, У.Эко и др. ученых.

В народной культуре маска обладала возрождающим и обновляющим моментом и была связана, как доказал М.М.Бахтин, с карнавалом "с радостью смен и перевоплощений, с веселой отно-

сительностью, с веселым же отрицанием тождества и однозначности, с отрицанием тупого совпадения с самим собой; маска связана с переходами, метаморфозами, нарушением естественных границ..." [1, с. 48]. Связь с карнавалом в европейской культуре еще сохраняется в XVI–XVII веках: маска является важным фактором в комедийных постановках. Например, в комедии дель арте, где маска использовалась либо как следствие карнавальной традиции, либо для гротескного заострения каких-либо черт. Однако в любом случае важен был не столько комический эффект, сколько, свойственная маске, "свобода действий": она раскрепощала исполнителя, развязывала ему язык, позволяла беспощадно и безопасно высмеивать современников.

Функции маски, как доказывает М.М.Бахтин, существенно изменяются в исторические времена: маска получает ряд новых значений в романтизме, где она оторвана "от единства народно-карнавального мироощущения" [1, с. 48], здесь маска что-то скрывает, утаивает и обманывает. В романтическую эпоху роль маски диаметрально меняется. Маска утрачивает свой возрождающий и обновляющий момент и приобретает "мрачный оттенок" (М.М.Бахтин). Если в народном гротеске за маской всегда стоит многоликость и неисчерпаемость жизни, то в романтизме "за маской часто оказывается страшная пустота" [1, с. 48]. Она становится атрибутом не карнавальности, а *маскарадности*, приобретает мрачный оттенок, часто скрывает пустоту, ложь или таит в себе нечто демоническое, изначальное раздвоение. И все же маска всегда "окутана" тайной, особой атмосферой. Она "никогда не может стать просто вещью среди других вещей" [1, с. 48].

Выступая символом искусства и выполняя ролевую функцию, маска одновременно является деформированным двойником персонажа, экстраполяцией его на нечеловеческую среду. В эпоху романтизма она скорее уродлива по самой сути, ибо, являясь внешней имитацией оригинала, его материальной неодушевленной и деформированной копией, оболочкой, она проецирует его alter ego на совершенно иную среду, преломляя его сущность, а то и вовсе отбрасывая или заменяя собственной, пустой. Человек, надевший маску (осознанно или неосознанно), как бы превращается в другого персонажа, который может совершать действия, невозможные в обычной жизни или несовпадающими с его личностными качествами.

Проявление "маски" в романтизме и реалистической литературе чрезвычайно многообразно: здесь появляются различные способы маскировки: шутовство, актерство, вызывающее поведение, бравада, мимикрирование, приспособленчество и т.д. Маска рассчитана на

зрителя, чье восприятие строится по той же модели, что и ее собственное, при этом она способствует осознанию как себя самого, так и "другого", осмыслению его поведения, поступков, спроецированных на себя самого.

Средой, в которой функционируют маски, является социум, где маска становится своеобразным защитным механизмом личности, человеческой индивидуальности, поведенческой стратегией, направленной на поддержание другого "я", возникающего из желания создать ложное впечатление о себе или обрести анонимность. "Социальность" как совокупность мировоззренческих, культурных, идеологических установок в определенной степени воздействует на "избрание" личностью той или иной маски [4].

В обществе, в котором обретаются лермонтовские герои, где духовным, личностным ценностям противопоставлены ценности безличные и бездуховные, внешние социальные амплуа героев-персонажей превращаются в своего рода маски, скрывающие подлинную сущность их носителей. Опасность ситуации заключается в том, что со временем эти социальные роли-маски становятся "естественными" для самих героев и их окружения, что приводит к "прорастанию" маски во внутрь: личина деформирует и подменяет лицо. Поэтому и возникает порой парадоксальная ситуация: настоящие (не маскарадные) человеческие эмоции, проявляющиеся у героев их окружению представляются как искусные личины-маски. К примеру, Евгению Арбенину в "Маскараде" в трагические минуты у гроба Нины Казарин доверительно говорит: "Да полно, брат, *личину* ты сними. / Не опускай так важно взоры. / Ведь это хорошо с людьми, / Для публики, – а мы с тобой *актеры*" [2, т. III, с. 103].

Талантливо актерствует Печорин, меняя поведенческие маски в зависимости от "зрителей" и "задач", которые ставит перед собой герой. В этой связи обратим внимание на наблюдение Е.Г.Эткинда. "Загадку" Печорина ученый объясняет умением героя играть маски. Исследователь определяет пять таких социальных масок-амплуа Печорина: с Грушницким он – "циник-грубиян и циник-фразер", с княжной Мери – "демонический оболъститель", с доктором Вернером – "рассудительный эгоист, позабывший об эмоциональной жизни", с самим собою – философ [7, с. 95–106]. Своеобразие "масочной" психологической ситуации заключается в том, что большинство героев-персонажей лермонтовского романа также носят определенные маски, понять которые Печорину не составляет большого труда, а значит и самому легко сыграть определенную роль, например, циника и фразера с Грушницким, который сам является таковым: "он из тех людей, которые на все случаи жизни имеют готовые пышные

фразы, <...> которые важно драпируются в необыкновенные чувства, возвышенные страсти и исключительные страдания. Производить эффект – их наслаждение..." [2]. Если в случае с Грушницким поведенческая модель, маска Печорина строится на "ходульной романтичности" и выглядит пошлой, то в ситуации с княжной Мери "игровое" поведение Печорина строится с установкой на глубокие эмоции героини с учётом "культурного кода" романтического демонического Героя, с "амплуа" завоевателя-соблазнителя. Образ "загадочный" и в глазах барышни романтической эпохи привлекательный.

Демон у романтиков, как известно, выступая в контексте философской и знаковой метафорики, лишен негативной окраски, которой он обладает в религии. Его можно трактовать как символ сомнения, диалектического отрицания, искушения, свободы, гордого непокорства, символ, олицетворяющий сложную борьбу и взаимную относительность добра и зла в душе человека и представляющего собой начало становления, сопряженное, как и всякое становление, с категорией бунта против существующего (на данном этапе) миропорядка. Поскольку в романтизме категория бунта обретает вселенское метафизическое значение, вполне понятным становится внимание романтиков к категории демонического как олицетворению этого бунта и поиску новых форм культурных и исторических связей, как способу переосмысления утративших непреложность истины ценностей. Таким образом, демонические качества в романтическую эпоху считались достоинствами героя.

Безжалостная автохарактеристика в духе демонического героя, прозвучавшая в известном монологе Печорина: "Да, такова была моя участь...", должна была произвести необходимый Печорину эффект: заинтриговать героиню, вызвать сострадание.

На монологе Печорина перед княжной Мери не раз фокусировались исследовательские усилия. Этот эпизод является одним из главных в романе. Единственная в своем роде психологическая ретроспектива, превращенная автором в насыщенный очерк внутреннего развития, сделан звеном игры, интриги, спектакля. Исповедальный рассказ героя мы вправе рассматривать как имитирующий аналитическую проникновенность, как нечто противоположенное исповеди-монологу в "Бэле", где преобладает откровенность, наблюдается соответствие слова и намерения. В "Княжне Мери" исповедальный монолог Печорина озадачивает своей двусмысленностью, сочетанием психологичности и не скрываемого актерства. В "Бэле" "смысловые колебания" (И.А.Гурвич) порождает само движение автохарактеристики, в "Княжне Мери" аналитический экскурс (монолог-экскурс) развертывается вполне последовательно, но наличие игрового задания делает смысл исповеди двойственным.

Печоринские исповедальные монологи неравноценны, неравнозначны в масштабе всего романа, но в "Княжне Мери" смысловая неравноценность особенно заметна, поскольку Печорин высказывается то в игровых ситуациях (общение с Мери, с Грушницким), то вне игры (беседы с доктором, с самим собой). Правда, и вне игры герой не свободен от позы, и маски. Соотнесение "искреннего" и "ложного" можно рассматривать как качественные показатели принадлежащего герою слова.

Объяснительный монолог "для" княжны приводит на память рассказ "для" Максима Максимовича. Эти монологи тематически параллельны и между ними существует содержательная связь.

Исповедь в "Бэле" начинается с многозначительной посылки: "Воспитание ли меня сделало таким, бог ли так меня создал..." [2, с. 37]. О том, как Печорин "создан", читатель узнает из последующей его автоаттестации, "воспитание" же в ней обойдено. Но как раз отсюда тянется след ко второй исповеди, где представлен процесс социального "воспитания". Печорин разворачивает перед княжной картину происшедших с ним нравственно-психологических метаморфоз и заключает: "лучшие чувства", спрятанные от "света", погибли, "умерли". Игра героя масками передает тонкий психологический рисунок. Обратим внимание, нечто похожее описывает Л.Н.Толстой в своей "Исповеди": "Я всей душой желал быть хорошим; но я был молод, у меня были страсти <...> Всякий раз, когда я пытался высказать то, что составляло самые задушевные мои желания, то, что я хочу быть нравственно хорошим, я встречал презрение и насмешки..." [5, с. 97–98]. Создается впечатление, что ранее упомянутая Печориным "порча души", мотив отрицательного влияния "света" подсказан первой исповедью. Таким образом, возникает смысловая перекличка, которая указывает на повествовательную соотнесенность исповедальных речей героя. Перекличка монологов сближает элементы изображения. Еще фрагмент из сказанного княжне: "Узнав хорошо свет и пружины общества, я стал искусен в науке жизни и видел, как другие без искусства счастливы" [2, с. 104]. Ранее, напомним, было сказано о "науках". Все печоринские монологи демонстрируют сходство в логике суждений при различии их конкретного содержания. Связь между монологами в границах текстуальных, смысловых перекличек выступает как средство закрепления и усиления эффекта неопределенности.

Таким образом, маска в романе "Герой нашего времени" является одной из своеобразных форм психологизма, который основывается на рассмотрении внешнего как особого знака внутреннего. Законы интериоризации (переход внешнего во внутреннее) и экстериоризации (переход внутреннего во внешнее), их взаимосвязь обуславливают наличие в романе двух основных форм психологизма –

раскрытие психических процессов и состояний в их внешнем проявлении (маска, портрет) и непосредственного, прямого анализа психики героя как источника его устремлений, поступков и действий (исповеди-монологи).

Литература

1. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М. М. Бахтин. – [2-е изд.]. – М. : Худож. лит., 1990. – 543 с.

2. Лермонтов М. Ю. Собр. соч. : в 4 т. / М. Ю. Лермонтов ; под общ. ред. И. Л. Андронникова, Д. Д. Благого, Ю. Г. Оксмана ; подг. текста и прим. Г. М. Фридлиндера и Н. А. Любович. – М. : Худож. лит., 1958.

Т. 3 : Драммы, – 1958. – 502 с. ;

Т. 4 : Проза. Письма. – 1958. – 594 с.

3. Керлот Х. Э. Словарь символов / Х. Э. Керлот. – М. : REFL-book, 1994. – 608 с.

4. Осьмухина О. Ю. Маска как средство саморепрезентации реальной личности в социальном измерении [Электронный ресурс] / О. Ю. Осьмухина. – Режим доступа:

// www.apdavydov.com/rus/seminars. – Название с экрана.

5. Толстой Л. Н. Собр. соч. : в 20 т. / Л. Н. Толстой. – М. : Худож. лит., 1964.

Т. 16. – 1964. – 432 с.

6. Фрейденберг О. М. Поэтика сюжета и жанра / О. М. Фрейденберг ; [подготовка текста, справочно-научный аппарат, предварение, послесловие Н.В. Брагинской]. – М. : Лабиринт, 1997. – 448 с.

7. Эткинд Е. Г. "Внутренний человек" и внешняя речь : Очерки поэтики русской литературы XVIII–XIX вв. / Е. Г. Эткинд. – М. : Школа "Языки русской культуры", 1998. – 448 с., 1 илл.

УДК 821.161.1.09

Ю.В.Якубина

"... Я иду тою же дорогою..." (к вопросу духовных истоков Гоголя)

На основі ніжинських листів Гоголя-гімназиста розглядаються питання духовної еволюції письменника.

Ключові слова: ніжинський період, епістолярій, духовний і творчий розвиток, православний календар.

На основе нежинских писем Гоголя-гимназиста рассматриваются вопросы духовной эволюции писателя.

Ключевые слова: нежинский период, эпистолярный, духовное и творческое развитие, православный календарь.

On the basis of nijn'skij letters of Gogolya-high school student the questions of spiritual evolution of writer are examined.

Key words: nijn'skij period, epistolary, spiritual and creative development, orthodox calendar.

В современном гоголеведении проблема духовной эволюции писателя является одной из актуальных. Внимание ученых привлекают обстоятельства и условия, в которых проходило становление Гоголя-художника, Гоголя-историка, Гоголя-мыслителя. Сегодня задача исследователей, по мнению И.Виноградова, состоит в том, чтобы освободить творчество писателя "... от наросших на нем произвольных интерпретаций...", которые, к огорчению самого Гоголя, раздавались – и поныне раздаются – из уст тех, кому христианская мысль писателя является чуждой" [1, с. 5].

Истоки Гоголя пытался проследить его первый биограф П.Кулиш в "Записках о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленных из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем". Концепция книги П.Кулиша была призвана закрепить в восприятии читателей образ "художника-христианина". Биограф обратился к письмам писателя, которые "становятся центральным звеном беллетристического рассказа автора и главной формой создания портрета Гоголя для читателя" [2, с. 135]. Замысел и идея биографии П.Кулиша восходят к "Выбранным местам из переписки с друзьями" Гоголя.

Проблема внутреннего развития Гоголя сложна и многогранна, она требует скрупулезного изучения не только литературных трудов писателя, но и его эпистолярия. Во многом интерес к проблеме духовной эволюции в биографическом дискурсе Гоголя был обусловлен собственным признанием писателя в письме к С.Т.Аксакову (1844 г.): "С 12-летнего, может быть, возраста я иду тою же дорогою, как и ныне, не шатаюсь и не колеблюсь никогда во мнениях главных" [3, т. XII, с. 301].

В связи с этим откровением особый интерес представляет нежинский период биографии Гоголя, когда "были заложены основы для дальнейшего становления его как духовного писателя, автора "Размышлений о Божественной Литургии" [4, с. 382]. По наблюдению В.Воропаева, именно этот период, связанный с учебой Гоголя в Гимназии высших наук, и определил характер его духовного образования [5, с. 10].

Одним из важнейших источников знания о нежинском периоде Гоголя признаны его письма, ставшие предметом изучения многих

исследователей [6, с. 206–216]. Представляет интерес оценка К.Мочульского ранних писем Гоголя: "Отрочество его – время сложной и глубокой внутренней работы. К сожалению, об этом периоде нам приходится судить только по письмам его к родным, а это – источник недостаточный и недостоверный: недостаточный, потому что Гоголь – замкнутая и скрытная натура и о самом значительном или сообщает намеками, или совсем умалчивает; с матерью он не откровенен; недостоверный, потому что письма Гоголя никогда не отражают точно его душевного состояния. Образ его, преломляясь в переписке, претерпевает двойное искажение: литературной манеры и психологической позы" [7, с. 45].

Принимая во внимание это высказывание, а также известный протеизм автора писем, мы все же попытаемся добавить некоторые штрихи к образу, раскрывающие свойства личности Гоголя, свидетельствующие о сложнейшем процессе его духовной эволюции.

Некоторые наблюдения касаются отношения Гоголя-гимназиста к церковным праздникам, занимавшим в православном сознании начала XIX века важное место. В христианских годовых праздниках заложен алгоритм бытия человека, связанного с Богом духовными узами. Наряду с глубоким внутренним единением в строгом соответствии с православным календарем регламентировались и отношения в повседневной сфере, что совокупно составляло код поведенческой модели человека.

Гоголю-гимназисту, унаследовавшему от родителей обостренное восприятие, нелегко давалось освоение новой среды обитания. Ранние письма из Нежина свидетельствуют не только о его душевных, но и физических страданиях, вызванных, в первую очередь, разлукой с родными [3, т. X, с. 35–36].

Это обстоятельство порождало негативную реакцию на нежинские реалии, возможно, "жители Нежина, действительно, были "мертвыми душами", и рефлексировавший юноша, рано пришедший к осознанию своего избранничества, поистине страдал от их "земности" [7, с. 46]. Заметим при этом, что в творческом сознании младшего соученика Н.Гоголя по Гимназии Е.Гребенки духовное "захолустье" воспитанников семинарии ("Пиита") вполне соответствовало топосу местности, именуемой "городок Захолустье", и отличалось от Нежина: "Уездный городок, в котором Аполлос Иванович просвещал человечество под надзором своего благодетеля, был отъявленное захолустье в обширной Российской империи, изобилующей всяческими захолустьями... Во всем городке красовалась только одна деревянная церковь; торчало несколько деревянных одноэтажных домов

какой-то сонной архитектуры, несколько лавочек, у заставы пестрая будка – и все тут" [8, с. 31].

Облик Нежина начала XIX века резко контрастировал с "приземленностью" его обитателей, впечатляя, прежде всего, обликом культовых сооружений, возвышавшихся над городом: "Благодаря своему низменному положению, длинный ряд его довольно красивых и многочисленных церквей и нескольких выдающихся более значительных каменных зданий делают его весьма красивым..." [9, с. 23–24].

Нежинская гимназия высших наук находилась словно в окружении величественных храмов, и в силу компактности строений их купола и колокольни были видны из окон Гимназии. Такое расположение "храма наук" идеологически как бы закрепляло мысль о неразрывной связи просвещения и духовного развития человека.

С основанием в 1824 г. домового Свято-Александровской церкви влияние Гимназии высших наук в Нежине усилилось. По убеждению ее директора И.С.Орлая, одной из задач учебного заведения было формирование основополагающих христианских ценностей: воспитанники "благоговейно слушая христианское богослужение, наравне с науками, выучивали бы христианские душеспасительные обязанности" [10, с. 92].

Для проведения службы, преподавания богословских предметов в Гимназии "как старший в Нежине из духовных лиц" был приглашен П.И.Волынский, ставший также духовником гимназистов [11, с. 100]. Усилия попечителя и директора Гимназии, направленные на устройство церкви, увенчались успехом: "Гимназическая церковь благолепно украсилась богатою утварью, изящным иконостасом и ризницей. Богослужение открылось при пении клира из учеников, согласием и музыкальной выправкой обращавшего на себя одобрительное внимание посетителей, дело разумевших..." [12, с. 46–47]. На важнейшие праздничные богослужения в домовую церковь Гимназии собиралось около 300 прихожан из числа профессоров, служащих, гимназистов, местных жителей.

Свято-Александровская церковь играла важную роль в жизни гимназистов и оказывала сильное влияние на формирование их религиозных взглядов, что не могло не отразиться на тематике произведений представителей нежинской школы. Сложившиеся в это время религиозные убеждения Гоголя находят своеобразное художественное решение в его раннем произведении "Ганц Кюхельgarten". Введенный мотив благочестивой жизни пастора, благодарная память прихожан ("Не он ли нам спасением служил? / Нас наделял своим духовным хлебом, В словах добру прекрасно поучая. / Не он ли был утешою скорбящих; / Сирот и вдов нетрепетным щитом" [3, т. I, с. 90] и

сооружение на его могиле "последнего знака его существования" – важные духовные компоненты идеального мира Гоголя, художественный образ которого резко контрастирует с реальной жизнью.

В гимназический период Гоголь активно осваивал технику эпистолярного жанра с характерными стилистическими фигурами и штампами. Однако уже в ранних письмах наряду со сведениями о школьной жизни вырисовываются особенности гоголевского бытия, нашедшие воплощение в пространственно-психологической оппозиции Нежин/Васильевка, одиночество/родные. Это подтверждается и первым его поэтическим опусом "Две рыбки".

Адаптация Гоголя в Гимназии проходила сложно, в значительной степени выражалась ощущением серости его "вечного заточения" [3, т. X, с. 120], прерываемого лишь каникулами, обеспечивавшими возможность "... в одно мгновение ока увидеть всех *родных*, все близкое сердцу..." [3, т. X, с. 92].

Гоголь особо выделяет дни православных праздников из чреды однообразных будней, регламентированных классными занятиями, подготовкой к урокам, короткими часами досуга под неусыпным оком надзирателя. В Гимназии эти праздники проводились в строгом соответствии с церковными канонами – обязательными ночными бдениями и торжественными богослужениями. Важно отметить, что некоторые из них дарили воспитанникам возможность встречи с родными. Это, в первую очередь, "большой самый праздник – Светлое Воскресенье", когда "не работают целую неделю" [13, т. VIII, с. 396], а также Рождество, прерывавшее занятия с конца декабря на три недели. Гимназисты получали возможность сменить атмосферу замкнутого пространства учебного заведения на счастливые часы пребывания в кругу семьи.

С детскими впечатлениями Никоши-гимназиста связана в сознании Гоголя трансформация образа Светлого Воскресения. Более полное выражение этот образ получает в заметках "Записной книжки 1841–1844 гг.", выписках "О Воскресении" из "Христианского Чтения" за 1842 год [13, т. VIII, с. 549–542] и окончательное – в отдельной главе "Выбранных мест из переписки с друзьями". Осознав истину высшего порядка, Гоголь утверждает: "... не умирают только те обычаи, которым определено быть вечными", они "... умирают в букве, но оживают в духе" [13, т. VI, с. 191–192].

В гимназических письмах 1821–1826 гг. Гоголь стремится в Васильевку, поэтому одним из их лейтмотивов был призыв к родителям забрать его на пасхальные или рождественские праздники. О том, "как жарко... всегда хотел ехать на праздник..." [3, т. X, с. 120] и какими аргументами Гоголь подкреплял свое желание увидеться с

родными, говорят нежинские письма. Самый важный и действенный довод, состоит в том, что он "еще ни разу на ... праздник... не был дома" [3, т. X, с. 43]. Родителям только остается приехать или прислать к Рождеству за ним, ведь Гоголь продумал все детали, включая и содержание письма для инспектора: "Советую для этого письмо составить особое, в котором извещайте меня просто, что посылаете экипаж с тем, чтобы я на праздник Р.Х. приехал для свидания к вам" [3, т. X, с. 79].

В 1821 году, обращаясь к родителям с просьбой забрать его на Рождество, он ссылаясь на И.С.Орлая, обещавшего отпустить его при условии хорошего поведения [3, т. X, с. 38], в 1823 – мотивировал тем, что к праздникам погода "становится лучше" [3, т. X, с. 44], а в 1825, намекая матери на некие таинственные "основательные причины", сообщал, что ехать ему нужно непременно, т.к. с ним будет профессор К.В.Шапалинский, приглашенный на праздники к Д.П.Трощинскому [3, т. X, с. 63].

Потребность в духовном единении с близкими у Гоголя была настолько сильна, что он заблаговременно строил планы своего отъезда. Так, в октябре 1824 г. он сообщал родителям, что их "... распускать... будут 18 числа (*декабря. – Ю.Я.*)", а приехать за ним надо 16 декабря [3, т. X, с. 50]. Из письма М.И.Гоголя-Яновской 1826 г. известно, что от сына она "до октября... получала... по несколько писем в месяц, и во всех убедительно просит... прислать за ним" [14, с. 674].

Во время учебы в Нежине Гоголю пришлось не только испытать одиночество, тоску, но и пережить весть о потере отца. В письме матери от 23 апреля 1825 г. содержатся элементы, более соответствующие жанру молитвы: "Благословляю тебя, священная вера! В тебе только я нахожу источник утешения и утolenия своей горести" [3, т. X, с. 53]. После смерти В.А.Гоголя-Яновского свидание Гоголя с родными обретало особенное значение не только для него, но и для его родных. Не говоря уже о собственной самоидентификации, Гоголь в восприятии семьи мыслился как преемник отца, старший в роду.

Чувство отчужденности у Гоголя обострялось в дни православных праздников, когда в силу различных обстоятельств он оставался в Нежине среди немногих, "из самых дальних мест", сверстников. Притягивавшая "уютной патриархальной статикой, жизненной полнотой и целостностью" [15, с. 67], Васильевка выгодно контрастировала на фоне гимназического одиночества: "... здесь на праздниках такая скука, что ужась, я сам не знаю, что делать. Вообразите себе сидеть одному, поджавши руки и повеся голову, хоть кому придет тоска поневоле" [3, т. X, с. 51].

Православные праздники для Гоголя-гимназиста служили еще и вехой, отмечающей время, проведенное вне дома: "Сегодня 15 октября, через два месяца, то есть 15 декабря, мне можно уже ехать на Рождество. Странное дело! не более трех месяцев, как я из дому, и уже чувствую, будто год не виделся с вами" [3, т. X, с. 76]. "Давно ли я приехал с Рождества? А уже трех месяцев как не бывало, половина времени до каникул утекла" [3, т. X, с. 92].

Гоголь стремился возвратиться в Васильевку, которая в некоторой мере являлась воплощением формировавшегося в период обучения "идеала человеческого единения" [16, с. 18]. В нежинском бытии следует искать истоки его страдальчества, обусловленного тем, что процесс психологической сепарации личности (Дж.Хоффман), определяющий важные этапы формирования мировоззрения, проходил в условиях оторванности от семьи, усугубившихся ощущением потери отца, маленьких сестер, бабушки.

Гоголь болезненно-остро воспринимает и переживает жизненное противоречие: стремится быть ближе к родным, но вынужден оставаться в полупустом пансионе. Выход он находит в стремлении к творчеству (желание играть на скрипке, уроки живописи и рисования, театральные представления, участие в рукописных журналах, создание первых литературных опытов). Именно в Гимназии Гоголь прошел позиционную сепарацию – способность оценивать окружающий мир не только в соответствии с усвоенными в семье понятиями, но и формировать собственные выводы и позицию на основе обретенного опыта.

Духовное развитие Гоголя-гимназиста тесно связано с его творческими устремлениями и планами. Так, к Рождеству, одному из главных православных праздников, Гоголь предполагал научиться "совершенно... танцевать" [3, т. X, с. 42] или обещал выполнить просьбу матери и "заготовить" свои первые сочинения [3, т. X, с. 73]. В Пасхальную неделю также появится возможность творческой реализации, поскольку он "Светлому празднику" вместе с товарищами готовит несколько пьес [3, т. X, с. 86].

Конец 1826 – начало 1827 г. был для Гоголя особенно удачным. Он только что возвратился с Рождественских праздников и с головой окунулся в подготовку театрального представления, приуроченного к Масленице. Осуществление творческих замыслов порождало чувство эмоционального подъема: "Я не знаю, когда лучше я проводил время, как не теперь, даже досаую на скорый полет его" [3, т. X, с. 82]. Вдохновленный и окрыленный успехом, Гоголь описывал Г.Высоцкому [3, т. X, с. 85]. и М.И.Гоголь-Яновской [14, с. 675] проведенные праздники. На волне успеха юные актеры задумали осуществить

постановку еще нескольких пьес к Пасхе [3, т. X, с. 86]. В первой половине апреля при большом стечении народа состоялось шесть представлений [10, с. 57–58].

Наметившаяся у Гоголя тенденция преломления жизненных и творческих планов сквозь призму религиозного сознания будет проявляться и в дальнейшем. Заметим, что и другие события в жизни Гоголя, связанные с православным календарем, с течением времени все более наполняются сакральным смыслом.

Значительным представляется один из эпизодов заграничных путешествий Гоголя. Это касается его приезда в Рим, о чем Гоголь сообщает матери: "Переезд мой в Италию, или, лучше самый Рим затянулся почти на три недели. Ехал я морем и землю с задержками и с остановками, но, несмотря на все это, поспел как раз к празднику. Обедню прослушал в церкви святого Петра, которую отправлял сам папа" [3, т. X, с. 89]. В описании препятствий, которые преодолел Гоголь по пути в Рим, само описание праздничного богослужения с оттенком "чудесного" ("народу несколько тысяч стояло в церкви, но она ... казалась пуста") – все наводит на мысль, это явление в вечный Рим к Святому Воскресению не случайно. В письме А.С.Данилевскому messiанский мотив находит более лаконичное выражение: "Я приехал в Рим как раз накануне светлого праздника, и первое, что увидел, это был папа. Таким образом, я выполнил старое правило. Обедню отслушал в беспредельном Петре, который все казался пуст, как ни много в нем было народу" [3, т. IX, с. 96].

Выход в свет "Выбранных мест из переписки с друзьями" также увязывается в сознании Гоголя и его друзей с главнейшими православными праздниками. Получивший от Гоголя последнюю рукопись "Выбранных мест" П.А.Плетнев торопился с публикацией. В письме к С.П.Шевыреву он выражал обеспокоенность препятствиями цензурного характера: "... едва ли и к Новому году я успею раздаться с книгою" [17, с. 164–165]. Хлопоты Гоголя относительно второго издания "Выбранных мест" в Москве были направлены на то, чтобы оно вышло в свет к Пасхе. Явление миру "Выбранных мест" в такие важные для христиан дни обеспечивало реализацию апостольского проекта Гоголя: "Книге следует непременно выйти к Светлому Воскресению" [17, с. 73]. Гоголь исполнен сознанием того, что кульминационной точкой глубоких религиозных переживаний верующих на протяжении многих недель духовного очищения становится Светлое Воскресение. И явление Гоголя-проповедника со своим пророческим словом именно в это время как бы предполагало усиление сакрального смысла его книги и определяло пророческий профиль ее автора [18, с. 22]. Мироощущения людей после праздника создают принци-

пиально иную картину: "Вся Россия погружается в непробудный сон во всех отношениях" [17, с. 73].

Таким образом, христианское мироощущение Гоголя-гимназиста с течением времени претерпевает качественные изменения, можно говорить об углублении понимания православных истин, приведшее впоследствии к "Размышлению о Божественной Литургии", объединившей художественное и богословское начала гоголевского мировосприятия. Тема религиозного сознания и миссии художника тесно переплетена в творчестве Гоголя: "Разнесется звонкими струнами поэтов, развозвестится благоухающими устами святителей, вспыхнет померкнувшее – и праздник Светлого Воскресения воспряднуется..." [13, т. VI, с. 192]. Вершиной духовных исканий Гоголя стала работа над "Выбранными местами из переписки с друзьями" – глубинный смысл которой восходит к Священному Писанию и раскрывает "внутреннюю идею книги ... о необходимости возвращения к духовным истокам" [19, с. 155].

Литература

1. Н.В.Гоголь и Православие / Вступ. статья и примеч. И. А. Виноградова ; сост. И. А. Виноградова, В. А. Воропаева. – М. : Отчий дом, 2004. – С. 5–18.
2. Михед П. В. Біля витоків "православного" гоголезнавства: Пантелеймон Куліш / П. В. Михед // Київська Русь: літературно-критичний часопис. – К., 2007.
Кн. I (X). – 2007. – С. 122–144.
3. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. / Н. В. Гоголь. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1937–1952.
Т. 10 : Письма. 1820–1835 / ред. В. В. Гиппиус. – 1940. – 540 с.
Т. 12 : Письма. 1842–1845 / ред. Г. М. Фридендер. – 1952. – 720 с.
4. Виноградов И. А. Гоголь – художник и мыслитель: Христианские основы мирозерцания / И. А. Виноградов. – М. : Наследие, 2000. – 448 с.
5. Воропаев В. А. "Духом схимник сокрушенный"... Жизнь и творчество Н.В.Гоголя в свете Православия / В. А. Воропаев – М. : Моск. рабочий, 1994. – 160 с.
6. Иофанов Д. Н.В.Гоголь. Детские и юношеские годы / Д. Иофанов. – К. : Изд. АН УССР, 1951. – 423 с.
7. Мочульский Константин. Духовный путь Гоголя / Константин Мочульский // Н.В. Гоголь и Православие / [сост. И. А. Виноградова, В. А. Воропаева ; вступ. ст. и примеч. И. А. Виноградова]. – М. : Отчий дом, 2004. – С. 40–154.
8. Гребінка Є. П. Твори : у 3 т. / Є. П. Гребінка. – К. : Наукова думка, 1981.

Т. 3 : Повісті. Оповідання. Нариси. Статті. Рецензії. Листи / ред. тому Б. А. Деркач. – 704 с.

9. Сребницький І. Нежин / І. Сребницький // Гимназія вищих наук і Лицей кн. Безбородко / сост. Н. В. Гербель. – [2-е изд., испр. і доп.]. – СПб. : В Тип. В. Безобразова і комп., 1881. – Отд. І. – С. 11–26.

10. Лавровський Н. А. Гимназія вищих наук кн. Безбородко в Нежині (1820–1832) / Н. А. Лавровський. – К. : Тип. М. П. Фрица, 1879. – 159 с.

11. Кукольник Н. П.І.Волынский / Н. Кукольник // Лицей князя Безбородко / изд. гр. Г. А. Кушелев-Безбородко. – СПб. : Тип. ИАН, 1859. – С. 100–101.

12. Хойнацкий А. Ф. Институтская Свято-Александровская церковь в городе Нежине : историко-статистический очерк / А. Ф. Хойнацкий. – Чернигов : Губернская тип., 1877. – 124 с.

13. Гоголь Н. В. Собрание сочинений : в 9 т. / Н. В. Гоголь ; сост., подгот. текстов и коммент. В. А. Воропаева, И. А. Виноградова. – М. : Русская книга, 1994.

Т. 6 : Духовная проза. Критика. Публицистика. – 1994. – 557 с.

Т. 8 : Исторические наброски. Заметки о русском быте. Словари, записные книжки. Выписки из творений святых отцов. – 1994. – 860 [1] с.

14. <Ореус И. И. > Трощинский Дмитрий Прокофьевич / <И. И. Ореус> // Русская старина. – 1882. – № 6. – С. 640–682.

15. Скуратовский В. На пороге как бы двойного бытия (из наблюдений над мирами Гоголя) / Вадим Скуратовский // Гоголеведческие студии / отв. ред. П. В. Михед. – Нежин : МПЧ Сигнал, 1997.

Вып. 2. – 1997. – С. 64–102.

16. Крутикова Н. Е. Н.В.Гоголь: исследования и материалы / Н. Е. Крутикова. – К. : Наукова думка, 1992. – 312 с.

17. Н.В.Гоголь : материалы и исследования / АН СССР. Ин-т рус. лит.; под ред. В. В. Гиппиуса. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1936.

Т. 1. – 1936. – С. 164–166.

18. Михед П. Апостольський проект Миколи Гоголя (спроба реконструкції) / Павло Михед // Михед П. Слово художне слово сакральне... : збірник статей і рецензій. – Ніжин : ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2007. – С. 3–22.

19. Томачинский В. К вопросу о своеобразии стиля "Выбранных мест из переписки с друзьями" Н.В.Гоголя // Гоголеведческие студии. – Нежин, 1999.

Вып. 4. – 1999. – С. 147–156.

**"... Впрочем, до Гоголя всякому далеко..."
(рецепція другого тому "Мертвих душ" у творах "Садівник
у засланні" Кіра Буличова та "Зустріч у дорозі" Анни Зегерс)**

У статті досліджується рецепція другого тому "Мертвих душ" Миколи Гоголя в оповіданнях "Садівник у засланні" Кіра Буличова та "Зустріч у дорозі" Анни Зегерс.

Ключові слова: Гоголь, К.Буличов, А.Зегерс, "Мертві душі", рецепція.

В статье исследуется рецепция второго тома "Мертвых душ" Николая Гоголя в рассказах "Садовник в ссылке" Кира Булычева и "Встреча в пути" Анны Зегерс.

Ключевые слова: Гоголь, К.Булычев, А.Зегерс, "Мертвые души", рецепция.

The article deals with the reception of the second volume of "The Dead Souls" by Nicolay Gogol in the works "The gardener in the deportation" by Kir Bulychev and "A meeting on the way" by Anna Zegers.

Key words: Gogol, K.Bulychov, F.Zegers, "Dead Souls", reception.

*Увесь сукупний культурний світ
у всіх його формах прийшов із традиції.
Едмунд Гуссерль*

При аналізі творчості Миколи Гоголя, зокрема другого тому "Мертвих душ", актуальним є питання про його продовження та закінчення. Переконаливою видається думка І.Вишневської про вплив ідейно-художнього змісту твору на розвиток і новаторські пошуки російського роману: "Не тільки з "Шинелі" вийшла російська література, багато що визначилось для неї і в другому томі "Мертвих душ" [3, с. 217].

Одним із сучасних авторів, котрий у своїй творчості використав тему другого тому "Мертвих душ", був Кір Буличов (Ігор Всеволодович Можейко) (1934–2003), відомий радянський письменник-фантаст, вечний-сходознавець.

В оповіданні "Садівник у засланні" (1972), за задумом автора, лікар Павлиш на планеті Дена знайомиться з садівником. Згодом з'ясується, що цей "садівник у засланні" – Гурій Ніц, професор літератури, гоголезнавець, котрий відбуває на планеті покарання за свої

проступки, здійснені в ім'я літератури: за декілька днів до спалення рукопису "Мертвих душ" він зробив копію з нього і видав його з коментарями: "Если она (рукопись – Н.С.) сгорела, то для нас, могущих путешествовать во времени, ее гибель не окончательна. В общем, я правдами и неправдами получил разрешение на поездку в 1852 год, попал туда за несколько дней до сожжения рукописи. Само путешествие было нетрудным. Труднее готовится к нему. Я должен был полностью вписаться в то время. Ну, а на месте я узнал, как выглядят рукописи, достал их на ночь и переснял. Гоголь спал. Его слуга-мальчик, тот самый, что отговаривал его жечь бумаги, так трогательно повторяя: "Зачем вы это делаете? Может, они пригодятся еще", – тоже спал. Меня никто не видел. Вот и все" [2].

Авторський прийом зображення класичних гоголівських реалій крізь призму перенесення в часопросторі (у нашому випадку планета Дена) є досить типовим з-поміж продовжень, дописувань сюжету про другий том "Мертвих душ". Показовими у цьому відношенні видаються "Похождения Чичикова" М.Булгакова, у яких осучаснення відбувається за допомогою часового перенесення подій твору в епоху непу: "И двинулась вся ватага на Советскую Русь <...> [Чичиков – Н.С.] Основал трест для выделки железа из деревянных опилок и тоже ссуду получил. Вошел пайщиком в огромный кооператив и всю Москву накормил колбасой из дохлого мяса. Помещица Коробочка, услышав, что теперь в Москве "все разрешено", пожелала недвижимость приобрести; он вошел в компанию с Замухрышкиным и Утешительным и продал ей Манеж, что против Университета. Взял подряд на электрификацию города, от которого в три года никуда не доскачешь, и, войдя в контакт с бывшим городничим, разметал какой-то забор, поставил вехи, чтобы было похоже на планировку, а насчет денег, отпущенных на электрификацию, написал, что их у него отняли банды капитана Копейкина. Словом, произвел чудеса. И по Москве вскоре загудел слух, что Чичиков – трильонщик" [1, с. 331, 336].

Покарання професор відбуває не за цей щиросердний вчинок, а за те, що він підкараулив о. Матвія і побив його. На думку Гурія Ніца: "Гоголь в конце жизни попадает под тягостное и мрачное влияние священника Матфея. Матфей уговаривает его бросить литературу, поститься, уйти в монахи. Матфей глуп и фанатичен. Но психика Гоголя надломлена неудачами, разочарованием в друзьях. И вот Гоголь – умница и человек, не чуждый житейских радостей, любитель славно поесть, – становится аскетом. Он молится, читает нелепейшие жития святых, едет в Иерусалим. Но не может отказаться от одного. Он не может перестать писать. "Не писать для меня совер-

шенно значило бы то же, что не жить", – говорит он. И продолжает работать над "Мертвыми душами". И почти кончает второй том" [2].

Про твір, який вдалося перезняти професорові, у оповіданні не йдеться. Такий підхід демонструє прагнення письменника наслідувати версію про нерозгадану таємницю змісту останніх глав другого тому "Мертвих душ". До того ж автор не відкидає версію існування продовження твору, підкреслюючи незгасність таланту Гоголя: "Люди, которым он читал главы из книги, – Шевырев, Толстой, Смирнова, Аксаков – уверяют, что это были гениальные страницы. Казалось бы, Гоголь победит" [2]. Буличов, констатує факт спалення Гоголевого твору, акцентує на причинах, котрі призвели до знищення поеми та смерті письменника, і вбачає в цьому вплив отця Матвія: "Но побеждает отец Матфей. После его последнего приезда Гоголь униженно благодарит его, клянет себя за жестокосердие. За девять дней до смерти он сжигает все свои бумаги, в том числе "Мертвые души" – плод многих лет работы. И перестает принимать пищу, перестает двигаться. Умирает, потому что подчинился отцу Матфею, но не смог жить без литературы. Это страшная трагедия. И знаете, что сказали после смерти Гоголя те, кто направлял руку Матфея? Митрополит Филарет прослезился и заявил, что следовало действовать иначе: "Следовало убеждать, что спасение не в посте, а в послушании". Чувствуете, какое лицемерие?" [2].

Такого роду рефлексії професора універсалізують формально-змістову трансформаційну складову тенденції сприймання спалення другого тому "Мертвих душ" і прагнення відповісти на запитання про його причини. Автор свідомо вдається до осмислення трагедії знищення продовження поеми, задаючи свій вектор розвитку подій. Твір був написаний 1972 року. Отож, Кір Буличов дотримується ідеї, поширеної серед тогочасних дослідників творчості Гоголя, щодо нищівного впливу отця Матвія Константиновського на творчість Гоголя в цілому. Сучасні дослідження, зокрема В.Воропаєва, свідчать про позитивний духовний вплив священика як на Гоголя, так і на його творчість: "Протоієрей Матвій Константиновський, немов передбачаючи майбутнє непорозуміння щодо себе, говорив незадовго до кінчини: "Будуть сварити мене, ох, сильно сваритимуть. – За що ж? Ваше життя таке бездоганне! – Будуть сварити, будуть. – Чи не за Гоголя? – Так, і за Гоголя, і за все життя моє. Але я не каюся за життя своє, не каюся також за своє ставлення до Миколи Васильовича" [4, с. 318].

Російський письменник пропонує на розгляд читачеві одну з найприкметніших загадок Гоголя, котра стала увагою критичної думки відразу ж після спалення другого тому поеми "Мертві душі" та смерті письменника. Новаторський розвиток сюжету чи оригінальність у трак-

туванні причин спалення твору в цьому разі автора не цікавить. Він обмежується лише загальновідомим сюжетом про знищення твору.

Тема релігії, останніх років життя Гоголя та його взаємовідносин з іншими письменниками піднімається також в оповіданні "Зустріч у дорозі" німецької письменниці Анни Зегерс (1900–1983). Дія відбувається в одному з празьких кафе, де зустрічаються Гофман, Кафка й Гоголь¹. Письменники ведуть бесіду про свої твори, обговорюють творчі пошуки, зокрема роль фантастики та міфології у художніх творах. В широкому розумінні йдеться про культурну послідовність, про діалектику розвитку реалізму крізь призму сучасних авторам реаліям. Як слушно завважує Ю.Манн: "Оповідання досить схематичне і наївне. Я вже не кажу про велику кількість курйозних деталей, принаймні, у частині, котра стосується російського письменника. Гоголь стверджує, що ще на шкільній лаві він, "как губка, впитывал в себя все, что говорили о декабристах", Белінський атестується як "друг и учитель" Гоголя і т.п. Приваблює в оповіданні тільки одне – сама ідея зустрічі трьох письменників... Причому не стільки "зустріч" Кафки й Гофмана, котра для західного читача стала вже очевидним фактом, скільки Кафки й Гоголя, споріднені зв'язки яких ще підлягали осмисленню" [6, с. 682].

Своєрідною зав'язкою теми "Мертві душі" та їхнє спалення" стає розмова Гофмана і Кафки про першу частину поеми. До приходу Гоголя Гофман стверджує, що "Мертві душі" – "великая книга", і вважає, що "до Гоголя всем писателям далеко", Кафка також не сумнівається у грандіозності задуму поеми та його реалізації: "Да я преклоняюсь перед этой книгой! В ней сама Россия, ее просторы и вся широта вольной русской природы, безудержной в добре и зле! Я всю жизнь мечтал: "Вот бы взглянуть на этого Гоголя, какой он?" [5, с. 456]. Гоголь розвіює міфи співбесідників про ідеальність свого твору, стверджуючи, що все нікуди не годиться, і дає обіцянку спалити нові глави, адже, за письменником: "Каждый несет вину за свои писания. И в судный час каждый за них ответит" [5, с. 459]. Подібна думка приходиться і до Кафки, утім, з іншим акцентом: "Я тоже ничего после себя не оставляю. Но по совсем иной причине. После моей смерти всю мою работу придется сжечь – люди ее не поймут, только напутают, а я уже буду не в силах что-либо объяснить" [5, с. 459]. Гофман вбачає у такій поведінці Гоголя релігійне підґрунтя: "А ведь с него станется, он и впрямь последние главы сожжет. Из страха

¹ В "Арабесках" (реж. – Ю.Любімов) двоє з трьох Гоголів також зустрічаються у празькому кафе, перетворюються то на Кафку, то на Гофмана. В основі орнаменту спектаклю – також оповідання Анни Зегерс.

угодить в ад: попы ему этим адом все уши прожужжали. Такой сожжет. Он уже не тот, что раньше, когда роман писал. Отчего он так переменялся? Что произошло с ним?" [5, с. 459].

Предметом розмови письменників стають також інші теми: смисл творення, осягнення істини, категорія "час" у творі та ін. Але Зегерс мимохідь спрямовує бесіду у русло оприявнення причин невдоволення Гоголя своїм твором:

" – Заклинаю вас, – обратился он [Гофман – Н.С.] к Гоголю, – не меняйте ничего в ваших "Мертвых душах", в них на века запечатлена правда о том, как жили люди при крепостном праве.

– Не знаю, не знаю, – проговорил Гоголь. Многие стали величать меня "злопыхателем". Пушкиным попрекают: у него, видите ли, язвительность никогда не вытесняла поэзии. Вот и мой французский друг Мериме¹ в отличие от вас нашел книгу отнюдь не такой сильной. На его взгляд, я не делаю различий между низким и смешным. У меня, мол, нездоровое пристрастие изображать мир в черном цвете, видеть прежде всего плохое" [5, с. 466].

Трансформація гоголівського сюжету відбувається шляхом укрупнення окремих рис сюжету, котрий включає осмислення колізійних моментів відносно ставлення Гоголя до критики, шляхом драматизації подій, що спонукали письменника до спалення продовження поеми. При цьому досить помітною є функція етичної універсалізації, котра оприявнює ставлення Гоголя до свого твору, а також діалог щодо закінчення поеми між трьома письменниками.

Останній епізод, який стосується теми, що нас цікавить, представлений у формі діалогу Гофмана й Гоголя та роздумів Кафки:

"– А по-моему, в финале "Мертвых душ" – вот где единство слова и смысла доведено почти до полного совершенства, – сказал Гофман.

– То, что вы называете финалом, вскорости будет серединой, – пообещал Гоголь.

"Надеюсь, нет", – мысленно возразил Гофман, а Кафка подумал: "Может, для искусства даже лучше, что ты сожжешь прицепленный, нравоучительный конец. Тогда по крайней мере то, что ты сейчас выдаешь за середину, навсегда останется великим завершением" [5, с. 471].

¹ Відомо, що Проспер Меріме закидав Гоголевим "Мертвим душам" "неправдоподібність": "Он не видит прекрасное ни в вещах, ни в людях – и не потому, что он плохой наблюдатель, но потому, что он предпочитает уродливые и печальные явления" (див.: Мериме Проспер. Статьи о русских писателях / Проспер Мериме. – М. : ГИХЛ "Москва", 1958. – С. 5).

Через міркування Гофмана авторка передає подальшу долю Гоголя: "... Впрочем, до Гоголя всякому далеко... Жаль только, что гений его идет на убыль. Скоро поедет в Иерусалим, будет там молиться. И мать, и друзей своих начнет упрашивать, чтобы молились за него: собственных молитв покажется мало. Выпустит книгу сумасбродных писем и будет считать, что создал шедевр. Получит гневное письмо от Белинского – за то, что губит свой великий талант и вместо правды и справедливости проповедует покаяние и покорность. Но и письмо не поможет – он поддастся уговорам духовника и начнет приписывать к "Мертвым душам" "хороший конец". Увидит, что новые главы никуда не годятся, сожжет их и начнет писать снова, и опять сожжет, потому что и в этот раз у него ничего не получится, и впадет в отчаяние. Сам себя голодом уморит" [5, с. 478].

Очевидно, що "горизонт очікувань" (за Г.Яуссом) читача лишається на індивідуальному маргінесі, адже автор не розкодовує гоголівських реалій життя, а внутрішня структура тексту другого тому поеми насправді дає величезний простір для літературознавчих рефлексій.

Як зазначає А.Нямцу: "Ретроспективна "прозорливість" персонажа (Гофмана – Н.С.) заснована на часовому парадоксі, котрий дозволив письменниці досліджувати універсальні світоглядні проблеми" [7, с. 24]. Дослідник слушно констатує, що "даний прийом набув широкого розповсюдження у фантастиці різних національних культур ХХ ст." [7, с. 24].

Спроби звернення сучасних авторів до переосмислення або навіть конкретизації окремих гоголівських сюжетних схем свідчать не тільки про популярність, авторитетність класичного твору, але й актуалізують текст відповідно до нових тенденції сприйняття того чи іншого біографічного епізоду автора крізь призму фантастично-аналітичного методу (Анна Зегерс) чи змалювання героя, котрий потрапляє в нові обставини (Кір Буличов). Переакцентування переважно відбувається у таких площинах: по-перше, інтерпретації певних сюжетних чи біографічних епізодів часто дописують чи продовжують класику, розвиваючи окремі "гарячі" епізоди (наприклад, мотив помсти о. Матвію за смерть Гоголя у Буличова; конкретизація причин спалення другого тому поеми у Зегерс); по-друге, вибірковість тієї чи іншої колізії слугує певним барометром пошуків тієї чи іншої культурної епохи. Спільними для обох творів з-поміж багатьох можна назвати такі прикметні особливості, що корелюють з гоголівським текстом, як: символізація і багатозначність, передбачення майбутніх подій (Гоголь-Кафка), перенесення в часопросторі, драматизація подій, філософсько-етична спрямованість.

Література

1. Булгаков М. А. Похождения Чичикова / Михаил Афанасьевич Булгаков // Булгаков М. А. Избранные произведения : в 2 т. – К. : Дніпро, 1989. Т. 1. – 1989. – 766 с.
2. Булычев Кир. Садовник в ссылке [Электронный ресурс] / Кир. Булычев. – Режим доступа: http://www.rusf.ru/kb/stories/sadovnik_v_ssyлке/text-01.htm. – Заглавие с экрана.
3. Вишневская И. Бессмертие великой поэмы. Перечитывая второй том "Мертвых душ" Гоголя / И. Вишневская // Москва. – 1972. – № 2. – С. 211–217.
4. Воропаев В. А. Николай Гоголь: Опыт духовной биографии / В. А. Воропаев. – М. : Православный Паломник, 2008. – 320 с.
5. Зегерс Анна. Встреча в пути / Анна Зегерс // Встреча. Повести и эссе : сборник / пер. с нем. – М. : Радуга, 1983. – С. 453–480.
6. Манн Ю. Встреча в лабиринте (Франц Кафка и Николай Гоголь) / Ю. В. Манн // Манн Ю. В. Творчество Гоголя: смысл и форма. – СПб. : Изд-во С.-Петер. ун-та, 2007. – С. 682–704.
7. Нямцу А. Е. "Живая жизнь" русской классики в литературе : статьи / А. Е. Нямцу. – Черновцы : Рута, 2006. – 88 с.

УДК 821.161.1.09:792(477)(092)

Е.Е.Прохоренко

Гоголь і Лесь Курбас

Стаття розглядає ставлення Лєся Курбаса до творчості Миколи Гоголя, зокрема його акторську і режисерську інтерпретацію образу Хлєстакова.

Ключові слова: акторська інтерпретація, роль, гоголівська драматургія, п'єса, театральна сцена.

В статтє рассматривается отношение Лєся Курбаса к творчєству Н.В.Гоголя, в частности его актерская и режисерская интерпретация образа Хлєстакова.

Ключевые слова: актерская интерпретация, роль, гоголевская драматургия, пьеса, театральная сцена.

The article is dedicated to the Kurbas'es attitude to the Gogol's creative works, besides his actor interpretation of the role of Khlestakov.

Key words: actor interpretation, role, Gogol's dramaturgy, the play, theatre scene.

Лесь Курбас (1887–1937) – режисер, реформатор украинского театра, впервые принесший советскому искусству Золотую Театральную медаль Парижа, актер, драматург, педагог, переводчик-полиглот, создатель театра "Березоль", народный артист Украины (1925). А.Дейч в своих театральных воспоминаниях называл его "человеком, который был театром". А какой же театр без Гоголя, без его бессмертного "Ревизора"?

В работу С.Данилова "Ревизор" на сцене", переведенную на украинский язык в 1936 г. в честь столетия от первой постановки бессмертной комедии Гоголя, была включена статья А.Борщаговского "Ревизор" на украинской сцене", в которой автор, рассматривая постановки пьесы в украинских театрах, отмечал: "Исключение составляет лишь "Березоль" в прошлом, который ориентировался в период националистического руководства фашистом Курбасом на искусство западноевропейского реакционного экспрессионизма, игнорируя русскую культуру, театр и драматургию, и не включал в свой репертуар этой классической комедии" [1, с. 178]. Год спустя после выхода этой работы Лесь Курбас был расстрелян на Соловках, чему предшествовали лишение звания народного артиста, снятие с поста руководителя театра, обвинения в националистической контрреволюционной деятельности, в отрыве украинской культуры от русской, во вражеской советской репертуарной политике националистической линии в выборе пьес – "в игнорировании драматургии братского русского народа" [5, с. 771, 782].

В репертуар "Березоля" действительно "Ревизор" не вошел, поскольку Курбас в первую очередь ориентировался на постановки украинских и европейских драм, на "поворот к себе и Европе" с целью преодолеть кризис украинского театра, его провинциальную замкнутость и вывести его на новый европейский уровень, что соответствовало общим тенденциям возрождения украинской культуры в 20-х гг. XX в.

Но русской культуры Лесь Курбас не чуждался, не игнорировал, что подтверждают воспоминания А.Дейча: "Нет, конечно же, только по недоразумению можно было пришить к театральной визитке Лесь Курбаса ярлык узконационального понимания искусства. Он был истинным интернационалистом. И подлинным патриотом украинской культуры. Да, он частенько поругивал русскую киевскую провинциальность, но именно провинциальность, равнение на модное, лишь бы "с барского стола", столичных мэтров. Больше всего доставалась "варягам", заезжим гастролерам с их сборными солянками наспех состряпанных "представлений". Это и понятно, важно было уберечь молодой украинский театр от повторения задов, изобретения дере-

вянных велосипедов и открытия засиженных мухами америк. Поэтому обвинения такого рода не соответствуют действительности. Курбас изучал русскую культуру и многое знал глубоко и основательно в литературе, поэзии, музыке" [4, с. 122–123].

В беседах с Курбасом о "Ревизоре" А.Дейч убедился, что "Гоголя, Достоевского и Толстого, которых Курбас хорошо знал, он в своем воображении довольно странным образом связывал в единое целое. Для него это был как бы единый писатель, выразитель русской сущности, – национальная основа вообще играла для Курбаса важную, если не определяющую роль. В Достоевском он находил утрированное и смешное – "гоголевское" – там, где все казалось полным отчаянья и мрака. Толстого он подкрепил неожиданными ссылками на модного в те годы Штейнера, учение которого, кажется, его тогда занимало, а гоголевский смех сравнивал с жутковатым ночным хохотом Мейринка и холодным одиночеством Рильке <...>. Я бы сказал так: молодой Курбас воспринимал их все-таки сквозь причудливую гримасу увлекавшего его тогда экспрессионизма. <...> Помню его мысль о том, что эти "три кардинала российской литературы" были еще и ее пророками, свято верили в свое высшее предназначение, отсюда их начальное богоискательство и конечный разлад с поисками бога внутри человека, отсюда апелляция к совести" [4, с. 122].

Лесь Курбас, как и многие режиссеры XX века, начинал сценическую деятельность в качестве актера, в его репертуаре были и роли в пьесах по Гоголю: Василь в "Ночи на Ивана Купала" М.Старицкого на сцене аматорской труппы Львова (1909–1910 гг.), Сотник в "Вие" М.Кропивницкого на сцене львовского театра "Русская беседа" (1912–1914). Работа Курбаса в Театре музыкальной драмы в 1919 г. над операми Н.Лысенко "Утопленница" и "Тарас Бульба" (премьера последней не состоялась в связи с приходом в Киев денкинцев) еще раз подтверждает, что Гоголь входил в сферу интересов Курбаса.

Роль Хлестакова – стала одной из лучших актёрских работ Курбаса, которая в ряду известных ее интерпретаций стоит обособленно.

После участия в театрах Западной Украины Курбас в 1916 г. был приглашен в киевский театр Н.Садовского, на сцене которого "Ревизор" Гоголя впервые был поставлен на украинском языке (1907). Курбас был введен в уже сложившийся состав актеров вместо И.Марьяненко, поэтому внимание зрителя было пристально приковано к новому Хлестакову. После этой роли Курбас, что называется, "и проснулся знаменитым", отмечает А.Дейч [4, с. 120].

В целом, спектакль был позитивно оценен А.Дейчем: "Микола Карпович гениально играл городничего, прелестна была новая

актриса красавица Стадникова (Мария Антоновна), замечательная пара – Коваленко и Ковалевский (кто из них был Добчинский, а кто Бобчинский, не помню, но вместе они были сплошное очарование!), Корольчук (Ляпкин-Тяпкин) – не чета ушедшему из театра Вильшанскому, Овдиенко (тоже новый актер) уморительно изображал почтмейстера Шпекина, – словом, спектакль был великолепен", "спектакль имел колоссальный успех" [4, с. 120–121].

Относительно игры нового Хлестакова А.Дейч отмечал: "Для кого-то Курбас играл просто "не смешно" (и поэтому неправильно), кто-то вообще ничего не понял, кто-то и не хотел понять, раздраженный уже тем, что "Ревизора" играют на "малороссийском наречии". Но молодежь, чуткая ко всему непривычному, к восприятию новых веяний, мгновенно откликнулась на это событие. Курбаса засыпали цветами, его вызывали снова и снова, – он не шел, уступая цветы и овалы Садовскому, который в таких случаях был более чем самолюбив. Наконец Микола Карпович сам вышел за кулисы и вывел на сцену упирающегося Курбаса. Зал ревел от восторга. Это было настоящим признанием" [4, с. 121].

По истечении многих лет А.Дейч увидел в этом эпизоде символику – Садовский выводит на сцену Леся Курбаса да еще именно в русской пьесе, в "Ревизоре", словно передавая ему эстафету обновления традиции. Садовский, который не мог не видеть, что Курбас репетирует и толкует роль по-другому, что новая трактовка существенно меняет концепцию представления, которое уже имело постоянный успех у зрителей, – поддержал актерские поиски, угадав в них зародыши нового театра.

"До Курбаса я видел немало Хлестаковых, – вспоминал А.Дейч. Марьяненко играл недурно, но был тяжеловат. Нравился мне вернувшийся из МХТ Кузнечик (так мы любовно звали Степана Леонидовича Кузнецова) – он играл виртуозно. Видел я на сцене театра Садовского известного русского артиста А.Мурского, который специально выучил роль Хлестакова по-украински (немалый по тем временам подвиг). Но Курбас – самый неожиданный из виденных мною Хлестаковых. В чем тут было дело?" [4, с. 120]. В чем заключался "сюрприз и неожиданность" Хлестакова-Курбаса?

Чтобы лучше представить Хлестакова-Курбаса, познакомимся с личностью самого актера. По мнению Н.Кузьякиной, статный красавец с высоким лбом, выразительными глазами и будто нарисованными бровями-крыльями как нельзя более соответствовал типу героя-любовника, но была в облике Курбаса новая для украинской сцены краска – утонченность поэта-романтика, одухотворенность артиста-интеллекта. А.Дейч вспоминает свое первое знакомство с ним на

киевском Крещатики в 1918 г.: "<...> высокий, худой, лицо красивое, лет тридцати, мрачноват. Серое пальто непривычного покроя, бант на шее, в руке широкополая шляпа, тогда носили такие "под Горького"; "рукопожатие сильное, взгляд испытующе ироничен" [4, с. 117]; "... в нем всегда присутствовало что-то неуловимо-аристократическое. Таким внешне я представлял себе, скажем, Оскара Уайльда..." [4, с. 126]; "на немецком и польском, на идиш говорил легко, свободно, с французского переводил (чуть ли не Скриба или Сарду), по-английски, я убедился, читал. Вообще он был именно человеком культуры, гуманитарием в старом смысле слова, к тому же со склонностью к языкам" [4, с. 120]. Приятно поразили А.Дейча и первые впечатления от знакомства с актерским мастерством Курбаса: "Он был актером очень высокого класса, такого масштаба, как Моисси, как Джованни Грассо, как молодой Орленев. Легковозбудимый, с трагическими глазами, резкий, разработанная пластика. Звериная цепкость в теле, жест завершенный, голос, богатый модуляциями (он к тому же хорошо пел!), умел слушать партнера, отлично держал паузу и любил р а з д е л ы в а т ь ее технически. Уже тогда я подумал, что Курбас, наверное, очень хороший актер для украинского Гамлета – вот с этим чувством новой правды, с глазами, полными скорби и вопроса, с нежеланием порхать по сцене бутафорским мотыльком и выдавать традиционные "напевные интонации" [4, с. 120]. Такая высокая оценка актерского мастерства Курбаса вполне соответствовала гоголевскому представлению об актере, который справился бы с ролью Хлестакова: "Нужно, чтоб эта роль досталась лучшему актеру, какой ни есть, потому что она всех труднее" [3, с. 117–118].

Курбас-Хлестаков, соответствующий возрасту и внешним данным гоголевского персонажа в замечаниях для господ актеров: "молодой человек, лет 23-х, тоненькой, худенькой", имел и кардинальное отличие: он не был "одним из тех людей, которых в канцеляриях называют пустейшими"; он, как вспоминает А.Дейч, "оказался красивый, умный и не пустой человек. Почти джентельмен, – сказывалась порода. Скорее фаталист, чем безоблачный враль. <...> Дворянин, человек риска, игрок и дуэлянт. Центральный монолог он ухитрился произнести как стихи, возникающие в нем самом: сначала отстукивал некий р и т м, а затем начинал в этом ритме выдумывать – отличная находка! Словом, это был непривычный для публики "Ревизор", с примесью "Страшной мести" и "Носа" [4, с. 120]. "Ничего от водевиля, никакого шаржа в гриме, никаких коков на голове", что соответствовало гоголевскому замечанию в "Предупреждении для тех, которые пожелали бы сыграть как следует "Ревизора": "Больше всего надобно

опасаться, чтобы не впасть в карикатуру. Ничего не должно быть преувеличенного или тривиального даже в последних ролях. Напротив, нужно особенно стараться актеру быть скромней, проще и как бы благородней, чем как в самом деле есть то лицо, которое представляется. Чем меньше будет думать актер о том, чтобы смешить и быть смешным, тем более обнаружится смешное взятой им роли" [2, с. 112].

Обратимся к реконструкции образа Хлестакова-Курбаса, произведенной Н.Корниенко по воспоминаниям свидетелей представления. "Внешне Хлестаков-Курбас – "фитюлька", петербургский повеса. Говорил Курбас – будто импровизировал. Его мысли не удерживались – они отталкивались – и от их автора, и от адресата – в равной степени. "Салонный кавалер" Хлестаков позволял себе резкость и раздражительность – хозяин положения! Курбаса-Хлестакова чиновники восприняли как что-то сверхъестественное, "как человека с луны". Прийдя в себя, новоявленный бог начал завоевывать "аборигенов" демонстрацией своего могущества. Это развлечение ему нравится, он входит во вкус, и видя перед собой одни "свинные рыла вместо лиц", доводит игру до абсурда. Сценой такого абсурда Курбас делал любовный эпизод, признание в любви – вначале дочери, потом – матери, а потом – с испуга и за инерцией – еще и папаше-городничему. Все могло быть похоже на фарс, если бы не серьезность, с какой Курбас исполнял этот рискованный номер: с левой стороны выходила Мария Антоновна – Хлестаков кидался пред ней на колени и белькотал про любовь что-то такое, что первым пришло ему на ум. Из-за противоположной кулисы появлялась Анна Андреевна – и на глазах удивленной дочери страстный любовник падал на колени теперь уже перед матушкой, прося ее руки. Бегая от одной юбки к другой, он при этом всем своим видом как-бы говорил каждой из них: неужели вы не понимаете, – я люблю вас, и только вас, но вынужден говорить эти глупости и ей; потерпите, все уладится, и мы будем счастливы. Главное, поверьте мне! Магия "нового человека", человека из столицы была так велика, что они – верили! Но в это мгновение на сцене появлялся статный Городничий-Садовский, который недовольно дёргал себя за усы. Пойманный на горячем, Курбас-Хлестаков делал почти невозможное: он внезапно схватывался, бросив горячечный взгляд на всех троих, падал на колени перед отцом и мужем и повторял уже раньше молвленный текст, но теперь обращаясь со всей мукой страстотерпца к Городничему, прося... его руки. Под хохот зала Городничий испугано трогал ладонью лоб Хлестакова и, как бы опекившись, одергивал руку. После чего, давши жене и дочке недвусмысленно понять, что у гостя не лады с головой,

выбегал, чтоб, в свою очередь, "подыграть" больному – то есть в мгновение вернуться, упасть перед "столичной штучкой" на колени и завопить: "Не погубите, отец, не погубите!" [6, с. 23].

Н.Корниенко метко сравнивает создание Курбасом образа Хлестакова с рисованием красками: от акварельной – до шаржированной карандашной графики, до гротеска. Так, пластический рисунок поз Курбаса свидетельствовал о неорганичности состояния Хлестакова: "Центральную сцену третьего действия (опьянение) Курбас проводил почти акварельно, лишь кое-где форсируя ту или иную краску. Нервная горячность, возбужденность вначале, по мере того как он хмелел, сменялись аморфностью. Ритмически активная речь приобретала вдруг рисунок рваный, гаснущий. На глазах у зрителя происходила метаморфоза: "салонный завоеватель" сердец, которого зритель только что видел развалившимся в кресле позером, вдруг засыпал, свернувшись клубочком. Было что-то детское и беспомощное в этом Хлестакове: его сонная голова клонилась даме на плечо, и сам он скорее казался ее сыном, чем кавалером" [6, с. 23].

Исследовательница выделяет два полюса роли Хлестакова-Курбаса в эмоциональном, "фабульном" рисунке – авантюризм и обреченность: "его Хлестаков считал в себе азартного авантюриста, который, включившись в игру, не намерен проигрывать, – и тогда он атакует, не разбирая средств. С другой стороны, – его карта бита, он обречен"; "в спектакле Хлестаков столько же удивлял других, как и себя. Он вел азартнейшую из игр – игру на жизнь. Ходил по лезвию ножа. Он был баловень этой игры и ее жертва. Он будто придумал ее сначала, чтобы поразвлечься, а она запутала, засосала. Было что-то щемящее в Хлестакове, когда в четвертом действии он все время нес линию двойственную: и не хотел брать у Сквозник-Дмухановского деньги, и по-мальчишески (как берут на мороженое) не мог отказать, и желал их, и рвался к ним, как к мало доступному, почти сказочному богатству. Хлестаков-Курбас ни на миг не забывал, что он калиф на час; дальше следует расплата. Он агонизировал нервно, дерзко. Хлестаков Курбаса был нахальным и робким, увлекающимся и циничным. Плоть от плоти ханжеского и циничного мира, он в то же время ощущал себя его жертвой" [6, с. 23].

Выделяет Н.Корниенко и принципиальное новшество Курбаса-актера в надфабульной части спектакля: "В сцене с чиновниками Хлестаков по существу проводил своеобразный эксперимент в очень рискованных тонах. Происходило удивительное переключение акцентов: "ревизор" словно любой ценой стремился найти среди этих "кувшинных рыл" хотя бы одного-единственного человека. Не нашел... а не найдя, паясничал, прикидывался, "подпускал чертовщину",

словно создавая вокруг себя совсем иную реальность, где все разрешено, если мир – таков... В конце концов, отрезвев и разочаровавшись в этой игре, Курбас-Хлестаков приходил к выводу, что тут ему так же скучно, как и там, откуда он прибыл". "Скучно на этом свете, господа!" – вот, по мнению Н.Корниенко, итог путешествия "бретера и остроумца Хлестакова, который сам себя высек собственными фантазиями и бретерством" [6, с. 23].

Курбас рассматривал актера как "умного арлекина". По Гоголю, "умный актер прежде чем схватить мелкие причуды и мелкие особенности внешние доставшегося ему лица, должен стараться поймать общечеловеческое выражение роли. Должен рассмотреть, зачем призвана эта роль; должен рассмотреть главную и преимущественную заботу каждого лица, на которую издерживается жизнь его, которая составляет постоянный предмет мыслей, вечный гвоздь, сидящий в голове. Поймавши эту главную заботу выведенного лица, актер должен в такой силе исполниться ею сам, <чтобы> мысли и стремления взятого им лица и как бы усвоились ему самому и пребывали бы в голове его неотлучно во всё время представления пьесы. О частных сценах и мелочах он не должен много заботиться. Они выдут само собою удачно и ловко, если только он не выбросит ни на минуту из головы этого гвоздя, который засел в голову его героя" [3, с. 113]. Таким "гвоздем" для Хлестакова-Курбаса стал поиск Человека среди "свиных рыл". По высказыванию А.Терца, "после "реvizора" "человек" "самое веское и многомерное слово" в пьесе [9, с. 58]. Вспомним наиболее афористические высказывания с употреблением этого слова: "Человек простой: если умрет, то и так умрет; если выздоровеет, то и так выздоровеет"; "Нет человека, который бы за собою не имел каких-нибудь грехов"; "Таков уже неизъяснимый закон судеб: умный человек или пьяница, или рожу такую соорит, что хоть святых выноси"; "... я думаю, еще ни один человек в мире не едал такого супа"; "Вот это, Петр Иванович, человек-то. Вон оно что значит человек"; "Судья хороший человек!"; "Почтмейстер, мне кажется, тоже очень хороший человек"; "Ну, пожалуй, я вам хоть это: "О, ты, что в горести напрасно на бога ропщешь, человек..." и т.д.

В Хлестакове Курбаса просматривался трагический Пьеро. "А почему бы и нет? – вопрошает А.Дейч и продолжает. – Между прочим, припоминаю, и грим у него был белее обычного – почти маска, белый тон, или просто волновался и был бледен? Но в это время Курбас в самом деле увлекался арлекинадой, театром марионеток, говаривал о трагическом балагане жизни, и, естественно, отзвук всего этого мог сказаться и на Хлестакове" [4, с. 121].

Н.Корниенко, приводя отзыв театроведа И.Стешенко ("Этот галичанин играет очень, очень интересно! Хотя и на австрийский лад. Подпускает им всякой чертовщины – и сам же издевается над ними. В этом что-то есть..." <...> "Так можно было играть Мефистофеля, Дон Жуана, Франца Моора, но – Хлестакова?"), отмечает, что Курбас исполнял роль в тенденции иронической мефистофелиады [8, с. 4].

Хлестаков Курбаса, заряженный инфернальностью дьяволиады, шел в ногу с литературной критикой (вспомним, работу Мережковского "Гоголь и черт"), он был таким, каким его объяснял Гоголь в письме С.Т.Аксакову от 16.05.1844 г.: "Итак, ваше волнение есть, просто, дело чорта. Вы эту скотину бейте по морде и не смущайтесь ничем. Он – точно мелкий чиновник, забравшийся в город будто бы на следствие. Пыль запустит всем, распечет, раскричится. Стоит только немножко струсить и податься назад – тут-то он и пойдет храбриться. А как только наступишь на него, он и хвост подожмет. Мы сами делаем из него великана; а в самом деле он чорт знает что. Пословица не бывает даром, а пословица говорит: Хвалился чорт всем миром овладеть, а бог ему и над свиньей не дал власти. Его тактика известна: увидевши, что нельзя склонить на какое-нибудь скверное дело, он убежит бегом и потом подъедет с другой стороны, в другом виде, нельзя ли как-нибудь привести в уныние; шепчет: "Смотри, как у тебя много мерзостей, – пробуждайся!" <...> Словом, пугать, надувать, приводить в уныние – это его дело. <...> вижу ясней многие вещи и называю их прямо по имени, т.е. чорта называю прямо чортом, не даю ему вовсе великолепного костюма à la Байрон и знаю, что он ходит во фраке <.....>" [2, с. 301].

Встретившись со смехом Гоголя, Курбас воспринял его сквозь нормативную эстетику экспрессионизма (труды немецких экспрессионистов он читал и переводил, принципы их работы использовал в практике своего театра). Для него в гоголевском сюжете важным оказалось не только осмеяние людских пороков и страстей, но и неопреодолимый конфликт человека "чужого", "инородца". На одном из уровней прочтения возникал конфликт "Курбаса из Вены" (где он учился) – и актеров традиционного театра, воспитанных на бытовой украинской классике. Курбасу было тесно в актерских рамках театра Садовского. На выделение Курбаса на фоне труппы указывал и Дейч: "Я воспринял холодноватую отчужденность от ансамбля театра Садовского как своеобразный "европеизм", таких актеров я видел в Германии – главное в них мысль, безукоризненная техника, никакой декламации" [4, с. 120]. Курбасу, войдя в уже готовое представление, удалось придать происходящему на сцене более широкий смысл. Не отходя от конкретности характера и правдивости заданных автором

ситуаций, актер сумел внести в представление не только абстрактно современное понимание тревог столетия, но и конкретно-личностное чувство темы [8, с. 4]. "Таланта не остановят указанные ему границы, как ни остановят реку гранитные берега, напротив, вошедши в них, она быстрее и полнее движет свои волны" – этими словами Гоголя из "Театрального разезда" можно охарактеризовать приход Курбаса-Хлестакова в постановку "Ревизора" Н.Садовского.

Н.Корниенко отмечает, что Хлестаков Курбаса был сатиричен по способам воплощения и одновременно – исповедален за вложенным актером лирическим зарядом, он был решен исполнителем в границах его основной актерской темы – темы интеллигента, который ищет духовные ценности и которого отталкивает бездуховное окружение, в которое он попадает; потеряв в комедийности, легкости, Курбас-Хлестаков выиграл на неожиданности вложенного в образ содержания. "Лиризм актерского таланта Курбаса наполнил образ Хлестакова чертами автобиографизма: и хмурость Хлестакова, и его ум, и природа его слегка неврастенического темперамента, и подчеркнутое ненахождение общего языка с окружающими. Ироническая сатира роли в интерпретации Курбаса была терпко настояна на драме, что слегка отяжеляло привычный "силуэт" классической пьесы; она больше связана с кануном революции, нежели с реальностью исторической эпохи "Ревизора". Курбас не воспринял музейно-историческое прочтение пьесы. Она для него не реликвия, а возможность говорить о сегодняшних тревогах мира, пусть даже в такой фантастической форме" [8, с. 4].

А.Дейч видел Курбаса в роли Хлестакова еще раз, уже на сцене Театра им. Т.Г.Шевченко (Киев, 1920): "Загаров ставил спектакль и сам играл городничего – "в мизансценах Художественного театра". Сделано это было с хорошим вкусом и вполне традиционно. Во всем, кроме Курбаса. Его Хлестаков был выразительнее по уже знакомой мне трактовке, может быть, потому, что здесь и спектакль пошел "за Курбасом": чиновники обращали внимание на странное поведение столичного гостя, переглядывались, Сидоренко (Мария Антоновна) пугалась его безумных глаз и шептала отцу, что ее жених, кажется, заболел, сошел с ума от страсти, – выразительная маленькая пантомима, все понятно без слов, к Гоголю ничего не прибавляли – тоже знак культуры спектакля. Замычковский, Каргальский, Василько (очень смешной и нелепый Осип!), Семдор, София Тобилович – забываемы. Киев оккупирован денкинцами, в театре холодно, дует изо всех щелей, публика не раздевается, топить нечем, лютая стужа. Над залом облако пара, взрывы смеха, выкрики – праздник, пир во время чумы. Хлестаковский ужас и нечто мистическое в нем, неизбежность

судьбы – оказалось очень ко времени, внося в комедию ощущение жути, странности, абсурда" [4, с. 122].

5 марта 1921 г. "Ревизор" был поставлен Курбасом с Киевским драматическим театром (Кийдрамте) в Умани. Ставя "Ревизора" как режиссер, Курбас продолжил и развил свою актерскую концепцию. Роль Хлестакова исполнил Фауст Лопатинский, от которого Курбас требовал демонстрации физического превосходства, гимнастической техники и пластики, чтобы на фоне других персонажей он выглядел "человеком с луны". К тому же, торс актера плотно обтягивала шерстяная тренировочная фуфайка, к которой крепились бутафорские орден и знаки. Перед своим отбытием из города, Хлестаков-Лопатинский выходил на сцену с фонарем и, ища Осипа, кричал: "Человек! Эй, человек!". Не получив ответа, он вмастривался в зрительский зал, замечал кого-то в публике, подкрутив фонарик, и внезапно понимал, что любит себя – в вымышленном зеркале (отсыл к эпиграфу). Послав себя к черту, он рассматривал себя в зеркале, пальцами разглаживал мешки под глазами, скептически разводил руками и, на глазах постарев, шаркающей походкой уходил восвояси. Дойдя до середины сцены, внезапно резко оборачивался лицом к зрителю, корчил кому-то незримому чудную гримасу, гасил фонарь – и исчезал, растворяясь в темноте [8, с. 4]. "Ищу человека" Курбаса находило здесь завершающее, зримое воплощение. Традиция музейно-исторических и водеvilльных постановок "Ревизора" была прервана: исполнение роли Хлестакова Курбасом можно рассматривать и в стилистике истолкования Мережковского с его пониманием Хлестакова как "черта без начала и конца". Впереди – исполнение роли Хлестакова М.Чеховым в постановке К.Станиславского в МХТ 1921 г., и Гаринным в мейерхольдовском "Ревизоре" 1926 г.

Литература

1. Борщагівський О. "Ревізор" на українській сцені / О. Борщагівський // Данілов С. "Ревізор" на сцені. – К. : Мистецтво, 1936. – 160 с.

2. Гоголь Н. В. Письмо Аксакову С.Т., 16 мая н. ст. 1844 г. Франкфурт / Н. В. Гоголь // Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1937–1952.

Т. 12. Письма, 1842–1845. – 1952. – С. 299–303.

3. Гоголь Н. В. Предупреждение для тех, которые пожелали бы сыграть как следует "Ревизора" // Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1937–1952. – 1951.

Т. 4. Ревизор. – 1951. – С. 112–120.

4. Дейч А. И. По ступеням времени : воспоминания и статьи / Александр Иосифович Дейч ; под ред. В. М. Кордун ; сост. : Е. К. Малкина-Дейч. – К. : Мистецтво, 1988. – 231 с.

5. Лесь Курбас: У театральній діяльності, в оцінках сучасників : документи / під ред. В. Ревуцького ; передм. та приміт. В. Ревуцького ; упорядн. та техн. ред. О. Зінкевича. Балтимор ; Торонто : Українське Видавництво "Смолоскип" ім. В. Симоненка, 1989. – 1026 с.

6. Корниенко Н. У Садовского: неожиданный Хлестаков / Н. Корниенко // Корниенко Н. Режиссерское искусство Леся Курбаса. Реконструкция (1887–1937). – К. : Государственный центр театрального искусства имени Леся Курбаса, 2005. – С. 23–26.

7. Корнієнко Н. М. Лесь Курбас: репетиція майбутнього / Корнієнко, Неллі Миколаївна ; під ред. Л. Фінкельштейна. – К. : Факт, 1998. – 469 с.

8. Корнієнко Н. Лесь Курбас – Хлестаков: унікальний досвід світової гоголіади. До 120-річчя з дня народження видатного митця Леся Курбаса / Н. Корнієнко // Культура і життя. – 2007. – № 9, 28 лют. – С. 4.

9. Терц А. Два поворота серебряного ключа в "Ревизоре" / А. Терц // Терц А. Собрание сочинений : в 2 т. – М., 1992.

Т. 2. – 1992. – 258 с.

УДК 821.161.2П–31.091

Ю.А.Ганошенко

Десакралізація постаті Т.Шевченка в українському інтелектуальному романі 20–30-х рр. ХХ ст.

У статті розглядається специфіка текстуального втілення образу Т.Шевченка в українському інтелектуальному романі 20–30-х рр. ХХ ст., в якому ця постать, з одного боку, міфологізується, набуває ознак традиційного образу, а з іншого – стає індикатором загальної кризи національного міфу українства в умовах становлення тоталітаризму.

Ключові слова: інтелектуальний роман, національний міф, тоталітарний міф, архетип.

В статье анализируется специфика текстуального воплощения образа Т.Шевченко в украинском интеллектуальном романе 20–30-х гг. ХХ в., в котором эта личность, с одной стороны, мифологизируется, приобретает черты традиционного образа, а с другой – становится индикатором общего кризиса национального мифа украинства в условиях становления тоталитаризма.

Ключевые слова: интеллектуальный роман, национальный миф, тоталитарный миф, архетип.

In the article is analysed the specific of textual embodiment of T. Shevchenko's character in the Ukrainian intellectual novel 20–30th of XX century. This figure, from one side, is mythologized, functions as traditional image, and from other, – becomes the indicator of general crisis of national myth of Ukrainians in the conditions of becoming of totalitarianism.

Key words: *intellectual novel, national myth, totalitarian myth, archetype.*

Літературна творчість 20-х – початку 30-х рр., а зокрема й інтелектуальна романістика, відображає закінчення буремних подій революції, громадянської війни, а також засвідчує поступовий перехід від плюралізму ідеологій до централізованого комуністичного режиму, вплив якого поширювався як на соціально-економічну, політичну, культурно-гуманітарну галузі життя, так і на підвалини колективної та індивідуальної свідомості. Постреволюційна дійсність засвідчила досить швидко зміну світоглядних та поведінкових патернів у загально-державному масштабі.

Руйнується вся система іманентних людині форм спілкування та поведінки, основною детермінантою яких була традиція (національний міф). Тобто ми можемо засвідчити загальну деформацію звичаїв, міфологічно традиційної повторюваності та періодичності життєвих дій, що їх можна позначити як "людина в сім'ї". На зміну людині повільно-селянській (в українських реаліях) через науково-технічний поступ, революцію, війну та інші соціально-економічні зміни приходить посттрадиційна, прискорено-індустріальна "людина маси", яка існує в новому світі бюрократичних установ та суспільних процесів, підпорядкованих домінуючій ідеології (масова культура, пропаганда, ЗМІ). Це створює нову парадигму життєвих схем і моделей, до яких константною складовою входить відчуження як на міжособистісному, так і на етно-національному рівні. Такі нові схеми втрачають свою трансцендентну цілісність: людина відчуває дискомфорт у межах антиномії індивідуальне/суспільне, що створює особливий невротичний характер особистості ХХ ст.

Втрата індивідуального сакруму означала для нації кризу не просто міфо-ритуальних домінант, але й цілісної картини світу, єдиної космологічної моделі. Висунута Л.Костенко теза про "заблокованість" української культури на межі ХІХ–ХХ ст. ще з більшою інтенсивністю стосується 20–30-х рр., адже цензура, неможливість друкуватися, несприйняття й нерозуміння – це зовнішній бік проблеми (який, щоправда, не втратив актуальності), внутрішній – це блокування індивіда на рівні психіки, що означає руйнацію людської сутності, людини взагалі.

Визначальною жанровою особливістю інтелектуального роману є концентрація оповіді не стільки на подієво-сюжетних та характеро-творчих принципах побудови тексту, скільки на відображенні ідейно-філософського континууму доби. В.Дніпров справедливо зауважує, що в інтелектуальному романі письменник "характеризує людину через повноту того, що вона думає, а також через те, *яким чином* вона це думає, через особисту манеру мислити і виражати думки, через властивий даній особі світ асоціацій (...), через інтелектуальний темперамент, пафос впевненості, тонку іронію або скепсис, через якість чи ухильну невизначеність висновків і навіть через граматичну будову мовлення" [1, с. 419]. Тому саме на цьому жанровому різновиді можна якнайкраще простежити особливості дискурсивного поля окремого історичного періоду, його протиріччя та ідейно-ідеологічне протистояння певних процесів і явищ.

Одним із концептуальних моментів руйнування національного міфу стало переосмислення історії в тоталітарному міфі, оскільки міфологічне уявлення про націю можливе завдяки єдності її історії. Історія як феномен фіксації колективного буття постійно актуалізує у свідомості індивіда визначні події чи міфологізовані елементи біографії визначних людей спочатку засобами фольклору, а пізніше – специфічно літературними чи науковими засобами. Основна функція історичної складової національного міфу полягає у світоглядно-формотворчій, аксіологічній та інтегративній семантиці.

Прикладом втілення кризи національного міфу є роман В.Підмогильного "Невеличка драма", де зіштовхуються три міфологічні системи: національна, сциєнтична й тоталітарна. Образ батька Марти в цьому сенсі осмислюється як вичерпаний у своєму міфологічному часі й неактуальний для теперішнього архетип Мудрого Старого. Топонімічно цей образ детерміновано в Каневі, що відкриває окремий прихований план актуальних для української літератури 20–30-х рр. міфологічних схем і сюжетів – корпус Шевченка, центральної постаті, семантичного осердя всього національного міфу, однієї з найбільш значущих координат історичного самовідчуття української нації. Сама постать Шевченка поступово засвоюється як стала естетично-аксіологічна категорія, з якою значною мірою й ототожнюється власне національний міф.

Причиною всенародного визнання й подібного розуміння творчості Кобзаря є, напевно, той факт, що Т.Шевченко у своїх творах найбільш адекватно (найближче до ментальних джерел нації) відобразив національний міф, подав таку модель світу, яка відповідала космологічним, етнопсихологічним, екзистенційним та ідеологічним засадам життя українства. Це призводить до нашарування на загаль-

ну міфологічну семантику Поета (як богообраного) ще й семантики Пророка-мученика, месії, тобто існування конкретної історично визначеної особи ніби вмонтовується в загальний міфологічний контекст. Результатом цього є міфологізація реальної особистості (за А.Нямцу) із частковою втратою нею конкретики та сильним ідейно-семантичним узагальненням, перехід з історичного факту в міфологему, або культурний архетип [2, с. 136].

Тому очевидним є те, що разом із кризою національного міфу змінюється й сприйняття одного з його основних структурних і структуротворчих чинників – творчості Т.Шевченка.

У загостреному вигляді це знайшло вияв у "палінні "Кобзаря" в культурній практиці футуристів, а в більш пом'якшеному – в інтелектуальному романі 20–30-х рр., зокрема у В.Домонтовича: "Шевченко не написав би свої поезії: в тому жадної не було б потреби" [3, с. 135].

Глибше виявляє це неприйняття М. Хвильовий, виходячи за психологічні межі національного міфу й протиставляючи його тоталітарному: "...закобзарену" психіку можна виховати тільки, так би мовити, загайаватизованим "Капіталом" [4, с. 598]. Опозиція між двома міфологічними артефактами – "Кобзарем" та "Капіталом", як бачимо, проходить не лише через загальну граматичну семантику інвективності, але й у межах ідеологічної антиномії "елітарність/масовість", де, за ідеологічним міфом, має перемагати більш масове, "загайаватизоване" – напіврозважальна транскрипція міфу, легкий переспів.

Головний герой "Вальдшнепів", відкидаючи Шевченка (а разом з ним і етнокультурні підвалини та теорію еліт) [4, с. 599], несамохіть повторює його шлях у творенні власного національного міфу як "кроку до соціалізму" [4, с. 605], адже його означення Шевченка ("на подив малокультурної людини" [4, с. 599]) луною повторилося в його бік: "...здібний недоучка з романтичним складом природи" [4, с. 634], а вказівка на функцію Кобзаря як вчителя нації обернулася на іронічне означення самого Карамазова як пророка. Характеристика персонажа за належністю до втраченого покоління підтверджується загальною темою руйнації, безвиході, кризи: "... вони зупинились на якомусь роздоріжжі. І от Карамазови почали філософствувати й шукати виходу з зачарованого кола" [4, с. 634].

До дуже цікавих результатів приходять у своєму дослідженні роману М.Ласло-Куцюк: "... читачеві, ознайомленому з новелою Я (в якій убивство героєм своєї матері має символічне значення і інтерпретується як знищення коренів, які пов'язують його з минулим, з родом у ширшому значенні слова), натяки на роман Достоєвського підказують думку про батьковбивство. На цей раз йдеться про розрив з ідеями, в ім'я яких герой попереднього твору вбив свою матір" [5, с. 242]. Дослідниця дуже правильно вказала на характер міжтекстуальних

зв'язків між творами самого Хвильового та глибинний (не тільки на рівні запозичення персонажної схеми) інтертекстуальний зв'язок із твором Ф.Достоевського. Однак не можна погодитися з останньою думкою дослідниці. Розрив з ідейним полем дії тоталітарного міфу фактично не відбувся, герой залишився на тих самих позиціях роздвоєності психіки з явним приматом агресивного коду. Натяк на батьковбивство в даному разі поглиблює й увиразнює кризу національного міфу, оскільки вбивство матері символізувало собою відмову від ментальних орієнтирів (заміщення на підсвідомому рівні, відторгнення центрального в традиційній українській культурі архетипу великої матері), а вбивство батька виглядає свідомою деконструкцією національної ідеї, раціональним запереченням традиційної рефлексії (відторгнення семантичного ядра, криза й занепад традиційної реалізації архетипу Мудрого Старого). Це призводить героя роману до нового витка роздвоєності, до неможливості подолати ментальну невідповідність між відчуженістю від національного міфу та свідомою спробою його дискурсивної реконструкції на основі законів дії ідеологічного міфу тоталітаризму.

Важливою темою поставала реміфологізація нації, відродження її сакруму. Проблема відродження української нації своєрідно втілюється у творі "Честь" М.Могилянського, де вона реалізована у формі варіації казки про сплячу красуню. Автор постійно вкладає всі суперечливі (з огляду на офіційний міф) судження про відродження національного духу в уста німців. Проте в Україні оцінка духовного відродження нації є більш ніж песимістичною, осмисленою як другосортність українізаторства, його брак честі. У цій "казковій країні", за словами автора, що передбачає ідеологічні утиски, "націоналісти, як добре відомо, пішли до небуття... Туди й дорога! "Незлим тихим словом" ніхто їх не пом'яне!" [6, с. 128]. Як бачимо, основною віссю відторгнення національного міфу знову стає постать Шевченка.

Отже, питання кризи національного міфу в українській літературі 20–30-х рр., зокрема в інтелектуальній романістиці, постає через руйнацію всіх світоглядно-поведінкових патернів секуляризованої культури й агресивне домінування тоталітарного міфу. Втрачає свою життєву силу вся міфологічна система українського народу з її двома основними домінантами. По-перше, національною історією – втіленням діахронного зв'язку поколінь та етичним нормативом. А по-друге, енергетичним, етичним та естетичним центром українського національного міфу – міфологізованою постаттю Шевченка, який позбавляється у 20–30-ті рр. своєї ролі Пророка (архетипу Мудрого Старого) і набуває рис маргінального щодо міфологічної структури тоталітаризму положення, характеризує узагальненою семантикою індикатора стану національного міфу.

Література

1. Днепров В. Д. Черты романа XX века / В. Д. Днепров. – М. ; Л. : Сов. писатель, 1965. – 548 с.
2. Нямцу А. Традиційні сюжети та образи в літературі ХХ ст. / Анатолій Нямцу // Всесвіт. – 1988. – № 5. – С. 132–138.
3. Домонтович В. Дівчина з ведмедиком. Болотяна лукроза / В. Домонтович – К. : Критика, 2000. – 416 с.
4. Хвильовий М. Новели, оповідання. "Повість про санаторійну зону". "Вальдшнепи". Роман. Поетичні твори. Памфлети / Микола Хвильовий. – К. : Наукова думка, 1995. – 816 с.
5. Ласло-Куцюк М. Засади поезики / Магдалена Ласло-Куцюк. – Бухарест : Критеріон, 1983. – 396 с.
6. Могилянський М. Честь / Михайло Могилянський // Вітчизна. – 1990. – № 1. – С. 92–147.

УДК 821.161.2:82-1

Я.Г.Рубан

Ліричний герой як форма реалізації авторської свідомості (на матеріалі збірки "Три перстені" Б.-І.Антонича)

У статті розглядаються особливості ліричного героя збірки "Три перстені" Б.-І.Антонича, визначається його місце серед інших форм вираження авторської свідомості, досліджуються суб'єкти мовлення, які презентують голоси ліричного героя та автора у межах художнього тексту.

Ключові слова: авторська свідомість, суб'єкт мовлення, ліричний герой, автор, ліричне "Я" тощо.

В статье рассматриваются особенности лирического героя сборника "Три перстня" Б.-И.Антонича, определяется его место среди других форм выражения авторского сознания, исследуются субъекты речи, которые представляют голоса лирического героя и автора в пределах художественного текста.

Ключевые слова: авторское сознание, субъект речи, лирический герой, автор, лирическое "Я" и т.д.

The author of this article examines the features of lyric hero in poetry collection "Three rings" of B.-I. Antonych, determines the place of this form among other expressions of author's consciousness, studies speaking persons, which represent voices of hero and author in the artistic text.

Key words: author's consciousness, speaking person, lyric hero, author, lyric "I" and others like that.

Проблема авторської свідомості, а також форми її реалізації у художньому тексті активно дискутуються в сучасному літературознавстві. Аналізуючи підходи науковців (М.Бахтіна [2], Л.Гінзбург [3], Б.Кормана [7], М.Кодака [6] та інших) до цього явища та враховуючи власне Антоничеве розуміння особливостей процесу творчості, окреслене у статтях "Національне мистецтво", "Між змістом і формою", "Натхнення і ремесло" [1], можна визначити авторську свідомість як притаманний окремій людині (авторові) індивідуальний спосіб взаємодії з реальністю, який у результаті творчого процесу проектується в художній текст і виражається через усі його компоненти. Найбільш відчутно автор виявляє себе в ліриці, адже саме вона відрізняється посиленою увагою до внутрішнього світу людини, її почувань, емоцій, ставлень до зовнішнього світу та самої себе. Ліричне переживання виражається всією структурою поетичного тексту, вся система художніх засобів підпорядкована розкриттю цілісного руху людської душі. На думку науковців, авторська свідомість у кожному окремому тексті виражається опосередковано через суб'єктні (образ автора, ліричний герой, персонаж, наратор тощо) та несуб'єктні (тематика, проблематика, пафос, жанр, стиль тощо) категорії. Поетичний текст має складну суб'єктну організацію, автор може бути представлений у ньому (за класифікацією Ю.Кормана [7]) через такі категорії, як "автор-оповідач", "власне автор", "ліричний герой" та "герой рольової лірики".

У доробку Б.-І.Антонича суб'єктні форми реалізації авторської свідомості надзвичайно різноманітні. Складність їх аналізу полягає в тому, що кожна окрема збірка є своєрідною цілісністю як на змістовому, так і на формальному рівнях, кожна представляє певний етап у розвитку автора біографічного, його стосунків із художнім текстом. Відповідно, можна виділити кілька основних способів вияву ціннісного контексту поета в художньому творі, які найчастіше "прив'язані" не до творчості автора загалом, а до окремої збірки чи її частини: автор-оповідач (найбільш притаманний для філософських текстів глав "Книги Лева", "Ротацій"), авторське ліричне "Я" (ліро-епічні тексти "Книги Лева" та "Зеленої Євангелії"), ліричний герой ("Три перстені", інтермецо "Зеленої Євангелії"). Спорадично Б.-І.Антонич також вдається до образу героя-персонажа, який завжди є частиною поетичного світу й протиставлений авторові (нараторові), який є творцем цього світу ("Балада про пророка Йону", "Даниїл у ямі левів" тощо). Вибір форми авторської репрезентації в тексті залежить від теми та способу її реалізації, які обирає поет. Автор-оповідач найчастіше з'ясовує проблеми, пов'язані зі стосунками Поет – Всесвіт, виступає в ролі своєрідного міфологізованого поета-деміурга, який творить паралельний реальному світ мистецтва з позицій "наперед відомості", "вже

осягнутого", розгортаючи перед читачем картини світобудови, максимально об'єктивуючи оповідь, не потребуючи наголошення на власних почуттях. Герой-лірик виражає взаємовідносини людини з більш конкретними реаліями Всесвіту – з коханою, Батьківщиною, творчістю, пропускаючи все крізь власні відчуття, емоції, цінності. Відтак авторська свідомість, переломлюючись крізь призми різних текстових суб'єктів, постає перед читачем або конкретно-втіленою, або філософськи-узагальненою, не втрачаючи при цьому своєї первісної єдності й цілісності. Таке розмаїття "масок" автора підтверджує широту й артистизм свідомості письменника, яка для відображення відповідного змісту може втілюватися в найрізноманітніші образи.

У цьому дослідженні пропонуємо детальніше зупинитися на збірці "Три перстені", адже саме вона ознаменувала народження яскравої поетичної індивідуальності Богдана-Ігоря Антонича. Ця збірка відрізняється появою ліричного героя як окремого цілісного образу зі своїм характером, світоглядом та біографією. Його коротко можна охарактеризувати так: "юний лірик", чиє життя і поетичний світ закорінені в таємничій красі лісів та гір Лемківщини. Автобіографічні мотиви збірки максимально зближують ліричного героя й самого поета. До цього ототожнення підштовхує також і тематика ліричних текстів, адже більшість із них озвучують емоційно-відчуттєву палітру процесу творчості. Передумовами творчого акту, відображеного в збірці, виступають молодість, весна й ніч, які узагальнюються в образах-символах трьох перстенів, що містяться у скрині поетової душі: *"В квітчастій скрині співний корінь,/ п'янливе зілля, віск. Насіння/ та на самому дні три зорі,/ трьох перстенів ясне каміння"* [1, с. 87].

Деталізація цього образу-символу відбувається в "Елегії про перстень пісні", "Елегії про перстень молодості" та "Елегії про перстень ночі". Поет вводить читача у світ лемківського села, відтворює органічну спорідненість з його болями й радіщами, з його традиціями. Гармонійність довколишнього світу порушується розумінням своєї "інакшості": *"... та Той, що легкість дав сарні,/ а бджолам квіти золоті/ і кігті сталеві для рися,/ слова співучі дав мені..."* [1, с. 91]. Ці "слова" і штовхнули героя на пошуки, окрилили його душу. Б.-І.Антонич поступово витворює образ молодої, закоханої в життя людини, якій дане й досягне все. Ліричний герой, упившись *"від перших власних строф похмілля"* [1, с. 99], одружується з піснею. Обряд весілля глибоко символічний не лише в українській традиції. У міфологічному трактуванні весілля належить до так званих обрядів переходу. Ритуальне значення переходу виявляється в зміні соціального статусу учасників дійства, що викликає й зміни їх внутрішнього світу, поведінки, психології. У ліричному світі "Трьох перстенів" весіл-

ля знаменує перетворення "закоханого в життя" хлопчини в поета. Як відомо, міфологічна свідомість сприймає поета, співця як "персоніфікований образ надзвичайного бачення, обоженної пам'яті колективу. Поет знає весь Всесвіт у просторі й часі, уміє все називати своїм словом (поет – як встановлювач імен), створює світ у його текстовому втіленні, паралельно позатекстовому світові, створеному деміургом" [9, т. II, с. 327].

Весільне буяння підкреслюється образом весни як пори природного буяння та шалу. Весна й весілля витворюють образ екзальтованого молодого поета, *"весни розспіваного князя"* [1, с. 104], який у *"захопленні й нестями"* намагається охопити віршем весь безмір буття, перелити у творчість радість осягнення таємних істин. У віршах "за безпечним, щасливим, язичницьким запамороченням неосяжною дивиною лісу, неба, вітру, води, запахів і звуків <...> посилюється визріваючою, інтуїтивно відчутною спрагою самовираження у слові" [4, с. 56]. Пісня народилася з кохання й нерозривно сплелася з долею героя, поступово змінюючи її, наповнюючи душу неспокоєм: *"Кохав і зраджував кохану./ та пісні ти не обманює./ Їй завжди вірний, в північ тьмяну/ ходив шукати в лісі слів"* [1, с. 94].

Тема творчості та мистецького обдарування розкривається не лише через образ ліричного героя, а й через означення його стосунків зі світом довкола, його місцезнаходження й належність тому чи іншому часопростору, який подається через образи Лісу, Саду, Села, Ночі тощо. В "Елегії про перстень пісні" Б.-І.Антонич, моделюючи процес творчості, намагаючись вловити сам момент осягання, трансформує довколишній світ відповідно до відчуттів ліричного героя: *"місяць, молодий музика"* настроює сад на свій химерний лад, *"душі білених дерев"* рвуться до лету, явір схилився до власної душі, дерева нашіптують дивну сповідь. Усе це разом окрилює поетову душу, народжує той дивний стан, який літературознавці називають натхненням, а Б.-І.Антонич – екстазом.

Ліричний герой збірки не є статичним, раз і назавжди визначеним, він еволюціонує, змінюється. Услід за буйством почуттів приходить усвідомлення суті психічного зсуву, який приносить стан творчої екстази: *"Я чую, як приходиш, чорна,/ п'янлива та болюча пісне,/ шукає змісту гостра форма,/ єдина, що мій жах помістить.../ ... і словом просто в серце тну./ Аж тисне кров, мов крик одчаю, / з нестями й щастя умираю"* [1, с. 97].

Акт творення, народження пісні виступає одночасно й актом смерті творця. Космос (усталеність) поетової душі руйнується через занурення до хаосу творчості, до стихійного підсвідомого. Це стан вивільнення творчої енергії, стан відокремлення нового стихійного "Я"

від "Я" раціонального. З цього стану хаотичності й первинного ляку народжується новий космос – пісня. Процес творчості постає як процес занурення до Хаосу несвідомого.

У свідомості ліричного героя "Трьох перстенів" вибудовується своєрідна формула творчості – "ніч → сон →божевілля". Загалом категорія сну досить активно використовується в мистецтві, що було поміченим і витлумаченим літературознавцями та критиками вже з кінця XIX – початку XX століть. За Ф.Ніцше, зі світом сну пов'язано так зване аполлонійське мистецтво, на противагу діонісійському світу сп'яніння; основоположник психоаналізу З.Фройд розглядає сон як активізацію підсвідомого й порівнює сон та творчість. Цікаво, що, за словами сучасників поета, Б.-І.Антонич більшість своїх поезій бачив уві сні. *"Найкраща пора писати для мене, це ранній ранок, – розповідав поет в редакції журналу "Назустріч". – Напівпробуджений, ще в ліжку складаю вірші. Тоді уява викликає образи небагато ріжні від сонних мрій, тоді маю дослівно враження, мовби мені хтось у сні нашіптував якісь дивні слова"* [1, с. 519]. Отже, для поета характерне сприйняття творчості не як об'єктивного процесу компонування слів; творчість є процесом цілком психічним, процесом заглиблення свідомості до хаосу несвідомого, що і демонструють нам усі відчуттєві перипетії та ментальні узагальнення ліричного героя.

Більшість поезій "Трьох перстенів" написані у формі монологу ліричного героя, тобто від першої особи. Хоча в низці текстів ("Елегія про перстень пісні", "Елегія про перстень ночі", "Елегія про перстень молодості") періодично одноголосся порушується: *"Ой, хлопче, хлопче, ти в одчаю/ красі нестямній в очі глянь!"* [1, с. 95], *"Ти, хлопче, обережним будь./ весна росюю очі виїсть"* [1, с. 96]. Другий голос у творах неконкретизований, але він належить більш реалістично й тверезо налаштованому суб'єкту мовлення. Вкраплення в дію цього голосу виконує функцію застереження та одночасно пророцтва майбутнього прозріння ліричного героя. Відтак у тексті формується дві, хоч і нерівноправні, позиції. Ліричний герой у тексті живе своїм цілісним і складним життям, але автор, який створив його, продовжує за нього вболівати. Звідси покровительність тону, певна ледь вловима повчальність і дистанційованість. Аналізуючи психоаналітичну концепцію К.Г.Юнга, Н.Зборовська зазначає, що "Психіка поета як медіума, потрапивши у високе енергетичне поле (міфологічною мовою – занадто наблизившись до божественного світу), не витримує і розщеплюється на "частини"... Зумівши оволодіти цим внутрішнім розщепленням, або цим змістом, поети надають йому художньої форми..." [5, с. 121]. І, як наслідок, у художньому тексті формуються діалогічні моменти, різні точки зору.

Звичайно, і ліричний герой, і текстовий автор є лише художнім втіленням автора реального. Вони є свідченням складності психічних процесів, що відбувалися в авторській свідомості й трансформувалися в текст. Близький друг Б.-І.Антонича художник В.Ласовський [8] в широко відомій характеристиці особистості поета фактично отожднив ліричного героя "Трьох перстенів" та автора біографічного. Подвійність авторського світу спостерігає також Е.Соловей, говорячи про "нічного" та "денного" Б.-І.Антонича [10, с. 132], але трактує її безвідносно до автора-людини як певну позицію, з якої розгортається художній текст.

Своєрідний переломний момент у внутрішньому світі ліричного героя "Трьох перстенів" реалізується в "Суворому вірші", який презентує появу лейтмотиву протиставлення сірої буденності та творчості. Авторський голос, який лише симптоматично з'являвся раніше, проривається в контекст ліричного героя, знаменуючи його трансформацію, усвідомлення ним розриву між реальністю, в якій він живе, з усією її нормативністю, повторюваністю, неприйняттям усього, що хоч трохи виходить за межі загальноприйнятого, та "іншою реальністю", де немає меж і законів, де непотрібними стають усі маски, де цінуються лише максимальна щирість і відвертість: *"О поете, дарма, вже тобі не втекти./ треба визнати те, що найгірше./ чи самого себе не оббріхуєш ти/ в цих п'яналих, розспіваних віршах?"* [1, с. 114].

Ліричний герой починає сумніватися в усьому, навіть у собі самому, у своїх словах, своїх почуттях і думках. Він усвідомлює, що змінився, що вже не здатний по-старому сприймати світ. Осягнення таїни творчості сповнює свідомість героя досвідом, внутрішньою мудрістю, що викликає мотив протиставлення себе "гордому, безумному юнацтву", яке готове на новий зрив.

Як бачимо, у збірці "Три перстені" авторові вдалося сформувати цілісного динамічного ліричного героя, який хоч і транслював авторські життєві та творчі настанови, проте уособлював лише окрему грань авторської свідомості. Своєрідним підтвердженням цього факту є не лише діалогічність у межах текстів "Трьох перстенів", а й їх контекстуальні зв'язки з іншими збірками, зокрема з написаною практично в той же час "Великою гармонією". Протиставляючись одна одній, ці збірки наочно продемонстрували різні аспекти авторської взаємодії зі світом довкола, різні позиції відносно до нього: *"весни розспіваної князь"* "Трьох перстенів" і *"мізерний шепелявий поет"* "Великої гармонії" в авторській свідомості існують одночасно.

Як бачимо, серед ліричних текстів, що відтворюють індивідуальні, суб'єктивні реалії, ліричний герой є одним із основних типів авторської екстеріоризації. Традиційно він розглядається як цілісний художній

образ у тексті, наділений власним світоглядом, власним світовідчуттям, відмінним від авторського. По суті, він є своєрідною маскою, яка дозволяє реальному авторові розгортати діалог із самим собою.

Література

1. Антонич Б.-І. Твори / Богдан-Ігор Антонич ; ред.-упоряд. М. Москаленко ; упоряд. Л. Головата ; авт. передм. М. Новикова. – К. : Вид. худ. літ. "Дніпро", 1998. – 591 с.
2. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи / М. М. Бахтин. – М. : Худ. литература, 1986. – 543 с.
3. Гинсбург Л. Я. О литературном герое / Л. Я. Гинсбург. – Л. : Советский писатель, Ленингр. отделение, 1979. – 222 с.
4. Жулинський М. "Хто ж потребує слів твоїх..." Богдан-Ігор Антонич / М. Жулинський // Дивослово. – 1998. – № 11. – С. 56–61.
5. Зборовська Н. В. Психоданаліз і літературознавство : [посібник] / Н. В. Зборовська. – К. : Академія, 2003. – 390 с.
6. Кодак М. П. Авторська свідомість і класична поетика / М. П. Кодак. – К. : Поліграфічний центр "Фоліант", 2006. – 335 с.
7. Корман Б. О. Итоги и перспективы изучения проблемы автора / О. Б. Корман // Страницы истории русской литературы. – М., 1971. – С. 199–207.
8. Ключковська Я. Французькі паралелі Богдана-Ігоря Антонича / Я. Ключковська // Слово і час. – 1998. – № 7. – С. 43–46.
9. Мифы народов мира : энциклопедия : в 2 т. – М. : Большая российская энциклопедия, 1998.
Т. 1, 2. – 1988.
10. Соловей Е. Типологія української філософської лірики ХХ ст. Міфософська типологічна лінія (Б.-І. Антонич, В. Свідзинський) / Е. Соловей // Соловей Е. Українська філософська лірика. – К. : Юніверс, 1999. – С. 115–181.

УДК 94(477.51)"1648-1657"

О.В.Ростовська, Р.А.Желєзко

Ніжинський козацький полк доби Б.Хмельницького (1648–1657 рр.): військово-політичний аспект

У статті на основі краєзнавчих, документальних та монографічних праць зроблено спробу висвітлити історію Ніжинського козацького полку крізь призму головних військових кампаній 1648–1657 рр. за участю ніжинських козаків. В контексті зовнішнього вектора українського державотворення особлива увага звернена на хід військових подій на Північному Лівобережжі, похід на фортецю Кодак 1648 р., особливості Білоруського походу 1654–1656 рр. Авторами висвітлено вплив ніжинських полковників Прокопа Шумейка, Лук'яна Сухині, Івана Золотаренка та їх оточення як сподвижників гетьмана на розвиток українського національно-визвольного руху сер. XVII ст.

Ключові слова: Гетьманщина, військові кампанії, козацька старшина, Ніжинський козацький полк, політичні договори, сподвижники, Хмельниччина.

В статье на основе краеведческих, документальных и монографических работ сделана попытка описать историю Нежинского казацкого полка сквозь призму главных военных кампаний 1648–1657 гг. при участии нежинских казаков. В контексте внешнего вектора создания украинского государства особое внимание обращено на ход военных событий на Северном Левобережье, поход на крепость Кодак 1648 г., особенности Белорусского похода 1654–1656 гг. Авторами рассмотрено влияние нежинских полковников Прокопа Шумейко, Лукьяна Сухина, Ивана Золотаренко и их окружение как сподвижников гетмана на развитие украинского национально-освободительного движения сер. XVII в.

Ключевые слова: Гетьманщина, военные кампании, казацкая старшина, Нежинский казацкий полк, политические договоры, сподвижники, Хмельнитчина.

The article is based on the lore, documentary and monographic works attempt to highlight the story of Nizhyn Cossack regiment in the light of the major military campaigns 1648–1657 for the participation Nizhyn

Cossacks. In the context of the external vector of the Ukrainian state, special attention is paid to the progress of military events in North Left, hike to the castle Kodak 1648, campaign features Belarusian 1654–1656. The author describe the impact Nizhyn colonels Procip Shumeyko, Lukian Sukynia, Ivan Zolotarenko and their environment as associates Hetman of the Ukrainian national liberation movement, sir. XVII century.
Key words: *Hetmanate, military campaigns, the Cossack officers, Nizhyn Cossack regiment, political agreements, associates, Khmelnytchyna.*

Проголошення незалежності України в 1991 році сприяло об'єктивному, науковому відображенню української історії, враховуючи всі здобутки історичної науки. Відтворення реальних картин минулої боротьби українського народу за свої права і свободу, його прагнення до власної держави і ладотворення включає безпосередньо історію окремих земель і регіонів, зокрема потребу висвітлення історії Ніжинщини.

Однією з найвеличніших та найдраматичніших епох з історії України XVII–XVIII ст. є, безумовно, період Хмельниччини 1648–1657 рр. На відміну від попередніх антишляхетських повстань українського народу I пол. XVII ст., виступ Б.Хмельницького підтримали всі верстви українського суспільства практично на всіх теренах тодішньої України. Характерною рисою нового повстання було перенесення основного центру революційного руху з території Запорізької Січі до низки регіональних осередків по обидва береги Дніпра. Одним з таких осередків на землях Північного Лівобережжя було м.Ніжин – центр одного з найбільших у роки Хмельниччини полків Козацької України. Наукова історіографія періоду національно-визвольної боротьби середини XVII ст. досить широка і різнопланова, оскільки включає документальні джерела, козацькі літописи, свідчення іноземних діячів та дослідників, низку вітчизняних авторських монографій XVII–XXI ст. Серед історичних розвідок, що з'явилися на межі XX–XXI ст. і відображають проблеми становлення української козацько-гетьманської держави крізь призму військової історії, заслуговують на увагу: О.Апанович "Воєнне мистецтво Б.Хмельницького та його сподвижників" (УІЖ. – 1995. – № 4), О.Гуржій, "Гетьманська Україна // Україна крізь віки. Том 8." (К., 1999), В.Борисенко "Курс української історії" (К., 1998), Ю.Мицик "З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині" (Сіверянський літопис. – 1998. – № 6), В.Смолій, В.Степанков "Українська державна ідея. Проблеми формування, еволюція, реалізація" (К., 1997) та ін. Зазначимо, що досліджувана нами краєзнавча проблематика, не знайшла ще належного висвітлення в роботах істориків. Незважаючи на ряд публікацій та історичних розвідок місцевих краєзнавців О.Морозова, П.Пирога та інших, що містять окремі факти і аргументи щодо подій на Ніжинщині в

роки гетьманування Б.Хмельницького, означена проблематика потребує ще напрацювань.

Водночас варто віддати належне наявному у ряді робіт ніжинських краєзнавців О.Морозова, П.Пирога архівно-документальному матеріалу, що відображає військово-політичний аспект. Так, цінна інформація відносно військової історії Ніжинщини доби Хмельниччини подана в працях О.Уривалкіна "Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII ст." (К., 2001), універсальному дослідженні "Історії міст і сіл УРСР" (К., 1972), Чернігівському хронологічному календарі "Чернігівщина – земля козацька за 2000 рік" (К., 1999), енциклопедичному довіднику "Чернігівщина" (К., 1990), збірнику "Універсали українських гетьманів," зокрема "Універсали Богдана Хмельницького" (К., 1998).

Показово, що, як наголошує О.Апанович, у період національно-визвольної війни 1648–1657 рр. розвинулося козацьке воєнне мистецтво. Б.Хмельницький збагатив його досвідом західноєвропейського воєнного мистецтва, з яким він ознайомився ще під час перебування у Франції, в бурхливі роки Тридцятилітньої війни. Це – і різноманітні напрями стратегії, і особливі засоби ведення бою, і різні системи організації військ, і випробування різних видів зброї [1, с. 37]. Надбання гетьмана широко використовувалися всіма його сподвижниками та соратниками, в тому числі і козаками Ніжинського полку.

До 1648 р. землі Ніжинщини належали Миколі Потоцькому – великому коронному гетьману Речі Посполитої та одному з найбагатших польських магнатів. Систематичні порушення прав та вольностей, жорстоке поводження з селянами та козаками були звичними рисами панування коронного гетьмана на території Північного Лівобережжя. Населення Ніжинщини кожної хвилини було готове до виступу на збройну боротьбу. Ще досить свіжою була в пам'яті розплата за участь у повстанні 1637 р., коли М.Потоцький "власноруч керував стратою ніжинських ватажків – козака Пирога та 5 старшин. Уздовж доріг, що вели до Ніжина, він наказав розставити палі та шибениці з тілами закатованих" [2, с. 44]. Населення Ніжинщини лише чекало поштовху до нового повстання. Цим поштовхом стали перші перемоги Б.Хмельницького під Жовтими Водами та Корсунем у травні 1648 р., які резонансом розлилися по всіх українських землях. Зокрема, звістка про ці перемоги підняла на повстання величезну кількість населення Північного Лівобережжя. Особливо активно на території Чернігівщини (включаючи Ніжин) діяли загони П.Головацького, М.Небаби, П.Шумейка та інші [3, с. 11]. На допомогу повсталим, кількість яких сягала 30 тис., гетьман надіслав загін козаків під командуванням генерального осавула Радка.

Польська шляхта спробувала знайти порятунком за міськими мурами, але марно. Козацький літописець Самовидець з цього приводу писав: "Где по городах, по замках шляхту доставано, где колвек позачинялися были: тоест: в Ніжині, Чернігові, Стародубі, Гомлю. Все тое подостававши, вистинали, бо першей, устрашившия, шляхта жидів повивадали з маєтностями, а напотом и самих, подоставали и вистинали" [4, с. 52]. Єдиним, хто міг протистояти повстанцям, був князь Я.Вишневецький, який мав 6-тисячний військовий загін. Але дізнавшись про поразку М.Потоцького під Корсунем, він поспішно залишив Лівобережну Україну. Козаки впритул рухались за Я.Вишневецьким і звільнили ряд міст, таких як Ніжин, Носівку, Батурин, Мену та інші. Саме під час цього походу, "... благодаря героическим действиям горожан и помощи крестьян и козаков в июне 1648 г. Нежин был освобожден" [5, с. 50].

Влітку 1648 р. у звільненому Ніжині було створено Ніжинський козацький полк, що на осінь того ж року нараховував вже близько 10 тис. козаків. Першим відомим нам полковником Ніжинського полку часів Хмельниччини був Прокіп Шумейко. Влітку 1648 р. під його керівництвом ніжинські козаки здійснили похід на польську фортецю Кодак. Детальніше про цей похід розповідає "Літопис Самовидця": "І того ж року (1648) по розказанню гетьмана Хмельницького, полк Ннженській ходил доставати Кодак. И идучи ку Дніпру, чинил великіє кривди людемъ. Где люде розуміючи оних за войско литовское, и якобы оны идут на оборону Кодака, а не доставати, и несподівано напавши, ннкоторіє сотні погромили в Рашевцѣ, за Камышным. Але зась скупившись тот полк у Максимовцѣ над Днепром тое войско разбили и переправивши Днепр, потягнули под Кодак" [6, с. 54]. Цікаво відмітити, що ніжинські козаки були прийняті за литовську армію, оскільки полк прибув з боку білоруського кордону, за яким лежало Велике князівство Литовське. Саме тому і відбулася незрозуміла сутичка між козаками та місцевими селянами. Підійшовши до Кодака, козаки взяли його в облогу. Захопити фортецю з її міцними оборонними лініями та наявністю в ній польського гарнізону під командуванням іноземних офіцерів, козакам було не під силу. Лише в кінці вересня 1648 р., зважаючи на нестачу харчів та хвороби, що нещадно косили обложених, поляки пішли на переговори та капітулювали. Падіння Кодака мало надзвичайно важливе значення для подальшого розгортання національно-визвольної боротьби, оскільки ще раз показало здатність козацького війська не тільки перемагати у відкритому полі, а і з успіхом брати найміцніші фортеці Речі Посполитої.

У наступному 1649 р. частина козаків Ніжинського полку протистояла литовській армії Януша Радзивілла на північному кордоні Гетьманщини. Успішні дії козаків у цьому регіоні не дозволили литовцям надати суттєву допомогу армії Яна II Казимира та сприяли перемозі Б.Хмельницького у воєнній кампанії 1649 р. Як відомо, у серпні 1649 р. через зраду татар Б.Хмельницький був змушений укласти з Річчю Посполитою Зборівський мир. Згідно з його умовами влада гетьмана поширювалася на землі Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. Ці землі отримали статус національно-територіальної автономії. Даний договір визначив і кількість козацького реєстру – 40 тис., козаки якого виступали військовою силою Гетьманщини.

Зборівський договір 1649 р. був неоднозначно сприйнятий українським суспільством. Хоча шляхетство Речі Посполитої і було вигнано за межі Київщини, Брацлавщини та Чернігівщини, а їх володіння перейшли до козацької старшини, гетьман дозволив тим шляхтичам, які прийняли православ'я, поповнювати лави козацтва. Зокрема, в Ніжинському полку служили представники таких шляхетських сімей, як Антоновичі, Борсуки, Тарасевичі, Тупицькі та інші. Їхнє повернення у свої колишні володіння було жорстко сприйняте місцевим населенням. Так, у липні 1650 р. спалахнули повстання в районі міст Ніжин і Остер. Повстання селян та козаків розгорталися з такою силою, що наприкінці серпня А.Кисіль писав: "чернь повстала і почала убивати панів, і невідомо чи уцілів хоч один шляхтич на Лівобережжі" [7, с. 239]. Натомість у листі М.Потоцького до Б.Хмельницького читаємо: "По старому хлопи бунтують, послушенства віддавати не хочуть, а то все через козаків, через полковника тамошнього. Тому я бажав би, коли в. мл. хочеш моєї приязні, аби-сь велів козакам виступити з моєї Ніжинської волості. А коли се неможливо в такім скорім часі візьми в. мл. полковництво від Шумейка і дай Кобиляцькому: він далеко справніший ніж Шумейко і краще вмітиме пильнувати згоду між моїми урядниками і козаками" [8, с. 45]. Окрім того, коронний гетьман Речі Посполитої в досить наказному тоні прохав, щоб Б.Хмельницький змусив місцевих козаків повернути ніжинській і остерській шляхті забрані в неї хутори, міста та маєтності.

Гетьман Б.Хмельницький був обурений листом, однак у своєму універсалі від 31 липня 1650 р. ніжинському полковнику Прокопу Шумейку наказував, щоб посполиті на території полку не чинили жодної кривди панам шляхтичам, які повертаються до своїх маєтків... а захоплені селянами панські землі віддати, а до цього ще й десяту частину врожаю [9, с. 106]. Проте намагання гетьмана втихомирити народ не принесли очікуваних результатів. Народні виступи розгор-

талися з ще більшою силою. Так, у вересні 1650 р. лише в одному з невеликих заворушень у Ніжині було вбито 40 людей М.Потоцького [10, с. 97]. Гетьман Б.Хмельницький розумів, що тільки новий наступ на Річ Посполиту дозволить заспокоїти невдоволене польською шляхтою козацтво і селянство. Тому, коли на початку 1651 р. король Речі Посполитої Ян II Казимир порушив умови Зборівського миру, вторгшись на територію Гетьманщини, на зустріч йому вирушила козацька армія на чолі з Б.Хмельницьким. Поки гетьман протистояв полякам під Берестечком і Білою Церквою, лівобережні Чернігівський і Ніжинський полки на чолі з чернігівським полковником Мартином Небабою захищали північний кордон Гетьманщини від литовських військ Януша Радзивілла.

Згідно з "Літописом Самовидця", військо Мартина Небаби, залишивши сторожу біля переправи через Дніпро, отаборилося під Ріпками. А коли військо Я.Радзивілла почало переправу, козацька сторожа дала про це знати полковнику. "Старшій козацькій Небаба, полковник чернігівській, порвавшись несправне, скочил противно тому войску справному, которого зараз тое військо литовское зломил, и много козаков порубали, и того самого Небабу, там же стято" [11, с. 61]. З приводу цієї битви М.Грушевський писав: "Небаба попав у таку сутичку, що з неї не вийшов. Оправдав своє прізвище: бився власноруч, зятятий в праву руку, боронився лівою і не піддавшись живим, зарубаний був на місці" [12, с. 321–322]. Після бою козацький похідний табір, харчі та зброя були захоплені литовцями Я.Радзивілла. Загін М.Небаби не зміг виконати свого завдання і зазнав поразки від литовських військ. Рештки вцілілого козацького війська, очолювані ніжинським полковником Лук'яном Сухинею, відступили до Чернігова. Війська литовського князя захопили міський замок штурмом були невдалими [13, с. 42]. Я.Радзивілл, понісши втрати, був змушений відступити та повернути свої війська в бік Києва.

Доволі невдалим у військово-політичному плані для України-Гетьманщини та Б.Хмельницького був 1651 р. Через зраду татар козацтво потерпіло поразку під Берестечком. Згідно Білоцерківського договору територія Гетьманщини обмежувалась землями Київського воєводства, а на Чернігівщину і Брацлавщину повертались польські війська та шляхта. Зокрема, гетьман видав універсал з дозволом коронним гетьманам з військами зайняти землі Ніжинського, Чернігівського та Прилуцького полків, що ліквідувались. У січні-лютому 1652 р. на землі відродженого Чернігівського воєводства вступило 16-тисячне польсько-шляхетське військо. Так, брат коронного гетьмана Речі Посполитої М.Калиновського Самуїл розквартирувався у м.Ніжині на

зиму, а "войска которіє міл при собі не маліє, росправил по розних городах по Задніпровю і по Задесенню" [14, с. 62]. Отже, у 1651 р. землі Брацлавщини і Чернігівщини знову опинилися в руках польських магнатів, повернення яких супроводжувалося масовим побиттям місцевого населення та відновленням панщини.

Незважаючи на заборони гетьмана, міщани, козаки та селяни продовжували військові дії проти шляхти. Так, у кінці 1651 р. на Ніжинщині вибухнуло нове повстання на чолі з колишнім корсунським полковником Л.Мозирею, жорстоко придушене за наказом Б.Хмельницького [15, с. 59]. Однак страта Л.Мозирі не вирішила дане питання. Почалося масове переселення українців на територію Слобожанщини. "Лише полковник Іван Дзиковський відвів на Слобожанщину понад 2 тис. козаків Чернігівського полку. Їхній приклад наслідували сотні сімей з Ніжинського, Миргородського та інших полків" [16, с. 204–205].

Внутрішні конфлікти у козацькому середовищі продовжувалися до 1652 р., коли розпочались нові військові дії. Польща збирала всі можливі війська, в тому числі і з Лівобережної України. За даними С.Величка, Хмельницький "... дістав звістку, що польські війська, на Україні біля Ніжина, Ромен, Гадячого та інших міст, які були там на дозорстві, зібралися й дійшли Фастова, і що до них збирається рушати також від Вісли і сам король з військами" [17, с. 102]. Війська Речі Посполитої залишили територію Чернігівщини і відійшли до Батога, де були розгромлені армією Б.Хмельницького. Показово, що участь у битві брав і майбутній ніжинський полковник Іван Золотаренко, який в цей час керував Корсунським полком [18, с. 43]. Одночасно з цими подіями на землях Чернігівського воєводства було відновлено владу Чигирини та адміністративно-територіальний поділ на полки. Новий підйом українського революційного руху припав на 1652 рік. Як і у 1648 р., все населення України повстало і почало нищити польську шляхту. Зокрема, за свідченням Самовидця, значні вбивства відбулись в Конотопі – сотенному містечку Ніжинського полку, де повстанці не шкодували ні жінок, ні дітей [19, с. 65]. Наступного 1653 р. козаки Переяславського, Чернігівського та Ніжинського полків на чолі з ніжинським полковником І.Золотаренком знову протистояли литовським військам на північному кордоні Гетьманщини. На допомогу І.Золотаренку гетьман направив і деякі татарські загони. Події 1653 р. на Ніжинщині відзначилась лише незначними сутичками, після яких литовські війська відступили на попередні позиції.

Нове зіткнення Ніжинського полку з литовським військом відбулося вже після підписання Переяславського договору в січні 1654 р. Протягом наступного місяця війська Януша Радзивілла підійшли до

стін Стародуба. Ніжинський полковник І.Золотаренко зреагував досить швидко та звернувся за допомогою до севського воєводи Андрія Бутурліна. Завдяки спільним діям українсько-російського війська наступ литовської армії було зупинено. Вершиною своєї військової майстерності козаків Ніжинського полку стали події, що розпочались у травні 1654 р., коли Росія, згідно з умовами Переяславської ради, оголосила війну Речі Посполитій і вторглась на територію Білорусії. На допомогу росіянам гетьман направив Чернігівський, Ніжинський та Переяславський полки на чолі з ніжинським полковником І.Золотаренком, який отримав посаду наказного гетьмана. Загальна кількість козацького війська становила 20 тис. чоловік. До того ж гетьман Б.Хмельницький, за даними Г.Грабянки, дозволив іти в похід усім, хто забажає [20, с. 96]. Сучасний ніжинський краєзнавець О.Уривалкін подає відомості про складові частини війська І.Золотаренка: Ніжинський полк Г.Кобилецького, полк Тимофія Золотаренка, Чернігівський полк Пободайла, Стародубський полк Пашка, Борзнянський полк Забіли і С.Курбацького, полк Ю.Коробки, Менський полк П.Семенова... та загін В.Золотаренка [21, с. 71], що діяв безпосередньо разом з військами московського царя Олексія Михайловича (1645–1676 рр.) в районі Смоленська.

Білоруський похід українсько-російського війська був досить успішним. Протягом 1654–1655 рр. козаки ніжинського полковника, наказного гетьмана І.Золотаренка здобули ряд перемог над польсько-литовськими військами та зайняли низку білоруських міст, зокрема, Пропаїськ, Новий Бихів, Гомель, Печерськ, Чауси, Бобруйськ та інші. У той же час козаки В.Золотаренка спільно з військами московського царя здобули Смоленськ. У червні 1655 р. загопи І.Золотаренка переправилися через р.Березину, розгромили литовське військо під Мінськом та зайняли м.Свілоч. Велике князівство Литовське опинилося на межі нищівного розгрому, особливо після поразки Я.Радзивілла 24 серпня 1654 р. в районі р.Друти, на захід від м.Шклова. Поразка було настільки разючою, що, як писав Самійло Величко: "... розбили з усім військом ущент. Врятувалися лише ті, хто тікав, як пилявські утікачі, навіть сам гетьман Радивил ледве не загинув, позбувся-бо двох коней і з малою часткою недобитого війська ускробав до Литви, (на яку тоді) впала ... від наступу московських та козацьких військ велика біда і розор" [22, с. 147]. Поставало реальна ситуація включення білоруських земель до складу новоутвореної Гетьманщини та перетворення білоруських селян у козацький стан підзвітний володарю Чигирину.

Проте означеним планам гетьмана в Білорусії не судилось збутись. Під час облоги Старого Бихова у 1655 р. загинули видатні

козацькі ватажки: чернігівський полковник Степан Пободайло та наказний гетьман І.Золотаренко. Козацьке військо втратило своїх лідерів і не могло надалі виконувати стратегічні плани гетьмана. Верховне командування було доручено Василю Золотаренку, який отримав ніжинське полковництво. Однак ним було віддано наказ козакам відступити з-під стін Старого Бихова, що в сукупності з антистаршинським повстанням за участю ніжинських козаків, призвело до контрудару польських сил та оборонців Старого Бихова. У грудні 1655 р. "... в скором часі забунтовалося козацтво на своїх старших чернь повстала била, хочачи старшину побити; але старшина, скупившися, многих з черні вистинали: бо чернь, напавши на вози купецькі з горілками, оних рубаючи, позапивалися, на котрих напавши, старшина вистинали, а приводце повішали..." [23, с. 71–72].

Саме ці події і стали причиною того, що Б.Хмельницький у 1656 р. відібрав посаду ніжинського полковника у В.Золотаренка і передав його досвідченому у військових справах Григорію Гуляницькому. Цими подіями вдало скористався московський цар Олексій Михайлович, який добився у 1656 р. початку виведення козаків з території Білорусії, що розглядалась як сфера впливу Москви. Задуми Б.Хмельницького щодо закріплення білоруських земель за Гетьманщиною не щодо в плани царя, тому було прийнято рішення про витіснення з означеного регіону українських козацьких військ. З метою підриву позицій та становища українського козацтва серед білоруської шляхти, міщанства та селянства московські урядовці розпочали поширення сфабрикованих справ про розбійництво козаків І.Золотаренка в навколишніх містах.

Спершу до гетьмана Богдана Хмельницького, що перебував у Чигирині, 5 квітня 1656 р. прибули послы від царя, які почали скаржитися на поведінку українських козаків Ніжинського та інших полків, що перебували в Могилеві та інших містах Білорусії. Послы неодноразово стверджували, що козаки грабують та вбивають місцеве населення. 30 травня 1656 р., за даними Михайла Грушевського, було "скликано козацьку раду, на ній оголошено наказ: всім козакам українським з полку Ніжинського і Чернігівського вийти з Могилева і Могилівського повіту, і з інших своїх давніх осель, згідно з волею гетьмана Хмельницького" [24, с. 1225].

Ніжинський козацький полк доби Хмельниччини на чолі з ніжинськими полковниками П.Шумейком, Л.Сухинею та І.Золотаренком відзначився активною участю в українсько-польських військових кампаніях. Протягом 1648–1654 рр. Ніжинський полк виконував стратегічне завдання з захисту північного кордону Гетьманщини від литовської армії Я.Радзивілла та відволікання Великого князівства Литовського від надання активної допомоги польським військам. Окрім оборонних боїв, ніжинські козаки взяли участь у поході на фортецю

Кодак 1648 р. та Білоруському поході 1654–1656 рр., що перетворив Білорусію на новий театр війни проти Польщі. За винятком неприступного Старого Бихова, в білоруських землях більше не знайшлося міст, що могли протистояти козацькому війську. Лише через загибель І.Золотаренка та переважної більшості 20-тисячного війська, Б.Хмельницький був змушений у 1656 р. розпочати виведення своїх полків з білоруських земель, які згодом у роки гетьманування Івана Виговського (1657–1659 рр.) будуть включені до складу Московського царства. Тому цілком слушним буде твердження, що ніжинські полковники доби національно-визвольної революції сер. XVII ст. зіграли одну з ключових ролей у визволенні українських земель з-під влади Речі Посполитої та були вірними сподвижниками Б.Хмельницького.

Література

1. Апанович О. Воєнне мистецтво Б.Хмельницького та його сподвижників / О. Апанович // УІЖ. – 1995. – № 4. – С. 33–45.
2. Морозов О. Біля витоків польської громади / О. Морозов // Поляки в Ніжині. – К. : Знання України, 2002. Вип. I. – 2002. – С. 37–44.
3. Чернігівщина – енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1008 с.
4. Літопис Самовидця // Джерела з історії України / під ред. Я. Дзири. – К. : Наукова думка, 1971. – 208 с.
5. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории землевладения и управления / А. М. Лазаревский. – К., 1893. Т. II. Полк Нежинский. – 1893.
6. Літопис Самовидця // Джерела з історії України / під ред. Я. Дзири. – К. : Наукова думка, 1971. – 208 с.
7. Універсали Б.Хмельницького. Матеріали до українського дипломатію: Універсали українських гетьманів / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К. : ВД "Альтернативи", 1998. Серія I. – 1998. – 368 с.
8. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з сер. XVII до кін. XVIII ст. / О. Уривалкін – К. : ТОВ "Наука-сервіс", 2001. – 276 с.
9. Універсали Б.Хмельницького. Матеріали до українського дипломатію: універсали українських гетьманів / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К. : ВД Альтернативи, 1998. Серія I. – 1998. – 368 с.
10. Ніжин: із глибини віків... : матеріали з краєзнавства Ніжина / автор і упорядник Л. Б. Петренко. – Ніжин : ТОВ "Аспект-Поліграф", 2008. – 428 с.
11. Літопис Самовидця // Джерела з історії України / під ред. Я. Дзири. – К. : Наукова думка, 1971. – 208 с.
12. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т. та 12 кн. / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1995. Т. VIII. – 1995. – 856 с.

13. Гурбик А. Вторгнення військ Великого князівства Литовського на Україну та оборона Києва / А. Гурбик // УІЖ. – 2006. – № 6. – С. 35–55.
14. Літопис Самовидця // Джерела з історії України / під ред. Я. Дзири. – К. : Наукова думка, 1971. – 208 с.
15. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з сер. XVII до кін. XVIII ст. / О. Уривалкін. – К. : ТОВ "Наука-сервіс", 2001. – 276 с.
16. Борисенко В. Й. Курс української історії: з найдавніших часів до XX ст. : навч. посібник / В. И. Борисенко. – К. : Либідь, 1998. – 616 с.
17. Величко С. Літопис : в 2 т. / С. Величко ; за ред. О. В. Мишанич // Давньоруські та давні українські літописи. – К. : Дніпро, 1991. Т. I. – 1991. – 371 с.
18. Апанович О. Воєнне мистецтво Б.Хмельницького та його сподвижників / О. Апанович // УІЖ. – 1995. – № 4. – С. 33–45.
19. Літопис Самовидця // Джерела з історії України / під ред. Я. Дзири. – К. : Наукова думка, 1971. – 208 с.
20. Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – 185 с.
21. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з сер. XVII до кін. XVIII ст. / О. Уривалкін – К. : ТОВ "Наука-сервіс", 2001. – 276 с.
22. Величко С. Літопис : в 2 т. / С. Величко ; за ред. О. В. Мишанич / Давньоруські та давні українські літописи. – К. : Дніпро, 1991. Т. II. – 1991. – 640 с.
23. Літопис Самовидця // Джерела з історії України / під ред. Я. Дзири. – К. : Наукова думка, 1971. – 208 с.
24. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т. та 12 кн. / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1997. Т. IX, ч. II. – 1997. – 776 с.

УДК 94(477/5)"15/17"

Л.В.Лесик

До питання типології конфліктів за участю магістрату у деяких містах Лівобережної України XVI–XVIII ст.

У роботі представлено результати аналізу наукових досліджень, присвячених історії магістрату. На основі цих результатів автором запропоновано орієнтовну структуру конфліктів за участю магістрату. В роботі розглянуто конфлікти магістрату з гетьманською владою, монастирями та церквами, непорозуміння між міщанами та конфлікти в торгівлі, також конфліктні ситуації в середовищі урядників магістрату.

Ключові слова: магістрат, конфлікт, вїйт, військова повинність.

В статье представлено результаты анализа научных исследований, посвященных истории магистрата. На основании этих результатов автором предложено ориентировочную структуру конфликтов с участием магистрата. В работе рассмотрено конфликты магистрата с гетманским правительством, монастырями и церквями, недоразумения между жителями города и конфликты в торговле, а также конфликты среди чиновников магистрата.

Ключевые слова: магистрат, конфликт, войт, военный постой.

The article describes the results of the analysis of scientific research dedicated to the history of magistrate. According to these results the author puts forward a structure of conflicts in which magistrate took place. The article studies conflicts of magistrate with hetman government, abbeys and churches, misunderstandings between lower middle class citizens, misconceptions in the sphere of trade and conflicts among the representatives of the city council.

Key words: city council (magistrate), conflict, vyт, military tax.

Велика кількість дослідників, вивчаючи історію міст, у своїх роботах приділяють увагу взаємовідносинам різних груп міщан та установ з міським урядом або магістратом, але праці, яка б систематизувала всі конфліктні ситуації за участю магістрату, не створено. Проаналізувавши літературу, можна виділити декілька груп конфліктів:

- конфлікти з гетьманською владою;
- конфлікти між чиновниками магістрату;
- міщанські конфлікти, де однією стороною є жителі міста або навколишніх селищ;
- конфлікти магістратів та церков, монастирів.

Магдебурзьке право на території Лівобережної України набуло поширення від початку XVII ст.: 1625 р. надання магдебургії м. Ніжину, 1623 р. – магдебурзьке право надано Чернігову, початок 40-х рр. XVII ст. магдебурзьке право надано Полтаві. З наданням місту магдебурзького права у місті починає діяти магістрат, який фактично керував життям міста. Відомо, що протягом всього часу існування магістратів у містах існувала також гетьмансько-козацька влада, яка і визначала особливості магдебургії на Лівобережній Україні.

Перша і найбільша група конфліктів – конфлікти магістрату з гетьманською владою. Саме на ній варто зупинитися. Так, чиновники міста Ніжина мали традицію їздити до новообраних гетьманів та царів для підтвердження ними магдебурзького права. Король Владислав IV вперше підтвердив магдебурзьке право 9 травня 1633 р., а останнє ствердження Ніжину прав було зроблено грамотою Єлизавети Петрівни

11 грудня 1742 р. Підтвердження магдебурзьких прав і вольностей робили гетьмани П.Дорошенко, І.Мазепа, І.Скоропадський. Очевидно, війти та міщани міста Ніжина робили такі підтвердження з метою захисту отриманих прав та вольностей від їх майбутніх порушень.

Такої практики дотримувався також київський війт 1754–1766 рр. Іван Сичевський. Так, в січні 1762 р. магістрат вирішив направити до столиці депутацію від міста для привітання Петра III з вступом на престол [1]. Невдовзі після повернення даної депутації в Києві стало відомо про переворот та прихід до влади Катерини II [2]. Як ніжинські чиновники, так і київські хотіли таким чином підтвердити жалувані грамоти.

Ми з вами ознайомилися з таким дещо офіційними відносинами магістратів, з одного боку, та гетьманом – з іншого. Насправді, гетьманська адміністрація досить часто втручалася в управління містом, вибори чиновників, примушувала сплачувати на свою користь податки. Так, дослідник С.Павленко наводить приклад, що після смерті київського війта Івана Биховського І.Мазепа послав до Києва значних військових товаришів Захара Шийкевича та Григорія Карпочива (Коровченка), які зібрали міський уряд та міщан і 13 жовтня 1699 р. провели вибори [3]. Очевидно, ставленики Мазепа намагалися "сприяти" обранню "потрібної" людини на посаду київського війта.

Заслуговує уваги також обрання на посаду київського війта Григорія Пивоварова, цій події присвятив роботу Н.М. Так, після звільнення з посади війта І.Сичевського, імператриця Катерина II рекомендувала київському генерал-губернатору Глебову, щоб четвертою кандидатурою на посаду війта було винесено кандидатуру прокурора губернської канцелярії Пивоварова [4]. Такий стан справ викликав обурення в ратуші і навіть вимагалось не голосувати за Пивоварова під страхом різних видів розправ. Вибори відбулися 3 вересня 1766 р., а затверджений Пивоваров був 12 вересня [5].

Крім втручання в адміністративні справи магістратів, науковці повідомляють про накладання владою міста деяких повинностей. Особливо тяжким видом повинностей, які накладала на місто влада, було військове квартирування. За ним міщани повинні надати військам квартири та забезпечити провіантом та фуражем. Невідомий нам автор описує недоброзичливі взаємини київського магістрату та всього Подільського населення з гусарами, які там квартирували. "У серпні 1763 р. Молдавський гусарський полк вимагав від київського магістрату 1489 квартир. Після проведення опису виявилось, що дворів, які були під владою магістрату, було 1947, з них під квартири молдавським гусарам виділено 878. Військові люди свавільно порушили встановлений магістратом порядок і зайняли квартири, які їм

сподобалися" [6]. Зрозуміло, що магістрат вживав усілякі заходи задля припинення такого свавілля, та результату вони не мали, навіть накази генерал-губернатора в такому разі не виконувалися [7].

Деякі міщани, щоб захистити своє житло після указу 1764 р., почали будувати окремі квартири для військових постойв. За наявності окремої квартири для постою військові люди не мали права йти до будинку господаря, насправді, військові дозволяли собі втручатися в господарське житло. Так, міщани Дубровський та Новицька скаржилися генерал-губернатору на квартирантів, які, незважаючи на побудовані окремі для військових квартири, зайняли їх власне житло самовільно. У дворі Новицької солдатами було розібрано нову хату та комору, на цьому місці побудовано конюшню для всього ескадрону, підлогу якої замостили досками з розібраного огорожі [8]. Крім того, військові всіляко залякували міщан та погрожували фізичною розправою.

У наукових роботах трапляються також відомості не тільки про спричинення шкоди міщанському господарству, а й самим міщанам. Так, в одній з робіт міститься інформація про викрадення капітаном Вільде одруженої жінки та зґвалтування капітаном Кульманом міщанської дівчини [9]. Також дослідники описують напружені стосунки студентів київської академії та військових, що проживали в Києві у 1763 р. Керівництво академії неодноразово скаржилося на вигнання гусарами студентів з їх квартир та знуцання над останніми. Так, в день Різдва Христова гусари здійснили напад на бурсу та побили бурсаків. Саме ж керівництво цих гусар даний випадок не визнавало, а навпаки, звинувачувало студентів [10].

Таким чином, відносини магістратів з гетьманською та царською владою були двоякі: з одного боку, магістрат хотів підтвердження магдебурзького права, а з іншого, магістрати не бажали бути під гетьманською владою та виконувати різні повинності (найважче було військове квартирування).

Другу групу конфліктів становлять конфлікти між чиновниками магістрату. Найбільш дослідженими в цьому плані залишаються відносини у київському магістраті. Дослідник А. Андріївський присвятив свою увагу вїтїтвству І. Сичевського, перебування при владі якого вдало ілюструє згадану групу конфліктів. Так, по смерті Павла Войнича 1751 р. нового вїта було обрано лише 1754 р., а прибув він до Києва лише 1756 р. Вочевидь, тривала відсутність вїта викликала подальші протирїччя між урядниками та призначеним І. Сичевським. Їх відносини не склалися від самого початку, а вже з 1763 р. на вїта було написано офіційну скаргу [11]. Загалом вїта звинувачували:

- 1) у грубому ставленні до урядників та міщан;

2) у надмірному використанні магістратських коштів (марнотра-
тство);

3) у користуванні кінями та возами без оплати;

4) у безоплатному користуванні рибою з риболовецького цеху;

5) у стягненні податків та "подарунків" з цеху промисловців;

6) у використанні магістратських коштів для ремонту будівель у
власному хуторі Сичівський [12];

7) у використанні земель Преорки, Сирцю та Коренівщини для
власного сінокосу;

8) у використанні свого владного становища та продажу у магі-
стратських шинках власних спиртних напоїв [13].

За такими скаргами генерал-губернатором Глебовим було виді-
лено двох людей, які займалися їх розглядом. Та дана справа
тривала два роки без змін, а 3 вересня 1766 р. було обрано нового
війта Г.Пивоварова. Це призначення нового війта робило продов-
ження тяжби неактуальним, адже урядники отримали нового війта (те,
чого вони домагалися), а І.Сичевський, втративши посаду, не бачив
сенсу продовжувати тяжбу [14].

У контексті вйтівства І.Сичевського конфліктні відносини
склалися у війта та писаря Я.Давидовського; про них нам повідомляє
Н.М. Очевидно, на початку вйтівства Сичевського в них були дружні
відносини, але 1763 р. війт вимагає звільнення Давидовського та
призначення нового писаря, що й було зроблено. Згадувані конфліктні
відносини магістрату та війта Сичевського визначили подальшу долю
Давидовського. Магістрат не визнав призначення нового писаря
Кузьмінського і вимагав повернути Давидовського. Першого було не
допущено до посади та відмовлено у сплаті заробітної плати.

З приходом до влади Пивоварова Давидовського було знову
звільнено з посади писаря. Останній оскаржив таке рішення, що
потягло за собою офіційне розслідування. Остаточо було визнано
законність звільнення Давидовського, навіть доведено його профе-
сійну непридатність обійманої посади [15].

Таким чином, конфлікти між чиновниками магістрату, очевидно,
засновані на міжособистісних непорозуміннях, які переросли в профе-
сійні протиріччя. Результати таких протистоянь відчували на собі
міщани.

Наступну групу конфліктів становлять міщанські конфлікти, де
однією стороною є жителі одного міста або навколишніх селищ.
Найбільш повно в цьому плані було досліджено конфлікти в Полтаві.
Дослідник Ю.Волошин вивчив матеріали засідань Полтавського
гродського суду і детально їх проаналізував. Науковець визначив
склад учасників конфліктів, їх основний зміст, місце конфліктів та їх

мову. У більшості конфліктів їх сторонами були шляхтичі та козаки, які становили собою місцевих жителів. Траплялися також конфлікти за участю урядників магістрату [16].

Основний зміст досліджених конфліктів науковець виділив у певну ієрархію. На перше місце було поставлено звинувачення у побитті, друге – пограбування, третє – "ґвалтовні наїзди та ґвалтовне взяття підданих", четверте – "брань", тобто сварки [17].

Що ж до так званих "конфліктних зон", тобто місць, де найчастіше відбувалися різні суперечки, дослідник виділив хутори (24% подій), ліси (16%), на вулиці містечок (16%), у дворах чи будинках місцевих мешканців (15%), інші (29%). Дослідник дійшов висновку, що конфлікти спалахували у різних місцях, дослідник виділив особливість – відсутність конфліктів у соціальних центрах (шинках, корчмах тощо) [18].

Зрозуміло, що мова конфліктів досить насичена ненормативною лексикою, проте науковець визначив ряд висловів, які найчастіше вживаються у записах справ. Відмітимо, що найчастіше ображали честь людини, кривдили його матеріальні статки, а жінок найчастіше називали чаклунками [19].

Отже, на основі досліджених полтавських побутових конфліктів можемо зробити висновок, що фактично аналогічні побутові конфлікти траплялися у всіх містах Лівобережної України, зокрема в Києві, Чернігові та Ніжині.

До конфліктних ситуацій можна віднести відносини магістратів з монастирями та церквами різних конфесій. В цьому плані залишаються добре дослідженими відносини київського магістрату та монастирів міста Києва. Значний вклад у дослідження історії магістрату та історії міста Києва XVI–XVIII ст. здійснила урбаністка Наталя Білоус. Вивчаючи питання юридик, науковець звернула увагу на відносини магістрату з монастирями та церквами. Проаналізувавши джерела, авторка зробила висновок, що основною причиною всіх конфліктних ситуацій між магістратом та церковними інституціями було бажання останніх розширити свої земельні наділи за рахунок міських земель та різні утиски міщан економічного характеру [20].

Свої припущення науковець ілюструє прикладами відносин власника найбільшої за територією юридики в місті Миколаївського домініканського монастиря з магістратом. Так, нам відомо, що монастир мав низку грамот та привілеїв на земельні володіння поблизу Києва та можливість отримувати деякі доходи з переправ через Дніпро, варіння питного меду та інше. Проте, як стверджує дослідниця, монастир постійно скаржився на привласнення його земель невідомими міщанами [21]. Очевидно, міщани не вважали себе

винними і у відповідь подавали скарги на монастир, з яких видно, що останній чинив так, як вважав за потрібне. Монастир привласнював магістратські землі, які знаходилися поруч з його володіннями, забороняв міщанам користуватися ними, викрадав міщанську худобу, яка там випасалася та незаконно брав податки з міщан [22]. Фактично аналогічні відносини склалися магістрату з так званим Біскупським містечком. Як зазначає дослідниця, існування даної юрисдикції перешкоджало розширенню міста та завдавало значних економічних збитків магістрату та міщанам [23].

Авторка стверджує також про конфліктні ситуації між магістратом та Києво-Печерським монастирем. Нам відомо, що володіння нерухомістю у місті було головною умовою, яка гарантувала повноту міських прав, а монастир будь-якими методами намагався заволодіти міщанським нерухомим майном, яке переходило під церковну юрисдикцію [24].

Дослідники В.Борисенко та С.Візер також приділили увагу стосункам київського магістрату з місцевим духовенством [25]. Автори визначили, що основою конфліктних взаємин магістрату з монастирями було релігійне питання, яке віддзеркалювалося на економічних стосунках. Тобто магістрат негативно ставився до католиків, уніатів, домініканців, а це відбилося на православних храмах та духовенстві, що займалося активною господарською діяльністю та було великим землевласником.

Автори визначили роль московської влади у взаєминах київського магістрату з монастирями. Дослідники дійшли висновку, що московська влада своїм втручанням завдала шкоди розвитку міст, керуючись імперським інтересом. Так, 1680 р. цар Федір Олексійович підтримав Києво-Печерський монастир у протистоянні з магістратом, підтвердив його право користуватися землями і наказав гетьману І.Самойловичу покарати міщан за порушення прав монастиря. Можливо, цим вчинком цар хотів здобути підтримку "монастиря у процесі підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату" [26].

Отже, конфлікти між київським магістратом та церковними інституціями мали на меті відновити втрачені землі та економічну користь. Втручання московської влади не вирішувало ці конфлікти, а навпаки, ініціювало виникнення нових непорозумінь.

Таким чином, здійснено спробу систематизувати конфлікти за участю магістрату, визначено групи конфліктів та наведено приклади.

Література

1. Андриєвський А. Войтовство Івана Сычевського в Києве (1754–1766 гг.) / А. Андриєвський // Киевская старина. – 1891. – Апрель. – С. 19.
2. Андриєвський А. Войтовство Івана Сычевського в Києве (1754–1766 гг.) / А. Андриєвський // Киевская старина. – 1891. – Май. – С. 212.
3. Павленко С. Взаємодія гетьманської влади з магістратами у другій половині XVII – на початку XVIII ст. / С. Павленко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 5. – С. 33.
4. Н. М. Выборы в киевские войты Григория Пивоварова. Жалование киевских войтов / Н. М. // Киевская старина. – 1897. – Февраль. – С. 35.
5. Там само. – С. 37.
6. Утеснения киевских мещан военными постоями в 1763–1764 гг. // Киевская старина. – 1895. – Май. – С. 65–66.
7. Там само. – С. 65–66.
8. Там само. – С. 68.
9. А. А. Случай столкновения киевского магистрата с военным начальством (1773 г.) / А. А. // Киевская старина. – 1891. – Октябрь. – С. 127.
10. Андриєвський А. Войтовство Івана Сычевського в Києве (1754–1766 гг.) / А. Андриєвський // Киевская старина. – 1891. – Июнь. – С. 395.
11. Андриєвський А. Войтовство Івана Сычевського в Києве (1754–1766 гг.) / А. Андриєвський // Киевская старина. – 1891. – Май. – С. 217.
12. Там само. – С. 235–242.
13. Андриєвський А. Войтовство Івана Сычевського в Києве (1754–1766 гг.) / А. Андриєвський // Киевская старина. – 1891. – Июнь. – С. 384–389.
14. Там само. – С. 404.
15. Н. М. Правныя книги и руководства киевского магистрата и борьба за должность писаря в 1763–1773 гг. / Н. М. // Киевская старина. – 1897. – Март. – С. 64–74.
16. Волошин Ю. Конфлікти в Полтаві другої половини XVIII ст.: зміст, характер, мова / Ю. Волошин // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2010. – Вип. 9. – С. 222.
17. Там само. – С. 222.
18. Там само. – С. 231.
19. Там само. – С. 237.
20. Білоус Н. Магістрат і юридики в Києві у XVI – першій половині XVII ст. (соціально-правові взаємини в місті) / Н. Білоус // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2005. – Вип. 5. – С. 114.
21. Там само. – С. 115.
22. Там само. – С. 115.
23. Там само. – С. 116.
24. Там само. – С. 118.

25. Борисенко В. Відносини київського магістрату з місцевим духовенством у XVII ст. / В. Борисенко, С. Візер // Пам'ять століть. – 1999. – № 2. – С. 42–49

26. Там само. – С. 46.

УДК [94(477.82)"18"+94(438)"18"]:323

В.І.Денисюк

Волинь в системі польської політичної доктрини першої третини XIX ст.

Стаття присвячена розгляду питання Волині як частини "земель відірваних", а також торкається питання становлення міфу "східних кресів". Автор ставить за ціль показати місце та роль Волині в системі польської суспільно-політичної думки першої третини XIX ст. Особлива увага приділена розробці проблеми "земель забраних", зокрема і Волині, в роботі польського Сейму часів Листопадового повстання 1830–1831 рр.

Ключові слова: Волинь, "землі забрані", Листопадове повстання, польська шляхта, суспільно-політична думка.

Статья посвящена рассмотрению вопроса Волини как части "земель оторванных", а также затрагивает вопросы становления мифа "восточных кресов". Автор ставит целью показать место и роль Волини в системе польской общественно-политической мысли первой трети XIX в. Особое внимание уделено разработке проблемы "земель забранных", в частности и Волини, в работе польского Сейма времен Ноябрьского восстания 1830–1831 гг.

Ключевые слова: Волинь, "земли отобранные", Ноябрьское восстание, польская шляхта, общественно-политическая мысль.

The article considers the issue as part of Volyn "divorced land", and also touches on questions of formation of the myth of "eastern Kresy". The author aims to show the place and role of Volyn in the Polish political thought of the first half of XIX century. Particular attention is paid to development issues "land retrieved", in particular, and Volyn, in the Polish Sejm since November Uprising of 1830–1831.

Key words: Volyn, "Land retrieved", November Uprising, the Polish gentry, social and political thought.

Постановка наукової проблеми. У результаті трьох поділів Речі Посполитої в кінці XVIII ст. Волинь перейшла до складу Російської

імперії. Одним із елементів польського спадку була досить численна польська шляхта¹, що користувалася привілеями нобілітету, проте за майновим і соціальним критерієм становила досить різношерстну масу [2, с. 99–101]. Об'єднувальне значення для польської шляхти мав так званий сарматський міф², що нібито виводив походження усієї привілейованої верстви з іранських племен причорноморського степу та відособлював її від іншого населення [14, с. 39], а також ідея консолідація усіх польських земель в одній державі.

Вагоме місце в контексті відродження Польської держави посідали так звані "землі забрані". Польська суспільно-політична думка відводила особливу роль Волині. Незважаючи на важливість цього питання в контексті проблеми українсько-польських стосунків ХІХ ст., на сьогоднішній день немає робіт, присвячених цій темі. Деяким чином торкалися цього питання такі дослідники, як Д.Бовуа (у своїй "трилогії", присвяченій польсько-російсько-українському трикутнику [2; 3]), Р.Вапінський [14], Я.Кольбушевський [10], Р.Кирчів [4]. Загалом, тема вимагає ґрунтовного дослідження та опрацювання.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Польська суспільно-політична думка кінця ХVІІІ ст. визначалась кількома найбільш важливим факторами: 1) три поділи Польщі; 2) спадок Речі Посполитої; 3) лібералізація політики російського уряду щодо поляків за Павла І; 4) поширення ліберальних ідей із Заходу [14, с. 37–38]. Особливо важливим чинником розвитку ідеї "східних кресів" були три поділи Польщі. За влучним висловом Д.Бовуа, "поділи надали кресам нової емоційної вартості. Огорнули міф новою ностальгійною аурую" [1, с. 128–129].

На початку ХІХ ст. головним чинником розвитку усіх геополітичних процесів у Європі стало військово-політичне протистояння Франції та інших європейських держав [12, с. 109–110]. Наполеон позитивно ставився до відновлення державності поляків. Російський імператор повинен був враховувати цей фактор. Це відобразилось на політиці, що проводилась урядом стосовно польської шляхти в межах новоприєднаних земель.

Проте польська знать посідала різне становище навіть у трьох губерніях Правобережжя. Волинська шляхта була найбільш активною та часом представляла інтереси усієї правобережної шляхти. Про особливу активність волинської шляхти порівняно з подільською та

¹ За переписом 1795 р., польська шляхта становила близько 7,9% усього населення регіону, на Волині ця частка досягала 8,24% [2, с. 99–101].

² Як вдало відмітив Д.Бовуа, "міф кресів був невіддільний від уявлення про польську вищість" [1, с. 128].

київською свідчить і той факт, що під час повстання Понятовського в лавах наполеонівського війська найбільше перебіжчиків було із Волині: 44 дідича (землевласника) та 35 чиншовиків [2, с. 170–177, 182]. Загалом, ця тенденція – відносно більша порівняно з подільською та особливо київською заангажованість волинської шляхти в польському національному русі – збереглась і надалі.

Особливо цінні свідчення, що підкреслюють активність польської шляхти на Волині та важливе місце цього регіону в системі політичної доктрини польського національно-визвольного руху, містяться в збірнику "Diariusz sejmu" ("Хроніка" або "Щоденник Сейму"). Тут можна знайти думки головних політичних мислителів Польщі про Волинь та "землі забрані" – Правобережну Україну і Західну Білорусь. Ці території були відомі під подібною назвою в політичних колах Варшави (і Польщі взагалі), бо таким чином підкреслювалась минула належність до Речі Посполитої та потенційне входження цих земель до відновленої у майбутньому Польщі.

В "Хроніці Сейму" згадується, що Листопадова революція ставила за мету захист "справи польського народу" [5, с. 7]. Цікаво, що при всьому намаганні політичних лідерів повстання висловлюватись якомога конкретніше на порядку денному жодного разу не фігурувала окремим питанням проблема розуміння "польського народу". Одну із спроб визначити дефініцію "польського народу" бачимо 26 квітня 1831 р., коли маршалок Сейму в контексті розмови про Великопольщу, Малопольщу, Литву, "руські" землі піднесено заявляв, що "всі ми – поляки, були і будемо" [7, с. 115–116]. Свідзинський, високо оцінюючи роль і самопожертву представників волинських повітів, назвав їх "найчистішою частиною Народу" [6, с. 197].

Загалом, на думку автора, не було визначено чітких критеріїв для розуміння цієї дефініції. Як наслідок, бачимо багатозначність у підході до бачення "польського народу": 1) як народ власне Польщі (населення територій, де в етнічному відношенні переважають поляки); 2) як народ політичний (вміщав у себе населення етнічної Польщі та польську шляхту на "землях забраних" без українців, білорусів, євреїв та інших етнічних елементів); 3) як народ "Великої Польщі" (населення територій Речі Посполитої 1772 р. включно з Правобережною Україною та Білоруссю). Це дало змогу керівникам Листопадового повстання маневрувати у декларативних висловлюваннях на початковому етапі, коли не були чітко відомі співвідношення сил суперників та ставлення міжнародної спільноти до виступу. Проте надалі в результаті радикалізації боротьби і цілей, що ставились перед повстанням, ряд засадничих положень чітко окреслив бачення східного кордону і "народу польського".

У період грудня 1830 р. – січня 1831 р. був складений список представників від "земель" (депутатів). У ньому згадуються два представники з Волинської губернії: граф Нарцис Олізар та граф Станіслав Ворцель [5, с. 12–15].

Під час засідання Сейму 1 лютого 1831 р. розгорілась дискусія про т.з. "литовські та волинські права". Хелмицький виступив за те, щоб "не накидати" жодних прав "литовцям" та "волинянам". Натомість Чарноцький озвучив альтернативний розвиток подій. За його варіантом, з'єднавшись, Польша та Литва будуть складати не два народи, а один. Це знайшло підтримку в інших членів Сейму. Однак в результаті розгорілась полеміка навколо Литовського Статуту, зокрема правомірності та своєчасності його використання. Одна частина прихильників "об'єднаної" Речі Посполитої (зокрема Венжик та Несьоловський) бачила в ньому "особливість" та "автономію" Литви" (Венжик, Свірський, Бернацький), інші – застарілий спадок, який "не відповідає теперішнім потребам", і який варто було б відкинути (вже згадуваний Чарноцький) [5, с. 400–401].

Цей факт важливий і для Волині, оскільки "литовський статут" був поширений не тільки на території Литви та Білорусі, але й Правобережної України і скасований тільки в результаті системи заходів репресивної політики російського уряду після придушення Листопадового повстання (у 1840 р.) [3, с. 73].

Цікаво, що окремо від польської сторони згадувалися не тільки "литвини", але й досить часто "волиняни", "подоляни" та "українці", маючи на увазі мешканців відповідно Волинської, Подільської та Київської губерній. Були й альтернативні погляди на "Литву", "Волинь", "Поділля" та "Україну". Несьоловський бачив їх одним цілим, тільки ситуативно та умовно розділеним на кілька частин [5, с. 401–408].

Після проведення гострої дискусії в межах роботи Сейму було сформульовано проект з організації військових частин "литвинян", "волинян", "подолян", "українців". Автори маніфесту намагались використати патріотичні почуття та силу традицій. Про це свідчить, зокрема, той факт, що в деклараціях уряду лунало гасло "патріотичного рушення".

Планувалося, що ці військові частини повинні були сягнути кількох тисяч чоловік, вести партизанську війну і бути "зародком дальших військових формувань", а також "свідченням легітимного опору в очах Європи" [5, с. 401–402].

Як видно, керівники Сейму реально оцінювали ситуацію. Вони не сподівалися на формування надвеликих військових частин із шляхти трьох українських губерній. Утворення цих військових "легіонів" переслідувало радше декларативний та символічний характер. Цей факт

повинен був позначити територію сфери інтересів відновленої Речі Посполитої та видимість польської присутності на цих землях для Європи. Варто відмітити, що керівники Листопадового повстання вважали визначальною силою ставлення Європи та допомогу інших держав [7, с. 125].

Особливе місце відводилось "литовській" та "волинській" військовим частинам. Декларувалась особлива необхідність їхнього створення [5, с. 402–405]. Те, що "подільський" та "український" легіони не згадувались в цьому контексті, свідчить про їхню другорядність¹.

Таким чином, Волинь посідала важливіше місце в стратегічних планах керівників Листопадового повстання, ніж Київщина та Поділля. Крім того, очевидно, автори маніфесту очікували, що на Волині було більше охочих вступити в ряди військових формувань повстанців.

Незважаючи на романтизацію та популяризацію образу "земель забраних" на початку XIX ст. [4, с. 83], керівники повстання ще не були готові визнати за українським населенням Волині право на рівність. Зокрема, розповсюдженими були гасла відновленого єднання "орла" та "погоні" (колишніх гербів Королівства Польського та Великого князівства Литовського). Відразу після повалення російської влади популярними стали емблеми різного співвідношення цих двох символів. В лютому 1831 р. було офіційно замінено "російського" ("чорного") орла на "польського" ("білого") у поєднанні із "погонєю". На монетах, що випускалися від імені самостійного Королівства Польського, теж з'явився "польський" орел. Відповідні зміни відбулися і на військових хоробах [9, с. 93].

Проте час створення "триєдиного" герба ("орла", "погоні" та "архангела Михаїла", символу України) ще не настав [13, с. 502]. Це показує, що керівники Листопадового повстання не дозріли в питанні визнання рівності українського населення, зокрема і волинського.

Важливим аспектом в польській суспільно-політичній думці була ідея "месіанського" призначення Польщі. Важливо відмітити, що вона мала давнє коріння [1, с. 127] і станом на XIX ст. була потужним підмурком для територіальних претензій з боку польського нобілітету.

¹ Щоправда, в кінцевій редакції маніфесту давалось пояснення. "Литовська" легія повинна була стати джерелом для формування "жмудської" і "білоруської", а "волинська" – відповідно "подільської" та "української". Коли член Ізби Посельської Свідзинський поставив питання, чому не створити окрему "подільську" та "українську" "легії", його колега Ясенський пояснив це тим, що мешканці Поділля та України не настільки відрізняються за звичаями та традиціями від волинян, щоб окремо формувати ще дві військових частини. Практичнішими були обґрунтування Морозевича. За його словами, це зумовлювалось віддаленістю "України" (Київщини) та Поділля [5, с. 407].

Роман Вапінський у своїй роботі наводить цитату одного із членів Товариства Приятелів Науки Єжи Єдліцького про "месіанську" роль Польщі в питанні розповсюдження "західної цивілізації": "Польща до кола тієї цивілізації [західної, такої, що стоїть на принципах справедливості – В.Д.] безсумнівно належить, ...є найзахіднішим народом Слов'янщини і через цей титул припадає їй місія розповсюдження далі на Схід променів західного світла" [14, с. 39]. Волинь посідала в цьому контексті особливе становище. З одного боку, тут був найвищий відсоток польської шляхти в соціальній структурі населення [2, с. 99–101], з іншого – географічно Волинь знаходилась між власне Польщею та іншими українськими землями, на які поширювались амбіційні плани польської політичної еліти. Це зумовлювало виняткове місце регіону в системі політичної доктрини. Волинь повинна була бути форпостом католицької Європи.

Представники Волині зіграли велику роль в роботі Сейму в період червня – вересня 1831 р. 21 червня 1831 р. вперше згадується граф Нарцис Олізар як представник від Волинського воєводства (губернії). Це був перший випадок в роботі Сейму представництва однієї із губерній Правобережної України [7, с. 43]. Надалі, в той же день, завдяки великому авторитету і взаємній підтримці Олізару вдалось провести в Посельську Ізбу свого товариша і сусіда по помістю Ксаверія Годабського [6, с. 51–54].

Обрання Годабського стало прецедентом для легітимного включення 2 липня 1831 р. до Ізби Посельської на правах посла від рівненського повіту графа Станіслава Ворцеля¹ [7, с. 194–202].

Пізніше, 8 серпня 1831 р., на виборах до Сенату серед 8 претендентів (двоє з них були представниками Волині: Олізар та Стецький, інші – Королівства Польського) Олізар набрав найбільшу кількість голосів (92 "крески") [8, с. 292–297]. Разом із тим загальновідомим є те, що Сенат був органом представництва аристократії у владних структурах [12, с. 118]. Це свідчить про величезний авторитет графа Олізара серед членів Ізби Посельської та Сенату. Той факт, що серед восьми претендентів на чотири посади сенаторів були два вихідці з Волині та жодного – з Поділля та Київщини, вкотре підтверджує особливу активність волинської аристократії в політичних подіях 1830–1831 рр., особливо порівняно зі своїми сусідами з Поділля та Київщини.

¹ *Окремо зазначалось, що вибори проходили так само, як і вибори посла від Луцького повіту, тобто у Варшаві, а не в Луцькому та Рівненському повітах, без дотримання відповідних правил.*

Торкаючись соціального аспекту, потрібно зазначити, що під час Листопадового повстання, так само як і в часи Січневого, "польська справа" була далекою як для неосвічених мас "Литви" та "Русі", так і "Королівщини" (власне польських земель) [13, с. 12]. Таким чином, Волинь була заангажована до ідеї відновлення Польської держави настільки, наскільки причетними до цієї справи були представники волинської шляхти.

Цікавим є те, що промови та законопроекти Годабського, а пізніше і інших представників Правобережної України, були найрадикальнішими. Очевидно, це пояснюється розумінням цих людей того факту, що вони можуть повернути, а можливо, навіть покращити, своє суспільне становище і власність, зокрема помістя та землю, тільки у разі однозначної перемоги повстання та включення Волині до складу відновленої Речі Посполитої.

Одним з таких законопроектів Ізби Посельської стала декларація територіальних претензій на Правобережну Україну. В засіданні Ізби від 6 липня 1831 р. Генрік Накваський (посол від Подільського воєводства) виступив зі словом про повстання на Правобережній Україні. Він акцентував увагу на великому значенні повстання в контексті міжнародної політики (пропонував якомога швидше відіслати дипломатичні ноти всім дворам про це повстання). Кінець промови звучав наступним чином: "Нехай знає Європа, нехай знає світ, що доти польська шабля не буде зложена, доти рука поляка до підписання трактату не візьметься, поки Дніпром і Двіною польський кордон не буде означений". По суті, це був своєрідний лозунг політики Польщі щодо "забраних земель".

Трохи пізніше, 20 липня цього ж року, Ксаверій Годабський виступив на засіданні Сейму із промовою, досить схожою за змістом до виступу Накваського. Вона була настільки вдала, що її вирішили опублікувати як програмний документ. На наступному засіданні Годабський просив відредагувати її в одному місці, зокрема додавши до слів "у вічних своїх кордонах" слова "по Дніпро і Двіну". Всі члени Сейму погодились, що така редакція буде актуальною [7, с. 426–427, 526–527]. Очевидно, цьому надали такого значення небезпідставно. Згадування річок Дніпро та Двіна мало доктринальне значення. Цією конкретизацією в програмному документі майбутні кордони Речі Посполитої набували визначених і чітких обрисів на сході.

Делегації від Подільського та Київського воєводств були заплановані тільки на 2 липня 1831 р., тобто на два тижні пізніше від Волинської. З Подільської та Київської губерній вибрали по одному послу з 6-ти повітів в одній і стільки ж – в другій губерніях, хоча в губерніях було по 12 повітів. За словами Кохановського, члена

Сенату, це було зумовлено тим, що не знайшлося представників із інших повітів. Таким чином, з цих двох губерній було представлено тільки по половині повітів [7, с. 292, 304–306]. Це все свідчить про їхню "відсталість" від Волинської губернії в політичному аспекті.

Цікаво, що протягом другої половини XIX ст. інтерес до "східних кресів" знижувався. Це було зумовлено, в основному, переорієнтацією справи відбудови Польської держави зі східного вектору на західний. Зростав інтерес до польських територій, контрольованих Прусією ("західних кресів"), зокрема відбувалась активізація популяризації "справи польської" на Шльонську та Познаньщині [11, с. 9].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Волинь посідала специфічне місце в системі польської політичної доктрини. З одного боку, це був край із найвищою часткою поляків на Правобережній Україні, з іншого – цього було недостатньо для того, щоб стверджувати однозначно, що це "польський край". Територіальні претензії польської еліти поширювались на всю Правобережну Україну. Тому Волинь займала проміжне становище між власне "польськими землями" та "східними кресами", ідея яких почала зароджуватись саме в 20–30-х рр. XIX ст. Ця специфіка відобразилась у декларативних ствердженнях Сейму під час його роботи 1830–1831 рр. Крім того, ідея "месіанської" ролі Польщі зумовлювала стратегічно важливе місце Волині. В очах польської політичної еліти цей регіон був форпостом Польщі і навіть усієї західноєвропейської цивілізації. Особлива активність представників волинської шляхти на початку XIX ст. в Російській імперії та під час Листопадового повстання показує роль Волині в системі польської суспільно-політичної доктрини.

Література

1. Бовуа Д. Міф "східних країн", або Як йому покласти край / Даніель Бовуа // ПРОΣΦΩΝΗΜΑ. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича : збірник наукових праць. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998.

Вип. 5. – 1998. – С. 125–138.

2. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. / Даніель Бовуа ; пер. з фр. Зоя Борисюк ; наук. та мов. ред., вступ. слово Наталії Яковенко. – Львів : Кальварія, 2007. – 296 с.

3. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Даніель Бовуа ; пер. з фр. З. Борисюк. – Київ : ІНТЕЛ, 1996. – 416 с.

4. Кирчів Р. Ф. Україніца в польських альманахах доби романтизму / Роман Кирчів. – Київ : Наукова думка, 1965. – 131 с.

5. Diariusz sejmowy z r. 1830–1831. Wydał Michał Rostworowski. – Kraków, 1907.
 - T. 1. Od 18 grudnia 1830 do 8 lutego 1831. – 1907. – 585 s.
6. Diariusz sejmowy z r. 1830–1831. Wydał Michał Rostworowski. – Kraków, 1909.
 - T. 3. Od 19 kwietnia 1830 do 25 maja 1831. – 1909. – 717 s.
7. Diariusz sejmowy z r. 1830–1831. Wydał Michał Rostworowski. – Kraków, 1911.
 - T. 5. Od 20 czerwca 1830 do 21 lipca 1831. – 1911. – 623 s.
8. Diariusz sejmowy z r. 1830–1831. Wydał Michał Rostworowski. – Kraków, 1912.
 - T. 6. Od 21 lipca 1830 do 23 września 1831. – 1912. – 743 s.
9. Kuczyński S. Projekt godła państwowego z 1831 r. / S. Kuczyński // Przegląd historyczny. – T. LXII. – Zeszyt 1. – S. 93–98.
10. Kolbuszewski J. Kresy / Jacek Kolbuszewski. – Wrocław : Wydawnictwo Dolnośląskie, 2006. – 260 s.
11. Sprawa polska na ziemiach wschodnich / napisał A. W. R. // Wolne głosy. – 1917. – № 5. – 21 s.
12. Stankiewicz Z. Sejm Królestwa Polskiego 1815–1831. Uwagi o roli ustrojowej i politycznej / Z. Stankiewicz // Czasopismo prawno-historyczne. – T. XXXVI. – Zeszyt 1. – 1984. – S. 105–143.
13. Sztakelberg J. Godło powstańcze 1863 r. / J. Sztakelberg // Przegląd historyczny. – T. LXII. – Zeszyt 3. – 1971. – S. 501–509.
14. Wapiński Roman. Historia polskiej myśli politycznej XIX XX wieku / Roman Wapiński. – Gdańsk : Wydawnictwo ARCHE, 1997. – 313 s.

УДК 94(477.42)“19”

О.В.Максимов

Участь Житомирського окружного суду у вирішенні справ чиншовиків в умовах судової реформи 1864 р.

У статті на прикладі Житомирського окружного суду розглянуто роль судових установ у вирішенні чиншових справ та їхній вплив на забезпечення спокою на Правобережній Україні.

Ключові слова: чиншовики, чиншове право, судова реформа 1864 р., окружний суд, Правобережна Україна.

В статье на примере Житомирского окружного суда рассмотрена роль судебных органов в решении чиншowych дел и их влияние на обеспечение спокойствия на Правобережной Украине.

Ключевые слова: чиншевики, чиншевое право, судебная реформа 1864 г., окружной суд, Правобережная Украина.

In the article on the example of the Zhytomyr circuit court the role of judicial establishments in the decision of chinshovikh businesses and their influence is considered on providing of rest on Right-bank Ukraine.

Key words: chinshoviki, chinshove right, judicial reform of 1864, circuit court, Right-bank Ukraine.

Реформування судової системи в другій половині XIX ст. в Російській імперії дало можливість сподіватися на модернізацію відповідно до вимог часу. Змін у судовій галузі чекали і на Правобережжі, адже значна частина суспільства на майбутні перетворення покладала серйозні сподівання. Не останніми, хто бажав реформ, були чиншовики краю, які в новоутворених судах бачили чи не останню надію в утвердженні свого давнього права на землю.

Проблема чиншового права на Правобережній Україні бере свій початок наприкінці XVIII ст. відразу після приєднання краю до Російської імперії. Питанню чиншовиків у наукових дослідженнях XIX ст. присвячено не так багато праць, переважно цієї проблеми науковці торкалися лише в контексті земельних прав на Правобережжі (Б.Ольшамовський [1], І.Рудченко [2]). В радянський період питання чиншових землеволодінь вивчалось в сукупності з загальноселянськими рухами на Правобережній Україні, значну увагу цим проблемам приділив Д.Пойда [3]. Серед сучасних досліджень цього питання можна виділити працю Д.Бовуа [4], в якій автор ґрунтовно проаналізував проблему зародження, розвитку та вирішення чиншового питання в краї.

Метою запропонованого матеріалу є висвітлення причин чиншових позовів, аналіз проблем, з якими стикалися чиншовики під час судових процесів, роль Житомирського окружного суду у їх вирішенні та недоліки в його роботі.

Після запровадження в 1880 р. на Правобережній Україні судових статутів 1864 р. постав ряд проблем в судочинстві, з якими стикнулися новоутворені суди, насамперед окружні. Найбільш резонансними та численними були справи чиншовиків, як цивільні, так і кримінальні.

Чиншове землеволодіння зародилося в Німеччині в XII ст. Сутність його полягала в тому, що орендар селився на землі феодала і мав право спадкового володіння окремою ділянкою землі за певну плату, що мала назву "чинш". Разом з тим чиншовик, сплачуючи орендну плату, зберігав особисту свободу та належність до шляхетського стану, хоча й незаможного. В Польщі чиншове землеволодіння зародилося в XIII ст., а на Правобережжі особливо інтенсивно викори-

стовувалося з XVI ст., коли відбувалася колонізація цих територій і магнати запрошували вільних поселенців обробляти нові землі. Здебільшого це були дрібні шляхтичі, які з тих чи інших причин втратили землю. Оскільки польське феодальне законодавство забороняло непривілейованим станам купувати землі на правах повної власності, то магнати надавали землі на чиншовому праві. Розмір чиншу та взаємовідносини чиншовиків та феодалів регламентувалися письмовими актами, але в більшості це були словесні домовленості. Такий вид договору (саме словесний) в майбутньому і став каменем спотикання у вирішенні проблем з правами чиншовиків на землю.

Чиншове землеволодіння збережене було на Правобережжі і після приєднання краю до Російської імперії. Але на законодавчому рівні відносини землевласників-феодалів і чиншовиків так і не були вирішені, тому доля останніх залежала від волі землевласника [3, с. 143–144].

Вся проблемність і гострота питання чиншового землеволодіння пролягала в площині законодавства, в його невідповідності – між польським та російським. Литовський статут та польські законодавчі акти передбачали існування такого виду землекористування, тоді як законами Російської імперії такі відносини між феодалом та орендарем передбачені не були.

Після польського повстання 1830–1831 рр. російська влада зажадала, щоб уся польська шляхта краю легітимізувала своє становище, тобто офіційно довела свою належність до дворянства. Вдалося це зробити лише невеликій її частині, решта і великою мірою чиншовики залишилися без будь-яких прав на шляхетство. Тому конфлікт з "визнаною" і "невизнаною" шляхтою почав наростати дедалі швидше.

Ця проблема гостріше почала відчуватися після 1840 р., коли в краї остаточно вступило в дію російське законодавство, що по суті розв'язувало руки землевласникам в питанні вилучення землі у чиншовиків. З цього часу поступово наростає конфронтація між землевласниками та чиншовиками. Як зазначає Д.Бовуа, "багата легітимована шляхта ставилася до однодвірців чи чиншовиків як до непотрібного баласту, вважала їх небажаним тілом, а тенденція до його відторгнення ставала щораз виразнішою" [4, с. 184].

Імператорський указ від 25 липня 1864 р. про надання землі "вольным людям" (до яких зараховувалися й чиншовики) відтермінував вибух в середовищі феодалів та чиншовиків, оскільки надавав можливість останнім користуватися своєю землею протягом 12 років за умови підписання нових орендних угод з власниками, які в свою

чергу залишали за собою право розірвати їх за власними бажанням [5, с. 649–651].

Цей шлях для чиншовиків міг стати найкращим вирішенням забезпечення їх землею. Але 18 жовтня 1867 р. київський, подільський, волинський генерал-губернатор Безак у своєму листі до волинського губернатора відповів, що указ від 25 липня 1864 р. стосується лише "вольных людей", належних до спеціальної категорії, і їх не треба плутати з однодвірцями. Відтак відмова від найпростішого рішення прирікала їх на більш ніж 40-річні злидні й конфлікти [4, с. 204].

Указом від 19 лютого 1868 р. стан однодвірців був знищений, усі, хто проживали в містах та містечках, ставали міщанами, а ті, що мешкали в селах, переходили в стан селян. Поміщики, що володіли землею, впевнилися в тому, що історичні права на землю чиншового населення повністю забороняються новими законами, почали непомірно збільшувати чиншові виплати, а якщо чиншовик відмовлявся сплачувати збільшений чинш, поміщик відбирав в нього землю, а також насильно виселяв їх з їхніх помість через небажання укладати короткострокові угоди на оренду ділянок, що споконвічно були у власності чиншовиків.

Більшість чиншовиків твердо вірили в своє право на землю, користування якою було освячене звичаєм, давністю та історичним правом [2, с. 148–149].

У 70-х рр. ситуація навколо чиншових прав вкрай загострилася. Владі так і не вдалося вирішити це питання законодавчим шляхом. Усі спроби натикалися на супротив місцевого керівництва або феодалів-землевласників, які в умовах, що склалися, не бажали поступатися власними землями. Чиншовики ж зі свого боку, вірячи в своє беззаперечне право, чекали на позитивний результат від влади у вирішенні їхнього питання. Всіляке затягування з боку самодержавства призвело до того, що в краї стався вибух.

У 1872–1879 рр. на Правобережній Україні було зафіксовано 42 виступи чиншовиків, 6 з них були придушені за допомогою військ, у 32 поселеннях частково задовольнили вимоги невдоволених чиншовиків [3, с. 151]. Такі дії чиншовиків пов'язані з тим, що в 70-х рр. починається масований наступ землевласників на їхні наділи. Судові рішення цього часу здебільшого задовольняли позови поміщиків, тобто давали їм право на відчуження власних земель.

На тлі такого вирування конфліктів 28 липня 1878 р. було видано тимчасові правила судочинства по чиншовому праву. Даний указ зобов'язав Сенат розглянути всі спірні випадки незалежно від того, від

якої сторони надійшла скарга, тобто взяти на себе і розгляд скарг чиншовиків [4, с. 238].

Ці правила зобов'язували палати кримінального та цивільного суду передавати на ревізію всі справи, які були порушені за вимогою однієї зі сторін і не отримали вирішення, а також й ті, що вже вирішені, але не приведені до виконання [6, с. 63–64].

Про такі законодавчі зміни населення інформувалося не дуже широко, тож загальної розрядки в краї так і не настало. В цілому в таких умовах судова система виявила себе безсилою, потрібні були зміни.

В липні 1880 р. на Правобережжі в повному обсязі вступили в дію судові статuti 1864 р., судова реформа отримала свою завершеність.

Всупереч тривожним очікуванням з 1880 р. в краї настало затишшя, що тривало до 1886 р. Втома, злидні, репресії змусили чиншовиків чекати на рішення згори [4, с. 240–241].

Анонсоване затишшя 1880–1886 р. таким далеко не було. Вже нові суди, в першу чергу окружні, прийняли на себе новий шквал позовів як від землевласників, так і від чиншовиків. Численні кримінальні та цивільні справи продовжували роками вирішувалися в судах. А події, як і в попередні роки, продовжували розвиватися за відомим сценарієм: підвищення чиншу, відмова платити, суд, примусове виселення, агресивне повернення, нові репресії.

В результаті початку роботи Житомирського окружного суду в липні 1880 р. до нього почала надходити значна частина справ, у яких фігурантами були чиншовики. Справи ці були як кримінального, так цивільного характеру, значна частина їх перейшла з ліквідованих палат кримінального та цивільного суду, які в них так і не отримали вирішення.

В основі кримінальних справ лежав супротив чиншовиків незаконним (на їхню думку) діям землевласників та чиновників суду щодо них.

5–6 липня 1879 р. в с.Кодня Житомирського повіту чиншовики відмовилися дати розписку приставу в тому, що вони не будуть перешкоджати графу Ледоховському володіти землею. Коли робітники графа хотіли переорати засіяну землю, чиншовики не дозволили їм цього зробити і продовжували володіти землею й надалі. Вже 13 серпня в палаті кримінального та цивільного суду почалися слухання у цій справі. Підсудні-чиншовики обвинувачувалися у спротиві владі. Справа ця затягнулася на три роки, в результаті 19 січня 1883 р. вже в Житомирському окружному суді було винесене рішення, в якому суд повністю виправдав підсудних [7, арк. 20–25]. Справи про

супротив чиншовиків переважно так і вирішувалися, якщо явно не простежувалися бунтівні мотиви або образи посадових осіб.

Так, 8 жовтня 1879 р. пристав Новоградволинського повіту прибув в с.Гута-Жаборицька Баранівської волості для опису рухомого майна чиншовиків за несплату ними землевласнику Фашовичу повинності. Пристав був зустрінутий розлюченим натовпом людей на чолі з Варварою Чупринською – дружиною одного з чиншовиків (жінки дуже часто очолювали такі виступи). Надалі цей виступ супроводжувався словесними образами та побиттям пристава, за таких умов йому нічого не залишалося як покинути збунтоване село, так і не здійснивши опису майна. У цій справі всі учасники опору були виправдані, крім безпосередніх підбурювачів – Варвари та Мартина Чупринських. Житомирський окружний суд постановив, що під час зазначених подій мала місце загроза життю посадової особи, образа лайливими словами, також пристава називали заколотником та хабарником. В результаті подружжя Чупринських було засуджене до 2 місяців ув'язнення [8, арк. 88–89].

Загалом простежується така тенденція, що чиншова земля, яка належала поміщикам, дуже часто їм була непотрібна. З тих чи інших причин землевласник або здебільшого його повірений не вступав у володіння нею, хоча на руках і було рішення суду. Такий стан речей говорить про страх поміщиків перед бунтом невдоволених. Влада в особі судів теж не бажала засудження бунтівників на довгі терміни. Строк ув'язнення 2–3 роки був найтривалішим, і засуджені через цей нетривалий термін поверталися до своїх домівок, де знову продовжували чинити опір. Дуже часто траплялося, що особи, які притягувалися до відповідальності, вже неодноразово були засуджені за подібні злочини. Суд не застосовував більш суворого покарання в силу того самого страху перед більш масштабним вибухом народного гніву, адже невдоволеними на селі були не тільки чиншовики, але й величезна кількість українських селян.

Більш численними та складними щодо кримінальних були цивільні позови як землевласників, так і чиншовиків. Тому вже з перших днів своєї роботи Житомирський окружний суд включився до розбору цих справ.

Значна частина чиншовиків, маючи на руках рішення не на свою користь, на основі указу від 28 липня 1878 р. надсилали вимоги до окружного суду для передачі їхніх справ на ревізію до Сенату.

Але значною мірою окружному суду потрібно було продовжувати справи, розпочаті у з'єднаній палаті кримінального та цивільного суду, які не були доведені до кінця.

Позови, які подавалися чиншовиками, мали багато спільних рис, особливо в частині вимог, які вони висували. В першу чергу в заявах ними зазначалося про споконвічне право чиншовиків на землю, а також те, що поміщик-землевласник, порушуючи це право, спочатку підвищує чинш, а потім, якщо чиншовик не платить, відбирає в нього землю.

Так, у позові селянина П.Лазанського зазначено, що його пращури та він користувалися землею на чиншовому праві в розмірі 12 десятин. У 1874 р. поміщик О.Прушинський відібрав у нього всю орну землю та залишив лише землю під город та будівлі, але чинш, як і раніше, вимагав (15 рублів) [9, арк. 1]. Тому селянин-чиншовик, керуючись незаперечним чиншовим правом, вимагає від окружного суду повернення землі та сплати поміщиком Прушинським 1000 рублів збитків. Інші чиншовики села Окіл позиваються до поміщика Карла Залевського про повернення 12702 рублів перебраного чиншу [10, арк. 1]. Траплялися й колективні позови представників різних соціальних станів з однаковими вимогами – повернення чиншової землі та сплата збитків, завданих збільшенням чиншу. Прикладом такого позову була справа шляхтича Ходаковського, міщан Васьковського, Сорочинського, Ольшановського, Меленевського та селянина Щавлинського до князя Романа Сангушка в сумі 695 рублів про повернення чиншової землі [11, арк. 1].

Після подачі позовної заяви до окружного суду чиншовики, як правило, стикалися зі значними проблемами, більшість з яких для захисту своїх інтересів в суді не мали фінансової можливості утримувати повіреного (адвоката), в них навіть не вистачало коштів виїхати за межі села, в якому вони проживали, для участі в судових слуханнях. Іншою значною проблемою на Правобережжі була недостатня кількість адвокатів, які були компетентними в справах чиншовиків, тобто знали польське право та закони Литовського статуту, на яких базувалося чиншове право. В своєму листі до Житомирського окружного суду селянин-чиншовик П.Лазанський пише: "У зв'язку з неписьменністю та небувалістю в судових місцях, я сам особисто перед судом правдивість своїх доказів довести не зможу, у зв'язку з неможливістю я не можу найняти адвоката, котрий знав сутність моєї справи, так і закони, на яких засноване моє чиншове право" [9, арк. 36–37]. Далі позивач у своєму листі перераховує законодавчі акти Литви та Польщі, починаючи з 1347 р. і закінчуючи російським законодавством, на яких базується чиншове право. Окружний суд у своєму рішенні зазначені докази до уваги не прийняв.

За таких умов позивачам нічого не залишалось, як обирати повірених у своїх справах зі свого середовища. Один або двоє пози-

вачів виступали і в ролі повірених інших. Таким чином чиншовики заощаджували власні кошти. Але такий вид представництва в суді дуже часто негативно впливав на результат справи. За російським законодавством представник позивача в суді обов'язково мав бути письменним, а оскільки значна частина повірених у справах чиншовиків нехтувала даною статтею закону (були неписьменними), тому позови, в яких фігурували такі особи, приречені були на поразку ще до початку судових засідань. Так і не розпочавшись, закінчилися справа чиншовика П.Лазанського, повіреними у справах якого був І.Венциславський. Окружний суд у своєму засіданні 15 листопада 1880 р. визнав його як особу, що не має права представляти інтереси позивача, оскільки повірений є неписьменним [9, арк. 39]. Такий результат мав і позов чиншовиків с.Окіл, оскільки повірений у цій справі М.Трембіцький був визнаний судом неписьменним. За таких умов розгляд справи в суді ставав можливим лише після заміни повіреного на кваліфікованого адвоката, якщо, звичайно, у чиншовиків вистачало на це коштів. Так, продовжити хід справи чиншовики с.Поляхівка Заславського повіту змогли лише після того, як найняли для захисту власних інтересів адвоката М.Пігнатті [12, арк. 69].

Значною проблемою для чиншовиків була фінансова складова судового процесу. По-перше, як уже зазначалося вище, неможливість найняти кваліфікованого адвоката. По-друге, судові витрати різного характеру унеможливлювали подання позовів абсолютно всіма чиншовиками. Тому за таких умов чиншовики подавали колективні позови, щоб хоч якось зменшити судові витрати та найняти адвоката. Кількість позивачів у таких справах інколи могла доходити до 50 осіб. Вже в зазначеній справі чиншовиків с.Окіл позивачами виступили 24 особи (2 дворян, 6 міщан, 16 селян) [10, арк. 12]. Адже судові витрати були відчутним тягарем для одного позивача. Наприклад, у справі чиншовиків сіл Бубенець та Ногачівка Житомирським окружним судом було вирішено провести допит свідків на місці проживання позивачів. На ці потреби чиншовики мали виділити: на проїзд та проживання члену суду, який буде проводити дізнання, – 90 рублів 72 копійки, землеміру – 44 рубля 40 копійок та йому ж на винагороду за роботу – 25 рублів, всього 160 рублів 12 копійок [11, арк. 36]. До цього ще слід додати витрати на адвоката, які залежали від суми позову, чим більшою вона була, тим більші були ці виплати, а також інші затрати. В цілому суми позовів сягали 600–700 рублів, що, зрозуміло, ставало непомірним тягарем для чиншовиків. Тому за таких умов колективна подача позову ставала єдиною можливістю боротися за свої права.

В таких делікатних справах не можна не враховувати позицію судових органів, насамперед окружних судів, судових палат та

Сенату, а отже, й офіційної влади. В своїй роботі під час розгляду позовів чиншовиків Житомирський окружний суд насамперед керувався указом від 1840 р., за яким на Правобережжі вступало в дію російське законодавство, в якому жодного слова про чиншове право не було, в результаті вирішення подібних справ заходило в глухий кут. В таких умовах влада не могла залишатися осторонь від процесів, що відбувалися на Правобережній Україні навколо землі та чиншовиків, які, в свою чергу, повністю були впевнені в своїх правах і залишати насиджені землі не збиралися.

Після завершення судової реформи на Правобережжі в 1880 р. справи чиншовиків переходили до компетенції окружних судів, що ставали першою інстанцією у їх вирішенні. Дане положення було закріплене в указі від 25 травня 1882 р., також за цим нормативним актом окружні суди та судові палати при оприлюдненні своїх резолюцій повинні пояснити незадоволеній стороні про можливість направлення скарги у вищу інстанцію у встановлені строки, якщо цього зроблено не буде, рішення вступить в законну силу. Це положення розповсюджувалося на всі позови, які наразі вирішуються в судах, а також на ті, що вже вирішені, але ще не набули чинності. За таких умов будь-яка особа отримувала право остаточного вирішення своєї справи в Сенаті [13, с. 258–259]. Наступний указ, що мав остаточно вирішити проблему чиншових землеволодінь, був виданий 9 червня 1886 р., головною метою якого ставала ліквідація чиншових прав на землю. Чиншовики як селяни в 1861 р. мали за три роки викупити свої землі у землевласників, але зробити це було просто неможливо. Результат – величезна кількість нерозглянутих справ, труднощі межування, непослідовність землемірських планів, корупція, неточність списків, перемішування чиншових володінь з землями іншого типу [4, с. 261].

У вирішенні чиншових справ Житомирський окружний суд здебільшого залишався на боці землевласників, хоча траплялися поодинокі випадки, коли суд ставав на бік чиншовиків.

Запорукою успіху чиншовиків у суді ставав ряд факторів. В справі чиншовика Й.Любицького до поміщика Ю.Бродавського свідки чітко підтвердили, що пращури позивача володіли землею на чиншовому праві до 1840 р. Наступною умовою, що давала надію позивачу у цій справі сподіватися на успіх, було підвищення в декілька разів чиншу землевласником Бродавським (з 9 до 15 рублів на рік), цей факт став для суду доказом, що поміщик в такий спосіб визнавав право на володіння землею. Ці докази дали право суду 16 березня 1882 р. прийняти рішення на користь чиншовика Й.Любицького та визнати за ним чиншове право на землю. Відповідач, користуючись правом, наданим указом від 25 травня 1882 р., подав до Київської судової

палати апеляційну скаргу, яка залишила в силі рішення окружного суду. Тоді відповідачем до Сенату була подана касаційна скарга. 16 грудня 1886 р. Київська судова палата згідно з рішенням Сенату постановила: "В результаті затвердженого 9 червня 1886 р. указу про поземельне влаштування сільських вічних чиншовиків в губерніях західних та великоруських – цивільні справи між землевласниками та чиншовиками, що були незакінчені до часу оприлюднення даного указу, в подальшому своєму розгляді припиняються. Справа чиншовика Й.Любицького проти поміщика Ю.Бродавського суміщає в собі всі зазначені умови, тому розгляд справи повинен бути припинений, а попереднє рішення суду до виконання не призводитьи" [14, арк. 37–49]. Всі справи, що мали позитивний результат для чиншовиків в першій та другій судових інстанціях, закінчувалися провалом у Сенаті. Відносний спокій та очікування чиншовиків в 1880–1886 рр. був використаний владою для підготовки указу про ліквідацію чиншових землеволодінь, в той час коли окружні суди робили все від них залежне для затягування чиншових справ, особливо тих, де явно простежувалася перемога чиншовиків. Уже зазначена справа Й.Любицького тривала з 1 червня 1881 р. до 30 червня 1887 р., справа поручика А.Клишевича з 10 жовтня 1881 р. до 22 листопада 1888 р., справа чиншовиків с.Бубенець та с.Ногачівка з 24 березня 1881 р. до 12 лютого 1887 р. Тобто судові органи робили все від них залежне, щоб затягнути вирішення справ чиншовиків до того моменту, поки не вийде положення про скасування чиншових землеволодінь взагалі.

В цілому в роботі Житомирського окружного суду спостерігалися значні зловживання у вирішенні чиншових справ. Першим та найсуттєвішим був допит свідків, адже саме їхні показання ставали для суду визначальними у вирішенні позовів, пов'язаних з чиншовим правом. Допит свідків та його результат у кожній окремій справі суттєво різнився. Яскраво вираженою особливістю добору свідків було те, що їх основна маса була з селян-українців, поляків, селян-чиншовиків для надання свідчень не залучали. До 1880 р. судові органи застосовували практику допиту одного свідка, а решті приписували його слова. Так, у справі чиншовиків села Поляхівка 23 свідки підтвердили показання одного [12, с. 49–52]. В значній кількості свідчення не відзначалися конкретністю, що давало окружному суду можливість маневрувати під час засідань та виносити рішення лише з одним формулюванням – "свідчення не є повними або свідки не змогли точно вказати чи проживали позивачі або їхні предки на зазначених землях та користувалися чиншовими правами". У справі чиншовиків села Бубенець та Ногачівка свідок в своїх показаннях не міг відрізнити чиншовика від орендаря [11, арк. 46].

Перемога в суді першої інстанції ставала можливою за умови правдивості та однастайності свідчень односельців, дуже часто селяни-українці, не виправдовуючи сподівань владних органів, які покладалися на вороже ставлення православних-українців до католиків, чітко і конкретно вказували на належність тих чи інших позивачів до чиншовиків. За таких умов позивач отримував надію на позитивне вирішення своєї справи.

Другим суттєвим недоліком у роботі Житомирського окружного суду була слабка поінформованість учасників судових процесів, особливо чиншовиків, про хід їхніх справ. Неписьменність та неможливість виїзду за межі свого села не давала позивачеві бути в курсі справи, а суд ніяких повідомлень не надавав. Наприклад, у справі чиншовиків проти князя Сангушка Житомирський окружний суд виніс рішення на користь позивачів, тоді як Київська судова палата цей вирок скасувала, керуючись указом від 9 червня 1886 р., справа була закрита 17 березня 1887 р., але 25 вересня 1892 р. до окружного суду надійшов лист з вимогою чиншовиків видати їм виконавчий лист, оскільки вони вважали, що рішення у цій справі винесене на їх користь, тому мають повне право на відчужені землі. Лише 30 вересня 1892 р. позивачам було відіслана постанова судової палати про припинення їхньої справи [15, арк. 201]. Тобто п'ять років чиншовики жили надією на те, що вони в недалекому майбутньому отримають свої землі на чиншовому праві офіційно, але насправді все виявилось лише недоопрацюванням окружного суду. Такі випадки не були поодинокими, селяни-чиншовики роками чекали на вирішення своїх справ, але суд у силу своєї завантаженості чи внаслідок зловживань та халатності не надавав ніякої інформації про перебіг та вирішення їхніх позовів, тримаючи в напрузі значну частину населення Правобережної України.

Різноманітні проблеми, що постали перед владою після приєднання Правобережжя до Російської імперії, вимагали своєчасного вирішення. Зволікання та затягування прирікали край на довгі роки нерозуміння та ворожості. Однією з таких нерозв'язаних проблем були вічно чиншові права. Майже століття самодержавство не могло знайти в собі сили для адаптації російського законодавства до тогочасних реалій. Результатом такої позиції влади стали роки поневірянь та злиднів значної частини суспільства Південно-Західного краю – чиншовиків – людей, які сто років у всіх інстанціях краю шукали порятунку для себе, але так його і не знайшли. Останньою можливістю для згаданої категорії осіб могла стати судова реформа, що була завершена на Правобережжі у 1880 р. З перших днів роботи новим судам довелося стикнутися зі значною кількістю позовів

чиншовиків, які намагалися довести небезпідставність своїх вимог на подовження своїх прав на землю. В судах першої інстанції у позивачів почали виникати певні проблеми. Фінансова скрута для більшості зачиняла двері до судових органів, оскільки витрати під час процесу були непомірними для селянина-чиншовика. В таких умовах останні здійснювали подання колективних позовів, щоб хоч якось зменшити судові витрати. За такої фінансової скрути чиншовики обирали повірених у своїх справах із власного середовища, тобто осіб, які були компетентними в польському законодавстві. Але в таких умовах позивачі наштовхувалися на проблеми іншого характеру. Оскільки значна частина чиншовиків, а отже, і їхніх повірених, були неписьменними, тому вони за російським законодавством не мали права представляти інтереси інших осіб у суді, тому справи, в яких фігурували зазначені особи, до розгляду окружним судом не приймалися. Отже, чиншовик опинявся в замкненому колі і вирватися з нього було неможливо. Нові проблеми у позивачів виникали вже під час безпосереднього розгляду справ. Основною доказовою базою для суду у визнанні чиншових справ були показання свідків, але в умовах тогочасної дійсності не завжди позивач-чиншовик міг розраховувати на їхню допомогу. У винесенні рішень окружний суд не завжди брав до уваги свідчення осіб, що контактували з позивачами, частою була практика допиту свідків з середовища українських селян в такий спосіб суд намагався використати протиріччя між одними та іншими, але на практиці все було навпаки. Безумовно, організовуючи свою роботу таким чином, окружний суд переслідував мету якнайдовшого затягування справ, для того щоб дати можливість верховній владі підготуватися до остаточного удару по чиншовикам. Своє завдання з заспокоєння чиншовиків краю суди, зокрема й Житомирський окружний суд, виконали на відмінно. Подальші пошуки можуть дати більш реальну картину ролі судів у вирішенні чиншових позовів у наступні роки.

Література

1. Ольшамовский Б. Г. Права по землевладению в Западном крае / Б. Г. Ольшамовский. – СПб., 1899. – 140 с.
2. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае / И. Рудченко. – К., 1882. – 180 с.
3. Пойда Д. П. Волнения чиншевиков и чиншевая реформа на Правобережной Украине / Д. П. Пойда // История СССР. – 1957. – № 2. – С. 143–155.

4. Бовуа Д. Битва за землю в Україні / Д. Бовуа // Бовуа Д. Битва за землю 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К. : Критика, 1998. – 410 с.
5. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗ). – [1-е собр.]. – СПб., 1864.
Т. 39, № 41109. – 1864. – 973 с.
6. ПСЗ. – [2-е собр.]. – СПб., 1878.
Т. 53, № 58749. – 1878. – 346 с.
7. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО), ф. 24, оп. 14, спр. 78.
8. ДАЖО, ф. 24, оп. 14, спр. 87.
9. ДАЖО, ф. 24, оп. 2, спр. 134.
10. ДАЖО, ф. 24, оп. 2, спр. 247.
11. ДАЖО, ф. 24, оп. 2, спр. 659.
12. ДАЖО, ф. 24, оп. 2, спр. 680.
13. ПСЗ. – СПб., 1882.
Т. 2, № 917. – 1882. – 493 с.
14. ДАЖО, ф. 24, оп. 2, спр. 586.
15. ДАЖО, ф. 24, оп. 2, спр. 1562.

УДК 94(477):347.18(477.41)"1861–1917"

М.Г.Казьмирчук

Соціально-демографічна ситуація у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

У статті аналізуються кількісні коливання населення, урбанізаційні процеси, демографічні проблеми сіл, вплив шкідливого виробництва на смертність у містах Київщини. Автор висвітлює явище заробітчанства крізь призму конфліктів між місцевими та немісцевими робітниками, а також характеризує переселенський рух у Київській губернії пореформеного періоду.

Ключові слова: кількісні коливання, урбанізаційні процеси, явище заробітчанства, переселенський рух, Київська губернія.

В статье анализируются количественные колебания населения, урбанизационные процессы, демографические проблемы сел, влияние вредного производства на смертность в городах Киевской губернии. Автор освещает явление рабочей иммиграции сквозь призму конфликтов между местными и неместными рабочими, а также характеризует переселенческое движение в Киевской губернии пореформенного периода.

Ключевые слова: количественные колебания, урбанизационные процессы, явление рабочей иммиграции, переселенческое движение, Киевская губерния.

In the article is analyzed the quantitative waves of populace, the urbanization's processes, the demographic problems of villages, the influence of harmful manufacture on the mortality in Kiev's towns. The author reports about the phenomenon of the earning in the light of conflicts between the local and non local workers, also the author defines of immigrant's motion in Kiev gubernia.

Key words: the quantitative waves, the urbanization's processes, the phenomenon of the earning, immigrant's motion, Kiev gubernia.

Внаслідок індустріалізації наприкінці XIX ст. динамічно зростає кількість населення міст. Процеси урбанізації, які повільно розпочалися у XIX ст., пришвидшилися на початку XX ст. Змінюється чисельний склад міст Київської губернії, архітектурний вигляд та культурне наповнення. Разом з тим можна твердити про появу "нових міст", які відповідали урбаністичним імперським стандартам та пов'язані із специфікою соціально-економічного розвитку Київської губернії в цілому. Не багатьом "новим містам" вдалося стати промисловими, торговими та культурними центрами, стати великими капіталістичними містами з відповідною інфраструктурою. Деякі повітові міста виступали в пореформений час генераторами феномена міської культури, місцем ментального колориту, простором для самореалізації. У пореформений період ще чіткіше окреслюються різниці між "провінціями" – містом і селом. Саме наприкінці XIX – на початку XX ст. загострилися демографічні проблеми, стали чіткіше виділятися особливості демографічної структури, кількісні та якісні показники розвитку народонаселення – приріст, статеві-вікова структура, динамічними стали міграційні процеси.

Вітчизняні та зарубіжні дослідники майже не досліджували соціально-демографічного стану населення окремих губерній, статисти публікували в цілому загальні показники по Російській імперії [2; 12; 13], а історики зверталися до цієї статистики тільки для розкриття окремих аспектів [1; 6; 14]. Проте існує широка і неопрацьована джерельна база [15, с. 22–28], до якої статисти не зверталися, а сучасники віддавали перевагу у статистичному матеріалі попереднім дослідникам. Тому на сьогодні важливим завданням для дослідження соціально-демографічних процесів на Київщині пореформеного періоду є аналіз і опрацювання архівних матеріалів, публікація результатів дослідження.

Дослідники аграрної історії стверджують, що з другої половини XIX ст. зростає кількість населення в Російській імперії, зокрема і в Україні за сорок пореформених років на 72%. За період від першого перепису 1897 р. до 1914 р. міське населення зросло вдвічі [1, с. 52]. Зростання загальної кількості українців на Лівобережжі і Правобережжі відбувалося ще з XVIII ст. У 1897–1900 рр. загальна кількість українців у трьох регіонах (Лівобережжя, Правобережжя, Новоросія) зросла до 18105,1 тис. осіб. Їх стало більше на Лівобережжі – 6118,7 тис. осіб, Правобережжі – 7357,5 тис. осіб і в Новоросії – 4628,9 тис. осіб. При зростанні загальної кількості українців у всіх 3-х регіонах тривало падіння їх частин: на Лівобережжі – до 80,3%, Правобережжі – до 76,9 %, і у Новоросії – до 42,9%. У 1910–1917 рр. українців на їхніх землях стало 24109,3 тис. осіб, а їхня частка серед українців імперії знизилася до 77,8%, тобто їх стало за межами України понад 6,9 млн осіб [14, с. 40–41]. Київська губернія за густотою населення Російської імперії, за винятком Царства Польського, посідала друге місце після Московської губернії. Всіх населених пунктів Київської губернії станом на 1887 р. налічувалося 11 305, з них 12 міст (одне губернське), 109 містечок, 7 146 самостійних і 4 038 суміжних селищ, а кількість мешканців становила 2 492 112 осіб. У містах проживало 370 619 мешканців, у селах та містечках – 2 121 493 особи. Щільність населення становила 55,5 мешканців на 1 квадратну версту [16, с. 49, 55]. Черкаський та Чигиринський повіти були найбільш заселеними, на одну квадратну версту там припадало 66 і 54 особи відповідно [18, с. 57]. У 1905–1914 рр. населення Київщини зросло з 4,2 до 4,9 млн, по Україні з 27,9 до 33,3 млн [17, с. 232]. Місто Київ у 1874 р. мало 127 тис. населення [3, с. 10], у 1879 р. – 230 000 [1, с. 53], а у 1900 р. – 247 439 мешканців [9, с. 20]. У 1912 р. в Київській губернії нараховувалося 4 820 069 мешканців, з них 2 394 162 чоловіки і 2 425 907 жінок [10, с. 77]. Співвідношення чоловіків та жінок у Київській губернії було рівномірним [16, с. 57].

Таку демографічну тенденцію історики хибно пояснювали поліпшенням матеріального становища та покращенням медичного обслуговування, якому сприяли земства. Парадоксально, але разом з тим відзначалася неспроможність селян купувати землю, незважаючи на її попит, наводилися значні показники безробіття на селі та масові переселенські рухи [11, с. 43]. Слід також врахувати шкідливу роботу жінок на фабрично-заводських підприємствах буржуазії, особливо на тютюнових фабриках, наслідком якої була їх бездітність або високий відсоток смертності немовлят. Тому той великий коефіцієнт народжуваності урівноважувався великим відсотком смертності малих дітей. Російський дослідник О.Рашин приводить у своїй праці доволі високий

показник смертності немовлят на 1908–1910 рр. у Київській губернії – від 22 до 26% [12, с. 197]. На низьку тривалість життя впливали соціально-економічні та повсякденні фактори – стреси, алкоголь, куріння, самогубство, травми, вбивства. Висока смертність серед немовлят спостерігалася на селі [5, с. 41].

Зростанню та розширенню соціального складу населення Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. сприяла трудова та соціальна мобільність. Соціальна мобільність була можливою завдяки переміщенню людей і соціальних груп, пов'язана зі зміною їх соціального стану (статусу) в соціальній структурі суспільства, тобто перехід від однієї стенової позиції до іншої. Виравовують об'єм мобільності – кількість людей чи соціальних груп, які перемістилися до іншого стану за певний період [19, с. 48–69]. Соціальна мобільність має декілька видів: вертикальна (переміщення з класу або стану вгору чи вниз) та горизонтальна (перехід на одному рівні з однієї соціальної групи в іншу). Канали вертикальної мобільності – армія, церква, школа, власність, шлюб [2, с. 676], що вже розглядалося в інших розділах. Тому потрібно розглянути саме трудову мобільність, яка дуже впливала на соціально-демографічну ситуацію у Київській губернії. Трудова мобільність здійснювалася головним чином людьми, які потребували заробітку в певні періоди або сезони.

Використовуючи інформацію, зібрану фабричними інспекторами про національність робітників, можна відстежити рушійні сили трудової мобільності. Так, відразу після назви та прізвищ власників заводів і фабрик інспектори відмічали кількість місцевих і немісцевих робітників, із зазначенням місця прибуття. Багато робітників Київської губернії наймалися з сусідніх губерній, наприклад із Чернігівської губернії [26, арк. 68]. Так, на Григоровський цукровий завод І.Зайцева Київського повіту конторою заводу було найнято 250 чернігівців-контрактників (робітників, які мали письмову угоду з конторою). З них 12 робітників – прислуга у казармах і 22 жінки [27, арк. 88 зв.].

Від того, чи був робітник місцевим, чи ні, залежали певні умови при вербуванні його на роботу. Зазвичай із немісцевими укладалися письмові угоди. Сезонні (тимчасові) робітники набиралися до фабрик і заводів в основному не місцеві. Український історик О.Нестеренко вважає, що причиною підбору немісцевих робітників було запобігання втечі робітників, гарантії лояльності та менших вимог до господаря або адміністрації заводу [6, с. 12–13]. Так, якщо взяти подорожні журнали фабричного інспектора по Київській губернії, то у письмових угодах з робітниками відзначалася кругова порука [26, арк. 140–141]. Багато робітників Київської губернії наймалися із Чернігівської губернії [26, арк. 54]. Тальковський цукровий завод графині С.Л.Шувалової

Уманського повіту найняв у 1890–1891 рр. 252 робітників, з них 125 були зі Смоленська [28, арк. 142–143]. Ще з 1886–1887 рр. на Тальковському цукровому заводі графині Шувалової працювали робітники із Смоленська та Могилева, що свідчить про формування професійної верстви робітників, які вже відійшли від занять сільським господарством [26, арк. 14 зв.; 28, арк. 142–143].

Статистичні дані свідчать, що заробітчанством займалося з кожним роком все більше селян, особливо це стосувалося городників. З Київської губернії робітники їхали переважно у сусідні південні губернії, наприклад, до Херсонської, яка у весняний час відчувала велику потребу в робочій силі. У 1894 р. на основі видачі паспортів було зафіксовано 70 тис. заробітчан, причому з 1886 по 1894 р. їхня кількість зросла вдвічі. Але, за деякими даними, заробітчан було значно більше – 3% населення Київської губернії, або 100 тис. чоловік [20, с. 61]. У 1908 р. на польових роботах було 82170, на промислових роботах – 56443, а на міській службі – 73474 чоловік. Якщо у 1901 р. на польові роботи вийшло 45%, а до міста пішло 26%, то вже у 1908 р. відповідно проценти розділилися на 38 і 34% [21, с. 53]. Поряд з цим про зростання кількості заробітчан у 1906 р. свідчило зниження заробітної плати сільськогосподарським робітникам порівняно з 1905 р. Денна плата робітнику за весну 1906 р. у Київській губернії становила в середньому від 37 до 47 коп., робітниця отримувала 29–36 коп., а напівробітник – 19–25 коп. За обробіток однієї десятини платили від 4 до 7 руб. [8, с. 13, 14]. Хоча це все ж було більше, ніж за станом на 1867 р., коли робітнику платили від 20 до 30 коп., а робітниці – від 15 до 30 коп. [4, с. 71]. У 1914 р. було видано селянам 73 833 паспорти для поїздки в Херсонську, Таврійську, Катеринославську губернії, Кубанську область та інші місця на польові роботи, роботи на фабриці і заводі, на службу [10, с. 57].

Заробіток у землеробських губерніях був незначним через велику кількість робочих рук. Так, з 1 дес. приватновласницької землі та у маєтках Київської губернії (Липовецький, Уманський, Звенигородський, Таращанський повіти) селянин в середньому отримував 27 руб. 50 коп., але цей заробіток різко коливався і не був абсолютно визначеним. Натомість були й свої вигоди – працюючи у приватновласницьких маєтках, селяни користувалися інколи безкоштовним правом злучки з племінними кінями та волами для розведення власної худоби, вдосконаленими сортами насіння та забирали бурячиння на корм власної худоби. Заробіток у південних губерніях і промислових районах був в 1,5 рази вищим, ніж у землеробських.

На початку ХХ ст. робітники продовжували висувати зовсім не революційні гасла. Вражає кількість справ, де головним приводом до

збурення було наймання промисловцем немісцевих робітників і небажання його сплачувати достойну зарплату. В с.Парієвці Липовецького повіту натовп на чолі з Єфимом Лук'янюком, Карпом Бабієм, Федором Ковенькою та Іваном Дегуком прогнала з економічного поля немісцевих робітників, вимагаючи підвищення зарплати до 1 руб. Відбулася бійка місцевих робітників з двома ротами солдат. Слідство виявило, що селяни Парієвки звернулися до управляючого маєтками графа Б.Тишкевича Соколовського з проханням дати гідну зарплату в 1 руб. Отримавши відмову, на роботу не з'явилися. Згодом натовпом з'явилися в економію графа та розігнали робітників. Соколовський викликав поліцію. Спочатку прибуло всього 12 чоловік поліції, але злякавшись розлюченого натовпу, що кричав "бий солдат", покликали підкріплення – роту солдат. Відбулася розправа, солдати нагайками розігнали натовп.

Протягом 17–25 травня 1905 р. селяни з сіл Шуляков, Богатирки, Галайкова, Веселого Кута, Кошева, Луки, Косяковки, Скибинцова, Кривца, Любчи, Журавльовки, Збаржевки та містечка Кошеватого Таращанського повіту вчинили так само з вимогами підняти зарплату, розганяючи немісцевих робітників і навіть службовців промисловця. Така ж ситуація була в Звенигородському повіті в селах Дошуківки, Бужанки та Кирилівки та Уманському повіті у селі Хижняки, де місцеві робітники вимагали "уходити куди завгодно, віддати землю селянам". Заворушення мали місце у селах Андрушевка, Чернявка, Фронтівка, Ротликторівка, Велика Ростовка, Мервине, Яцковиці, Лукашевка, Юшківці, Монастирище, Новоселки, Лескове тощо. Всі вони мали однаковий характер – селяни з'явилися на бурячні плантації або у економії з вимогами підвищити зарплату. За відмови розганяли немісцевих робітників.

Так, селяни Зозовки Липовецького повіту на чолі з Антоном Гаврилюком і Микитою Шевчуком зібралися під економією і вимагали підвищення зарплати, розганяючи робітників і службовців. Селяни з Чернявки на чолі з Євгенієм Рабцем та Данилом Пономарцем вимагали від управляючого графа Ігнат'єва Людовіка Михайлевського збільшити зарплату. За відмову погрожували робітникам і службовцям. Вимагали також розрахувати і звільнити службовців. Погрожували окремим службовцям вбивством і на наступний день. Слідство показало, що селяни вимагали не наймати робітників з інших сіл і підвищити зарплату місцевим робітникам. Селяни били тих немісцевих робітників, які не хотіли тікати з роботи. Так само чинили у 1905 р. селяни із с.Попудні, звинувачуючи власника маєтку Антона Сосновського у найманні 9 чоловік з м.Монастирище для збору гороху, бо селяни Попудні не погоджувалися на цю роботу через малу плату. Тоді попуднянці побили монастирищан палками [15, арк. 1–36].

У 1897 р. з 226,5 тис. робітників Київської губернії 173,5 тис. були місцевими, а 53 тис. з інших губерній. Так само у Волинській та Подільській губерніях серед робітників переважало місцеве населення. У 1902 р. у Київській губернії 430 підприємств від 6 до 1000 і більше робітників, загалом 50,3 тис. робітників, з них немісцеві – 14,1 тис. [13, с. 358, 362]. У Смілянському маєтку графів Бобринських використовувалася переважно місцева робоча сила, з 60 населених пунктів. Маєток у містечку Смілі мав 89,7%, Грушевська економія – 87,1%, а Капітонівська – 79,5% місцевих робітників [18, с. 57].

Інколи між місцевими та не місцевими робітниками відбувалися конфлікти, які використовували на свою користь власники фабрик і заводів. Про це свідчить справа 1906 р. селянина містечка Смілі Ларіона Скородіда, якому було 44 роки, він був жонатий і мав 3-х дітей, мав свою хату. Він служив у смілянській економії з 1897 до 1899 рр. та був звільнений за непослух та "дерзость относительно помощника эконома Нивинского". У 1905 р. Скородіда знову найняли через його бідкування та численні прохання. Але вже 1906 р. звільнили за суперечки з економом Артуром Агітоном. За словами Агітона, Скородід заявив йому: "Я, Скородид, собираю таких, как я, и выгоним Вас, Агитона, и белозерских рабочих из Смелянской экономии потому, что Вы, как не русский человек, не можете нами управлять, а белозерские рабочие не должны работать в Смелянской экономии, где могут работать лишь смелянские крестьяне".

Графи Бобринські наголошували, що здавна притримувалися тої позиції, що російським робітникам потрібно надавати підтримку. Тому вони набирали на роботу технологів та техніків з росіян і з 1854 р. директорами заводів та їхніми помічниками були лише росіяни або вихованці Смілянських технічних класів [18, с. 99].

Скородіда не покарали, і той "как бы в насмешку" звернувся у 1906 р. у смілянську контору до графа Лева Бобринського за пенсією. За свідченнями службовців, він ввірвався до економії Бобринських і почав лаяти службовців та погрожувати їм смертю. Скородіда допитали чини поліції, з'ясувалося – він служив наглядачем і економ Агітон його звільнив, не видавши зарплати. Скородід заявив про "безсердечність його вчинків", обвинуватив у позбавленні його роботи в зимовий час. Агітон прийняв це за прояв буйства і звернувся в поліцію. Скородід тричі звернувся до Льва Бобринського, аби той наказав видати його зарплату та про допомогу. Але відповіді не отримав. Згодом Агітон прислав таки хлопчика і повідомив, що Скородід може з'явитися і забрати свою зарплату. Той з'явився, але грошей не отримав, Скородіду повідомили, що його зарплата у пристава. Скородід божився, що не ображав службовців і не погрожував

вбити їх. Генерал-губернатор Черкаського повіту просив пристава роз'яснити Скородіду, аби той припинив погрожувати, писати "несуразные петиции" Бобринському та вимагати від їзду когось. Скородіда арештували на 1 місяць, а потім звільнили [22, арк. 409–417].

За даними Київського губернського статистичного комітету, у 1905 р. Київська губернія мала 1 735 562 селян чоловіків та 1 765 752 селянок. Приблизно дітей шкільного віку (від 8 до 12 років) в Київській губернії було 9,5%, або 332 606 осіб [7, с. 23].

Великі масштаби наприкінці XIX – на початку XX ст. отримав переселенський рух на Київщині. Першопричиною у переважній більшості справ було малоземелля та надлишок робочих рук. Хоча Київська губернія не мала значних проблем з аграрним перенаселенням, слід відмітити, що охочих переселитися до Східного Сибіру не бракувало. Так, у 1893–1896 рр. мешканці села Юшковці Липовецького повіту подали прохання про переселення їх за державний кошт до Східного Сибіру. Це бажання у 13 селян із сім'ями виникло після розмови з волосним старостою та писарем сільських сходів, прикладом послужило переселення селян м.Животова Таращанського повіту на викуплені у купця Олександра Сиромятнікова землі Тобольської губернії. Своє палке бажання переселитися селяни пояснювали тим, що не мають засобів до існування в рідному селі, змушені шукати роботу по сусідніх селах, але "хліба не вистачає". Дозвіл вони радо отримали, виїхавши до Томської губернії [24, арк. 2–3]. До Енісейської губернії було переселено селян зі Скибинців та Кашперовки Таращанського повіту у 1894 р., а того ж року до Тобольської губернії – мешканців багатьох сіл Київського повіту [25, арк. 1–8]. Іноді селяни заздалегідь купували землі до переселення. Так, 24 селяни с.Болтишки Чигиринського повіту купили у купця Понятовського землю на території війська Донського (829 дес.). Причому, як виявилось, у багатьох селян була не лише хата, але й сараї, клуні, комори, вітряки. Все майно одного голови селянської сім'ї оцінювалося на суму від 300 до 1600 руб. [24, арк. 7 зв.–8].

Дехто з селян переселявся не так далеко, у сусідні губернії, шукаючи кращої долі. Так, 1891 р. Київський, Волинський та Подільський генерал-губернатор переконав 22 селян із с.Скибинець Таращанського повіту переселитися до Волинської губернії, замість Амуру. На Волині селяни відшукали вільні землі, пожертвовані за заповітом під поселення таємним радником Олександром Вороніним і прохали про переселення. Білокриницький маєток Вороніна мав 4 797 дес. землі, куди господар заповідав переселити "корінних російських селян, із внутрішніх губерній". До 22 селянських сімей приєдналося ще 18, прийнявши до уваги безземелля та неможливість заробити на

чужині. Але на ці землі швидко відшукалися конкуренти з Рязанської, Орловської, Калузької та Харківської губерній [23, арк. 1, 3, 4, 6, 55].

Переселенські настрої селян Київщини стурбували владу імперії, тому у 1893 р. Київський, Волинський та Подільський генерал-губернатор Ігнат'єв наказав різним чиновникам відзвітувати про ситуацію по Київській і Волинській губерніям. Один із чиновників Л.Лічков відвідав 33 волості Київської губернії, аби скласти точне уявлення про переселенські рухи. У результаті опитування серед селян виявилось, що 20% сімей не мають поля, а 8% – навіть садиби. Сім'ї, які переселилися через невідгідні для життя умови, складають лише частину всіх переселенців, а решта – стихійні переселенці, які почули чутки про кращу долю, особливою популярністю користувалися чутки про пільги у сплаті податків та орендних платежів. Особливо актуальним стихійне переселення стало через високі ціни на землю на Київщині [25, арк. 1–5]. Отже, соціально-демографічна ситуація у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. характеризувалася зростанням народжуваності, проте в той же час через зростання капіталістичної системи ведення господарства підвищився відсоток смертності. Зростання кількості населення, зокрема і урбанізаційні процеси, створювали умови для міграційних процесів та демографічних і соціальних конфліктів між місцевим та прийшлим населенням. Дослідження соціально-демографічної ситуації у Київській губернії залишається актуальним та ставить ряд подальших дослідницьких завдань, зокрема, глибшого дослідження переселенських рухів та особливостей заробітчанства пореформеного періоду.

Література

1. Буряк Л. Жіноча освіта в Україні в контексті урбанізації / Лариса Буряк // Пам'ять століть. – 2006. – № 2. – С. 52–61.
2. Добренков В. И. Фундаментальная социология : в 15 т. / В. И. Добренков, А. И. Кравченко. – М. : ИНФРА – М., 2004.
 - Т. 4. Общество: статика и динамика. – 2004. – 1120 с.
 3. Записка сенатора А.Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии. – Ч. 1. – Б. м. и г. – 265 с.
 4. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. – 78 с.
 5. Краинский В. Е. О Женском сельскохозяйственном образовании деревенской русской женщины / В. Е. Краинский // Труды пятого киевского областного сельскохозяйственного съезда / [сост. Т. В. Локоть]. – К. : Типография Петра Барского, 1903. – С. 41–45.
 6. Нестеренко О. О. Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. О. Нестеренко. – К., 1951. – 62 с.

7. Обзор начального народного образования в Киевской губернии за 1904 год / сост. Училищным отделом Киевской губернской управы. – К. : Тов-во "Печатня С. П. Яковлева", 1907. – 81 с.
8. Обзор состояния сельского хозяйства Киевской губернии на 1905 и 1906 г. Зима и весна. – К., 1906. – 24 с.
9. Памятная книжка Киевских городских училищ на 1900 год. – К. : Лито-Типография Тов-ва И. Н. Кушнерев и Ко в Москве, 1900. – 31 с.
10. Памятная книжка Киевской губернии на 1914 год с приложением адрес-календаря губернии. – К. : Киевский губернский статистический комитет, 1914. – 340 с.
11. Панченко П. П. Аграрна історія України / П. П. Панченко, В. А. Шмарчук. – К. : Знання, 2000. – 342 с.
12. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.) / А. Г. Рашин ; под ред. С. Г. Семашко. – М., 1956. – 352 с.
13. Рашин А. Г. Формирование рабочего класса России : историко-экономические очерки / А. Г. Рашина ; под ред. С. Г. Семашко. – М., 1958. – 624 с.
14. Романцов В. О. Українці на одвічних землях (XVIII – початок XXI ст.) / В. О. Романцов. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2004. – 200 с.
15. Російський державний історичний архів, ф. 1405, оп. 107, спр. 8098. – 36 арк.
16. Сборник сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 год / сост. секретарь Киевского губернского статистического комитета В. Г. Мозговой – К. : Типография Губернского статистического комитета, 1887. – С. 248 с.
17. Сельское хозяйство Украины. – Х. : Изд. отдел. Н.К.З., 1923. – 232 с.
18. Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Григория Андреевичей Бобринских в Киевской губернии, для всероссийской Выставки 1913 года в Киеве / [сост. В. Головня]. – К. : Типография Р. К. Лубковского, 1913. – 198 с.
19. Социальная политика / под общ. ред. Н. А. Волгина. – [4-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Экзамен, 2008. – 943 с.
20. Труды Пятого Киевского областного съезда / [под ред. Т. В. Локтя]. – К., 1903. – 241 с.
21. Хуторские хозяйства Киевской губернии. Результаты обследования, произведенного в 1908–1909 гг. – 309 с.
22. ЦДІАК України, ф. 273, оп. 1, спр. 10, 933 арк.
23. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 620, спр. 60, 88 арк.
24. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 691, спр. 223, 18 арк.
25. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 693, спр. 266, 8 арк.
26. ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 2, 140 арк.
27. ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 5, 192 арк.
28. ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 6, 192 арк.

"Відчит до Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До II конференції пролетарського студентства України" як джерело до вивчення життя студентства закладів УСРР 20-х рр. XX ст.

Автор на основі вивчення "Відчиту до Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До II конференції пролетарського студентства України" довела, що цей документ є самобутнім і має високий інформаційний потенціал щодо проблеми історії студентства Української СРР періоду 20-х рр. XX ст. У ньому знайшло відображення перетворення, які відбувались у суспільстві.

Ключові слова: джерело, молодь, студентство, життя, УСРР, діяльність.

Автор на основе изучения "Отчета к Центральному бюро пролетарского студенчества при ВУРПС. Ко II конференции пролетарского студенчества Украины" доказала, что этот документ является оригинальным и имеет высокий информационный потенциал по отношению к проблеме истории студенчества Украинской ССР периода 20-х гг. XX в. В нем нашли отражения, которые происходили в обществе.

Ключевые слова: источник, молодежь, студенчество, жизнь, УССР, деятельность.

Author on the base learning the "The Report of Central bureau proletarian students to II All-Ukrainian congress" argue, that its document was original and makes the high informational potential to the problem the history of students Ukrainian SSR of period 20 years XX cent. There was of transformations, which was happened in the society.

Key words: sources, young, students, society, life, USSR, activities.

Важливою умовою вивчення історичної епохи є критичний аналіз її джерельної бази. Історія студентства УСРР періоду 20-х рр. минулого століття представлена багатоманітними документами. Серед них чільне місце посідають матеріали студентських обстежень, зокрема "Відчит до Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До II конференції пролетарського студентства України" (далі – "Відчит"). Його вивчення сприятиме, з одного боку, конкретизації окремих фактів, з іншого – узагальненню раніше невідомих сторінок

буднів молоді вищих навчальних закладів (далі – ВНЗ). Застосування цього матеріалу можливе в курсах вітчизняної історії, соціальної історії, соціології молоді, різних спецкурсів. Практичні рекомендації будуть сприяти вирішенню сьогоденних питань студентства.

Дослідники періоду історії 1920-х рр. вивчали розвиток освітньої справи, молодіжного руху. Так, сучасники тих подій зупинились на вивченні питань професійної освіти в УСРР [1], ролі практики та стажування у підготовці майбутніх фахівців [2], динаміці прийому до вищих закладів освіти [3].

Вітчизняні історики охарактеризували трансформаційні процеси в освітній справі періоду 20-х рр. минулого століття [4], розвиток вищої школи в республіці [5], професійно-технічної освіти, підготовки фахівців через структуру робітничих факультетів [6], діяльності студентських організацій [7] на основі вивчення різноманітних джерел.

Проте окремого дослідження, присвяченого вивченню "Відчиту до Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До II конференції пролетарського студентства України" як джерела до історії студентів УСРР періоду 1920-х на сьогодні не існує [8]. Тому метою нашої статті є з'ясування інформаційного потенціалу документа як джерела до вивчення історії молоді ВНЗ зазначеного періоду, завданнями – вивчення історії його створення, структурних елементів та їх характеристика, ролі молоді у суспільних процесах республіки, її участь у різних сферах життєдіяльності; матеріального становища, забезпечення і напрямків роботи студентських організацій щодо його поліпшення; вироблення практичних рекомендацій та перспектив досліджень.

Центральне бюро пролетарського студентства (далі – ЦБПС) ухвалило рішення про проведення округових конференцій пролетарського студентства з 7 до 17 грудня 1926 р. Для великих міст цей термін колювався з 13 до 17 грудня. У другій половині грудня 1926 р. ЦБПС здійснило обстеження на місцях – округових будинків пролетарського студентства (далі – ОБПС), на основі чого Центральне бюро склало звіт до II Всеукраїнського з'їзду пролетарського студентства, який відбувся на початку січня 1927 р. [9, с. 47].

Особливостями звіту стало узагальнення попереднього досвіду початку 1920-х рр., спроби з'ясувати проблеми, з якими зіштовхувались студенти, і шляхи їх вирішення. Документ містить яскравий, динамічний, фактичний матеріал, що пояснювалось зацікавленістю молоді у реалістичному висвітленні питань, які були провідними у їхньому житті. "Відчит" включав у себе такі розділи: "Склад студентства вузів України", "Зріст профспілчанського студентства у вузах", "Робота низових профстудорганізацій", "Академічна робота", "Стипендіальне забезпечення", "Господарські стипендії", "Курортно-санаторна

допомога та будинки відпочинку", "Допомога профспілок", "Житлові умови студентства", "Кредитування студентства", "Медична допомога", "Харчування студентства", "Каси взаємодопомоги", "Копопучі", "Виробнича діяльність копопучів", "Культурбота студентства", "Фізкультура", "Позавузівська робота" тощо.

Перший розділ повідомляв про загальну кількість студентства в педагогічних, індустріально-технічних, сільськогосподарських, медичних, соціально-економічних, мистецьких інститутах, робітничих факультетах, технікумах. Найбільшу кількість студентів, згідно з документом, представляли педагогічні ВНЗ – 16300 осіб, серед яких – 8222 навчались в інститутах і робфаках, інша частина – у технікумах. Більша половина з них були членами профспілок. За соціальним походженням переважали вихідці з сільської місцевості і службовці. Перше пояснювалось традиційно-ментальним фактором, друге – тодішньою реальністю, яка вимагала підтвердження соціально-робочого статусу. Причому у технікумах представників цієї групи навчалось більше, ніж в інститутах. Те саме стосувалось кустарів і їхніх дітей. Службовців, осіб вільних професій – навпаки, в інститутах. Близько 75% майбутніх педагогів були позапартійними [10, с. 8].

В індустріально-технічних закладах на 1 січня 1926 р. нараховувалось 11961 особа, з них – 1/3 навчалась в технікумах, інша – в інститутах і робітничих факультетах. За соціальним походженням переважали робітники та службовці, селянство. Особи вільних професій теж були представлені тут. Серед студентів лівову частку складали члени профспілок і позапартійні (майже 80%). У сільськогосподарських закладах навчалось майже 9240 осіб, серед яких: 5700 – в інститутах і робітничих факультетах, більше 3,5 тис. – у технікумах. Близько 60% представляли різні профспілки. За соціальним походженням переважало селянство, робітництво та службовці. Позапартійні складали значну частку молоді. В медичних закладах отримували освіту близько 9 тис. осіб, більшість – в інститутах та робітничих факультетах. Близько 70% молоді належали до профспілок. За соціальним походженням переважали представники службовців, "інших та їхніх дітей", селянства, робітників та осіб вільних професій. Студентів соціально-економічної і мистецької галузі у кількісному відношенні було найменше. Перше пояснювалось відсутністю відповідних професорсько-викладацьких кадрів, досвідом, друге – ставленням до культури як до придатка радянської ідеології. Майбутніх фахівців соціально-економічної сфери в інститутах і робфаках нараховувалось близько 4 тис. і 2660 осіб відповідно, більша половина з яких була членами профспілок та позапартійними. Представники службовців, робітництва, селянства посідали тут провідні позиції. На 1 січня

1926 р. у мистецьких закладах навчалось більше 3 тис. студентів, з яких 60% входили до профспілок і майже 90% були позапартійними, що також пояснюється їх аполітичністю або ворожим ставленням до радянської влади і звідси – ставлення останньої до них. 60% складали службовці. Тобто цей розділ довів: щоб потрапити до ВНЗ, необхідно було мати певний життєвий, професійний, профспілковий досвід – хоча б формальний. Саме вони сприяли інтеграції до інститутів, робітничих факультетів або технікумів, і у майбутньому – у суспільне життя [10, с. 9].

У "Відчиті" наголошувалось на зростанні кількості студентів, котрі представляли різні профспілкові організації. Цей процес відбувався за рахунок нового вступу до ВНЗ на початку навчального року, також – директив Всеукраїнської Центральної Ради Професійних Спілок (ВЦРПС), згідно з якими до спілок необхідно було залучати і соціально і громадсько цінний елемент [11, с. 10]. У технікумах і інститутах показники різнились, особливо це стосувалось 1925/26 навчального року: до студентського складу приймали учнів, які закінчили профшколи та трудові – без виробничого стажу. Діяльність студентських профорганізацій базувалась на основі виробничого принципу. Їх кількість протягом першої половини 1920-х рр. скоротилась. Противниками цього виступили особливо студенти індустріально-технічних закладів: майбутні гірники та залізничники, що пояснювалось матеріальною зацікавленістю молоді – членів цих профспілок. Тобто в одному ВНЗ існувало декілька секцій, загальне керівництво якими здійснювали їх виконавчі бюро. У технікумах поряд з виконбюро працювали і профсекції. Тут спостерігалась трансформація виконбюро у профкоми, що існувало більш, ніж у 20 ВНЗ республіки. Згідно з постановами I Всеукраїнського з'їзду пролетарського студентства, профспілки мали підтримувати профсекції молоді [12, с. 11].

Академічна діяльність теж знайшла відображення в документі, проте не так широко, ніж інші. Цим напрямом роботи займався академічний відділ ЦБПС, здійснюючи керівництво, беручи участь у роботі комісій НКО, комісій з практики і стажування, участі і представництві діяльності органів влади [13, с. 23].

Важливими стали питання матеріального характеру, що мали місце у "Відчиті". У документі зазначено про збільшення в цілому кількості стипендій: державних (з 15600 у 1924/25 н.р. до 21 тис. у 1926/27 н.р.), але господарських – зменшення (з 2,5 тис. до 1,6 тис. відповідно). Протягом першої половини 1920-х рр. сума державної стипендії коливалась від 12 до 21 крб. Їх розподіл відбувався за поясами, відповідно до продуктового індексу певної місцевості. Стипендіальне забезпечення змінювалось і залежно від сімейного статусу.

Так, вже у другій половині зазначеного періоду по 30 крб. отримували неodrжені, по 36 крб. – сімейні і ті, хто навчався у периферійних закладах. Студенти центральних регіонів отримували 40–45 крб. щомісячно. Забезпечення залежало і від напрямку діяльності ВНЗ. Встановлювались такі співвідношення: для педагогічних, сільськогосподарських закладів 1 стипендія призначалась на 5 осіб, індустріально-технічних – на 9, для всіх інших – 1 на 10 осіб відповідно. Кількість задоволених державними стипендіями складала 1/3 від всієї (близько 61,5 тис. осіб) кількості студентів. Тому наголошувалось і взагалі пропонувалось дещо ухилитись від встановлених норм, враховуючи особливості регіону, діяльності ВНЗ тощо [14, с. 24].

Кількість господарських стипендій зменшувалась. Це пояснювалось виконанням декрету, згідно з яким всі галузі промисловості мали відраховувати для освітніх потреб, зокрема – індустріально-технічних закладів – 1% від суми зарплатні та соціального страхування. Тобто відрахування мало централізований характер, а отримані кошти йшли на стипендії та обладнання лабораторій.

Крім стипендій, молоді пропонувалась курортно-санаторна допомога. Головне та Українське курортне управління виділило студентам 450 ліжко-місць, які розподілили між округовими бюро. Харківське, Київське, Одеське, Дніпропетровське, Луганське – отримали найбільшу кількість, що пояснювалось їх стратегічним становищем та відповідним ставленням до них вищих органів влади. Кількість місць для всіх бюро коливалась від 109 до 6. Під час їх розподілу також брали за основу кількість стипендіатів: 1 місце для 50 держстипендіатів. ВНЗ, котрі знаходились на периферії, не мали такої можливості, тому в них відступали від цього принципу [15, с. 25].

Молодь мала можливість перебувати і в будинках відпочинку. В них і на курортах відпочили 5% студентів республіки від усієї кількості. Перевага надавалась молоді – членам профспілок: 9% від усього профспілкового студентства отримали відповідну підтримку. 95% всієї грошової суми, котру отримали від профспілок, припадало на 90% всього профспілкового студентства, яке навчалось в УСРР. Допомога спрямовувалась молоді, котра отримувала і не отримувала стипендію. Але цих коштів було обмаль, оскільки вони коливались від 1 до 3 крб. щорічно. Залишався і місцевий фактор впливу на студентів [16, с. 26].

Надання та поліпшення житлових умов студентства залишалось болючим питанням. У ліпшому становищі перебували центральні і промислові райони. Зокрема, за сприяння ЦБПС був побудований будинок для студентства у Харкові, а в інших містах цією справою займалися окружні виконкоми. БПС із розпорядження студентських організацій (копопучів – комітетів з поліпшення побуту учнівства, тобто

тих, хто навчався) передавались правлінням ВНЗ або НКО – котрі мали міжвузівське значення. У 1926 р. близько третини студентів були задоволені житловою площею. Перевага надавалась знову ж – стипендіатам. Проте і їхні житлові умови вимагали поліпшення, оскільки не відповідали санаторно-гігієнічним нормам, площа, яку надавали, була незначна, скупченість була звичним явищем. Тому не дивно, що молодь страждала на різні "побутові" хвороби [17, с. 28].

Поліпшити становище студентів намагались через кредитування: підручників (зі знижкою 25–30%), одягу, взуття тощо. Організації медичної галузі мали обслуговувати молодь. У Києві, Харкові, Одесі студенти частково обслуговувались лікарнями та поліклініками, котрі діяли при коопучах [18, с. 29].

Ідальні теж працювали при них. Тут харчувались переважно студенти-стипендіати. Ідальні виконбюро, профкомів ВНЗ, місцевих органів надавали подібні послуги. Частина студентів харчувалась вдома. Калорійність та якість продуктів залишалась невисокою. Тому звертали увагу на більшу кількість студентів, які мали бути охоплені ідальнями, врегулювання цінової політики.

Студентські організації прагнули допомогти молоді ВНЗ. Так, у закладах існували економічні відділи профкомів самого ВНЗ, каси взаємодопомоги (КВД), коопучі. Діяльність перших і других перепліталась, але була розрізною. Студентство було не досить охоплено їх діяльністю. Ще I Всеукраїнський з'їзд пролетарського студентства наголосив на їх збереженні та розширенні діяльності. На початку існування коопучів їх робота здійснювалась за рахунок державного та місцевого бюджету. Кошти від них надходили нерегулярно. Останній рік свого існування коопучі не отримали жодного карбованця через те, що ЦБПС перейшло у відання НКО. Як вихід із такого становища "Відчит" пропонував змінити їх організаційну структуру: вони мали діяти як юридична особа при округових виконкомах, а центральний коопуч мав зосереджуватись при РНК. Всі молодіжні організації шукали джерела свого існування шляхом організації деяких підприємств. Так, Харківський коопуч мав 2 друкарні, деревообробну фабрику, паперову крамницю, транспортну контору, комісійну крамницю; Київський – шкіряне підприємство. Схожі організації існували і в інших містах [19, с. 32].

Робота економічних комісій округових бюро відбувалась через коопучі. Комісії надавали інструкції місцевим економічним комісіям ВНЗ [20, с. 33].

У "Відчиті" досить широко представлений матеріал, що стосувався культурно-освітньої діяльності студентів. Так, до діяльності клубів було залучено близько 14 тис. осіб (1/4 всього студентства).

Крім них, діяли читальні, червоні кутки. На їх утримання виділили 27,5 тис. крб., з яких 40% – від правлінь ВНЗ, третя частина – від профспілок, інші – членські внески, організацію і проведення різних вистав тощо. Пересічно в рік на 1 студента – близько 1 крб. коштів, які отримували клуби, витрачали на ремонт, купівлю плакатів, діяльність гуртків, видання газет. Документ наголошував на бездіяльності НКО і профспілок щодо вирішення цього питання і пропонував їм активно проявити себе [21, с. 35–37].

Питаннями розвитку фізичної культури у вищих навчальних закладах займалась міжвідомча комісія з фізичної культури. Комісії були створені й на місцях. Їх робота здійснювалась у декількох напрямках: організація і проведення занять з фізичної культури за навчальними планами під керівництвом інструкторів від НКО і створення та діяльність гуртків при клубах і гуртожитках. Кількість студентів, котрі були залучені до першого напрямку, складала близько 4 тис. осіб, другого – 6 тис. Державні органи на 1 студента виділяли близько 35 коп. щомісяця, на устаткування – 5 коп. Тобто мізерні кошти не дозволяли повною мірою використати потенціал і прагнення студентів. У подальшому фізкультура спрямовувалась у русло воєнізації ВНЗ [22, с. 40].

У "Відчиті" незначну увагу приділено питанню національно-культурного життя серед молоді ВНЗ, виокремивши лише деяких їх представників, що пояснювалось інтенсивною діяльністю у цьому напрямку. Питання вимагало окремого дослідження.

Громадсько-культурна діяльність залишалась важливою частиною студентського життя, що теж знайшло відображення в документі. Він зазначає про залучення 10% всього студентства до позаузівської діяльності: на підприємствах, різних установах та організаціях, в клубах, армії, селах. У екскурсіях брало участь близько 18% молоді, котра навчалась у ВНЗ республіки. Свої будні студенти висвітлювали на сторінках періодичних видань [23, с. 44–45].

"Відчит" презентує динаміку прийому до ВНЗ протягом 1923–1927 рр. за різними показниками: соціальним, освітнім, партійним, етнічним. Документ наголошував на тому, що "нова система комплектування вузів цілком себе виправдала", все ж пропонувалось вдосконалити систему іспитів, звернути увагу на освітній потенціал і вступників і студентів. Звіт разом з іншими адресувався зборам вищого рівня – II Всесоюзній конференції пролетарського студентства, куди делегувалась 1 особа від 1 тис. студентів [24, с. 46–47].

Отже, "Відчит" є одним із яскравих джерел до вивчення історії студентства Української СРР періоду 1920-х рр. Документ продемонстрував участь молоді у політико-освітніх процесах держави, діяль-

ність у різних сферах життя. Він ще раз наголосив, що незважаючи на кардинальні зміни в суспільстві, студентство заявило про себе як про самобутню групу, яка намагалась стати повноправним учасником суспільного життя. Досвід діяльності державних, господарських, профспілкових, молодіжних організацій, що представлено у документі, варто взяти на озброєння з метою вирішення сучасних питань студентів, зокрема щодо організації внутрішнього життя ВНЗ, матеріальних проблем, дозвілля тощо.

Перспективою наших подальших досліджень може стати вивчення діяльності студентських організацій УСРР періоду 20-х рр. минулого століття.

Література

1. Лікарчук І. Л. Професійно-технічна освіта України: історичний шлях і перспективи / І. Л. Лікарчук. – К. : Педагогіка, 1999. – 287 с.

2. Иоффе Г. В. Производственная практика и производственный стаж как важнейшие факторы связи школ с производством / Г. В. Иоффе. – М. ; Л. : ВСНХ, Центр печати СССР, 1926. – 94 с. ; Столяров Я. В. Организация учебно-методологической работы в институтах / Я. В. Столяров. – Х. : Госиздат Украины, 1925. – 94 с.

3. Звігальський Я. Професійна освіта на Україні / Я. Звігальський, М. Іванов. – Харків : Статистично-інформаційне відомство НКО, 1927. – 401 с.

4. Липинський Віталій. "Пролетаризація" вищої школи УРСР у 1920-ті роки: справжня та вигадана / Віталій Липинський // Схід. – 2002. – № 6 (49). – С. 91–93 ; Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки / В. В. Липинський. – Донецьк : Рекламно-видавнича агенція при ДонДТУ, 2000. – 248 с.

5. Мірошніченко М. І. Вища школа Радянської України в 1920–1928 рр.: проблеми розвитку, досвід, уроки : дис. на здобуття ступеня кандидата історичних наук : спец. 07.00.02 / М. І. Мірошніченко. – К., 1993. – 180 с.

6. Шепель Л. Ф. Роль робітничих факультетів в підготовці спеціалістів (20-ті рр.) : дис. на здобуття ступеня кандидата історичних наук (07.00.01) / Л. Ф. Шепель // Інститут історії України НАН України. – К., 1995. – 184 с.

7. Липинский В. В. Кто защитит студента? Студенческие организации Украины: история и современность / В. В. Липинский. – Донецк : Ред.-изд. Отдел обл. упр. по печати, 1991. – 116 с.

8. Відчит до Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До II конференції пролетарського студентства України. – Харків : Укр. роб., 1926. – 48 с.

9. Хроніка // Студент революції : щомісячний, загальнополітичний, науково-методичний, літературний журнал пролетарського студентства УСРР. – 1926. – № 5–6.

10. Відчит до Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До II конференції пролетарського студентства України. – Харків : Укр. роб., 1926.

11. Там само.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само.
15. Там само.
16. Там само.
17. Там само.
18. Там само.
19. Там само.
20. Там само.
21. Там само.
22. Там само.
23. Там само.
24. Там само.

УДК 377.8(477)"19"-057.87:070

О.Б.Комарніцький

Студентство педагогічних технікумів України на початку 30-х рр. ХХ ст. (на матеріалах журналу "Студент революції")

У статті на основі публікацій журналу "Студент революції" показано формування студентського контингенту, навчальну та громадську діяльність студентів педагогічних технікумів, їхні антирадянські настрої та матеріальне становище.

Ключові слова: студенти, технікум, журнал, публікація, лекція, їдальня.

В статье на основе публикаций журнала "Студент революции" показано формирование студенческого контингента, учебная и общественная деятельность студентов педагогических техникумов, их антисоветские настроения и материальное положение.

Ключевые слова: студенты, техникум, журнал, публикация, лекция, столовая.

The article deals with forming of student contingent, educational and public activity of students in pedagogical schools, their anti-soviet moods and financial position (based on materials of the magazine "Student of Revolution").

Key words: students, pedagogical school, magazine, publication, lecture, dining-room.

Цінні матеріали з історії українського студентства містяться у журналі "Студент революції" (орган Всеукраїнської ради пролетарського студентства та ЦК ЛКСМУ), який виходив у Харкові у 1922–1933 рр. Це видання ще не стало предметом спеціального дослідження. У декількох наших статтях на основі публікацій журналу ми простежили становище студентства Поділля [1], Сіверщини [2] і Житомирщини [3], Київського інституту народної освіти (соціального виховання) [4].

Метою цієї статті є аналіз матеріалів журналу, що стосуються життєдіяльності студентів педагогічних технікумів України, які на початку 30-х рр. були реорганізовані з вищих у середні педагогічні навчальні заклади.

У педагогічних технікумах (ПТ) значна увага приділялася формуванню студентського контингенту. Так, у Коростишівському ПТ у червні 1931 р. організували 4-місячні підготовчі курси, на які вступили 32 особи. Окремі студенти-комсомольці закладу (Ф.Шокар, П.Мартинюк, Магдич та ін.) взяли на себе відповідальність навчати абітурієнтів безкоштовно [5]. У Зінов'євському ПТ на курсах навчалось 39 осіб, 24 з яких мали виробничий стаж 5 років, 11 – від 5 до 10, 4 – понад 10 років. Серед абітурієнтів – 3 комуністи і 16 комсомольців. Як і в Коростишеві, функції викладачів поклали на студентів. Навчання відбувалося щодня і тривало 2 години [6]. В окремих навчальних закладах конкурс при вступі був досить високим. Зокрема, у Вінницькому українському ПТ на 90 місць претендували 414 осіб. На навчання прийняли 36 робітників, 51 "бідняка-наймита", колгоспника. Один із кореспондентів дорікав приймальній комісії, що не прийняли "жодного середняка чи утриманця-середняка" [7].

Більшість публікацій видання стосується навчальної діяльності студентів, пріоритет у якій надавався, насамперед, "підвищенню ... ідейно-політичного рівня [студентства], ... опануванню марксо-ленінської теорії" [8]. Щоправда, у ряді навчальних закладів у цьому напрямку спостерігалися певні недоліки. Наприклад, в Ізюмському ПТ у ході організації політбою другокурсники відповідали лише на 47% поставлених питань ідеологічного змісту, третьокурсники – на 42% [9]. У Кременчузі політбій показав незадовільні знання молоді рішень XVII партійної конференції. Значні недоліки у політнавчанні мали першокурсники. До занять ("політгодин") готувалися лише окремі студенти, решта обмежувалися "мовчанкою". Не розвинув своєї роботи марксистсько-ленінський гурток [8]. "Завмерли політгодини" і у Тульчинському ПТ. У 1930 р. провели лише 5 занять [10].

Кореспонденти журналу у декількох своїх публікаціях акцентували увагу на необхідності впровадження лабораторно-бригадного

методу навчання як засобу "підвищення продуктивності праці" студентів [11]. Його впровадження наштовхнулося на певні труднощі, пов'язані, насамперед, з несприйняттям новації. Так, у Київському українському ПТ цей метод використовував лише професор Юденіч, всі інші проводили заняття старим лекційним методом. З останніми солідаризувалися директор закладу Карета і голова студкому Сутум [12]. У Бердичівському ПТ були відчутні труднощі з впровадженням у навчальний процес політехнізації [13].

Часто хід навчального процесу потерпав через халатне ставлення до справи відповідних керівників. Так, у Шепетівці через непрофесійність завідувача навчальної частини Цівінського студентству однієї із груп II курсу прочитали "лишніх" 12 годин німецької мови. У той же час зі студентами паралельної групи не було проведено жодного заняття [14]. Це ж стосується і політекономії [15]. Цівінський практикував оприлюднення розкладу занять лише на один день [16].

Ускладнювала навчальний процес недисциплінованість окремих викладачів. Наприклад, лектор з військової підготовки Шепетівського ПТ Янковський пропустив 80% всіх занять [14]. Частина лекторів зривали заняття у Тульчині [10]. "Грішили" викладачі і своєю непрофесійністю. У Червоноградському ПТ через некомпетентність викладача суспільствознавства із 180 першокурсників успішно опанували цей курс лише 10 осіб [17]. Тульчинські студенти-другокурсники направили правління технікуму клопотання про зняття з роботи лектора Ковердинського, який "невміло викладав" [18, с. 45]. Антиморальний спосіб життя вів директор Ржищівського ПТ Смородинцев, у "спальну кімнату [якого] вчачали" студентки [19].

Частина технікумів відчувала кадрові труднощі. Так, у Лебедині бракувало викладачів фізики, риторики, ідеологічних дисциплін [20], у Бердичеві – співів [13].

Дописувачі журналу у своїх публікаціях аналізували стан вивчення іноземної мови. У Гадяцькому ПТ організували відповідний гурток, однак повноцінно він так і не запрацював. Не набув популярності і конкурс на краще опанування іноземної мови [21]. Це ж стосується і Ржищівського ПТ [22]. Куп'янські студенти вважали, що "треба вчити лише математику та українську мову, а останні – як доведеться". Тому на заняттях німецької мови вони читали газети або "сторонні" книги [23]. У Тульчині студенти Мироненко, Биховський, Марчук, Янук, Балатюк провели кампанію протесту проти вивчення німецької мови. Вони мотивували це тим, що до "світової революції далеко й вивчати мову немає ніякої рації" [18, с. 44]. У цьому ж навчальному закладі "малопопулярною" була фізкультура, особливо ранкова зарядка. Дописувач Н.Балан інформував, що "коли прийде ранок і дзвінок на

зарядку, то всі студенти біжать до гуртожитку №7, бо там на 3-му поверсі їх ніхто не бачить, щоб на зарядку вигнать" [10]. Натомість у Проскуріві студенти, члени гуртка фізкультури, своїми силами облаштували спортивний майданчик, взимку заливали ковзанку, організували лижні змагання, влітку проводили турніри з тенісу. Регулярно відбувалися вечори фізкультури [24].

Окремі замітки повідомляють про низьку успішність студентів. Наприклад, ржищівські студенти у першому семестрі 1931–1932 н.р. мали 76 незадовільних оцінок, а в другому – 108 [25, с. 33]. Бажала бути кращою навчальна дисципліна. У 1930 р. в Тульчинському ПТ студенти пропустили 2 тис. годин занять [26]. Трьохкурсники Шепетівського ПТ Кондратюк і Баланда "прогуляли" 1 місяць занять [15].

Керівництво технікумів боролось із "літунством" і "дезертирством". Кореспондент М.Глобець повідомляв, що у період з 25 листопада 1931 р. до 25 червня 1932 р. Ржищівський ПТ покинули 118 студентів, внаслідок чого студентський контингент зменшився з 408 до 290 осіб. Найтрагічніше було те, що серед "дезертирів" переважали студенти старших курсів, що невдовзі мали поповнити ряди вчителів [25, с. 33]. В Охтирському ПТ "літунами" оголосили Юрченка, Заславську, Віршовку, Гончаренка, Чепіля, Зузу, Дерев'янка, Чорновола [27], Мелітопольському – М.Гейман [28]. У 1931 р. студент Шепетівського ПТ Горобець звинуватив директора Каневського у сприянні "літунам", внаслідок якого з весняного набору 1930 р. (90 осіб) у технікумі залишалося лише 56 осіб [29]. У журналі публікували й інші замітки, після чого Каневський почав переслідувати студентів-дописувачів. Наприклад, Ф.Кухаря погрожував відрахувати з технікуму, а Помернюка піддав осуду з боку адміністрації [30]. Помічник директора Миккульський у відповідь на журнальні статті зазначав: "Що ж, їхнє діло писати, наше робити" [31].

Привертають увагу критичні замітки про хід педагогічної і виробничої практик. З Мелітополя повідомляли про недостатню увагу підготовці до педпрактики. Насамперед, йшлося про викладачку А.М.Авсеньову, яка на лекціях з педагогіки подавала 25–40% "зайвої нецікавої, непотрібної балаканини" [32]. Мали місце випадки, коли адміністрації базових закладів використовували практикантів не за призначенням. Так, на Славутському фаянсовому заводі студентів Шепетівського ПТ застосовували як "чорноробів" [33]. Разом з тим антипедагогічними діями "відзначалися" і студенти. Так, студент Ржищівського ПТ Денисенко на педпрактиці пиячив та хуліганив, Бороzeneць – згвалтував 12-річну ученицю однієї із шкіл Обухівського району. Внаслідок "виховної роботи" студента цього ж закладу М.Тесленка школу відвідували лише 5 учнів із 43 [25, с. 34]. Варто

зазначити, що із 128 ржищівських студентів, які 1 лютого 1932 р. відбули на практику, в червні на навчання повернулися лише 63 особи. Всі інші "дезертирували, полетіли" [25, с. 33]. Студент Чернігівського ПТ Лепеха, перебуваючи на педпрактиці у Балакліївському районі, ігнорував виконання поставлених перед ним завдань. Натомість він "ходив та скаржився на тяжку долю сільського вчителя". Невдовзі він самовільно покинув село [27].

Досить широко представлена на сторінках журналу громадська діяльність студентства, яку координували переважно комсомольські осередки і профкоми технікумів. Їхня діяльність переважно оцінювалася незадовільно. Так, у Бердичівському ПТ за бездіяльність ці осередки розпустили [34]. У Тульчині осередок ЛКСМУ байдуже ставився до вступу у більшовицьку партію комсомольців зі стажем [35]. Малоактивним був і студентський профком, який очолював Мацак. Він заборонив друкувати у стінгазеті допис "Окружний чоловік", у якому йшлося про реальний стан справ у профкомі та роботу його очільника [26]. Студентство Вінницького українського ПТ на загальних зборах розкритикувало діяльність керівництва окружного бюро пролетарського студентства, яке виявило повну бездіяльність та нездатність керувати. Студенти ухвалили вимагати розпуску і перевиборів Вінницького ОБПС [36].

Молодь проводила значну шефську роботу на селі. Насамперед, студенти зарекомендували себе вмілими агітаторами (переконували селян вступати у колгосп). Так, у 1930 р. 106 студентів Гадяцького ПТ у 13 селах провели 51 збори, виголосивши 46 доповідей, досліджували роботу 2 новостворених колгоспів [37]. Така діяльність дала певні позитивні результати. Для прикладу: у с.Римарівка Гадяцького району відсоток колективізованих господарств зріс з 12 до 100% [38]. Крім того, вони консультували місцеві осередки КНС, ЛКСМУ, МОДР, ТСО, влаштовували вистави і концерти, випускали стінгазети [37]. У Черкаському ПТ організували 64 бригади із 202 студентів, які працювали в 11 районах. Крім того, заклад взяв шефство над 3 селами району. Молодь спільно з робітниками лісопереробного підприємства міста організувала художній вечір, виручку від якого (486 крб) передали у фонд колективізації одного з підшефних сіл. 68 студентів брали участь у поширенні у селах сільськогосподарських знань [39]. Проскурівські студенти провели 18 виступів у виробничих колективах, селах, підшефній військовій частині [24]. Молодь Ізюмського ПТ систематично виїжджала до підшефного колгоспу "Червоний Шахтар", допомагаючи проводити там передвиборчу кампанію [40]. У 1932 р. комсомольці Канівського ПТ "увімкну[ли] до походу за більшовицьку весну", брали участь у зборі посівного насіння [41]. Ізюмські студенти

допомагали селянам Ізюмського і Риківського району збирати врожай [42]. Разом з тим у деяких інших технікумах ця робота була недостатньою. Так, кореспондент І.Синиця писав, що у Вінницькому українському ПТ "колгоспно-виховної роботи" не ведеться [43]. У Ржищівському ПТ громадській роботі бракувало систематичності, через що "одні студенти зовсім не працювали на селі, а інші тільки й сиділи на селі", у зв'язку з чим мали велику академзаборгованість [44]. Частина проскурівських студентів-третьокурників, вихідців з села, так "переродилися, що для [них] життя на селі – все одно, що тюрма". Студенти, вихідці з міста, відмовлялися їхати працювати у села, аргументуючи це тим, що там "немає ніякого активу, що село не культурне, хуліганське" [45].

Молодь працювала і на інших об'єктах. Так, 109 черкаських студентів у 1930 р. трудилися у 61 школі ліквідації неписьменності, які охоплювали 830 осіб [39]. Студенти Луганського педтехнікуму спільно з молоддю педінституту допомагали шахтарям шахти №18 ім. Сталіна. У 1931 р. за 10 днів їм вдалося видобути 1500 т вугілля, а у 1932 р. за 17 діб видали "на гора" 2700 т [46]. Гадяцькі і шепетівські студенти організували "декілька виходів на ліквідацію проривів на транспорті". Перші з них розвантажили 14 вагонів зерна [47], інші – імпорتنі машини, що йшли на обладнання Харківського тракторобудівного заводу [48]. Студентство Ржищівського ПТ зібрало 590 крб на будівництво МТС [49]. Проскурівські студенти внесли по 1 крб у фонд допомоги безробітним капіталістичних країн [50]. Молодь Куп'янського ПТ ім. Чубаря передплатила 3-тю позику індустріалізації на суму 2 тис. крб [51].

На сторінках журналу аналізувалася вузівська студентська преса. Так, у Маріїнському ПТ видавали газету "Червоний студент", яка, однак, з'являлася нерегулярно і стояла "осторонь від болючих питань боротьби за високу якість навчання" [52]. У стінгазеті "Наше життя" Куп'янського ПТ публікувалися статті антирадянського змісту [23]. У Тульчинському [10], Прилуцькому [53] і Первомайському [54] ПТ виникали труднощі з передплатою журналу "Студент революції".

Серед інших публікацій привертає увагу замітка К.Цердя, у якій йдеться про зустріч студентства Проскурівського ПТ з молодим письменником-шахтарем Куликом, що розповів про течії у сучасній українській літературі, організації письменників України (ВУСПП, "Плуг", "Гарт", "Молодняк" та ін.). Після цієї зустрічі молодь організувала літературний гурток [55]. В Ізюмі успішно працював хоровий гурток [40].

Цінними є матеріали про антирадянські настрої студентства. Так, студенти Ржищівського ПТ Папенко, Зайченко, Музика, Коваленко, Голубовський, Черевко, Удовенко у 1932 р. розповідали своїм товаришам, що сільське господарство деградувало, ЦК КП(б)У припус-

кався помилок, матеріальний стан робітників погіршувався, через що радянське суспільство "не дійде до соціалізму" [25]. Наступного року Рябокляч поширював інформацію, що "Троцький розумніший за Леніна, і що краще було б, якби партією керував Троцький". У свою чергу, Кармазин заявив, що "зараз на селі голод і що партія з колективізацією зайшла в глухий кут" [56]. Частина тульчинських студентів твердили, що в "Радянській державі є експлуатація та капітал" [26]. Студент Первомайського ПТ М.Доніш, оцінюючи колективізацію, зазначав, що "коли буде такий нажим [комуністів] на село, то недовго буде існувати радянська влада" [57]. Студент Гадяцького ПТ переконував своїх однокурсників у тому, що "капіталізм живучий, правий Лойд-Джордж, і не правий Сталін" [58]. Подібні думки під час занять оприлюднювали і окремі викладачі. Так, лекторка Ржищівського ПТ Клейман спростовувала ленінську теорію про можливість будівництва соціалізму в одній державі [19]. Лекторка Писненко виголосила "куркульське гасло": "Тепер є трактори, отже, кінь у сільському господарстві не потрібний" [25]. У цьому ж навчальному закладі діяла "білогвардійська згряя" у складі заступника директора Р.О.Шелеста і завгоспа М.Гендзеля [19].

У пресі публікувалися прізвища "класових ворогів". Діти "куркулів" навчалися у Ржищівському (М.Кубрак) [59; 60], Уманському (М.Бондар) [61], Первомайському (М.Доніш, Ю.Подольський, П.Гайдаренко, Брадій) [57] ПТ. У Шепетівському ПТ студентів І.Багрія, О.Дзюбинського, М.Пасішника, В.Скалюка, В.Ліхтерука, В.Розпутнія звинуватили в антисемітизмі [62], у Вінницькому українському ПТ – Тищенка [63]. Батько студента Прилуцького ПТ Ф.Круписького був крамарем. О.Фастовщук, В.Сачків, О.Максютенко мали зв'язки з "клясово-чужими елементами", були "політично невитримані" [64]. Студент Ржищівського ПТ Ф.Скопець при вступі у заклад "приховав свій соціальний стан", студент О.Гущенко походив з сім'ї крамаря. Батька студента Захарченка визнали спекулянтom й позбавили виборчих прав [61]. Власне, всіх цих студентів через вищезазначені, часто надумані причини, відраховували з технікумів.

Привернула нашу увагу і замітка О.Попернюка, у якій засуджувалася позиція студента одного з вузів УСРР комуніста Семенка. Останній виступав за те, щоб не навантажувати студентів громадською роботою. Попернюк переконував, що думки Семенка є "думками дрібнобуржуазного інтелігента, що живе лише сьогоднішнім днем, а про завтра країни він не думає... Головне [для студентів] є і академізм, [і] громадсько-корисна робота... Що буде з того, коли ми будемо мати інженера гарно кваліфікованого, який знатиме усі

формули, усі машини, а не буде дивитися на маси та буде відірваний від них?..." [65].

Значна частина публікацій журналу ілюструє матеріальне становище молоді. Досить складним було питання забезпечення студентів житлом. Так, у Бердичівському ПТ через відсутність гуртожитку студенти жили в аудиторіях по 20–50 осіб, спали на нарах без матраців та ковдр. Міська влада ігнорувала відповідні звернення керівництва закладу, більше того, забиравала раніше надані приміщення [66]. Було відведено декілька кімнат для проживання і в навчальному корпусі Первомайського ПТ. Все ж більшість студентів мешкали на приватних квартирах [67]. У гуртожитку Шепетівського ПТ взимку опалювалися лише декілька кімнат, куди переселялися студенти з інших кімнат, що призводило до великої тісняви [68]. Повільно проводилися напередодні нового навчального року ремонтні роботи у гуртожитках (наприклад, у Бердянську) [69].

Незадовільними були побутові умови. Так, у гуртожитку Бердичівського ПТ 2 місяці не було освітлення, 3 місяці – води. Були відсутніми умивальники, більшість вікон не засклені [70]. У гуртожитку Шепетівського ПТ панувала антисанітарія, відбувалися систематичні крадіжки, оскільки кімнати не зачинялися [31]. У цьому ж закладі була відсутня пральня, внаслідок чого молодь по 10–15 днів не змінювала білизни [68; 71]. Часто у студентські гуртожитки безпідставно заселяли сторонніх осіб, наприклад, в Одеському українському ПТ [72].

Досить гостро стояло питання з харчуванням студентів. З Куп'янського [73], Проскурівського [74] і Первомайського [75] ПТ повідомляли про низьку калорійність їжі. У Бердянському ПТ студентам видавали 300 гр. хліба, у той же час студентство індустриального і медичного технікумів одержувало по 600 гр. Крім того, у технікумі закрили їдальню, внаслідок чого молодь змушена була харчуватися у коридорі [69]. З Корсуня [76], Проскурова [74] і Шепетівки [71] інформували про антисанітарний стан їдалень. У їдальнях Куп'янського [77] і Ніжинського [78] ПТ вишикувалися черги через відсутність ложок, у зв'язку з чим студенти змушені були витратити на обід близько 3 годин, що не могло не позначитися на ході навчального процесу.

Значною мірою через низьку якість харчування студенти змушені були залишати навчання. Так, у Корсуні через цю причину недоухували 56 осіб [76], у Бердянську – 50 [69]. Подібне мало місце у Шепетівці [71], Куп'янську [73], Ізюмі [79], Тульчині [18].

Таким чином, журнал "Студент революції", незважаючи на його заідеологізованість, є важливим джерелом до вивчення історичного минулого студентства педагогічних технікумів УСРР на початку драматичних 1930-х рр. Публікації видання певною мірою дають можли-

вість прослідкувати формування студентського контингенту, навчальну і громадську діяльність молоді, її матеріальне становище. Особливу цінність становлять замітки, у яких йдеться про антирадянські настрої студентів та їхніх викладачів.

Література

1. Комарніцький О. Б. Журнал "Студент революції" про подільське студентство середини 20-х рр. XX ст. / О. Б. Комарніцький // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008.

Т. 12. – 2008. – С. 367–376.

2. Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних навчальних закладів Сіверщини у 20-ті – на початку 30-х рр. XX ст. (на матеріалах журналу "Студент революції") / О. Б. Комарніцький // Сіверщина в історії України : зб. наук. пр. / [редкол. : С. А. Слесарев (гол.), О. М. Титова, С. І. Білоконь та ін.]. – К. ; Глухів : ТОВ НВП "Ферокол", 2010.

Вип. 3. – 2010. – С. 306–309.

3. Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних навчальних закладів Житомирщини на початку 1930-х рр. (на матеріалах журналу "Студент революції") / О. Б. Комарніцький // Матеріали III Волинської історико-краєзнавчої конференції, м. Житомир, 12–13 листопада 2010 р. / [відп. за вип. Л. В. Гуцало]. – Житомир : Житомирський держ. ун-т ім. І. Франка, 2010. – С. 154–156.

4. Комарніцький О. Б. Студентство Київського інституту народної освіти (соціального виховання) у 1920-ті – на поч. 1930-х рр. : на матеріалах журналу "Студент революції" / О. Б. Комарніцький // Дні науки історичного факультету : матеріали III Міжнародної наукової конференції молодих учених / [редкол. : В. Ф. Колесник (гол.), О. Ю. Комаренко, І. В. Семеніст та ін.]. – К. : Наукове тов-во студ. та аспірантів Київськ. нац. ун-ту ім.Т.Шевченка, 2010.

Вип. III : у 4 ч. – Ч. 1. – 2010. – С. 93–95.

5. М-юк П. Готуємо кадри / П. М-юк // Студент революції. – Харків, 1931. – № 27. – С. 28.

6. Гамус Л. Робітники йдуть до педвишів / Л. Гамус // Там само. – 1930. – № 15. – С. 45.

7. С-ята Ів. Помилки приймальної комісії / Ів. С-ята // Там само.

8. Зоряний А. Зривають політнавчання / А. Зоряний // Там само. – 1932. – № 17–18. – С. 6.

9. Студент. 3 купи листів / Студент // Там само. – 1931. – № 16. – С. 33.

10. Балан Н. Угоду всі позабули / Н. Балан // Там само. – 1930. – № 15. – С. 44.

11. Юнак. Нагадуємо деканату / Юнак // Там само. – 1932. – № 1. – С. 27.

12. Василенко М. Тов. Карета сміється / М. Василенко // Там само. – 1931. – № 10. – С. 30.
13. Ф. Г. З купи листів / Г. Ф. // Там само. – № 12. – С. 33.
14. Студент. Змагання на... прогули / Студент // Там само. – № 11. – С. 30.
15. Кислиця. На кілька рядків / Кислиця // Там само. – 1932. – № 36. – С. 1.
16. Він. З купи листів / Він // Там само. – 1931. – № 27. – С. 34
17. Швидкий Л. Хто винен? / Л. Швидкий // Там само. – 1930. – № 6. – С. 33.
18. Ів. С. Хто ж, нарешті, загляне сюди? / С. Ів. // Там само. – № 18–19. – С. 44–45.
19. Бригада "Ст. Рев." Свіжого повітря у Ржищів / Бригада // Там само. – 1931. – № 34. – С. 31.
20. Студент. З купи листів / Студент // Там само. – № 15. – С. 33.
21. Сап'янець. Вивчаємо мову в плянах / Сап'янець // Там само. – № 17–18. – С. 43.
22. Глабець М. І лектора немає / М. Глабець // Там само.
23. Студкор. Коли цьому буде кінець / Студкор // Там само. – 1930. – № 11. – С. 44.
24. Жердя К. Фізкультуру – в студентські маси / К. Жердя // Там само. – № 8. – С. 38.
25. Глабець М. Про Липника, "липову" дирекцію і гнилий дух / М. Глабець // Там само. – 1932. – № 27. – С. 33–34.
26. Зет В. Усунуть від керівництва тих, хто придушує ініціативу та самокритику / В. Зет // Там само. – 1930. – № 11. – С. 28.
27. Пташки перелітні // Там само. – 1932. – № 16. – С. 34.
28. Галерея літунів // Там само. – № 1. – С. 29.
29. Горобець. Розтратники педкадрів / Горобець // Там само. – 1931. – № 17–18. – С. 47.
30. Ударник. Прикоротіть руки директорові / Ударник // Там само. – 1932. – № 27. – С. 29.
31. Ар-чуж. Зайнятий наш директор ... / Ар-чуж // Там само. – С. 28.
32. Парфенов. На практику ні з чим їхати / Парфенов // Там само. – № 1. – С. 26.
33. Помернюк О. З купи листів / О. Помернюк // Там само. – 1931. – № 12. – С. 33.
34. Мобілізований. З купи листів / Мобілізований // Там само. – № 15. – С. 33.
35. Балатюк. Бюро не дбає про партизацію / Балатюк // Там само. – 1930. – № 22. – С. 45.
36. Вінницьке ОБПС збанкрутувало // Там само. – № 6. – С. 36.
37. Ставицький В. Не в хвості / В. Ставицький // Там само. – № 11. – С. 42.
38. Студент. Досягли 100% / Студент // Там само. – 1931. – № 16. – С. 30.

39. Як ми працюємо на позавишівській роботі // Там само. – 1930. – № 11. – С. 43.
40. Пазушко В. Ударники перевиборів / В. Пазушко // Там само. – 1931. – № 4. – С. 19.
41. Саленко Ю. Збираємо насінньо-фонд / Ю. Саленко // Там само. – 1932. – № 11–12. – С. 13.
42. Волошіна Д. З купи листів / Д. Волошіна // Там само. – 1931. – № 28. – С. 34.
43. Синиця І. Увагу колгоспно-виховавчій роботі / І. Синиця // Там само. – 1930. – № 4. – С. 44.
44. Глобець М. Контролювати громадську роботу / М. Глобець // Там само. – 1931. – № 33. – С. 31.
45. Ф.Г.П. Шкідники соцзмагання / Ф.Г.П. // Там само. – 1930. – № 6. – С. 13.
46. Назаренко М. Ударники вугільного фронту / М. Назаренко // Там само. – 1932. – № 22. – С. 27.
47. Ударник. З купи листів / Ударник // Там само. – 1931. – № 17–18. – С. 50.
48. Помернюк О. Д. Шепетівці – тракторобуду / О. Д. Помернюк // Там само. – № 27. – С. 29.
49. Новицький О. З купи листів / О. Новицький // Там само. – № 28. – С. 34.
50. Кріпити єдиний фронт! // Там само. – № 19–20. – С. 31.
51. Дорошенко. Віддайте країні борг / Дорошенко // Там само. – 1930. – № 25. – С. 45.
52. Калімбей Д. Крячко редагує газету, яка не виходить / Д. Калімбей // Там само. – 1933. – № 1. – С. 20.
53. З купи листів (Аніміщенко) // Там само. – 1931. – № 33. – С. 31.
54. Ж. та І. Профкоми підтягніться / Ж. та І. // Там само. – № 35–36. – С. 33.
55. Цердя К. Зв'язок з письменниками з Донеччини / К. Цердя // Там само. – 1930. – № 22. – С. 44.
56. Скриженко Ф. У Ржищеві потрібна перевірка / Ф. Скриженко // Там само. – 1933. – № 7–8. – С. 39.
57. Мельничук М. Кубло куркульських синків / М. Мельничук // Там само. – 1931. – № 4. – С. 27.
58. Студент. З купи листів / Студент // Там само. – 1931. – № 16. – С. 33.
59. Олянюк І. З купи листів / І. Олянюк // Там само. – № 13. – С. 33.
60. К-к. Бюрократи розперезались / К-к // Там само. – № 24. – С. 29.
61. Микола. З купи листів / Микола // Там само.
62. Лановий І. Геть з вишу! / І. Лановий // Там само. – 1932. – № 17. – С. 33.
63. Куций Г. Таким не місце у радянському виші / Г. Куций // Там само. – 1930. – № 18–19. – С. 48.

64. Олійник Н. В обручі кругової поруки / Н. Олійник // Там само. – № 23. – С. 37.
65. Помернюк О. Семенко не думає про завтра нашої країни / О. Помернюк // Там само. – 1931. – № 1. – С. 25.
66. Поз. Студенти голосують ... ногами / Поз // Там само. – № 33. – С. 31.
67. Ф. Ф. Розтратники кадрів / Ф. Ф. // Там само. – 1930. – № 25. – С. 44.
68. Студент. Почекайте ... до весни / Студент // Там само. – 1931. – № 7. – С. 28.
69. Довгополов. Обід на вікні / Довгополов, Огульчанський // Там само. – 1932. – № 31–32. – С. 26.
70. К. С. та Т. Б. Цілковита бездіяльність / К. С. та Т. Б. // Там само. – № 1. – С. 22.
71. Помернюк О. Д. Тікають з технікумів / О. Д. Помернюк // Там само. – № 3. – С. 29.
72. Господарювання Михайлевича // Там само. – № 1. – С. 26.
73. С. Г. На обід – чай / С. Г. // Там само. – № 16. – С. 25.
74. Колючка. Занедбани / Колючка // Там само. – 1930. – № 15. – С. 45.
75. Мельничук М. Економлять на студентських шлунках / М. Мельничук // Там само. – 1931. – № 5. – С. 13.
76. С. В. Чому дезертують у Корсуні / С. В. // Там само. – 1932. – № 2–3. – С. 33.
77. Галицький. З їдальнею не все гаразд / Галицький // Там само. – № 4. – С. 33.
78. Дешко І. Черги через ложки / І. Дешко // Там само. – № 19–21. – С. 30.
79. Пазушко В. Аж стипендія ляскає / В. Пазушко // Там само. – 1931. – № 5. – С. 14.

УДК 94(477)–057.87"1930"

О.Л.Рябченко

Повсякденне життя українських студентів у 1930-ті рр.

У статті на основі широкого кола джерел проаналізовані базові практики повсякденності українських студентів 1930-х рр., а також їх ставлення до експериментування радянської влади у царині вищої освіти і матеріального забезпечення молоді.

Ключові слова: студенти, матеріальне забезпечення, стипендія, умови життя.

В статье на основе широкого круга источников проанализированы базовые практики повседневности украинских студентов 1930-х гг., а также их отношение к экспериментам советской

власти в області вищого образования и материального обеспечения учащейся молодежи.

Ключевые слова: студенты, материальное обеспечение, стипендия, условия жизни.

In the article the basic practices of everyday life of Ukrainian students in 1930s are analysed on the basis of a wide range of sources as the students' attitude to the Soviet power experiments in the field of higher education and students scholarships.

Key words: students, material aid, scholarship, life conditions.

Останнім часом дослідники намагаються розглянути і дати оцінку різноманітним аспектам багатовекторного соціального контексту численних експериментів влади у ранню радянську епоху. У цьому відношенні цікавою є проблема повсякденних практик студентів, вивченню яких і присвячене наше дослідження. Повсякденне життя студентської молоді 1930-х рр. характеризується ударництвом і жертовністю заради побудови щасливого життя у майбутньому. Ці риси були проявом беззастережної відданості ідеям партії, доказом істинної віри в побудову соціалізму. Державна ж підтримка студентства як необхідна умова здійснення політики пролетаризації залишалася недостатньою. Матеріальне становище студентів продовжувало бути надзвичайно важким і навіть погіршувалося з кожним роком. Редакції періодичних видань завалювалися студкорівськими листами, в яких "з неоднаковим умінням розповідають студенти про все, що стає їм на перешкоді боротися за високу якість навчання" [26]. Серед них найчисленнішими були скарги на умови життя, бо не всі студенти могли пристосуватися до радянських правил виживання, та влада вважала це невміння "трагедією непотрібної трагічності", котра просто дивує своєю дріб'язковістю. Для тисяч молодих людей це була серйозна реальність і витримати її вдалося не всім.

Протриматися, в першу чергу, могли ті студенти, які отримували державну стипендію. Кількісні показники, в протигагу якісним, дають непогану картину: і розмір стипендії, і число стипендіатів і утримання на одного студента постійно зростали (у 1932 р. – 875 крб порівняно з 598 крб у 1928) [12, с. 6]. Проте зростання стипендії до кінця десятиліття так і не вплинуло на покращення життя студентів, оскільки зростала вартість найнеобхідніших речей і продуктів, які, до того ж, неможливо було придбати. У 1931/32 н.р. "обід, що був 29 коп., тепер коштує 45 коп.; сніданок і вечеря, замість 16 коп. – 23 коп. Взагалі ціни по студідаляням дуже строкаті. Так, по різних місцях обід коштує від 30 до 50 коп." [20, с. 22]. В Київських студідалянях вартість обідів зросла у 1932 р. до 75 коп. [24, с. 26].

З кінця 1920-х рр. в повсякденне життя студентства входила лімітована система постачання, що спочатку стосувалося основних продуктів харчування. В постачанні студенти прирівнювалися до категорії робітників легкої промисловості¹. Охоплення студентів громадським харчуванням щороку збільшувалося (у 1930 р. – 65%, а у 1931 р. – до 80%). В Одесі щоденними обідами забезпечувалися 95% студентів. Однак харчова якість обідів була набагато нижчою за встановлені норми і дорівнювала лише 450–500 калоріям, тобто задовольняла лише півнорми, а в деяких їдальнях не було і цього. Наприклад, у Харківській студїдальні №13 та №23 калорійність у квітні – червні 1931 р. досягла лише 200–300 калорій [29, арк. 44].

Через неякісне харчування неодноразово виникали конфлікти, студенти навіть кидали їжу і виходили із їдальні голодними [30, арк. 5]. Не випадково проф. Нежданов, показуючи на борщ у їдальні Харківського зоотехнічного інституту, говорив: "Цей борщ такий же поганий, як і вся Радянська влада" [6, арк. 32]. "З усіх студїдалень кричать, – писалося в пресі, – що обіди несмачні, що макарони часто бувають кислі, ковбаси смердючі (Луганськ); що риба гнила, крупи прілі, горох з черв'яками (Ржищів) і т.д." [26]. У Києві при колишньому Михайлівському монастирі, що став гуртожитком, в їдальні №5 щодня харчувалося близько 5 тисяч студентів. Обіди в ній з кожним днем погіршувалися: "Неприпустимо кислий борщ, завжди одна і та ж перлова чи гречана вонюча каша. І навряд чи половина студентів їдять ті обіди. Ходять голодні" [1, с. 21]. А у Запорізькій їдальні №5 всі кислі рештки вчорашнього дня подавали до столу під час сніданку й вечері, а то й обіду наступного дня [2, с. 21], в іншій – цілий місяць без змін на обід подавали одну сою за 52 коп. [11, с. 26]. Тож не дивно, що неодноразово фіксувалися випадки отруєння студентів [29, арк. 44], а об'їдки часто складали половину обіду [5, арк. 132].

Невід'ємним атрибутом побуту радянського студента стала черга до їдальні. З ідеологічної точки зору, черга була образом "тимчасових" труднощів, що їх переживала країна. З побутової і психологічної – повсякденна і рутинна неминучість, марна трата часу і привід для незадоволення. Самими студентами формула їхнього харчування розшифровувалася як "черги, бруд, погана їжа": колючий, гіркий, іронічний до болю насміх над собою. Черги до студентських їдалень вишикувалися довжелезні, коли б їх "поставити одну за одною в потилицю, то вийде шлях від Харкова до Полтави" – іронізував студкор. О 4–5 ранку студенти змагалися, хто раніше стане у чергу, щоб отримати сніданок. В кінці лекцій змагалися, хто раніше залишить

¹ Відповідно до Постанови РНК УСРР від 3 листопада 1930 р.

аудиторію для того, щоб зайняти чергу на обід [30, арк. 5]. А для того, щоб швидко пообідати, треба було бути "великою нахабою й мати міцні кулаки" [28]. "Щасливчиками" відчували себе студенти, яких викладачі відпускали до закінчення заняття. А дехто особливого дозволу не чекав. П.Григоренко згадував, що він, "як і всі, зривався з останньої лекції і, розмахуючи портфелем, біг вулицями Харкова до їдальні, як до фінішу. Призом був несмачний пісний обід. Але навіть і ця жалюгідна нагорода, як і всякий приз, діставався далеко не всім" [3, с. 86].

Незважаючи на погану якість харчування в їдальнях, студенти все ж готові були стояти в черзі по кілька годин підряд з надією на отримання обіду. Так, в Одесі студентам доводилося чекати на їжу одну-дві години. Донецькі студенти стояли в черзі по дві-три години [31, арк. 69]. А студенти Харківського зернового інституту поскаржилися П.Постишеву (27 січня 1935 р.): "В столовці бувають великі череди, так що приходиться ждати обід по 3 години..." [32, арк. 15].

Ложки, виделки, тарілки, чашки в студентських їдальнях на початку 1930-х рр. також стали великим дефіцитом, тож, крім величезної черги за обідами, потрібно було ще постояти в черзі за ложками. Студкор С.Шульга повідомляв, що в їдальні Київського інституту механізації та електрифікації на 500 студентів було лише 15 ложок і стільки ж тарілок, що створювало величезні черги [26]. У їдальні, що обслуговувала студентів Полтавського плодоягідного інституту та інституту свинарства, на 1500 осіб було всього 40 мисок і 50 ложок [21, с. 33]. В деяких їдальнях ложки видавали під заставу документів, тож коли їх отримували назад, знову шикувалися черги [36, с. 30]. Черги за столами взагалі були звичним явищем – чекали, доки студенти звільнять посуд. А в їдальні Харківського авіаційного інституту один студент обідав, а три стояло за ним – не вистачало столів [6, арк. 64].

Кошторис студента був дуже напружений, в кращому разі багатьом доводилося їсти або першу, або другу страву. На цілий обід коштів не вистачало. Великим щастям на сніданок було мати чорний хліб з цукром: "І ось обмочуєш хліб у великому жерстяному кухлі з кип'ятком, потім в цукор-пісок – і їси. І весь сніданок..." [17, с. 206]. Проте значна частина не могла собі дозволити навіть таких маленьких сніданків. "Студенти сидять голодні, бо видають лише 1 крб в день, та й то нема де купити хліба", – такі скарги були не рідкістю у 1935 р. [32, арк. 8]. Традиційно продовжували студенти звертатися до влади з надією на вирішення матеріальних проблем. Наприклад, студенти Харківського зернового інституту скаржилися П.П.Постишеву (27 січня 1935 р.), що "студенти "шеститисячники" є такі, що ходять босі, обірвані по холоді, від чого бувають хвороби. ... Єсть студенти, які

далеко від свого дому і немає знайомих близько, по пів місяця не бувають в столовці, харчуються самим хлібом, а буває так, що по два дні нічого не їсть, бо ніде не розживається нічого і ходє як хмара смутний та голодний. Наслідком цього є випадки опуху студентів від голоду (Крістинін, Мартиненко, Волощенко, Щербаченко), то цим товаришам, звичайно, наука не піде в голову. Єсть випадки, через недостачу харчів бросали учобу (як Куліков, Баданнік, Гребінь, Гнідий, Куцова). Єсть випадки, коли студенти свою останню одіж продають на харчі лише для того, щоб не опухнути з голоду, як Щербаченко Іван" [32, арк. 16]. Під час обстеження у 1937 р. студенти говорили, що після отримання стипендії "поживеш, пообідаєш 10–15 днів, а потім сильно скорочуєш їжу, сили відновлюєш більше сном, що відбивається на якості навчання" [7, арк. 224]. Вихованка Харківського державного університету О.Соловей згадувала, що "з грішми завжди було сутужно. Якщо кортіло зайвий раз піти до театру, то тиждень не снідали, відкладали на квиток. І яось так виходило, що постили ми перманентно" [35, с. 277]. На вечерю "пили студентський голочай (кипячену воду без заварки й цукру) з кусником якоїсь ковбаси й шматочком хліба (була ж карткова система)... І так день у день [10, с. 129]. Інші згадували, що через нестачу грошей "вечерю частіше за все – "відміняємо" – добровільно – як "буржуазний пережиток" [17, с. 206].

Скасування карткової системи, очевидна триумфальна хода індустрії країни викликала у радянських людей гордість і захоплення. "Жити стало краще, товариші, жити стало веселіше" – знаменита сталінська фраза лунала повсюди, переконуючи мільйони в настанні в країні щасливого і заможного життя. Основна маса студентів не відчувала цього покращення, без карток "більше 600 грам хліба достати не можна" [32, арк. 23–24], і навіть у кінці 1930-х рр. вони були "в більшості своїй позбавлені можливості обідати щодня" [7, арк. 224], "були вічно голодні" [34, с. 269], тож миттєво відреагували: "Жити стало краще, Жити стало веселее – Шея стала тоньше, Но зато длиннее!" Тисячі радянських громадян дякували "щасливому товаришу Сталіну за наше дороге життя!" – всі поточні пропагандистські лозунги піддавалися переробкам, бо, за словами одного із студентів того часу, "єдиним засобом протистояння гримасам сталінського часу була у нас іронія, випробуваний засіб..." [9, с. 20]. Звичайно, були студенти, які мали можливість нормально харчуватися. Це перш за все ударники, спортсмени, тобто ті, на котрих потрібно було рівнятися решті. Для обраних при їдальнях організовували спеціальні зали ударника. Студентка ХДУ О.Буревій згадувала: "Обіди в їдальні були "погані" і "кращі". Кращі давали в окремій кімнаті за перепустками або талонами" [34, с. 269].

Шокували студентів і ціни в комерційних магазинах, в два – чотири рази вищі від цін на товари, які можна було придбати за картками, не випадково студент II курсу Дніпропетровського інституту профосу Хвостенко скаржився, що є "комерційні ціни, а комерційної стипендії нема" [29, арк. 76]. Значна частина молоді стійко намагалася перенести всі тяготи студентського життя, незважаючи на черевики, що "просять каші", на те, що похід в їдальню вимагав великих підрахунків. У багатьох спогадах згодом підкреслювалося: "Ми жили тяжко, але неповторно гарно" [18, с. 210]. Звичайно, так не змогли сказати ті, хто був принесений на вівтар науки і політики як жертва – тільки в столичному Харкові, де забезпечення медичною допомогою було краще порівняно з іншими містами України, за даними тільки однієї студентської поліклініки, за рік помирало 17 студентів (за три роки – 51, 29 з яких хворіли на туберкульоз) [15, с. 41]. Чимало студентів від "гарного" життя розбігалися з храмів науки, не в силах перенести відчуття людського приниження перед численними матеріальними проблемами, коли доводилося думати про перевагу борщу над пізнанням наукових істин. У 1930 р., наприклад, саме через матеріальні проблеми із 752 прийнятих до ХІНО студентів через три місяці залишилося 669, із ХІНГ пішло 30 чоловік, із сільськогосподарського інституту – 14 [22, с. 14].

Як бачимо, якщо у студента не було ні стипендії, ні роботи, ні допомоги від рідні, життя перетворювалося на суцільну муку. В моменти розпачу забувалися запевнення влади, що всі ці труднощі тимчасові, що їх потрібно стійко переносити. Дехто навіть "брав перо і писав чортівщину", щоб згодом за неї поплатитися свободою: "... я – людина енергійна, із деякими знаннями, з бажанням працювати, з бажанням допомогти моїй озлиднілій сім'ї – не міг не лише їй допогги, але навпаки, був час, коли опинившись без копійки грошей в кишені, коли я цілодобово, як божевільний, бродив вулицями Харкова голодним і напівроздягненим" [8, арк. 13 зв.].

Повсякденною практикою стали також скарги студентів на умови проживання, причому на тісноту практично не скаржилися, таке становище стало "модним", більшість вражала байдужість до їхніх проблем. Наприклад, критичне становище у 1931/32 н.р. констатовалося в інститутах Дніпропетровська. У медичному більшій частині студентів не вистачало житла, тому молодь була розміщена у залах і аудиторіях [29, арк. 63]. У гірничому новий прийом не був забезпечений гуртожитком повністю і студенти були поселені в аудиторіях [30, арк. 4]. У наступному році проблема залишилася невирішеною: гірничий інститут поселив 450 чоловік в лабораторії та в навчальних приміщеннях; 91 студент-медик мешкали у спортивному залі і спали

по двоє на одному ліжку. В інституті профосвіти на 338 студентів було лише 138 матраців, а у педагогічному технікумі на 117 чоловік всього 19 ковдр. Студентам доводилося зсовувати по три ліжка і п'ять – дев'ять чоловік вкривалися однією ковдрою. Через житлові проблеми навчальні заклади також втрачали студентів. Так, у Харківському інженерно-економічному інституті зернового господарства за два місяці відсіялося 62 студента [14].

В інших містах проблеми були аналогічними [27]. В гуртожитках студмістечка Голосієве, яке знаходилося в п'яти кілометрах від Києва, часто не було води та світла, не вистачало білизни, студенти спали на голих матрацах по два чоловіки на ліжку, щоб зігрітися, вкривалися верхнім одягом [30, арк. 4; 31, арк. 68]. Тут не було бані, поліклініки, водопроводу і каналізації, тому використовувалася вода з застоєних ставків.

Невпорядкованість гуртожитків, бруд і розруха в кімнатах породжували відповідну поведінку студентів, які жили в них. Паління в переповнених кімнатах і плювання на підлогу стало звичним явищем побуту. Всілякі обстеження студентських гуртожитків рік у рік виявляли низку "ненормальних явищ у стані самих гуртожитків й в умовах проживання в них, причому ці явища викликалися не стільки обмеженою матеріальною базою гуртожитків, скільки недбалістю і некультурним ставленням самих мешканців. У коридорах і кімнатах спів, шум, що заважає роботі й відпочинку самих студентів. У кімнатах бруд: у кутках сміття, стіни покриті написами, не провітрюється, у них перуть і сушать білизну" [4, арк. 8].

До середини 1930-х рр. підтримувати порядок було проблематично через холод в кімнатах, відсутність води, невлаштованість території. Навіть в одному із кращих студентських гуртожитків Харкова – "Толкачівці" – вода у трубах замерзла і полопались радіатори: "Туляться студенти в холодних кімнатах, не вмиваючись біжать в інститут, сплять взуті та одягнені" [13]. Така ж картина спостерігалася і у Києві – у гуртожитку Агропедагогічного інституту не топилосся з осені, тому студенти, щоб обігрітися, палили в кімнатах примуси. Тепла від них було небагато, а дихати – важко. Через відсутність води для споживання брали воду з ям [25]. Багато гуртожитків до кінця десятиліття не відповідали найелементарнішим вимогам: у 1937 р. студентів Харківського інституту інженерів транспорту заїдали клопи, не проводилася дезінфекція, через відсутність води доводилося умиватися в інститутах [7, арк. 224]. А в гуртожитку Одеського індустріального інституту на вул. Островидова була відсутня вода, не працювала каналізація, більшу частину часу студентам доводилося навчатися при газовому освітленні [23, с. 56].

Звичайно, що матеріальний стан студентів був далеко не однаковим, та навіть найбільш забезпечені жили досить скромно [16, с. 130]. Характерною рисою радянської економіки з кінця 1920-х рр., після переходу до центрального планування, став дефіцит товарів. Не вистачало не лише продуктів, але і одягу, взуття, товарів широкого вжитку. Закритих розпродільників більшість вишів так і не змогла відкрити. Якщо ж це вдавалося, як, наприклад, у Сталінському гірничому інституті, необхідних товарів все одно не було [30, арк. 123; 29, арк. 44]. Тож питання постачання студентів промисловими товарами, навіть зошитами та олівцями, не було вирішене.

Матеріальні проблеми, як правило, студенти вирішували самостійно, по-можливості заробляючи гроші "хоч би на сякий-такий костюм, пальто й черевики..." [10, с. 129]. У багатьох не було в що одягнутися і взутися: "Якби були промтоварні магазини, щоб купити одяг, взуття, білизну, різний крам... А їх немає... Жодного!.." [37, с. 334]. Тому всі були екіпіровані – хто як. Б.Красовицький згадував, що його однокурсник не мав пальто і "йшов на заняття, обвішаний газетами, склотими англійськими булавками" [16, с. 131]. Шокувала багатьох практика торгсинів, вітрини яких зачаровували асортиментом. Студент Дніпропетровського інституту профосу Біловус обурювався: "Чому на вітринах висять пальто, а нам його не продають, якщо це така політика партії, то я не згоден" [29, арк. 76].

Одягу, взуття, текстильної продукції не вистачало до кінця 1930-х рр. Мешканці Києва скаржилися, що перед магазинами одягу всю ніч стоять в чергах тисячі людей [33, с. 57]. Тому студенти ходили в тому, що їм вдавалося випадково придбати, та ще й в межах куцою бюджету: "Коли, бувало, йдемо разом вулицею – в картатих широких штанях (на Подолі поталанило придбати) і в своїх сіреньких кепочках, то зустрічні не раз поглядали на нас з явним чудуванням..." [10, с. 232]. Вихідці з села полюбили носити вишиті сорочки, про це говорять спогади [19, с. 156; 10, с. 169]. На світлинах тих часів завжди можна побачити молодь в вишиванках, вони вирізняються на тлі темно-сірих фабричних сорочок, жартома охрещених молоддю "смерть пралям".

Вирізнятися зовнішнім виглядом, носити модні кльоші й "бульдо" було небезпечно [39]. На таких студентів відразу ж звертали увагу і починали звинувачувати в ігноруванні громадської роботи, у байдужості до боротьби робітничого класу, бо не може справжня комсомолка, "схиливши кокетливо набік голову", дрібно крокувати коридором під "аристократку" [38]. Незважаючи на походження і партійну належність, такі студенти оголошувалися "чужими". Дівчата, що робили манікюр, фарбували губи, оголошувалися "брудом на полотнах епох", у яких "геній у шапових чоботях" обов'язково забере студентський квиток.

Таким чином, матеріальні труднощі переслідували молодь протягом всього десятиліття, примушували вдаватися до всіляких вигадок, щоб мати можливість якось зводити кінці з кінцями і при цьому ще й встигати навчатися. Та владу більше цікавило те, що "в жодному виші не проведено пояснення харчових, грошових і житлових труднощів" [29, арк. 17] чи негативне або байдуже ставлення студентів до політнавчання, а не шляхи ліквідації численних проблем. Конкретні ж страждання розгублених, вічно голодних, психологічно пригнічених людей, колізії між окремими особистостями та оточенням до уваги не бралися. Молодь повинна була вірити в "прекрасне майбутнє" і дякувати партії за отриману можливість навчатися, тож особисте щастя повинно було вимірюватися, за словами В.Маяковського, ростом багатства і сили республіки.

Література

1. Вонюча каша вимагає вихідного дня // Студент революції. – 1931. – № 27. – С. 21. Підпис: Андрух М.
2. Годують? Ні, мабуть, глузують // Студент революції. – 1931. – № 27. – С. 21. Підпис: Холодний.
3. Григоренко П. Г. Спогади / П. Г. Григоренко. – К. : Україна, 2007. – 662 с.
4. Держархів Житомирської області, ф. 412, оп. 1, спр. 11, 25 арк.
5. Держархів Харківської області, ф. 69, оп. 1, спр. 74, 364 арк.
6. Держархів Харківської області, ф. 69, оп. 1, спр. 117, 69 арк.
7. Держархів Харківської області, ф. 69, оп. 1, спр. 260, 560 арк.
8. Держархів Харківської області, ф. Р-6452, оп. 5, спр. 884, 85 арк.
9. Добровольський В. Ему бы жить и жить... / В. Добровольский // О Лево Лившице. Воспоминания друзей. – Харьков, 1998. – С. 18–25.
10. Засенко О. Дорогі мої сучасники / О. Засенко. – К., 1983. – 270 с.
11. Злочинні прибутки від сої // Студент революції. – 1932. – № 16. – С. 26. Підпис: О.Падалка.
12. Зроблено не досить, треба зробити більше // Студент революції. – 1933. – № 6. – С. 6–8.
13. Ів. Б. Про директора та його кобилу / Б. Ів. // Студент революції. – 1933. – № 4. – С. 26.
14. І-ко І. Через бездіяльність / І. І-ко // Студент революції. – 1933. – № 4. – С. 26.
15. Красов С. Бережіть здоров'я пролетарського студентства! / С. Красов // Студент революції. – 1930. – № 9. – С. 41–43.
16. Красовицкий Б. М. Воспоминания / Б. М. Красовицкий. – Харьков, 2008. – 732 с.
17. Львов М. Навеки прав / М. Львов // Кульчицкий М. Вместо счастья / М. Кульчицкий. – Харьков, 1991. – С. 205–208.
18. Луконин М. Годы / М. Луконин // Кульчицкий М. Вместо счастья / М. Кульчицкий. – С. 209–211.

19. Ляковський В. Снайпер сатиричного жанру / В. Ляковський // Спогади про Степана Олійника. – Одеса, 2002. – С. 155–161.
20. Міжвідомча метушня і гнилі макарони // Студент революції. – 1932. – № 1. – Арк. 22. Підпис: В.Мироненко.
21. На 1500 студентів – 40 мисок // Студент революції. – 1932. – № 4. – С. 33.
22. Н.І. Чому тане новий набір? / Н.І. // Студент революції. – 1930. – № 5. – С. 14.
23. Постановление секретариата ВЦСПС о работе профкома Одесского индустриального института // Советское студенчество. – 1936. – № 9. – С. 56.
24. Стрибки цифр // Студент революції. – 1932. – № 16. – С. 26. Підпис: Д.
25. Студент. Гріються над примусами / Студент // Студент революції. – 1933. – № 4. – С. 26.
26. "Треба вжити заходів" (з купи студкорівських листів) // Студент революції. – 1932. – № 34–35. – С. 24.
27. 350 студентів без гуртожитку // Студент революції. – 1931. – № 29–30. – С. 23. Підпис: Студент.
28. Умови життя пролетарського студентства – жахливі // Комсомолец України. – 1929. – 4 квітня.
29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4637, 96 арк.
30. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5558, 193 арк.
31. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6222, 164 арк.
32. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6641, 195 арк.
33. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик. – Москва, 2008. – 336 с.
34. Харківський університет очима колишніх студентів. Оксана Буревій (1939–1941) // Сучасність (Мюнхен). – 1982. – Ч. 1–2 (261–262). – С. 266–272.
35. Харківський університет очима колишніх студентів. Оксана Соловей (1936–1941) // Сучасність (Мюнхен). – 1982. – Ч. 1–2 (261–262). – С. 273–286.
36. Черги через ложки // Студент революції. – 1932. – № 19–21. – С. 30. Підпис: І.Дешко.
37. Човба В. І. кожен день – скалкою в серці / В. І. Човба // Рукопис. Український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин. – К., 2004.
Т. 1. – 2004.
38. Що цікавить Зіну з Інгоспу // Комсомолец України. – 1929. – 23 березня. Підпис: Белін.
39. Я третьокурсник...// Комсомолец України. – 1929. – 23 березня. Підпис: Марков.

Етнічний склад студентського контингенту та національне питання в Київському комерційному інституті

Досліджуються особливості етнічної структури студентства Київського комерційного інституту, позиція у національному питанні керівництва вузу та вплив урядової політики на національне питання в межах інституту. Питання вивчається на прикладі аналізу змін у національній структурі студентського контингенту Київських вищих комерційних курсів (Київського комерційного інституту) від моменту їх заснування і до реорганізації в 1920 р.

Ключові слова: національне питання, етнічний склад студентів, Київський комерційний інститут.

Изучаются особенности этнической структуры студенчества Киевского коммерческого института, позиция в национальном вопросе руководства института и влияние правительственной политики на национальный вопрос в рамках института. Вопрос изучается на примере изменений в национальной структуре студенческого контингента Киевских высших коммерческих курсов (Киевского коммерческого института) от момента их основания и до реорганизации в 1920 г.

Ключевые слова: национальный вопрос, этнический состав студентов, Киевский коммерческий институт.

Features of ethnic student's structure of the Kiev commercial institute, the position in the national question of the high school's management and the influence of the government's policy to the national question within the limits of institute are investigated. The question is studied after the example of the analysis of changes in national structure of a student's contingent of the Kiev higher commercial courses (the Kiev commercial institute) from the moment they were based and till reorganization in 1920.

Key words: the national question, ethnic student's structure, the Kiev commercial institute.

Національне питання на українських теренах традиційно належить до найбільш гострих, що само по собі робить актуальним його дослідження на різних етапах вітчизняної історії та на різних рівнях. Розташована на перехресті міграційних шляхів між Сходом і

Заходом¹, між Північчю і Півднем, Україна виявлялась постійно втягнутою у різноманітні етнічні переміщення: представники різних етносів і навіть рас постійно перетворювали українські терени на об'єкт (транзитний чи кінцевий) своїх маршрутів.

Як наслідок, Україна стала багатонаціональною країною, в якій національне питання постійно загострювалось, особливо ж якщо врахувати, що вона сама стала об'єктом експансії сусідніх держав і тривалий період була позбавлена політичної незалежності. Відповідно, держави-поневолювачі визискували всі національності, що проживали на українських землях, заміщували ключові посади в управлінні та економіці України представниками своїх титульних націй, насаджували свою церковну організацію тощо.

Задля послаблення національно-визвольної боротьби українців їм намагалися протиставити національні меншини, що проживали в Україні. Особливо яскраво це проявилось у штучному розпалюванні українсько-єврейського конфлікту, в антиросійській пропаганді польської влади (а в новітній період – також нацистської Німеччини), або антипольської – з боку владних кіл Російської імперії тощо. Причому негативні наслідки подібної пропаганди відчуються в Україні ще й дотепер та розколюють її саму. До цього слід додати і заперечення низкою метрополій факту існування українського етносу й його цілеспрямовану асиміляцію, у чому першорядна роль належала системі освіти.

Тож цілком закономірно, що національне питання, часто не з вини українців, перетворювалось на джерело постійної конфронтації та розколу поліетнічного населення українських земель. Найбільш помітним це ставало в періоди кардинальних змін, що їх досить часто переживала Україна, а після оформлення націоналістичних рухів і перетворення національного фактора на важливу складову міжнародних відносин з другої половини ХІХ (і особливо з початку ХХ ст.), гострота національного питання в Україні постійно посилювалась.

Особливість національного питання в Україні на межі ХІХ–ХХ ст. полягала ще й у тому, що поряд із посиленням (фактично – пробудженням) національної самосвідомості українців національна ідентичність почала активізуватися й у представників національних меншин,

¹ Південь України, як відомо, входив до т.зв. Євразійського коридору, яким з ІІ тис. до н.е. і до ХІІІ ст. н.е. проходили активні міграції низки східних етносів, тоді як із західного напрямку рухались спочатку германські племена, а згодом й інші етнічні групи. Значною мірою про відновлення ролі України як транзитного коридору між Сходом і Заходом можна вести мову й у зв'язку з сучасною історією, що додатково актуалізує вивчення цієї теми.

що традиційно проживали на території України, і при цьому – посилювались націоналістичні тенденції в політиці метрополій, що володіли українськими землями. Саме в другій половині XIX ст. набула свого завершення урядова політика Російської імперії, в тому числі й у національному питанні, втілюючись у хрестоматійно відому "валуєвську трійку": самодержавство, православ'я, народність. Причому остання складова урядового курсу передбачала планомірну і незворотну русифікацію всіх національних меншин Російської імперії, і в першу чергу – національно близьких російському етносу (слов'янських народів), тобто і українців.

Частина російських урядових (і не лише) кіл виступала за жорстку політику асиміляції національних меншин, що проживали на підвладних Російській імперії територіях. І особливо яскраво виражений характер ця політика мала щодо українців. Хрестоматійно відомі Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р. заборонили на підвладних Російській імперії українських землях функціонування української мови у сфері богослужіння, діловодства, освіти і культури загалом. Цей курс у національному питанні посилювався й після придрушення демократичної революції 1905–1907 рр.

Асиміляційна політика проводилась у Російській імперії, зокрема і на підвладних їй українських землях, також і щодо інших національностей. Так, зазнавали численних утисків у релігійній, культурній та освітній сферах поляки, євреї та інші національні меншини [26, с. 205–211]. Проте, окрім заборони розвитку власної культури, щодо останніх існували також і обмеження їх проживання в містах та при зарахуванні до вищих навчальних закладів імперії. Було встановлено 3%-ий (поза межею осілості – 5%-ий) поріг прийому представників єврейської національності до вузів. Проте це був явно незадовільний відсоток, який не міг покрити прагнення євреїв Російської імперії до вищої освіти. Дискримінаційну політику царська влада проводила також і щодо кримських татар, гагаузів та інших національних меншин, що мешкали в Україні, яких змушували приймати російський варіант православ'я, переходити на російську мову тощо. Наприклад, для студентів та випускників вузів (як і для інших груп загалом) діяли навіть спеціальні матеріальні заохочення у разі переходу в православ'я [4].

Таким чином, етнічні спільноти, що проживали в Україні, об'єктивно мали об'єднати зусилля в сфері захисту своїх законних прав у національно-культурній сфері. Але влада, аби зберегти своє панування в цій національній околиці імперії, постійно прагнула зіткнутися українців та євреїв, так само як і поляків, проводячи таким чином традиційну політику, суть якої була сформульована ще в часи римського імператора Августа в сентенції "поділяй і володарюй". Проявом

подібної політики можна розглядати так звану "справу Бейліса", яка мала посилити антисврейські настрої населення підвладних Російській імперії українських земель і спрямувати народне незадоволення своїм становищем не проти влади, а проти однієї з національних меншин.

Паралельно з політикою нацьковування тривала й асиміляторська політика царської влади, одним із головних каналів якої (поряд з бюрократичним апаратом і армією) виступала система освіти [13; 25; 27; 14]. Так, після певної лібералізації національного питання, обумовленого послабленням влади в період першої російської революції 1905–1907 рр., новий провідник урядового курсу прем'єр-міністр П.А.Столипін (а також і проурядовий склад Третьої Державної Думи) у 1907–1910 рр. видає низку указів, відповідно до яких заборонялось створення будь-яких "іноземницьких (тобто неросійських – А.Ч.) організацій", навчання українською та мовами інших національних меншин, видавнича справа українською мовою та завезення україномовної друкованої продукції з-за кордону, переслідувались діячі національних рухів [2, с. 89–90; 3, с. 187; 15, с. 298; 16, с. 412–413; 17, с. 88–90; 19, с. 283–286]. Учні навіть карали за вживання української мови в стінах навчальних закладів [20, с. 58–60]. У сфері ж освіти законом від 22 серпня 1909 р. було знов спеціально зроблено застереження про процентну норму євреїв у навчальних закладах імперії (включно із середніми навчальними закладами). І подібна спрямованість урядової політики Російської імперії у національному питанні не припинилась до моменту її розвалу в 1917 р. [1; 25; 27].

Проте ситуацію в національному питанні на українських землях, що перебували у складі Російської імперії, на початку ХХ ст. не слід розглядати однобічно – урядовці не могли охопити своїм контролем усіх сфер життя на всіх рівнях. Відповідно, завжди існували можливості для обходження найбільш одіозних заборон. Тож ситуація насправді була досить різноманітною та динамічною, і її вивчення на підставі джерельного матеріалу дозволить найбільш об'єктивно відобразити загальну ситуацію в історичному поступі України на початку ХХ ст.

У цій статті стан національного питання на українських землях (що перебували у складі Російської імперії) на початку ХХ ст. досліджується на прикладі Київського комерційного інституту, конкретніше – на специфіці етнічної структури студентського контингенту та політики його керівництва у національному питанні, що до певної міри суттєво розходились із офіційним підходом. Проте закономірно, що це був лише один із низки подібного роду винятків, виявлення та вивчення яких дозволить здійснити більш достовірну реконструкцію стану

національного питання та історичної ситуації загалом, що мали місце на українських теренах у зазначений період.

Створений завдяки зусиллям прогресивної частини професури Університету Св. Володимира та інших демократичних сил міста в 1906 р. у Києві [23; 21; 22] на хвилі національно-демократичного піднесення, що її породила перша російська демократична революція 1905–1907 рр., Київський комерційний інститут був приватним навчальним закладом вищого типу, що готував економістів і при наборі до якого не існувало дискримінації ані за національною, ані за гендерною (в ньому на рівних навчались як чоловіки, так і жінки) ознаками. На жаль, даний факт і досі залишається майже невідомим загалу. Виняток – коротка згадка про етнічний склад студентства Інституту в ювілейному виданні, присвяченому 90-річчю з дня його заснування [24, с. 17]. Та, на щастя, зберігся значний масив архіву цієї інституції, що проливає світло й на це питання [5; 6; 7; 10; 11]. Тут, зокрема, містяться загальні статистичні дані по студентству за різні роки, що містять й відомості щодо етнічного складу студентства, особові справи самих студентів тощо.

Як свідчать офіційні статистичні дані, студенти Київського комерційного інституту (на момент його відкриття – тобто у 1906–1907 н.р., коли він функціонував під назвою Київських вищих комерційних курсів), за національною ознакою, поділялись наступним чином: 207 іудеїв, 106 православних (українці та росіяни), 9 католиків (вочевидь, поляки), 2 лютеран (німці-колоністи чи вихідці з прибалтійських губерній), 1 караїм [10, оп. 1, спр. 19, арк. 56 зв.]. Наведена конфесійна належність не дозволяє встановити пропорцію між українцями та росіянами, але досить чітко дозволяє визначити частку студентів-євреїв. Останні, як видно з наведеної офіційної статистики, домінували, становлячи мало не 2/3 кількості студентів інституту, що для вузів Російської імперії було явищем екстраординарним. Водночас схожа ситуація (із суттєвою часткою єврейського елемента серед учнів) спостерігалась і в низці інших навчальних закладів комерційного профілю Києва [5, оп. 5, спр. 31, арк. 12 зв.] та й всіх українських земель загалом [5, оп. 1, ч. III, спр. 2856, арк. 15]. Таким чином, дана тенденція наочно засвідчує важливу роль євреїв у економічному житті українських земель підвладних Російській імперії. Незмірно більшу за їх відсоткову частку в загальній кількості населення цих земель.

Станом на 1 травня 1907 р. пропорція студентів (за національною ознакою) на Київських вищих комерційних курсах дещо змінилась, але не суттєво: 186 іудеїв, 104 православних, 4 католики, 4 протестанти та 1 представник іншого віросповідання [10, оп. 1, спр. 19, арк. 72–73]. Під час складання цього статистичного звіту вжито також і градацію

студентів за національною ознакою (хоча не виділені українці, яких включено до графі "росіяни"): 186 євреїв, 98 росіян, 4 поляки, 4 німці, 3 грузин, 2 вірмен, 1 литовець, 1 інших [10, оп. 1, спр. 19, арк. 72–73]. Отже, представники єврейської національності серед студентів Київських вищих комерційних курсів продовжували домінувати. Також цікаво зазначити, що єврейський елемент домінував і з-поміж жіночої частини студентства курсів: зі 163 курсисток 92 були іудейського віросповідання, 56 – православного, 12 – римо-католицького і 3 – лютеранського [10, оп. 1, спр. 19, арк. 59].

Навесні 1908 р. структура студентського контингенту Київських вищих комерційних курсів була наступною: 197 євреїв, 104 православні, 9 католиків та 1 караїм [10, оп. 1, спр. 19, арк. 9 зв.]. Тобто частка євреїв дещо зросла при збереженні старої кількості православних, тобто росіян, українців та білорусів.

Однак у 1908 р. Київські вищі комерційні курси були реорганізовані на Київський комерційний інститут. Це був вже типовий вищий навчальний заклад, що означало його більшу підконтрольність та підзвітність відповідним урядовим розпорядженням та установам. Тож це закономірно зумовило зменшення відсотка євреїв у його студентському контингенті: якщо до 1908 р. вони становили чи не найбільшу групу студентів, то після 1908 р. їх відсоток почав зменшуватись.

Станом на 1910 р. студенти за конфесійною ознакою (яка частково дозволяє робити висновки і про їх національну належність) розподілялись наступним чином: 1014 осіб були юдеями, 814 – православними, 67 – католиками, 17 – протестантами, 15 вірмено-григоріанами, 2 – караїмами [12, с. 42]. Отже понад 50% студентського контингенту Київського комерційного інституту становили євреї. І це при тому, що офіційно вироблені "Правила прийому до Київського комерційного інституту" (пункт 6) обмежували частку євреїв серед студентів 5% [6, оп. 8, спр. 538, арк. 13]. Така відсоткова норма (щодо прийому євреїв) діяла і в інших вузах. Натомість у Київському комерційному інституті її обходили: вочевидь, давався взнаки його приватний статус, але не тільки – тут слід вбачати щось більше – прагнення керівництва інституту до ігнорування дискримінації за національною ознакою. Між іншим, навіть після надання Київському комерційному інституту статусу державного (1912 р.) національний склад його студентів кардинально різнився від інших вузів імперії, у яких домінував російський елемент. Так, у 1912–1913 навчальному році з-поміж студентів Київського комерційного інституту було 1875 представників єврейської національності (у 1913–1914 н.р. – 1384), росіян (в цій категорії були й українці та деякі ін.) 879 (у 1913–1914 р. – 2211), поляків 124 (у 1913–1914 р. – 334), грузин 74 (у 1913–1914 р. –

89), німців 56 – (у 1913–1914 р. – 71), вірмен – 43 (у 1913–1914 р. – 60), 1 татарин (у 1913–1914 р. – 12), 1 караїм (у 1913–1914 р. – 6), інших національностей – 4 особи (у 1913–1914 р. – 12) [6, оп. 8, спр. 891, арк. 1–1 зв.].

Як бачимо, за ці два роки відбулось суттєве збільшення серед студентів представників всіх етнічних груп (при цьому майже утричі, так само як і кількість "русских", зросла чисельність поляків, а татар у 12 разів). Також з-поміж студентів були не лише вихідці мало не з усіх частин Російської імперії, але й піддані інших держав: 7 підданих Німецької імперії, 6 – Австро-Угорщини, 1 – Туреччини [6, оп. 8, спр. 823, арк. 58].

Показовим є той факт, що в статистиці студентів, що призначалась для офіційної звітності, кількість студентів-юдеїв була дещо меншою за внутрішню – 1444 проти 1875 за 1912–1913 н.р. [6, оп. 8, спр. 891, арк. 11 зв.]. Цей факт засвідчує свідоме приховування керівництвом інституту реальної кількості певних етнічних груп у студентському середовищі, чому сприяв його приватний статус.

Однак у 1912 р. інститут був зрівняний у правах з державними вузами, а отже, і контроль за ним з боку влади ще більше зріс. Тож кількість студентів-євреїв уже в наступному році суттєво зменшилась – до 180 проти 2536 студентів православного та старообрядницького віросповідань [6, оп. 8, спр. 891, арк. 15]. Але водночас вони становили відтепер майже повний склад вільних слухачів: з-поміж 489 вільних слухачів, що числились в інституті у 1913–1914 н.р., 467 були особами єврейської національності [6, оп. 8, спр. 891, арк. 15]. Проте це знову ж стосувалось офіційної звітності, тоді як реально кількість євреїв і на стаціонарі була набагато більшою за офіційно заявлену (становили 1384 особи) [6, оп. 8, спр. 891, арк. 1–1 зв.].

Загалом, судячи з порівняння зведених даних із офіційних звітів та внутрішньої статистики Київського комерційного інституту, можна переконливо стверджувати, що керівництво цього навчального закладу свідомо покривало відмінності між реальною пропорцією окремих національних спільнот у межах свого студентського контингенту та офіційними вимогами до національної пропорції.

Даний висновок засвідчується не лише співставленням реальної та офіційно заявленої статистики національного складу студентства, а й політикою у створенні студентських національних організацій. Так, станом на 1911 р. при Київському комерційному інституті діяло понад сорок студентських товариств, основна маса яких являла земляцтва, з-поміж яких були не лише організовані за регіональним (катеринославське, чернігівське, одеське, полтавське, воронізьке, миколаївське, курське, костромське, орловське, самарське, смоленське, подільське,

новозибківське земляцтва, гурток киян), а й за національним (український гурток, прибалтійське, бессарабське, північнокавказьке та кавказьке земляцтва, каса взаємодопомоги вірмен, гурток з вивчення єврейської культури, товариство польської молоді, наукове товариство студентів-грузин) принципом [6, оп. 8, спр. 8–10, 49–56, 135–147, 320].

При аналізі національних студентських організацій Комерційного інституту показовим є те, що вони засновувались саме з метою вивчення та популяризації відповідної національної культури, що було добре відомо керівництву вузу, яке затверджувало устави кожної студентської організації. Так, затверджений 6 травня 1912 р. радою інституту "Устав наукового гуртка студентів-грузин" прямо зазначав, що метою цієї організації є "научное исследование социально-экономического положения Грузии" [6, оп. 8, спр. 320, арк. 5]. Схожу мету переслідував і Український гурток, що вбачав своїм ключовим завданням "содействовать развитию украинского национального самосознания" [6, оп. 8, спр. 8, арк. 3].

Водночас, надаючи дозвіл на діяльність грузинського, польського, українського та ін. національних студентських товариств, керівництво Київського комерційного інституту 20 жовтня 1908 р. відмовило у реєстрації "Общества великороссов", яке хотіли заснувати шовіністично налаштовані студенти інституту (при цьому відмова була мотивована формальним посиланням на те, що керівництво інституту не отримало писаної програми товариства) [6, оп. 8, спр. 7]. І водночас було дозволено заснування (а потім і підтримувалась діяльність) "Українського гуртка" ("Українська студентська громада").

Дана організація особливо цікава, оскільки засвідчує значний рівень розвитку українського національного руху в стінах Комерційного інституту, де не лише з-поміж викладачів траплялись національно свідомі українські діячі (О.О.Русов, О.В.Корчак-Чепурковський), а й навчалось чимало осіб, що згодом стали активними учасниками українських визвольних змагань 1917–1921 рр., будучи в українському національному таборі (С.І.Остапенко, М.М.Ковалевський, С.І.Березняк, В.Є.Свідзинський та ін.)

2 жовтня 1908 р. ініціативна група Українського гуртка звернулась безпосередньо до Ради професорів Київського комерційного інституту з проханням "в возможно скорейшем времени легализовать Украинский кружок" [6, оп. 8, спр. 8, арк. 2], і дане прохання було задоволено. Устав Українського гуртка при Київському комерційному інституті (затверджений керівництвом інституту) передбачав спільну роботу його членів щодо вивчення та популяризації знань з історії, етнографії та економіки України [6, оп. 8, спр. 8, арк. 45]. В умовах, коли саме

згадування назви "Україна" могло кваліфікуватися відповідними державними структурами імперії як відкритий прояв сепаратизму, це було надзвичайно сміливо (навіть попри російськомовний текст програми¹), а тому не дивно, що керівництво інституту замовчувало факт його існування перед владою: як впливає з матеріалів цього гуртка, що містяться в архіві Київського комерційного інституту, керівництво інституту дало дозвіл на його діяльність в стінах вузу 21 жовтня 1908 р., але при цьому не проінформувало про це київського губернатора і згодом під час відповідних звернень правоохоронних органів заявляло, що точно не знає, чи існує подібна організація [6, оп. 8, спр. 8, арк. 8]. Подібну сміливість можна розглядати як прояв відповідних симпатій у національному питанні з боку керівництва вузу (у разі інформування влади остання могла б відмовити у його легалізації). Керівництво інституту і в подальшому всіляко підтримувало Український гурток та захищало його перед владою. Так, у 1910 р. було видано Столипінський циркуляр про заборону реєстрації "інородницьких" (тобто неросійських) організацій. Почалась перевірка та закриття вже існуючих організацій національного спрямування. 18 вересня 1910 р. директор інституту М.В.Довнар-Запольський, відповідаючи на запит до нього з боку місцевої влади щодо характеру діяльності Українського гуртка при інституті, запевняв, що він є цілком лояльним до влади. Аналогічну відповідь Довнар-Запольський дав і на запит судового слідчого Київського окружного суду від 7 лютого 1911 р. [6, оп. 8, спр. 8, арк. 10–11].

Показово, що підтримку діяльності Українського гуртка надавав не лише директор інституту, але й викладачі, зокрема О.І.Ярошевич та О.В.Корчак-Чепурковський, які неодноразово брали на себе відповідальність за проведення вечорів гуртка [6, оп. 8, спр. 8, арк. 12–19]. При цьому заходи, що їх влаштовував гурток, не завжди мали цілковито аполітичну спрямованість. Так, у квітні 1912 р. гурток організував проведення лекції, що присвячувалась творчості В.Винниченка.

Не були "чистими" в плані лояльності щодо влади і безпосередні члени Українського гуртка. Так, з 1912 р. його головою був студент першого курсу економічного відділення М.Ковалевський (в майбутньому – міністр УНР), який вже перебував під негласним наглядом

¹ Тут знову ж таки дався взнаки комплекс подвійної лояльності (зовнішне, і суто формальне, декларування своєї відданості владі при внутрішній опозиції щодо неї): устав, який мав зберігатися серед паперів інституту і який могли перевірити представники влади, був написаний російською мовою; натомість різного роду листівки, відозви і т.п. продукція Українського гуртка, призначена для загалу, складалась українською мовою.

поліції, а скарбником – П.І.Левицький, самостійник, що в лютому 1914 р. брав участь в антиурядових виступах у Києві. Наступний, після Ковалевського, голова організації С.І.Березняк належав до есерів, а у 1917 р. був активним членом Центральної Ради.

Таким чином, Український гурток (Українська громада), що існував при Київському комерційному інституті з 1908 р. (і припинив діяльність, вочевидь, у другій половині 1914 р.), став проявом симпатій професорсько-викладацького складу цього вузу до українського питання (і загалом – національної толерантності), а також своєрідною школою політичного зростання та підвищення національної самосвідомості його членів, окремі з яких в подальшому брали активну участь у визвольних змаганнях 1917–1921 рр.

Не був одноманітним (за національною ознакою) і професорсько-викладацький склад Київського комерційного інституту. Його першим ректором був білорус М.В.Довнар-Запольський, а з-поміж викладачів були також українці (О.О.Русов, К.Г.Воблий та ін.), росіяни, німці (О.О.Ейхельман, Р.Р.Якубовський та ін.), євреї (О.В.Абрамович та ін.) і навіть іноземні піддані (наприклад, лектор італійської мови Альфред Антонович Бартоломуччі був італійським підданим) [6, оп. 8, спр. 315, арк. 41].

З початком Першої світової війни репресії у національному питанні в Російській імперії посилились, але керівництво інституту прагнуло максимально забезпечити інтереси своїх студентів, незалежно від їх національності. Тож частка студентів неросійського походження залишалась вищою порівняно з іншими вузами. Станом на 1 січня 1917 р. студенти Київського комерційного інституту за конфесійною ознакою розподілялись наступним чином: православні – 4246 (у 1916 р. – 3741), католики – 685 (у 1916 р. – 481), юдеї – 456 (у 1916 р. – 476), протестанти – 203 (у 1916 р. – 132), старообрядці – 26 (у 1916 р. – 50), караїми – 12 (у 1916 р. – 13), "прочих вероисповеданий" – 249 (у 1916 р. – 154) [6, оп. 8, спр. 891, арк. 15]. І навіть попри відповідні урядові розпорядження в інституті продовжували навчатись піддані держав, що воювали з Росією, і їх виключення відбулось лише у 1915 р., але з обмовкою, що воно є тимчасовим, "на время войны" [6, оп. 8, спр. 823, арк. 91–95].

Демократична революція лютого 1917 р. призвела до ліквідації етнічних обмежень при вступі до навчальних закладів. Більше того, євреї часто звертались з вимогою направлення до комісара народної освіти, аби їх зараховували до вузів без іспитів як осіб, що зазнавали дискримінації "за старого режиму" [6, оп. 8, спр. 1].

Досить складно прослідкувати зміну етнічної структури студентства інституту в роки українських визвольних змагань 1917–1921 рр.,

але окремі документи з архіву інституту дають підстави робити висновок про перманентні збільшення відсотка українців (особливо в період Гетьманату), а також євреїв. У цей період в інститут приходили навчатись і національно свідомі студенти українського походження, зокрема О.П.Довженко [6, оп. 5, спр. 2508].

Станом на 17 січня 1919 р. (якраз у розпал боротьби за Україну) в інституті нараховувалось 5315 студентів. При цьому з-поміж 3260 абітурієнтів осені 1918 р. 1561 особа, або 47,9%, були юдеями, 1434, або 44%, – православними, 195 осіб, або 6%, – католиками, 36 осіб, або 1,1%, – лютеранами, решта (14 старообрядців, 8 менонітів, 4 вірмено-григоріанина, 3 караїми, 3 баптисти, 2 мусульманина) становили близько 1% [6, оп. 8, спр. 891, арк. 96].

На жаль, відсутні вичерпні статистичні дані за другу половину 1919–1920 р., але в цей час почалось чергове зменшення кількості студентів, як і криза вищої освіти загалом, спричинена остаточним руйнуванням традиції та докорінними змінами в усіх сферах життя. Після остаточного встановлення радянської влади у Києві в другій половині 1920 р. остання взяла курс на реорганізацію Київського комерційного інституту. Було проведено чистки з-поміж його викладацьких кадрів та студентського контингенту. При цьому численні позитивні досягнення "дожовтневого періоду" були свідомо забуті, що зумовило сучасний стан незнання, а звідси й відсутності досліджень з історії Київського комерційного інституту.

Роблячи загальні висновки щодо досліджуваної теми, можемо констатувати, що керівництво інституту проводило власну політику в національному питанні, що характеризувалась значною ліберальністю, порівняно з офіційним урядовим курсом. Це виявилось, по-перше, у намаганні всіляко запобігти дискримінації за етнічною ознакою при вступі до інституту чи при підборі викладацьких кадрів. По-друге, керівництво вузу свідомо підтримувало діяльність різних студентських організацій національного спрямування. Зокрема, сам факт легального існування Українського гуртка в інституті у 1908–1914 рр., тобто в період столипінської реакції, для якої хрестоматійно відомим фактом вважається начебто повна відсутність легальних українських організацій, змушує по-новому поглянути на цю епоху.

Заслугує на детальніше вивчення і популяризацію інформація щодо позитивного вирішення національного питання в Київському комерційному інституті в досліджуваний період. Адже ж в стінах цього вузу не відбулось жодних сутичок на національному ґрунті, а керівництво інституту (навіть попри загрозу репресій з боку державних органів, які тоді проводили яскраво виражену шовіністичну політику) спромоглось задовольнити національно-культурні права представників

всіх національностей, що навчалися у ньому, шляхом дозволу на створення і підтримку різноманітних національно-культурних товариств.

Отже, дана тема потребує подальшого вивчення і може бути покладена в основу розробки об'єктивної історії міжнаціональних взаємин в Україні. Це є конче потрібним для з'ясування всіх проблемних питань (як і розвінчання міфів) навколо національного питання в українській історії. Все це потрібно не лише з точки зору об'єктивного наукового уявлення про розвиток України, але й задля позитивного вирішення національного питання в нашій державі в майбутньому, що є одним з найбільш актуальних та першочергових завдань, від вирішення якого значною мірою залежить не лише нормальний розвиток України, але й питання збереження її цілісності і загалом майбутнє як окремої суверенної держави.

Література

1. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х рр. XIX ст. / В. Й. Борисенко. – К. : Наукова думка, 1980. – 155 с.
2. Грицак Я. Й. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Й. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 356 с.
3. Гусев В. І. Історія України / В. І. Гусев, Ю. О. Калінцев, С. В. Кульчицький. – К. : Вища школа, 2003. – 431 с.
4. Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. 16.
5. ДАК, ф. 94.
6. ДАК, ф. 153.
7. ДАК, ф. 183.
8. ДАК, ф. 227.
9. ДАК, ф. 228.
10. ДАК, ф. 229.
11. ДАК, ф. 871.
12. Записка о Киевском коммерческом институте. – К., 1910. – 62 с.
13. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX в. / А. Е. Иванов. – М. : Институт истории АН СССР, 1991. – 392 с.
14. Иванов А.Е. Студенчество России в конце XIX – начале XX в. / А. Е. Иванов. – М. : РОССПЭН, 1999. – 394 с.
15. Історія України: нове бачення. – К. : Україна, 1996.
Т. 1. – 1996. – 350 с.
16. Литвин В. М. Історія України / В. М. Литвин, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слюсаренко. – К. : Знання-Прес, 2002. – 669 с.
17. Мицик Ю. А. Історія України / Ю. А. Мицик. – К. : Видавничий дім "КМ Академія", 2004.
Ч. II. – 2004. – 130 с.
18. Полянская Л. И. Документы к истории высшего образования в России / Л. И. Полянская // Исторический архив. – 1958. – № 1. – С. 222–227.

19. Сарбей В. Г. Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К. : Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 336 с.
20. Чикаленко Є. Х. Спогади (1861–1907) / Є. Х. Чикаленко. – Нью-Йорк : Українська вільна Академія Наук у США, 1955. – 503 с.
21. Чуткий А. І. До сторіччя першого економічного вузу України / А. І. Чуткий // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007. Вип. 37. – 2007. – С. 246–256.
22. Чуткий А. Київський комерційний інститут: історія заснування / А. Чуткий // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2007. Т. 15. – 2007. – С. 131–136.
23. Чуткий А. Професура Університету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. Чуткий // Історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 87–92.
24. Шляхом до національного економічного / А. Ф. Павленко, Т. Д. Бондар, М. І. Вакуленко, С. В. Степаненко, М. Й. Хорунжий. – К. : КНЕУ, 1998. – 160 с.
25. Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 года / Г. И. Щетинина. – М. : Наука, 1976. – 230 с.
26. Щербак Н. Колоніальна політика російського царизму щодо української культури (друга пол. XIX ст.) / Н. Щербак // Четверта Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 26–27 березня 1998 р. : доповіді та матеріали. – К., 1999. – 294 с.
27. Яковлев В. П. Самодержавие и российские университеты в годы реакции / В. П. Яковлев // Вестник Ленинградского университета. – Л., 1972. – № 8. – Вып. 2. – С. 42–49.

УДК 94(477):303.446.4–058.237

М.О.Бистра, М.В.Кириченко

Українська радянська інтелігенція в 20–40-ві рр. ХХ ст.: еволюція образу у вітчизняній історіографії

У статті розглянуто широке коло праць вітчизняних дослідників, на основі яких простежується еволюція образу інтелігенції в 20–40-ві рр. ХХ ст. Автори звернулися до історії формування поняття "інтелігенція", зробили спробу порівняльної характеристики доробку радянських і пострадянських (сучасних) істориків щодо згаданої наукової проблеми.

Ключові слова: інтелігенція, еволюція образу, вітчизняна (радянська, пострадянська) історіографія.

В статье рассмотрен широкий круг работ отечественных исследователей, на основе которых прослеживается эволюция образа интеллигенции в 20–40-е гг. ХХ в. Авторы обратились к

истории формирования понятия "интеллигенция", предприняли попытку сравнительной характеристики наследия советских и постсоветских (современных) историков относительно указанной научной проблемы.

Ключевые слова: интеллигенция, эволюция образа, отечественная (советская, постсоветская) историография.

The article deals with the analysis of the wide range of works of native researchers, on which traces the evolution of the image of the intelligentsia in 20–40-ies of the twentieth century. The authors referred to the formation history of the concept of "intelligentsia" and made an attempt to comparative characteristics of the inheritance of soviet and post-soviet (modern) historians about this scientific problem.

Key words: intelligentsia, evolution of the image, native historiography (soviet, post-soviet).

В умовах соціальних трансформацій у сучасному українському суспільстві зростає науковий інтерес до спрямовуючих чинників розвитку соціуму, одним з яких у всі часи виступала інтелігенція. Її роль у роки становлення радянської влади та справжнього випробування для всього радянського суспільства – період Великої Вітчизняної війни, важко переоцінити. У цей час розвій інтелектуальних сил відбувався в складних умовах диктату Комуністичної партії та воєнних дій. Неоднозначна діяльність представників інтелігенції у 20–40-ві рр. ХХ ст. викликала диференційоване ставлення вітчизняних дослідників радянських і пострадянських часів. Цей чинник, а також різноманітне тлумачення поняття "інтелігенція", відсутність якісного комплексного історіографічного доробку з питання зумовили звернення до даної проблеми. У зв'язку з цим цікавим з точки зору висвітлення панорамної історії інтелігенції виглядає проведення паралелі в оцінках інтелектуальних сил різних періодів: 20-х, 30-х і 40-х рр. ХХ ст.

Історіографія зазначеної теми має неузгаальнений вигляд. Перші спроби підсумувати доробок вітчизняної історіографії було зроблено у радянські часи, однак старі методологічні підходи не дозволили повною мірою це зробити [1]. Серед сучасних вітчизняних дослідників, що зробили внесок у розроблення проблеми, можна виділити Д.В.Бачинського [2], М.М.Кузьменка [3], Л.П.Ругаль [4], Л.М.Бриль [5]. Проте дослідники періоду незалежної України досі не виробили підсумкового науково-історичного дослідження, яке б охоплювало історіографію історії української інтелігенції радянського періоду, що робить науковий пошук у цьому напрямку актуальним. Мета статті – на основі аналізу досліджень вітчизняних істориків простежити еволюцію образу радянської інтелігенції 1920–40-х рр. Джерельною базою дослідження

виступили праці вітчизняних науковців, у яких тією чи іншою мірою розглядається історія української інтелігенції зазначеного періоду.

Перед тим як розпочати аналіз праць вітчизняних дослідників, доцільно звернутися до історії виникнення самого поняття "інтелігенція". Цей термін через російську і польську мови запозичений з латинської (лат. *intellegentia*, *intelligentia* – "розуміння, здатність сприймати знання"), і вже з російської мови походить англійське слово *intelligentsia*. Відомо, що його вживав Цицерон, характеризуючи особливості пізнавального процесу (самопізнання, саморефлексія). У середньовіччі поняття використовувалося для означення спроможності до розумової праці. Соціологічним змістом термін наповнився в II чверті XIX ст.: інтелігентами називали освічених людей, зайнятих інтелектуальною діяльністю [6]. Автором поняття "інтелігенція" вважається відомий письменник П.Д.Боборикін (1836–1921). Однак новітні дослідження появи терміна відносять до більш раннього періоду – першої третини XIX ст. [7].

На території Російської імперії, потім – СРСР, а відтак і на території УРСР розповсюджена точка зору про необхідність проведення різниці між поняттями "інтелігент" та "інтелектуал". Останній термін характерний для Західної Європи, де під словом "інтелектуал" розуміють не стільки людей, зайнятих розумовою працею, скільки значно більшою мірою – творчих персон, схильних до рефлексії, розмірковування. Це, в першу чергу, – публіцисти, журналісти, письменники, мистецтвознавці. Щодо слова "інтелігенція", то його за давньою традицією прийнято вважати виключно вітчизняним феноменом. Для української історіографії характерним є розуміння інтелігенції як певної сукупності людей, достатньо освічених, які професійно займаються розумовою працею, внутрішньо орієнтованих на дотримання принципів морально-етичного кодексу.

Таким чином, після окреслення загальних особливостей історії формування терміна "інтелігенція" доречним виглядає звернення до тих характеристик, які надавали представникам розумових сил вітчизняні дослідники. Для спрощення показу еволюції образу інтелігенції в роботах істориків залучений у статті доробок слід умовно поділити на дві групи: праці радянських дослідників; роботи сучасних вітчизняних науковців.

Радянська історіографія досліджуваного питання має величезну кількість праць. Всі вони засновані на марксистсько-ленінській методології, спираються на класовий принцип щодо визначення інтелігенції. Проте певні зміни політичної кон'юнктури за радянських часів дозволили прослідкувати еволюцію поглядів на проблему інтелігенції. Термін "інтелігенція" на початку 20-х рр. XX ст., судячи з аналізу

радянської історіографії, дослідники використовували дещо стримано. Відчувався вплив більшовицької формаційно-класової диференціації суспільства, тобто поділу його на соціально-класові групи – робітників, селян, трудову інтелігенцію. Зокрема, Ю.Ларін використав низку визначень соціально-професійного походження інтелігенції: "технічна й адміністративна", "промислова", "технічно-організаційна", "інтелігенція спеціалістів", "низова інтелігенція", "робітничка й селянська інтелігенція", "інтелігентські кадри". А.В.Луначарський розглядав інтелігенцію з соціально-економічної та суто інтелектуальної точок зору, тому що для нього інтелігент – це насамперед людина розумової праці, яка заробляє на життя "нервово-мозковою працею". Він вважав її "економічним прошарком", який "ідеологічно" підтримував або не підтримував "пануючі класи", відтак інтелігенція поставала "політичною", "консервативною", "монархічною", "буржуазною" [8].

Однак, починаючи з 1930-х рр. і до розпаду СРСР, в Україні панував уже вузький соціологічний підхід у трактуванні інтелігенції – тепер вже "нової", "соціалістичної". Група дослідників (Д.Заславський, Е.Коровін, Г.Васецький, Б.Волін, С.Вольфсон, М.Митін, С.Кафтанов, М.Нестеровський [9]) приділяла увагу політико-ідеологічній оцінці ролі і місця інтелігенції в соціалістичному будівництві. Адже ж після встановлення більшовицької влади, за умов викорінення всього старого, одним з головних завдань культурної революції, яка відбулась у другій половині 30-х – на початку 40-х рр. ХХ ст., було формування нового типу радянської інтелігенції, відданої ідеям соціалізму.

Конституція 1936 р. політично і юридично зафіксувала наслідки сталінської модернізації суспільства, відтак інтелігенція виявилася прошарком, а не повноцінною соціально-професійною групою, яка уособлювала інтелектуальну власність: "Інтелігенція – соціальний прошарок, що складається з осіб, які мають освіту і спеціальні знання в галузі науки, техніки, культури і професійно займаються розумовою працею" [10]. Інтелігенція як творець духовного виробництва протиставлялась тоді домінуючому робітничому класу – творцю матеріальних благ – як вторинне первинному.

З початком "відлиги" в історичній науці намітилися певні зрушення. Це вплинуло на появу перших власно історичних робіт, присвячених інтелігенції. Після тривалих дискусій з опонентами С.О.Федюкіну [11] в першій половині 1960-х рр. вдалось спростувати сталінську формулу про "революційність низів" і "контрреволюційність верхів" радянської інтелігенції.

Однією з перших праць українських радянських істориків, автори якої використали визначення інтелігенції, була монографія Ю.О.Курносова і А.Г.Бондара [12]. У ній було виділено основні шляхи форму-

вання радянської інтелігенції: залучення, використання і перевиховання кращої частини старої інтелігенції; підготовка спеціалістів через вищі й середні спеціальні навчальні заклади; висунення передових робітників і селян на керівну господарську, організаторську і культурно-освітню роботу. Причому останній шлях передував утворенню так званої трудової інтелігенції – висуванців. У випадку з ними можна фіксувати відхід від критеріїв освіченості інтелігенції в бік критеріїв значущості в житті суспільства, який стає характерним у першу чергу для партійної інтелігенції.

Значну увагу теоретичному обґрунтуванню процесу формування і розвитку інтелігенції приділила В.І.Астахова [13]. Інтелігенція в її розумінні – це кадри, які влада використовує з метою керування суспільством. Основними функціями інтелігенції дослідниця називає організаторську, ідейно-виховну та культурно-просвітницьку. Проте, незважаючи на це, В.І.Астахова не відносить інтелігенцію до повноцінного прошарку суспільства, а пов'язує з одним із провідних класів радянського суспільства. До того ж інтелігенція, на думку дослідниці, діє виключно під керівництвом партійних та державних структур і позбавлена ролі рушійної сили історичного процесу.

Історіографічний процес 60–80-х рр. вирізнявся поглибленням соціальних пріоритетів, але в контексті наукового обґрунтування формування нової історичної спільності – радянського народу. Українські дослідники продовжували з'ясовувати походження соціалістичної інтелігенції, соціально-філософські особливості її розвитку, але одночасно виявляли науковий інтерес до її професійно-галузевих груп.

Вчені, виконуючи настанови Комуністичної партії і держави, велику увагу приділяли формуванню інженерно-технічних кадрів, роль яких особливо підвищувалася в умовах зростання технічної озброєності всіх галузей народного господарства в третій п'ятирічці (1938–1942 рр.). До найбільш важливих праць слід віднести монографію А.І.Лутченка [14], а загалом цієї теми торкалися десятки дослідників.

Серед різних професійних груп інтелігенції достатньо добре висвітлена діяльність науково-педагогічної інтелігенції. Проте у роботах проблема представлена здебільшого в плані забезпечення системи освіти педагогічними кадрами, відсутній був аналіз соціального складу педагогів, джерел поповнення, еволюції їх світоглядних позицій [15]. Щодо праць, які присвячені медичній інтелігенції, то їх недоліком є неповне висвітлення діяльності медиків у тилу, відсутність аналізу їх психологічного становища, реальних умов праці, надмірна героїзація дій лікарів [16]. Роль мистецької інтелігенції у суспільстві через наявну звуженість наукового інтересу радянських дослідників зводилася до піднесення духовного стану радянської людини [17].

Священнослужителі зі зрозумілих ідеологічних мотивів не виділялися як окрема категорія інтелігенції. А ті праці, які висвітлювали їх діяльність, були спрямовані на засудження, обвинувачення їх як представників "буржуазно-націоналістичної ідеології" [18].

У 1985–1990 рр. з проголошенням "гласності", "перебудови" та "переходу до загальнолюдських цінностей" почали інтенсивно заповнюватися "білі плями" історії, стимулювався науковий пошук, що призвело до появи неординарних наукових розвідок. Так, у 1986 р. вийшла ґрунтова монографія "Социальное развитие советской интеллигенции" [19], у якій надається повна характеристика історії формування, складу та місця в соціальній структурі радянського суспільства таких соціально-професійних категорій інтелігенції: інженерно-технічної, науково-технічної, медичної, педагогічної, управлінської, художньої та творчої, культурно-просвітницької, військової. Однак методологічні підходи, на яких ґрунтувалася робота, залишалися радянськими.

Після проголошення незалежності України у вітчизняній історіографії поступово відбувається подолання однобічності й упередженості в дослідженні сфер життя українського народу 20–40-х рр. ХХ ст. Уже з нових концептуальних засад тлумачиться сам термін "інтелігенція". За "Енциклопедією історії України" він має два значення: 1) верства людей, представники якої професійно займаються розумовою, передусім творчою працею, розвитком та поширенням культури; 2) представники духовного проводу народу, яким надається провідна роль у націєтворчому процесі [20].

Найбільш повно інтелігенцію досліджуваного періоду висвітлює колективна праця "Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)" [21], у якій діяльність представників розумової праці розглядається з точки зору розуміння інтелігенції як повноцінного суб'єкта історичного процесу, а не об'єкта, що повинен забезпечувати інтереси інших класів суспільства.

Підтверджує таку позицію і Г.В.Касьянов [22], який своє дослідження присвятив інтелігенції 1920–1930-х рр. Інтелігенція визначається істориком як специфічна соціально-професійна група, що має свої соціальні, соціально-психологічні, соціокультурні, етичні та інші особливості. Дослідник виділяє основні соціальні верстви, за рахунок яких формувалася нова інтелігенція, приділяє увагу питанням репресій серед старої інтелігенції.

Становищу української інтелігенції в умовах функціонування сталінської адміністративно-командної системи присвячена колективна праця В.Даниленка, Г.Касьянова, С.Кульчицького [23]. У розділі "Ідеологічні прояви сталінізму" автори розкривають боротьбу сталінського керівництва, партійних органів та організацій з "контрреволюційною націоналістичною ідеологією" наукової інтелігенції, аналізують

спроби владних структур підвести ідеологічні підвалини під проведення політики масових репресій проти інтелігенції.

На особливу увагу заслуговує доробок Ю.Шаповала [24], який відтворив замовчувану раніше історію гучних політичних процесів, маловідомих сфабрикованих справ. Спираючись на архівні матеріали, розкрив суперечливу тоталітарну епоху через конкретні долі відомих діячів тієї доби. Дослідник докладно розглянув участь та роль українських учених у протидії тоталітарному режимові, на прикладах їхнього життя та діяльності показав вплив політичних репресій на свідомість інтелігенції, її громадянську позицію.

Окреме місце вітчизняні дослідники відвели висвітленню представників розумової праці в західноукраїнських областях. Їх діяльність в 1920–1940-х рр. знайшла відображення в монографії О.Рубльова та Ю.Черченка [25]. Вчені аналізують політичні репресії проти науковців вихідців із Західної України, акцентуючи увагу на ідеологічних чинниках їх проведення. Дослідженню інтелігенції цього регіону після приєднання до СРСР присвячена узагальнююча праця Інституту історії України НАН України [26], у якій широкому загалу були представлені раніше замовчувані факти репресій проти інтелігенції.

Діяльність представників розумової праці в роки Великої Вітчизняної війни як особливої за своїм соціальним значенням категорії населення розглядалася пострадянськими дослідниками як чинник тих чи інших подій. Вітчизняні історики виділили три сили, які робили ставку на інтелігенцію, – це радянська влада, окупаційний режим, націоналістичний рух.

Стосунки української інтелігенції з окупаційною владою висвітлила сучасна дослідниця В.О.Шайкан [27]. Автор зазначає, що значна частина наукової, творчої інтелігенції ще до початку війни не сприймала ідеї більшовизму і радянської влади, що зумовило для неї шлях пристосуванства. Цей вибір став для когось в умовах окупації виходом зі складного матеріального становища. З іншого боку, в окупаційний період, коли на першому плані постала проблема виживання, інтелігенція не залишала і сподівань реалізувати свій творчий потенціал.

З нових позицій пострадянські історики дослідили діяльність різних категорій інтелігенції. О.Ю.Латиш [28] показала вже не тільки кількісні, а й якісні показники становища галузі охорони здоров'я у воєнні часи, уникнула перебільшеної героїзації медиків, приділивши увагу ґрунтовному неупередженому висвітленню складних умов їх роботи. Комплексно висвітлив роль творчої інтелігенції в 1941–1945 рр. В.М.Гайдабура [29].

Порівнюючи два історіографічні підходи до вивчення інтелігенції 1920–40-х рр., слід сказати про те, що дослідники наповнювали поняття "інтелігенція" різним значенням. Змістове визначення в різні

періоди залежало від певних домінуючих асоціацій образу інтелігенції в суспільстві, на які впливали характер владних відносин, особливості суспільно-політичного розвитку та роль інтелігенції в суспільстві.

Радянськими дослідниками інтелігенцією називався соціальний стан суспільства, який професійно займається розумовою працею. У суспільстві інтелігенції відводилася роль міжкласового прошарку, який повинен був розвивати дружні стосунки з робітничим класом (як домінуючим) та колгоспним селянством. Також одним з напрямків діяльності для інтелігенції радянські дослідники визначали згуртування її навколо Комуністичної партії.

Пострадянські дослідники приділяли головну увагу питанням соціальних проблем та національного складу інтелігенції. До того ж вони вимушені були перевірити кількісні показники, що містилися в доробку попередників. Представники розумової праці відтепер сприймаються науковцями як самодостатній суб'єкт історичного процесу, а не об'єкт партійного впливу. Дослідники розширили ряд категорій інтелігенції, додавши священнослужителів та партійні кадри. Отже, після здобуття Україною незалежності можна вести мову про вироблення нового історіографічного напрямку дослідження історії інтелігенції. І, незважаючи на те, що він видається нам поки недостатньо несформованим, основний контекст еволюції образу інтелігенції простежується досить чітко, з урахуванням певних суспільно-політичних умов.

Література

1. Интеллигенция Советской Украины (некоторые вопросы историографии и методология исследования). – К. : Наукова думка, 1988. – 192 с.
2. Бачинський Д. В. Інтелігенція Української СРР в українізаційних процесах 20-х – початку 30-х років ХХ ст. : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук / Бачинський Д. В. – Чернівці, 2004. – 20 с.
3. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. ХХ ст.: еволюція соціально-історичного типу : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра істор. наук / Кузьменко М. М. – Харків, 2005. – 25 с.
4. Ругаль Л. П. Діяльність мистецької інтелігенції Української РСР у 1943–1945 рр. : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук / Ругаль Л. П. – К., 2009. – 19 с.
5. Бриль Л. М. Технічна інтелігенція України в роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр. : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук / Бриль Л. М. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 20 с.
6. Шановська О. А. Словникові дефініції терміну "інтелігенція": ретроспективний аналіз / О. А. Шановська // Інтелігенція і влада. – 2009. – Вип. 16. – С. 257.
7. Там само. – С. 258.

8. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. XX ст.: еволюція соціально-історичного типу : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра іст. наук / Кузьменко М. М. – Харків, 2005. – С. 9.

9. Там само. – С. 10.

10. Шановська О. А. Словникові дефініції терміну "інтелігенція": ретроспективний аналіз / О. А. Шановська // Інтелігенція і влада. – 2009. – Вип. 16. – С. 260.

11. Федюкин С. А. Советская власть и буржуазные специалисты / С. А. Федюкин. – М. : Мысль, 1965. – 255 с.

12. Курносов Ю. О. У навчанні та праці : підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР / Ю. О. Курносів, А. Г. Бондар. – К. : Наукова думка, 1964. – 343 с.

13. Астахова В. И. Советская интеллигенция и ее роль в общественном прогрессе / В. И. Астахова. – Харьков : Вища школа, 1976. – 156 с.

14. Лутченко А. И. Создание инженерно-технических кадров в годы построения социализма в СССР (1926–1958) / А. И. Лутченко. – Минск : Высшая школа, 1973. – 238 с.

15. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965) / М. С. Гриценко. – К. : Рад. школа, 1966. – 260 с. ; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917–1967. – К. : Радянська школа, 1967. – 483 с.

16. Кузьмин М. К. Мужество, отвага и героизм медицинских работников в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / М. К. Кузьмин. – М. : Медицина, 1965. – 60 с. ; Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР. – К. : Держмедвидав, 1958. – 726 с.

17. Суздаев П. К. Советское искусство периода Великой Отечественной войны / П. К. Суздаев. – М. : Сов. художник, 1965. – 468 с. ; Максакова Л. В. В рядах воюющего народа / Л. В. Максакова. – М. : Мысль, 1965. – 310 с.

18. Бачинський В. М. Прислужники націоналістичного охвістя (Релігія – служниця ворогів українського народу) / В. М. Бачинський. – К. : Тов-во "Знання" УРСР, 1963. – 29 с. ; Дмитрук К. Свастика на сутанах (Про реакційну діяльність уніатської та української автокефальної православної церкви) / К. Дмитрук. – К. : Політвидав України, 1973. – 52 с.

19. Социальное развитие советской интеллигенции. – М. : Наука, 1986. – 335 с.

20. Енциклопедія історії України : в 5 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2005.

Т. 3. – 2005. – С. 507–515.

21. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): у 3 кн. – К. : Ін-т Історії України НАН України, 1994.

Кн. III. – 1994. – 153 с.

22. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920–30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г. Касьянов. – К. : Глобус, Вік ; Едмонтон, 1992. – 176 с.

23. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К. : Либідь, 1991. – 342 с.

24. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К. : Наукова думка, 1993. – 351 с.;

25. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20–50-ті роки ХХ ст. / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К. : Наукова думка, 1994. – 350 с.

26. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. : історичні нариси. – К. : Наукова думка, 2002. – 952 с.

27. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату "Україна" і військової зони в роки Другої світової війни : монографія / В. О. Шайкан. – Кривий Ріг : Мінерал, 2005. – 451 с.

28. Латиш О. Ю. Розвиток охорони здоров'я в Україні періоду Великої Вітчизняної війни : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук / Латиш О. Ю. – Донецьк, 2004. – 19 с.

29. Гайдабура В. М. Театр між Гітлером і Сталінім: Україна 1941–1944: долі митців / В. М. Гайдабура. – К. : Факт, 2004. – 317 с.

УДК 94:341.43(477.81/82)(430)"1941/1943"

К.П.Абрамчук

Особливості проведення вербувальних акцій переміщення населення Волині на примусові роботи до Третього рейху (1941–1943 рр.)

У роботі досліджується діяльність німецької системи набору робочої сили до Рейху. Основна увага акцентована на особливостях проведення вербувальних акцій на території Волинської області. Хронологічні межі вивчення 1941–1943 рр.

Ключові слова: вербування, депортація, примусові робітники, примусова праця.

В работе исследуется деятельность германской системы набора рабочих сил в Рейх. Основное внимание акцентировано на особенностях проведения акций вербования на территории Волынской области. Хронологические границы изучения 1941–1943 гг.

Ключевые слова: вербования, депортация, принудительные рабочие, принудительная работа.

In there papers we study the system of German operations as to the recruitment to Germany. The main attention is paid to the peculiarities of

recruiting actions on the territory of Volyn region. Chronological boundaries are within 1941–1943.

Key words: recruitment, deportation, forced labour, forced laboures.

На сьогодні тема оstarбайтерів, як на регіональному, так і на загальнодержавному рівні, вимагає ґрунтовного вивчення та розкриття історичної долі примусових робітників. Доступність важливих архівних джерел, ідеологічна відкритість, наявність окремих наукових праць та робіт сприяють вивченню особливостей проведення вербувальних акцій набору робочої сили в Україні, в даному разі з території Волинської області.

Головне завдання нападу нацистської Німеччини на СРСР передбачало знищення Радянського Союзу як держави, ліквідація суспільно-політичного устрою, масове пограбування завойованих територій. Залучення цивільного трудового населення із окупованих територій для робіт у Рейху не передбачалось. Однак уже на перших етапах війни, опинившись у скрутному соціально-економічному становищі, гітлерівський уряд опинився перед вибором: "залатати діри промисловості" німецькими жінками та дітьми чи розпочати масове залучення населення з окупованих регіонів [1]. Хід було зроблено на другий варіант, а це були тисячі дармової робочої сили.

Примусову працю в Україні було запроваджено вже в серпні 1941 р. ("трудоий обов'язок" для неєвреїв 18–45 років). В Рейхскомісаріаті "Україна" затвердження плану про "запровадження трудового обов'язку" відбулось у грудні 1941 р. [2]. Через масове винищення та вивезення трудового населення німецький уряд прагнув послабити не лише ворога економічно, а в першу чергу – військово.

Для здійснення вербувальних акцій вивезення цивільного населення з окупованих територій на роботи до Німеччини була створена розгалужена система в середині державного апарату Третього Рейху. Створення цієї системи не було одномоментним актом і тому забирало певний час, протягом якого відроблялись і підбирались відповідні методи та заходи, створювались певні інституції, розроблялись законодавчі акти. До системи входили: корпус наказів, рішень і директив німецького уряду та військового командування, відповідні адміністративні органи, біржі праці, інститут старост у селах для сільського населення, переходові табори (допорогові комітети або Український допомоговий комітет) на території окупованих українських земель та Третього Рейху, система транспортування [3].

Ще до офіційного впровадження поняття "примусової праці" на окупованих територіях проводились пропагандистські акції для еміґрації. Територія Волинської області була однією з перших, яка відчула

вплив німецьких агітацій на добровільний виїзд. Про це свідчить декілька фактів. В першу чергу, це були втікачі, які спочатку перебиралися до генерал-губернаторства, а згодом – до нацистської Німеччини. По-друге, на території Волині проживала велика кількість населення інших національностей, переважно поляків. А тому, коли було прийнято рішення про залучення польського населення до робіт в Німеччині, незначна кількість волинян приєднувалась і виїжджала у числі іноземців [4]. Крім того, агітаційні акції проводились і серед тих, хто не був серед вищезгадуваних. "Велика мандрівка народів" 1939 – початку 1941 р. призвела до того, що близько 5 тисяч волинян потрапили до Німеччини [5].

У червні 1941 року в м.Луцьку була організована Луцька міська управа, що підзвітувалась окупаційному адміністративному апарату Рейхскомісаріату в Рівному. Крім того, архівні матеріали стверджують, що міська управа з самого початку свого заснування ставала головною зброєю в руках німецьких окупантів для втілення окупаційного режиму. За своїм структурним планом управа складалась із 9 відділів (рефератів). Управління зосереджувалось у руках бургомістра [6]. Серед тих рефератів, які відповідали за організацію та втілення депортації населення, були:

- загальний відділ складав персональну та статистичну роботу; контроль за роботою бірж праці;
- адміністративний: контроль над роботою районних та сільських рад, територіальними біржами праці. В архіві збережено ряд документів, які містять постанови бургомістра про штрафування громадян за неявку на біржі і на реєстрацію; реєстраційні акти та списки, звіти районів про збір та відправку населення тощо [7];
- підрозділ суспільної допомоги був у тісному співробітництві з Українським комітетом допомоги. Спільно з цим комітетом надавав допомогу сім'ям осіб, добровільно виїхавши на роботу до Німеччини. Задіяний даний підрозділ був не довго. Після того як А.Гітлером у 1943 р. було видано наказ про перехід від добровільного характеру вербування до примусового, жодних грошових, продуктових допомог не видавали [8].

Початок радянсько-німецької війни вніс певні корективи в добровільний характер депортації. Статистичний та реєстраційний підрозділи міської управи, подаючи щотижневу звітність, відмічали той факт, що бажаних постійно меншає, особливо чоловіків, через те що проводяться постійні військові набори. Серед сільського населення бажання виїхати на заробітки, інколи всією сім'єю, було значно вищим, ніж серед міського. Про це свідчать статистичні звіти, адресовані біржами праці окружному комісару [9]. Причини, які підштовху-

вали до цього, полягали в тому, що населення шукало порятунку, не бажало жити далі за радянським зразком.

Вивчаючи справи фондів Державного архіву Волинської області (далі – ДАВО), було виявлено списки міського населення, яке виїхало в 1941 р. Було відмічено, що серед тих волинян, поляків і євреїв, які їхали добровільно, були і ті, які належали до втікачів або отримали покарання "направление на принудительные работы" [10].

Особлива увага на цьому етапі покладалася на агітаційну пропаганду та соціальний вплив. У іншому разі було прийнято рішення організувати виплату допомоги родичам тих осіб, які добровільно виїхали до Німеччини. Реакція населення була високою. До справи були залучені фінансовий відділ та відділ соціальної опіки. Через брак грошей та черги на отримання допомоги було внесено певні корективи. Залежно від того, куди саме – у Німеччину або інші регіони потрапляв робітник, змінювалась сума виплати або матеріальна допомога. Отримати допомогу мали право найближчі родичі за наявності документа [11].

Пропагандистський апарат був дещо більш розгалуженим. Чи не головне місце відводилось пресі, листівками, публічним зверненням, відео- та кінодемонстраціям [12]. Ось який зміст передає одна зі статей періодичної газети "Дойче Україне-Цейтунг":

"Чоловіки та жінки!!!

Тяжким і безрадісним було ваше життя під пануванням царів, поміщиків та комуністів, але ще тяжчим і сумнішим зробилося воно за часів більшовицького територіального режиму. Обіцяли вам усе. А як насправді вам жилося?!...

Ніде і ніколи у світі не було такого, щоб жінки мусили виконувати примусові роботи... Чи могли Ви з свого тяжко запрацьованого малого заробітку задовільнити ваші скромні особисті бажання та так утримувати себе та своїх дітей, як би вам цього хотілося?!.. Для ваших кровожадних володарів Ви були тільки знаряддям для праці, й вони використовували вас до останку...

Ваші більшовицькі сатрапи дуже добре знали, що всі ідеали, які вони звели до порожніх фраз, у Німеччині А.Гітлер перевів у життя. Більшовицькі посіпаки дуже добре знали, що німецька жінка, як і чоловік, може вибрати собі такий фах, який сама хоче... Вони добре знали, що в Німеччині сім'ї живуть у великих здорових помешканнях, добре харчуються, добре одягаються і мають найкращу лікарську опіку та що вони взагалі мають справді вільне, радісне, гарне і щасливе життя...

Тепер треба перебороти наслідки цих страшних знищень. Досягти цього можна тільки спільними зусиллями. ВІРТЕ ВИЗВОЛИТЕЛІВІ АДЛЬФОВІ ГІТЛЕРУ І СЛУХАЙТЕ ЙОГО НАКАЗІВ!

Німці не орудують порожніми словами, як це роблять більшовики. Вони працюють. І вони ждуть від вас також, що ви самі задумаетесь і подбаєте про ваше майбутнє... Беріться до праці. І Вас чекають: права, людяне відношення, воля, мир і щастя" [13].

Зміст і оформлення плакатів і листівок засвідчували високий рівень німецької пропаганди, що в свою чергу сприяло масовому виїзду на роботи до Рейху на початкових порах окупації.

Окреме місце відводилось відгукам самих оstarбайтерів, через листи, власні виступи або гарно оформлені фотографії. У справі добровільного набору робітників велике пропагандистське значення мало проведення зборів, народних зібрань. Інколи демонструвались відео з промовами вищих урядовців [14].

Окрім перелічених заходів у справі організації добровільного виїзду на роботи до Німеччини, певний вплив також мали реклами-оголошення різних німецьких фірм у пошуках робітників з окупаційних територій [15].

Однак свого часу вся ця агітаційно-пропагандистська програма себе вичерпала. Німецький уряд змушений був повністю переключатись на організацію вербувального апарату примусового вивезення до Німеччини.

У 1942 р. характер вербувальних акцій помітно змінився, поступово набуваючи примусового характеру. Після запровадження у березні 1942 р. посади Головного уповноваженого з використання робочої сили і призначенням на неї Фріца Заукеля масштаби роботи вербувальних комісій та бірж праці значно збільшилися [16]. Потік добровольців поступово вичерпував себе. Необхідно було виконати поставлене розпорядження Ф.Заукеля (березень 1942 р.), суть якого полягала в тому, щоб завдяки збільшенню складу та посиленню виконавчого вербувального апарату на місцях забезпечити максимальний виїзд трудового населення у короткі строки. До складу системи було включено військовий арсенал з числа СС/СД для максимального контролю [17].

На місцях, зокрема у Волинській області, основна робота на підбір (пізніше масовий збір) населення покладалися на місцеві органи управління. У черговому розпорядженні рейхскомісара від 5.04.1942 р. головам міських та районних управ говорилось про те, що "... необхідно максимально організувати виїзд робітників на різногалузеві роботи до Німеччини..." [18]. Весняно-літня кампанія передбачала депортацію 70 тисяч волинян [19]. Вербувальні комісії, біржі

праці, сільські та районні ради отримували кількісні списки тих, кого спіткала доля опинитися в Рейху. Кожен отримував повістку про необхідність з'явитися відповідного числа; бути зібраними; мати харчового прожитку на 3 дні [20]. Оскільки більшість набраних робітників цього періоду направлялись на промислові підприємства (заводи, фабрики), будівництво та ремонти доріг, мостів, залізниць, сільське господарство, то основний кількісний склад мали налічувати чоловіки, фізично здорові, 18–45 років (згодом 15–50) [21].

Чисельний набір жінок розпочався лише з середини 1942 р. Причиною стало декілька фактів: було видано розпорядження про набір окремої групи робітників – домашньої прислуги, яку мали скласти молоді здорові, приємні на вроду жінки віком 15–35 років (їх відбір з посиленням медичним оглядом проводився окремо; відправка окремими ешалонами) [22]. На перших порах набору біржам дозволялося проводити заміну осіб, які значилися на відправку, найближчими родичами. Крім того, опинившись перед труднощами набору необхідного числа оstarбайтерів серед чоловіків, біржі праці почали масово набирати як чоловіків, так і жінок, аби виконати поставлену норму.

Вивчаючи списки вивезених на примусові роботи по районних та міських біржах праці, можна констатувати той факт, що весняно-літня вербувальна кампанія була досить успішною. Порівнюючи ситуацію міста і села, різниця у кількості запланованих та кількості вивезених все-таки помітна. Для прикладу за зреферованим списком вербування робочої сили до Німеччини по Рожищенському району (на транспортування 24 квітня 1942 р.), то ось які цифри містив звіт: було передбачено вербунком – 3746 чол.; було відправлено до комісії вербунку – 1837; було прийнято комісією та відправлено – 1539 осіб (з них виїхало примусово – 1415 чол., добровільно – 124 чол.) [23]. Для порівняння статистика по м.Луцьку (на транспортування 24.04.1942 р.): було передбачено вербунком – 984 чол.; було відправлено до комісії – 896 осіб; було прийнято та відправлено (відмітка "не з'явився(-лась)") – 264 чол. [24]. Майже всі списки по районах не подають окремо кількість чоловіків та жінок. Трапляються відмітки такого змісту "По транспорту списки вербункові (вербованих) не складались, а охоплено огульно віком від 15 до 45 років" [25].

Перші транспортуючі ешелони з сотнями волинян зі станції Рожище (через станцію Ковель) були відправлені 24 квітня та 14 травня 1942 р. [26].

Помітно зменшилась кількість виплати родичам оstarбайтерів грошових та матеріальних допомог. Причиною стало те, що основою для виплати допомоги був добровільний виїзд. Крім того, для тих, хто

все таки зазначався у списках отримувачів, були висунені певні вимоги. В серпні 1942 р. окружним комісаром до районних та сільських управ було направлено розпорядження німецького уряду про внесення змін до попереднього наказу А.Гітлера "Про виплату допомоги родичам осіб, які добровільно виїхали на роботи до Німеччини" (точної дати прийняття документа не встановлено) [27]. Суть внесених змін:

- за поданням у відділ управи родичів, які вимагають виплати на утримання;

- "... оскільки в родині взято було на роботу кілька осіб, забезпечення належить виплачувати тільки за одну особу";

- виплату не отримують родичі осіб, які повернулися з Німеччини або зникли і не числяться в жодному обліку.

- якщо до Німеччини виїхала вся сім'я [28].

Стосовно виплати грошей чи надання допомоги іншими засобами, то Фінансовий відділ Луцької міської управи для кращої і швидкої роботи розподілив усіх родичів на дві окремі групи:

- група "А" – родичі робітників транспортних полків "Штральо" та інших регіонів.

- група "Б" – родичі осіб, які виїхали на роботи до Німеччини.

Перша група отримувала допомогу продуктами харчування, дровами, одягом. Інколи робітникам дозволялось пересилати певну допомогу своїм родинам. Інша група – залежно від того, де працював робітник, його родичі отримували грошову допомогу від 130 до 300 крб [29].

Наприкінці 1942 – на початок 1943 рр. ситуація із виконанням поставленого плану різко почала занепадати. Після проведеного в жовтні – листопаді 1942 р. перепису населення з території області вдалося запроторити на каторгу ще сотні волинян, переважно молодь. Якщо попервах вербування робочої сили окупаційні власті проводили з дотриманням хоч деяких юридичних умов, то, починаючи з січня 1943 р., формальності жодного значення не мали. Окупанти вже не обмежувалися вербуванням за допомогою повісток. Вони перейшли до поставок невольників за "розкладками" на міста і села. За планом Заукеля з березня до червня 1943 р. планувалось депортувати з Рейхскомісаріату "Україна" 6 тисяч чоловік щодня. Безчинства людоловів досягли апогею [30].

З Луцької округи було заплановано вивезти в Рейх близько 5,5 тисяч волинян. Вивезено 4300 чоловік. З них чоловіків – 2931 особа, жінок – 1369 осіб [31].

На засіданні окружних комісарів Волині й Поділля в Луцьку 29–30 травня 1943 р. спеціальний повірений Шрейбер, керівник головного відділу робочої сили Рейхскомісаріату, так і заявив, що треба вивозити будь-якими методами примусу. "Поставка" людей мусить бути

виконана. І окружні комісари мають повну свободу дій при вербуванні. Генералом Шоне було відмічено: "Набір зараз проводиться таким чином: оточують села вночі, щоб не викликати втечі всіх жителів... Облава проводиться раптово". До кінця 1943 р. волиняни, як і все населення України, втікало, переховувалось від жорстокого терору з боку нацистів [32].

Таким чином, організація та проведення вербувальних акцій з вивезення трудового населення з Волині, як і з усієї України, було одним із масових заходів окупаційної влади. Це була детально спланована робота окупаційного уряду протягом майже усієї Другої світової війни. Для виконання поставлених завдань була створена потужна розгалужена адміністративна система, яка включала в себе всі структури окупаційної адміністрації. Вдосконалення роботи системи було зумовлене досить швидкою зміною добровільного характеру виїзду громадян на роботи на примусовий. За гендерним аспектом основний акцент робився на кількісне залучення до робіт у Німеччині чоловіків. Перевага чоловіків-остарбайтерів над жінками відмічена за окремими зреферованими списками, які подавались біржами як звіти. Загалом з території Волинської області на примусові роботи до Німеччини потрапило більше 40 тисяч волинян. Чи не кожна родина відчула на собі біль розлуки з рідними.

Література

1. Волинь у Другій світовій війні : збірник наукових та публіцистичних статей / гол. ред. М. М. Кучерепа. – [2-ге вид.]. – Луцьк : Видавництво обласної друкарні, 2005. – С. 108.

2. Айкель М. "Через брак людей..." Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. / М. Айкель // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 140.

3. Лапан Т. Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту в неволі (1939–1945) : дис. канд. іст. наук / Т. Д. Лапан. – Львів, 2005. – С. 68.

4. "Прошу вас мене не забувати": усні історії українських остарбайтерів / гол. ред. Г. Грінченко ; уряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. – Х. : Право, 2009. – С. 12–13.

5. Остарбайтери: спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини / О. Г. Царик (упоряд.). – Рівне : Азалія, 1996. – С. 8.

6. Державний архів Волинської області (далі ДАВО), ф. Р-1, оп. 1. арк. 3.

7. ДАВО, ф. Р-1, оп. 1, арк. 4–5.

8. ДАВО, ф. Р-1, оп. 1, арк. 6.

9. ДАВО, ф. Р-1, оп. 2, спр. 25, арк. 25.
10. ДАВО, ф. Р-1, оп. 2, спр. 114, арк. 12.
11. ДАВО, ф. Р-1, оп. 2, спр. 146, арк. 4.
12. Волинь у Другій світовій війні... – С. 115.
13. ДАВО, ф. Р – 69, оп. 1, спр. 320, арк. 9.
14. Гальчак С. Д. "Східні робітники" з Поділля у Третньому Рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С. Д. Гальчак. – Вінниця : Книга-Вега ВАТ "Віноблдрукарня", 2003. – С. 58.
15. Волинь у Другій світовій війні... – С. 113.
16. Айкель М. Назв. праця / М. Айкель. – С. 140.
17. Айкель М. Назв. праця / М. Айкель. – С. 144.
18. ДАВО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 154, арк. 14.
19. Остарбайтери: Спогади жителів Рівненщини... – С. 10.
20. Гальчак С. Д. Названа праця / С. Д. Гальчак. – С. 78.
21. Волинь у Другій світовій війні... – С. 114.
22. Гальчак С. Д. Названа праця. – С. 165.
23. ДАВО, ф. Р-1, оп. 2, спр. 154, арк. 2.
24. ДАВО, ф. Р-1, оп. 2, спр. 146, арк. 5.
25. ДАВО, ф. Р-1, оп. 2, спр. 154, арк. 6.
26. ДАВО, ф. Р-1, оп. 2, спр. 154, арк. 2.
27. ДАВО, ф. Р-1, оп. 2, спр. 146, арк. 95.
28. ДАВО, ф. Р-1, оп. 2, спр. 146, арк. 15, 44.
29. ДАВО, ф. Р-1, оп. 2, спр. 146, арк. 2.
30. Волинь у Другій світовій війні... – С. 116–117.
31. ДАВО, ф. Р-1, оп. 2, спр. 154, арк. 18.
32. Волинь у Другій світовій війні... – С. 117.

УДК 94(477.6):331.108:305"1943/1945"

I.M.Єсіп

Кадрова політика радянської влади з відродження вугільних шахт Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни (1943–1945 рр.): гендерний аспект

У статті розглядаються питання кадрової політики радянської влади з відродження однієї з головних галузей важкої промисловості Донецького регіону в роки Великої Вітчизняної війни, дається аналіз гендерної політики радянської влади щодо жінок напередодні та в роки війни, розкриваються причини та негативні наслідки залучення жінок у вугільну промисловість в роки війни.

Ключові слова: кадрова політика радянської влади, відродження вугільних шахт, гендерна рівність, жінки.

В статье рассматриваются вопросы кадровой политики советской власти по восстановлению одной из главных отраслей тяжелой промышленности Донецкого региона в годы Великой Отечественной войны, дается анализ гендерной политики советской власти относительно женщин накануне и в годы войны, раскрываются причины и негативные последствия привлечения женщин на работу в угольную промышленность в годы войны.

Ключевые слова: кадровая политика советской власти, возрождение угольных шахт, гендерное равенство, женщина.

The author examines the questions of personnel policy of soviet authorities on rebuilding of the coal industry of the Donetsk region during the Great Patriotic war. The author conducts the analysis of the gender policy of soviet authorities to the women before and during the war, determines cause and negative consequences of bringing in women to work in coal industry during the Great Patriotic war.

Key words: personnel policy of soviet authorities, rebuilding of the coal mines, gender equality, woman.

В історії українського народу події Другої світової і Великої Вітчизняної воєн займають особливе місце. За своєю глибиною, трагізму і героїзму вони помітно виділяються серед інших і мають епохальне значення. Певною мірою це обумовлено і тим, що досі живі учасники війни, носії історичної пам'яті про неї – ті, хто воював зі зброєю в руках, вчився, працював, відновлював країну. Пам'ять про війну – духовно-історичне надбання народу, яке закладає основи його самодостатності і самобутності і органічно інтегрує його в загальноцивілізаційний потік, підносить до рівня інших народів, що активно творили історію.

В той же час війна – об'єкт історичної науки, що охоплює цілий комплекс військово-політичних, дипломатичних, економічних, соціальних, культурно-освітніх, національних, релігійних, етично-психологічних проблем. Враховуючи дихотомічний характер феномена війни, вона завжди привертала підвищену увагу не лише учених, але і публіцистів, письменників, кінематографістів, художників. З одного боку, це сприяло патріотичному вихованню, популяризації історичних знань, з іншого – створювало основу для надмірної ідеологізації, затвердження суб'єктивних оцінок, міфологізації окремих явищ.

Однією з особливостей Другої світової війни була небачена залученість в озброєний конфлікт цивільного населення, у тому числі жінок. Безперечним лідером за масштабами жіночої участі у війні став Радянський Союз. Жінки замінили чоловіків, які пішли на фронт, на виробництві і склали переважну більшість медичного персоналу

військових шпиталів. Вони виконували допоміжні роботи в армії, входили до складу партизанських загонів і, нарешті, воювали нарівні з чоловіками на передовій.

Феномен участі жінки у війні складний через особливості жіночої психології, а значить, і сприйняття нею фронтової дійсності. "Женская память охватывает тот материк человеческих чувств на войне, который обычно ускользает от мужского внимания, – підкреслює автор книги "У войны – не женское лицо..." Світлана Алексієвич. – Если мужчину война захватывала, как действие, то женщина чувствовала и переносила её иначе в силу своей женской психологии: бомбёжка, смерть, страдание – для неё ещё не вся война. Женщина сильнее ощущала, опять-таки в силу своих психологических и физиологических особенностей, перегрузки войны – физические и моральные, она труднее переносила "мужской" быт войны" [1]. По суті, те, що довелося побачити, пережити і зробити на війні жінці, було жахливим протиріччям її жіночої статі.

Гендерні аспекти історії воєн останнім часом почали все частіше привертати увагу дослідників. Проблема жіночої участі у Великій Вітчизняній війні перестала бути лише часткою перформативної акції – спроби зробити "невидимих солдатів" світової війни видимими. У сучасних дослідженнях жіночої участі у війні акцент поступово зміщується на історію жіночого досвіду війни, вивчення жіночих моделей пам'яті про війну і державної політики щодо жіночого військового минулого, проблеми конструкції і деконструкції жіночих військових образів, аналіз особливостей жіночої військової психології і жіночої поведінки [2].

Вивчення теми участі жінок у Великій Вітчизняній війні за допомогою методик гендерних досліджень неминуче фокусує увагу на проблемі "сумісності" жінки і війни. Радянська історіографія довгий час виходила з традиціоналістських уявлень про взаємини статей, характерних для пізнього сталінізму і післясталінського СРСР. Жінка вважалася непристосованою до війни насамперед через свої психобіологічні особливості – слабкість, менша стійкість до стресів, материнство. Все це знайшло віддзеркалення у роботах С.Алексієвич, В.С.Мурманцевої, В.Я.Галаган, О.С.Сенявської та інших [3].

Сьогодні ряд дослідників намагається зруйнувати історіографічний шаблон, що склався. Деякі з них показують Велику Вітчизняну війну в тривалій історичній ретроспективі, впродовж якої жінки так чи інакше брали участь у захисті держави, формуючи власні зразки поведінки на випадок озброєного конфлікту [4]. В той же час історія участі жінок у Великій Вітчизняній війні поки залишається ненапи-

саною, незважаючи на зростання інтересу дослідників до цієї теми останніми роками.

"Війна – справа чоловіча". Проте в ХХ ст. участь жінок у війні, причому не лише як медичний персонал, але й зі зброєю в руках, стає реальністю. Особливо масовим це явище стало в період Другої світової і Великої Вітчизняної воєн. Радянський досвід використання жінок у бойових операціях на фронті, в тилу біля мартенівських печей і у вугільних шахтах найнаочніше демонстрував неспроможність уявлень про війну як "чоловічу роботу", які склалися у військовій історії під впливом радянської концепції гендерної рівності.

Після революції політика радянської держави у жіночому питанні була спрямована на залучення жінок до суспільного виробництва, сприяла швидкому розвитку емансипації зі всіма її наслідками. В результаті участь жінок у найбільш важкій фізичній праці, залучення їх до традиційно "чоловічих" професій, до занять військово-прикладними видами спорту підносилося громадській думці як найбільше досягнення соціалізму, прояв справжньої "рівноправності чоловіка та жінки" і звільнення жінки від "домашнього рабства". Ідеї емансипації були найбільш популярні в молодіжному середовищі, а масові комсомольські заклики, набори і мобілізації під гаслами "Дівчата – на трактор!", "Дівчата – в авіацію!", "Дівчата – на комсомольське будівництво!" тощо були своєрідною психологічною підготовкою до масової участі радянських жінок у майбутній війні, яка увійшла до історії як Велика Вітчизняна. З її початком сотні тисяч жінок спрямували до лав армії, не бажаючи відставати від чоловіків, відчуваючи, що здатні нарівні з ними зносити весь тягар військової служби, а головне – затверджуючи за собою рівні з ними права на захист Вітчизни.

Тому, розглядаючи питання про залучення жінок до процесу відновлення народного господарства в роки Великої Вітчизняної війни, не слід забувати про одну дуже важливу проблему. Чи завжди було виправданим залучення жінок до важкої фізичної праці? І чи не стало в післявоєнний час нормою те, що було викликане потребою і життєвою необхідністю в суворі роки війни, коли жінка спускалася в забій, стояла біля мартенівських і доменних печей, працювала на ремонті та будівництві залізничних колій?

Проблема робочої сили в роки Великої Вітчизняної війни до сьогодні залишається дискусійною. Ряд авторів трактує її у дусі традиційної для консервативної історіографії тези про "російську чисельну перевагу": "СРСР не відчував нестачі в робочій силі" [5]. Але насправді ця проблема була надзвичайно гострою. Інша річ, що її вдалося вирішити і СРСР переміг. Нездатність же Німеччини вирішити аналогічну проблему поряд з іншими чинниками призвела до її поразки [6].

Мобілізація населення проводилася насильницькими методами за повістками, без урахування фізичних можливостей і здоров'я людини, особливо щодо жінок, нерідко із залученням співробітників міліції і органів НКВС. За порушення постанови або ухилення від роботи передбачалася не лише фізичне покарання (насильницьке приведення на роботу), але і тюремний вирок строком від 5 до 6–8–10 років позбавлення волі з втратою цивільних прав [7]. Жорстокі заходи покарання породжували вкрай негативне ставлення місцевого населення до таких методів мобілізації, що призводило до масової непокори жителів.

Але важко сперечатися проти того, що такі методи одночасно включали і великі мобілізаційні можливості в екстремальних умовах війни. Лише у 1943 р. трудова мобілізація населення дала 7609 тис. осіб, у тому числі для промисловості і будівництва – 1320 тис., для роботи в сільському господарстві – 3830 тис. і для лісозаготівель – 1295 тис. осіб [8].

Масштаби таких перетворень не могли не приголомшувати. "Готовность к самопожертвованию рабочих, главным образом женщин, поскольку многие мужчины были направлены на фронт, была прямо безграничной", – підкреслює А.Неандер [9]. "Особого восхищения заслуживают советские женщины, сознающие, что они работают на своих мужей, сыновей и братьев, сражавшихся в рядах армии. Этот колоссальный по масштабам трудовой подвиг, совершенный женщинами во время войны как в сельском хозяйстве, так и в промышленности, не имел еще себе равного!" – писав А.Верт [10].

В цілому до відновлювальних робіт лише на шахти Ворошиловградської області в 1944 р. було залучено 13 731 жінка, або 43,1% трудящих, з яких у забої працювало 26,2% [11]. Всього на відновлювальних роботах на шахтах Донбасу в 1944 р. працювало 56 584 жінки, що склало 43,4%, з яких 18 695 – в забої, або 33,1% [12]. Так була вирішена проблема робочої сили Всесоюзної кочегарні.

Формальне залучення жінок на важкі фізичні роботи, у тому числі і у важку промисловість, повинно було здійснюватися на добровільній основі. Але під натиском адміністративно-командної системи принцип добровільності не дотримувався. Наслідком насильницької мобілізації жінок у вугільну промисловість з'явилося таке явище, як дезертирство новачків з шахт у рідні місця, яке з часом набуло масового характеру, адже лише у Сталінській області за період з травня до липня 1944 р. воно зросло з 3875 до 5156 осіб, які покинули свої робочі місця.

При цьому жінки складали приблизно 2–3% від загальної кількості робітників, які самовільно покинули робочі місця. Причина такого "терплячого" ставлення до суворих умов праці була лише одна – це

можливість прогледувати сім'ю в умовах військового часу, коли робота на шахтах була єдиним джерелом отримання харчів. Причому плінність кадрів була виключно за рахунок дівчат народження 1924, 1926, 1927 і 1928 рр., а з регіонів України мешканки Рівненської області в 2–3 рази частіші, ніж решта жінок, покидали свої робочі місця [13].

Які були причини цього небезпечного в умовах війни і тоталітарного режиму явища, як втеча з шахт? Дезертирство було викликане наступними причинами:

По-перше, прибулі мобілізовані робітники, виключно сільські жителі, які, вперше зустрівшись з виробничою обстановкою шахт, психологічно й ідеологічно були не готові до невластивої для них роботи. Місцеві керівники вугільних підприємств намагалися вирішити цю проблему традиційно: шляхом ідеологічного впливу і навіть погроз, натиском адміністративно-командної системи. Проте це мало зворотний ефект і призводило до самовільної втечі, частіше групами, людей з виробництва [14].

По-друге, нездатністю керівників шахт зрозуміти специфіку жіночої праці, що вимагає особливих гігієнічних умов, а також прийняти, розмістити і організувати працю значного числа новоприбулого поповнення [15]. Зустрічаються факти, коли керівники підприємств були не готові прийняти мобілізоване поповнення: не підготували ні приміщення, ні гуртожиток, ні харчування, залишивши людей напризволяще, коли вони змушені були до 5 діб знаходитися просто неба, навіть тоді, коли лило як з відра [16]. Таке байдуже ставлення до прибулого поповнення не могло не викликати прагнення в останніх повернутися додому.

По-третє, незадовільні житлово-побутові умови, що виражалися не лише в малих заробітках, зважаючи на низьку кваліфікацію [17], але і в недостатньому забезпеченні спецодягом і постільної білизною. Не рідкі були випадки, коли в гуртожитках не було ні ламп, ні води, а іноді і взагалі нічого не було, і люди змушені були ночувати на підлозі [18]. Нерідко можна було бачити жінок, одягнених в старі спецівки, піджаки і сорочки з плеча чоловіка, батька або брата, які пішли на фронт. Навіть представник бригади ЦК ВКП(б), яка детально протягом 2-х місяців (з серпня до вересня 1944 р.) ознайомлювалися зі станом справ у Сталінській області у зв'язку з ухваленням постанови ЦК ВКП(б) і СНК СРСР від 29 червня 1944 р. "Про боротьбу з дезертирами з оборонних підприємств", старший помічник Головного Військового Прокурора Червоної Армії полковник юстиції Іван Бударгін визнавав, що відсутність одягу і взуття є причиною дезертирства. Адже жінки були змушені йти в забій навіть босоніж і без всякої спецівки, як це було у Микитовці. І такі випадки були далеко не поодинокі [19].

Не кращою була справа і з постачанням продуктами харчування. І якщо на підприємствах вугільної промисловості Сталінської області харчування робітників було таким, на яке скаржитися не доводилося [20], то продовольче забезпечення у Ворошиловградській області було в дуже незадовільному стані, що, безумовно, штовхало робітників до дезертирства з підприємств з метою придбання продуктів [21].

По-четверте, важка фізична праця була далеко не всім під силу, особливо жінкам. Рівень механізації праці в шахтах був украй низьким: навалювання вугілля в лаві на транспортер виконувалося майже повністю вручну, відбій був механізований лише на 3,2% [22]. В цілому по Донбасу до кінця відновлювального періоду були ще недостатньо механізовані як роботи в забої, так і транспортування вугілля під землею і поверхневі операції. Таким чином, трудомісткість всіх процесів видобутку вугілля в 1945 р. була значно більшою, ніж у 1940 р. Адже саме на таких слабко механізованих роботах і використовувалася праця некваліфікованих робітників, зокрема жінок, які не мали досвіду роботи в шахтах у передвоєнні роки.

У боротьбі з дезертирством керівництво країни обрало двояку позицію. З одного боку, політика мала репресивну спрямованість, що виражалася не лише в ухваленні спеціальної постанови ЦК ВКП(б) і СНК СРСР від 29 червня 1944 р. "Про боротьбу з дезертирами з оборонних підприємств" [23], але і в посиленні заходів покарання [24]. Людей, які тікали з шахт, засуджували Військовим Трибуналом на термін 5–8 років тюремного вироку [25]. Показовий той факт, що ряд співробітників прокуратури, зокрема обласний прокурор Сталінської області Нощенко, вважав, що існуючі заходи покарання недостатньо суворі і вимагав їх посилення. Після видання цієї постанови лише в Сталінській області було організовано три сесії Військового Трибуналу, які постійно діяли: у Маріуполі, Горловці, Артемівську і дві додатково в Макіївці і Торезі [26].

Ідеологічний вплив на населення виражався в роботі Виїзної редакції газети "Правда" в Донбасі, яка присвятила не один спеціальний випуск питанням дезертирства, важливості відновлення шахт Донецького басейну. В той же час у газеті наголошувалося на нездатності ряду керівників шахт правильно організовувати працю шахтарів, раціонально розставити кадри, створити нормальні житлово-побутові умови для новоприбулих робітників [27]. Сильний вплив мала ідеологічна пропаганда. Лише в кінці 1943 р. у Ворошиловградській області працювало 6388 агітаторів, які провели близько 100 тис. бесід, що охопили 1200 тис. чоловік, а в Сталінській області працювало 11280 агітаторів [28].

З іншого боку, щоб не допустити плінність кадрів, закріпити їх на новому місці, робилися спроби поліпшення матеріально-побутових умов. З кожним новоприбулим робітником укладалася угода, видавалися грошові позики для перевезення сім'ї і для того, щоб завести індивідуальне підсобне господарство. З лютого 1946 р. на підставі розпорядження Наркомату паливної промисловості УРСР за №25 була введена безкоштовна видача вугілля [29]. Введення акордної оплати праці з виплатою премії за прискорення відновлювальних робіт у розмірі до 50% відрядного заробітку також сприяла матеріальній зацікавленості в результатах роботи [30]. Рівень зарплати був піднятий у всій союзній промисловості, але перш за все у вугільній, нафтовій, чорній металургії, тобто в тих галузях, які складали основу військової економіки [31].

Норми продовольчого постачання робітників, зайнятих на відновленні основних шахт, були доведені до рівня норм постачання підземних робітників і склали 1 кг хліба на день, на відміну від решти категорій робітників і службовців, які отримували від 400 до 800 гр. хліба на день [32].

Таким чином, репресивна політика радянської влади, а також ідеологічний вплив у поєднанні з економічними інтересами давав певні результати. Нарівні з чоловіками багато жінок-шахтарок значно перевиконували норми праці. Вчорашні колгоспниці Наталія Савченко і Ольга Янченко, які прибули з Запорізької області на шахту №14 тресту "Боковоантрацит", швидко опанували гірницькі професії і щомісячно виконували свої норми на 200% [33]. Жіноча бригада шістнадцятирічної Марії Грішутіної – Катерина Бабенко, Ганна Берлізова, Марія Дроздова, Ірина Раєвська – щодня виконували норму на 200%, що стало вже законом для цієї бригади. Сама ж Марія Грішутіна неодноразово перевиконувала змінне завдання, встановлювала рекорди продуктивності праці. 30 січня 1944 р. вона за зміну нарубала 40 тонн вугілля, що склало 1145% норм і тим самим перекрила рекорд Ніни Кузьменко, яка виконала 29 грудня 1943 р. на честь новорічного свята 6 забійницьких норм, що склало 940% [34]. 15 березня 1944 р. Віра Оракулова встановила новий рекорд – вона за зміну нарубала 71 тунну вугілля, виконавши завдання на 1400% [35]. Навіть і цей рекорд довго не протримався. 15 червня 1944 р. Марія Грішутіна встановила новий рекорд серед жінок, виконавши змінне завдання на 1525% [36].

Але не слід забувати, що прихід жінок на шахти був тимчасовим, вимушеним заходом, обумовленим не лише тоталітарним режимом держави, але і рядом моральних чинників. Жінки не могли знаходитися осторонь у драматичний період історії. До того ж для багатьох з них відновлення шахт і заводів – це відновлення їх добробуту, повернення до колишнього, довоєнного життя.

Літэратура

1. Алексиевич С. У войны – не женское лицо... / С. Алексиевич. – Минск, 1985. – С. 117.
2. Шайде К. Коллективные и индивидуальные модели памяти о "Великой Отечественной войне" (1941–1945 гг.) / К. Шайде // Россия и война в XX столетии. Взгляд из удаляющейся перспективы : материалы международного интернет-семинара. – Издательство Аиро, 2005. – С. 119–156.
3. Алексиевич С. У войны – не женское лицо / С. Алексиевич. – М., 2004 ; Мурманцева В. С. Женщины в солдатских шинелях / В. С. Мурманцева. – М., 1971 ; она же. Советские женщины в Великой Отечественной войне. – М., 1987 ; Галаган В. Я. Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны / В. Я. Галаган. – Киев, 1986 ; Сенявская Е. С. Психология войны в XX в.: исторический опыт России / Е. С. Сенявская. – М., 1999 и др.
4. Иванова Ю. Н. Женщины в истории Российской армии / Ю. Н. Иванова // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 3. – С. 86–89.
5. Мировая экономика и международные отношения. – 1980. – № 5. – С. 133–136 ; История Второй мировой войны 1939–1945 гг. : в 12 т. – М., 1982. Т. 12. – 1982. – С. 199–203.
6. История Второй мировой войны. – 1982. Т. 12. – 1982. – С. 199.
7. Государственный архив Донецкой области (далее – ГАДО), ф. 326, оп. 2, д. 36, л. 17 ; д. 32, л. 54, 56, 61 ; д. 423, л. 12, 40 ; д. 37, л. 6 ; Государственный архив Луганской области (далее – ГАЛО), ф. Р-1, оп. 3, д. 70, л. 18, 21, 24 ; д. 71, л. 34.
8. Вознесенский Н. А. Военная экономика СССР в период Отечественной войны / Н. А. Вознесенский. – М., 1948. – С. 110.
9. Мерцалов А. И. Великая Отечественная война в историографии ФРГ / А. И. Мерцалов. – М., 1989. – С. 125.
10. Верт А. Россия в войне 1941–1945 гг. / А. Верт. – М., 1967. – С. 445–446.
11. ГАДО, ф. Р-2865, оп. 1, д. 3, л. 150.
12. Подсчитано автором по: ГАДО, ф. Р-4249, оп. 2, д. 43, л. 6, 21, 22, 55, 57, 59, 60.
13. ГАДО, ф. Р-4249, оп. 3, д. 218, л. 21 ; ф. 326, оп. 2, д. 423, л. 4–5, 26, 34 ; ф. Р-2865, оп. 1, д. 3, л. 87, 111.
14. ГАЛО, ф. Р-1, оп. 3, д. 1428, л. 82.
15. Правда. Выездная редакция в Донбассе. – 1944. – 16 апреля ; 1944. – 4 мая.
16. ГАДО, ф. 326, оп. 2, д. 423, л. 37.
17. ГАЛО, ф. Р-1, оп. 3, д. 1428, л. 82.
18. ГАДО, ф. 326, оп. 2, д. 423, л. 22, 26 ; ГАЛО, ф. Р-2504, оп. 1, д. 140, л. 41 ; ф. Р-1, оп. 3, д. 1428, л. 82.

19. ГАДО, ф. 326, оп. 2, д. 423, л. 1-2, 13 ; ГАЛО, ф. Р-2519, оп. 2, д. 101, л. 82.
20. ГАДО, ф. 326, оп. 2, д. 423, л. 13.
21. Центральный государственный архив высших органов власти Украины (далее – ЦГАВО Украины), ф. 2, оп. 7, д. 655, л. 30 ; Центральный государственный архив общественных организаций Украины (далее ЦГАОО Украины), ф. 1, оп. 23, д. 161, л. 7–8 ; ГАЛО, ф. Р-2519, оп. 2, д. 101, л. 82.
22. ЦГАОО Украины, ф. 1, оп. 23, д. 162, л. 8.
23. ГАДО, ф. 326, оп. 2, д. 423, л. 1.
24. ЦГАОО Украины, ф. 1, оп. 23, д. 47, л. 16–17 ; д. 58, л. 4-5.
25. Правда. Выездная редакция в Донбассе. – 1944. – 23 мая.
26. ГАДО, ф. 326, оп. 2, д. 423, л. 39, 47.
27. Правда. Выездная редакция в Донбассе. – 1944. – 4 мая.
28. ГАЛО, ф. 179, оп. 2, д. 559, л. 48 ; ГАДО, ф. 326, оп. 10, д. 632, л. 12.
29. ГАЛО, ф. Р-2504, оп. 1, д. 140, л. 40 ; ф. Р-2519, оп. 2, д. 101, л. 82.
30. Емченко Г. Г. Годы суровых испытаний. Из истории партийных организаций Донбасса в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) / Г. Г. Емченко. – Луганск, 1961. – С. 169.
31. ЦГАВО Украины, ф. 2, оп. 7, д. 733, л. 33.
32. ЦГАОО Украины, ф. 1, оп. 23, д. 164, л. 68–70 ; Подвиг тыла : Документы, материалы газет и радио военных лет, дневники, письма, воспоминания. – М., 1970. – С. 153–154.
33. Правда Украины. – 1944. – 17 июня.
34. Кочегарка. – 1944. – 15 октября ; 1944. – 1 февраля ; 1944. – 3 января.
35. Правда. Выездная редакция в Донбассе. – 1944. – 16 марта.
36. Кочегарка. – 1944. – 18 июня.

УДК 94(477):364.122.5

Я.М.Гирич

Особливості повсякденного життя мешканців українських міст довоєнної та повоєнної доби: порівняльний аналіз

Стаття присвячена аналізу деяких особливостей повсякденності жителів українського міста у довоєнну та післявоєнну добу. Ключові слова: соцімісто, урбанізація, індустріалізація, відбудова, повсякденне життя, житлова криза, населення.

Статья посвящена анализу некоторых особенностей повседневности жителей украинского города в довоенное и послевоенное время.

Ключевые слова: соцгород, урбанизация, индустриализация, восстановление, повседневная жизнь, жилищный кризис, население.

The article deals with the analysis of some peculiarities of every day life of Ukrainian cities' inhabitants during pre- and post-war epoch.

Key words: socialistic city, urbanization, industrialization, reconstruction, daily occurrence, housing crisis, population.

Урбанізаційні процеси активно відбувалися в Україні у роки довоєнних п'ятирічок, заклавши основи поселенської структури, що базувалась на розміщенні продуктивних сил. Процес динамічного зростання міського населення був перерваний війною, що завдала країні важких демографічних та економічних втрат. Зростання міського населення, а також політика радянської влади щодо питань міського розвитку змінили соціально-демографічний та побутово-ментальний портрет українського міста. Метою нашої статті є порівняння щоденного життя українських городян 1930-х рр. та повоєнного десятиліття. Зробивши подібний зріз, можна встановити деякі складові владної політики щодо розвитку українських міст та реальних наслідків її втілення.

Для аналізу повсякденного життя взято тематичні блоки, що, на думку автора, певною мірою характеризують життя мешканців українських міст. Серед них – житлові умови, дозвілля та вільний час, рівень забезпечення та поширеності комунальних послуг. Розглядається лише певна частина щоденного життя городян, усе неможливо висвітлити через широту поставленої теми. Треба виділяти повсякденність на мікрорівнях, що може бути пов'язана зі специфікою трудової діяльності, конфесійної належності, соціального становища тощо. Подібні питання можуть стати темою подальшого дослідження.

Українську історіографію питання можна поділити на два періоди – до 1991 р. та після, маючи на увазі радянський та сучасний періоди. Українська радянська історична наука намагалася оминати подібне коло питань як повсякденність або ж висвітлювала їх фрагментарно і тенденційно, подаючи матеріал під вигідним кутом зору, при цьому вміло маніпулюючи статистичними даними. Хоча вже у 20–30-х рр. минулого століття українські радянські етнологи вперше розглянули деякі аспекти міського побуту, матеріальну культуру, фольклор, маргінальні верстви суспільства (Н.Загледа, М.Гайдай).

Починаючи з кінця 1950-х рр., радянські історики активніше зверталися до питання покращення матеріального добробуту робітничого класу, зображаючи його крізь призму успішної реалізації політики партійно-державного керівництва країни. Це вводило дослідників у певні межі, коли доводилося уникати "незручних" з офіційної точки

зору тем, як, наприклад, демонстрація реального матеріального становища та побутового забезпечення міщан. Окрім того, у своїх працях автори почали писати про матеріально-побутові умови життя робітництва, починаючи з кінця 1950-х рр., довоєнний період згадувався лише ілюстративно. Надалі впродовж 1970–1980-х рр. для істориків було характерним переважно цитування офіційної документації замість глибокого аналізу реального стану речей. Хоча тоді почали з'являтися праці, де в завуальованій формі можна було прочитати про невиконання норм житлового забезпечення (Л.Ткачова), зростає увага етнологів до питань побуту малих міст, зароджувалися краєзнавчі дослідження.

В добу незалежності відбулося переосмислення загальних поглядів на історичний процес, у першу чергу завдяки зникненню партійного ідеологічного пресингу. В першу чергу українськими істориками було поставлено під сумнів результати сталінської індустріалізації та реальну картину матеріального становища жителів міст радянської України. В.Підгаєцький вперше застосував так звані кліометричні методи для аналізу соціальної структури міських мешканців [10]. Окрім того, в наш час відбувся захист цілої низки дисертацій, які висвітлили різні сторони життя українських міст [4; 5; 6].

Концептуально проблеми повсякденності радянських городян вивчають представники сучасної російської історіографії. Російських істориків цікавлять механізми квартирної розподілу (А.Черних) та житлова політика загалом (М.Меєрович), соціально-побутове середовище "комуналок" (В.Ісаєв), питання міської повсякденності як самостійний напрям історичних досліджень (Н.Лебіна) [8; 9].

В умовах боротьби радянської влади за перебудову соціально-економічних відносин та створення принципово нового суспільного ладу значна роль відводилася перетворенням у містах. Відтепер місто мало стати не лише адміністративним та промисловим центром, а й бути переобладнане на новий лад. Ідеалом нової поселенської моделі радянських керманічів було так зване "соціалістичне місто".

Соціалістичне місто стало полем для чергового соціального експерименту радянської влади, де можна було спробувати революційними методами зламати усталені в міському середовищі порядки та побудувати нові, відповідно до комуністичної доктрини. Першою характерною рисою майбутнього соціалістичного міста мало стати усупільнення побуту, коли житлова квартира втрачала свою індивідуальність – спільними ставали туалет, кухня, душова кімнати, розраховані на користування багатьох осіб з можливістю використання їх як житлові приміщення.

Другою рисою соціміста стало його спорудження як поселенського додатка до якогось промислового підприємства. Відтепер завдяки політиці розміщення трудових ресурсів влада не зважала на усталену спеціалізацію міст, засновуючи нові монофункціональні поселення, які ставали заручниками економічного становища містоутворюючого підприємства. Також важливим моментом ставала ліквідація приватної власності на землю, що давало можливість значного територіального розширення міської площі та на перехідному етапі стимулювання індивідуальної забудови, хоча в умовах максимального усупільнення від такого приватного житла мали відмовитися.

В ідеалі відповідно до радянських перспективних планів теоретично нове соціалістичне місто також мало задовольняти матеріально-побутові та культурно-естетичні потреби городян. Тобто мати комунальні зручності (водогін, газопостачання, електропостачання, тепlopостачання, каналізацію), мережу громадських культурно-побутових закладів (школи та дошкільні установи, будинки культури та побуту, лазні, стадіони, пральні, заклади громадського харчування тощо) [4, с. 102]. Але життєві реалії були зовсім іншими.

Запровадження практики спорудження соціалістичного міста супроводжувалося дискусіями у середовищі радянських містобудівників та партійних функціонерів про напрямки та перспективи розвитку поселенської структури УСРР. Популярними ставали теорії урбанізму та дезурбанізму. Якщо прихильники першої пропонували розвивати міста на значних територіях, то дезурбаністи буквально розуміли тезу про ліквідацію відмінностей між містами і селами. Вони вважали, що нові поселення мають бути розсосередженими, в нових умовах міста та села мали злитися і зникнути у класичному розумінні [4, с. 96]. Нові ідеї втілювалися при створенні генеральних планів соціміста Велике Запоріжжя (І.Малозьомов, 1929–1932 роки), Харківського району ХТЗ. Реалізація амбітних проектів (епоха утопій, за Шейлоу Фітцпатрік [13]) призводила до деформації існуючого способу життя, появи химерно-комуналок, вульгаризації міської культури і побуту. Ідея створення міст-комун у кінцевому підсумку реалізована не була.

Основою радянської містобудівної політики стала концепція "нового урбанізму", головним ідеологом якого став швейцарський архітектор, засновник архітектурних напрямів функціоналізму та раціоналізму Шарль Ле Корб'юзьє, який на початку 1930-х рр. виконав декілька архітектурних проектів на замовлення радянської сторони. Архітектор розглядав містобудування як засіб соціальних перетворень. Головним елементом у плануванні міст стало географічне середовище. Було переглянуто саме поняття міста та виділено його основні функції: місце проживання, праці, освіти, пересування. Най-

важливішим об'єктом міста стали вважати багатоквартирний житловий будинок, а його продовженням у просторі – об'єкти побутової та транспортної інфраструктури.

Розвиток міських поселень радянської України у другій половині 1920–1930-х рр. характеризувався новою хвилею урбанізаційних процесів, які у свою чергу були пов'язані з початком політики індустріалізації народного господарства. Поступове зростання рівня урбанізованості України стало невід'ємною частиною розвитку суспільства у ХХ ст. Активне розгортання урбанізаційних процесів було характерне для України довоєнної доби. Прискорення темпів урбанізації впродовж 1920–1930-х рр. можна пов'язувати з процесом розвитку й концентрації виробництва, головним чином з реалізацією державного курсу на "індустріалізацію" народного господарства. У СРСР індустріалізація України вважалась урядом одним із найголовніших напрямків загального розвитку економіки держави. Модернізувалась велика кількість старих підприємств, виникали нові. Впродовж першої п'ятирічки було побудовано 400 нових підприємств, під час другої – 1000, за три роки третьої – ще 600 [12, с. 61]. У цей час спостерігалось зростання урбанізованості України, поряд з підприємствами зростали й міста. За період між двома переписами 1926–1939 рр. усе населення республіки збільшилося на 1 903 284 осіб (106,6%), а населення міст – на 5 826 823 осіб (208,2%). Якщо у 1926 р. 18,6% населення республіки мешкало у містах, то у кінці 1930-х рр. – вже 36,2% [3, с. 22].

Враховуючи тоталітарний характер режиму, встановленого більшовиками у 1917 р., влада намагалася всеохоплююче контролювати життя міщан. Так, Н.Лебіна виділяє пряме та непряме нормування повсякденності [8, с. 178, 229]. Першим та найважливішим способом нормування повсякденності городян став механізм розподілу житла. Його основою було закладено ще у революційні роки, коли радянська влада офіційно ліквідувала приватну власність на житло та провела його експропріацію. Сучасний російський вчений М.Меєрович вважає, що радянська влада за часів Й.Сталіна не поспішала долати житловий дефіцит, тому що така ситуація була тій владі вигідна [9, с. 5–7]. Адже за таких умов зберігалися важелі тотального контролю та впливу на міське населення країни (це доповнювало паспортну систему та інститут прописки).

Довоєнні роки минали під гаслами нищення буржуазних пережитків, до таких було віднесено індивідуальність житла. Натомість, запроваджувався покімнатний (комунальний) спосіб заселення житла з усупільненням побутових зручностей. Завдавали шкоди комунальному господарству пережитки революційної доби, коли до 1922 р.

радянська влада не вимагала з робітників квартирної плати та оплати спожитих комунальних послуг. У нових жителів міст склалися традиції недбайливого ставлення до спільного майна та неощадливого користування комунальними послугами.

Найважливішою проблемою міст довоєнного часу був "житловий голод", який влада намагалася подолати за рахунок ущільнення наявного житлового фонду та індивідуального будівництва. У 1932 р. у 17 містах УСРР розпочалося спорудження багатоповерхових (більше 3-х) кам'яних будинків. Окрім того, вже з 1934 р. у Києві, а пізніше і в обласних центрах розпочато будівництво "будинків для спеціалістів" з високими стелями та покращеним плануванням, відомі нам як "сталінки", призначені для заселення вищим чиновництвом [2, с. 65, 68].

Головними сферами непрямого (позаробочого) нормування повсякденності городян були дозвілля та особисте життя. У 1922 р. було ухвалено кодекс законів про працю, що чітко встановлював восьмигодинний робочий день та закріпив тривалість роботи неповнолітніх на рівні 4–6 годин. У молоді формально зросла кількість вільного часу, але на практиці його зайняла громадська робота у гуртках, відвідування лекцій, виставок, музеїв, "самовиховання" тощо [8, с. 235]. Окрім того, під час першої п'ятирічки у січні 1929 р. формально тривалість робочого дня була скорочена на одну годину до семи, але збільшено тривалість робочого тижня, що призвело до зростання тривалості робочого тижня. На практиці ці заходи вели до падіння продуктивності праці. Формально найкоротший робочий день в світі було скасовано, вже коли йшла Друга світова війна, під приводом підвищення обороноздатності, хоча де-факто це відбулося раніше.

Указом Президії ВР СРСР 26 червня 1940 р. "Про перехід на восьмигодинний робочий день, на шестиденний робочий тиждень та про заборону самовільного уходу робітників і службовців з підприємств і установ", таким чином, тривалість робочого тижня збільшувалася до 48 годин. Для окремих підприємств допускалося запровадження 12-годинного робочого дня або семиденного робочого тижня.

Важливою зміною у дозвілля міського робітництва стало зменшення його культурних потреб (книги, театри, музеї) та зростання "зв'язку із землею", що пояснювалося різким зростанням питомої ваги мігрантів із села. Зменшення інтересу робітництва до друкованої літератури також пов'язане з кампаніями боротьби проти "буржуазної" літератури та розгром навіть провладно налаштованих селянсько-пролетарських творчих об'єднань. Внаслідок цього література стала політизованою та спрямовувалася на виконання соціальних замовлень.

Після загальносоюзної партійної кінонаради у 1928 р. розпочався перехід на демонстрацію кінострічок вітчизняного виробництва та відмова від їх імпорту. Новий радянський кінематограф характеризувався яскравим соціальним спрямуванням, сприяв укріпленню офіційної міфології та орієнтувався у першу чергу на підростаюче покоління. До елементів "буржуазної" культури зараховувалися театри, які також зазнавали впливів нових віянь – почали з'являтися так звані театри робітничої молоді ТРАМи, які функціонували до постанови ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. "Про перебудову літературно-художніх організацій" [8, с. 250].

Також серед елементів нормування вільного позаробочого часу громадян було їх залучення до масових радянських свят, число яких у довоєнний період не було стабільним. Нові свята запроваджувалися на протигагу старим, у першу чергу релігійним. Серед них були Перше травня, річниця смерті В.Леніна, річниця Жовтневої революції (навіть розпочали вести по роках паралельний революційний календар), річниця революції 1905 р., День Конституції, Восьме березня, День Червоної Армії, День урожаю та колективізації тощо [11, с. 141–142].

Соціальні аномалії – пияцтво, злочинність, проституція мали місце у тодішніх українських містах, але на даний момент ці питання потребують детальнішого дослідження. Незважаючи на боротьбу влади з азартними іграми, у першу чергу процвітало картярство. Комсомол ставив спеціальні завдання для боротьби з "хуліганською романтикою" у лавах комсомолу, де картярські ігри ставилися в один ряд з пияцтвом та хуліганством як "пережиток минулого та аномальне явище у соціалістичному суспільстві".

Ще одним способом непрямого нормування повсякденності була регламентація музичного дозвілля. Влада намагалася поширювати революційні пісні, культивувати одні (гармоніку) та забороняти інші (гітару) музичні інструменти [8, с. 256–257]. Та ситуація змінилася після початку та у роки війни, з'явилися нові життєві виклики, країна потребувала максимального напруження сил, українські міста стали ареною боїв як у 1941–1942, так і у 1943–1944 рр., зазнавши при цьому чималих збитків та втрат.

Під час відбудови зруйнованої війною економіки радянської України влада головну ставку робила на швидке та екстенсивне відновлення підприємств важкої та оборонної промисловості, енергетики, машинобудування. За таких умов відбудова комунального господарства міст та їх житлового фонду стала вирішуватися за залишковим принципом.

У повоєнну добу в містах загострилася житлова проблема. Відомо що внаслідок бойових дій, бомбардувань, диверсійної роботи,

застосування воюючими сторонами тактики спаленої землі українська економіка зазнала значних збитків. Вони у першу чергу стосувалися знищення промислових підприємств, але житловий фонд, а також міська побутова, комунальна і транспортна інфраструктура також перебували у катастрофічному стані. Відомо, що Надзвичайною державною комісією з установлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у 1945 р. встановлено, що по завершенні Великої Вітчизняної війни було повністю або частково зруйновано 714 міст та містечок, близько 20 тисяч сіл, 2 мільйони будинків та приміщень, 40 тисяч надвірних будівель мільйонів жителів Української РСР. Внаслідок бойових дій близько 10 мільйонів осіб втратили дах над головою [7, с. 625].

Значна частина населення України опинилась без власного помешкання, актуалізувалась проблема безпритульності, житловий фонд українських міст залишався в зруйнованому, запущеному чи недобудованому стані. Люди заселяли горища, підвали, бараки, землянки та інші непристосовані для житла приміщення.

За таких умов питання революційної перебудови побуту відходили на другий план. Хоча соціальні експерименти щодо міста почали згортатися, на побуті городян це не позначалося, тому що давали про себе знати наслідки війни та політика влади щодо першочергового відновлення промисловості. Житлово-комунальне господарство українських міст вийшло на довоєнний рівень у 1951 р., міський транспорт – у 1953 р., розвиток водогінно-каналізаційних мереж у 1948 р., лазнево-пральних підприємств – 1951 р.

Питання тривалості робочого часу було переглянуто в радянській Україні у другій половині 1950-х рр. Сталося це у 1956 р., коли було скасовано судову відповідальність за запізнення та самовільне залишення місця роботи. Окрім того, робочий тиждень було переведено з шестиденного на п'ятиденний. Сталося це у зв'язку із вступом УРСР до Міжнародної організації праці у 1954 р. та ратифікації конвенції 1935 р. №47 "Про 40-годинний робочий тиждень" у 1956 р. Важливим наслідком цього акту стало скасування фактичного закріпачення робітників, коли працівники державних, кооперативних та громадських підприємств і установ не мали права добровільно змінити місце роботи без дозволу керівника підприємства або установи. Також відмінялася кримінальна відповідальність за запізнення на роботу, прогули та самовільне звільнення.

Отже, якщо у довоєнний період радянська влада ще перебувала в полоні ілюзій щодо реальності створення соціалістичного міста з комунальним принципом внутрішньої побудови та високим рівнем побутового забезпечення, то вже у часи післявоєнної відбудови подіб-

ні питання зникли з порядку денного. Спільною рисою як довоєнних, так і перших повоєнних років було те, що переважна більшість українських міст не мали водопровідних мереж, багатопверхових будинків, газогонів, дуже слабо забезпечувалися електрикою. Значна частина українських городян (робітників та дрібних службовців) у силу різних причин мали незначний рівень матеріального забезпечення, що разом із тоталітарним характером радянської влади визначало їх повсякденність.

Література

1. Алфьоров М. Політика урбанізації Східної України у 1920–1939 роки / М. Алфьоров // Схід. – 2010. – № 1 (101).
2. Борисенко М. Житло і побут міського населення України у 20–30 рр. ХХ століття / М. Борисенко. – К. : ВД "Стилос", 2009.
3. Всесоюзная перепись населения 1939 г.: основные итоги / РАН Науч. совет по ист. демографии и ист. географии ; Ин-т Рос. истории; Упр. статистики населения Госкомстата. – М. : Наука, 1992.
4. Гогохія Н. Т. Українське радянське місто 1929–1938 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Н. Т. Гогохія. – Луганськ, 2001.
5. Гринь Д. К. Соціально-демографічні процеси в містах України (1920–1930 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Д. К. Гринь. – К., 2000.
6. Кокорська О. І. Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х – 30-ті роки ХХ ст.) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О. І. Кокорська. – К., 1995.
7. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж–Нью-Йорк–Львів : Атлас, 1993.
8. Лебина Н. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920–1930 годы / Н. Лебина. – СПб. : Летний сад, 1999.
9. Меерович М. Наказание жилищем: жилищная политика в СССР как средство управления людьми (1917–1937 годы) / М. Меерович. – М. : РОССПЭН, 2008. – (Серия "История сталинизма").
10. Подгаецкий В. Города Украины в годы нэпа (вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур) / В. Подгаецкий. – Днепропетровск : ДГУ, 1994.
11. Рольф М. Советские массовые праздники / Рольф М. ; пер. с нем. В.Т. Алтухова. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2009. – (Серия "История сталинизма").
12. Сигов И. И. Урбанизация и развитие городов в СССР / И. И. Сигов. – Ленинград : Наука, 1985.
13. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Ш. Фицпатрик. – М. : РОССПЭН, 2001.

Динаміка чисельності населення УРСР у 1950–80-х рр.: регіональний вимір

У статті аналізується динаміка чисельності населення УРСР та її регіонів у 50–80-ті рр. ХХ ст., розглядаються перші прояви сучасної демографічної кризи, які почали формуватися на рівні регіонів в 1960-ті – на початку 1970-х рр., досліджується вплив міграції на демографічну ситуацію в УРСР.

Ключові слова: демографічна криза, демографічні процеси, демографічна політика, міграція.

В статье анализируется динамика численности населения УССР и ее регионов в 50–80-е гг. ХХ ст., рассматриваются первые проявления современного демографического кризиса, которые начали формироваться на уровне регионов в 1960-е – в начале 1970-х гг., изучается влияние миграции на демографическую ситуацию в УССР.

Ключевые слова: демографический кризис, демографические процессы, демографическая политика, миграция.

The dynamics of the population of the whole USSR and its regions in the 50–80's of the XXth century is analyzed in the article. The first evidences of modern demographic crisis, which started to evolve in the regions in the 1960's – early 1970's, are described. The impact of migration to the general demographic situation in USSR is explored.

Key words: demographic crisis, demographic trends, demographic policy, migration.

Період другої половини ХХ ст. для України став важливим історичним етапом, упродовж якого формувалися визначальні риси її сучасного соціально-демографічного розвитку. Наприкінці 1950-х рр. в УРСР завершилися основні адміністративно-територіальні зміни, у минулому залишилися війни, голодомори, репресії, депортації народів, стабілізувалися міграційні процеси. Втім, незважаючи на відсутність соціальних потрясінь у 1960-х – першій половині 1980-х рр., які могли би призвести до великих демографічних втрат і бути перешкодою соціально-економічному розвитку республіки, в цей період окреслилося широке коло соціально-демографічних проблем. Подальший хід історичних подій завершився суспільно-політичною та соціально-економічною трансформацією, що призвело у 1990-ті рр. до формуван-

ня системної демографічної кризи, яка стала наслідком кризових проявів в усіх сферах суспільного життя.

Відомо, що демографічні процеси мають інертний характер, тому пояснити сучасні процеси лише глобальною перебудовою суспільства неможливо. Для об'єктивності історико-демографічного аналізу необхідна системна ретроспективна характеристика суспільних явищ і процесів. Вивчення демографічного розвитку України в контексті історичних подій дасть змогу не лише зрозуміти помилки минулого, а й запобігти їх повторенню у майбутньому. Враховуючи те, що перші прояви демографічної кризи почали спостерігатися в УРСР на рівні окремих областей, важливо дослідити саме регіональні особливості динаміки чисельності республіки.

Метою статті є визначення на основі комплексного аналізу статистичних даних загальних переписів населення 1959–1989 рр. закономірностей і наслідків соціально-демографічних процесів, які відбувалися в УРСР та її регіонах у другій половині ХХ ст.

Для досягнення поставленої мети передбачається вирішити такі завдання: з'ясувати ступінь наукової розробки проблеми, дослідити основні демографічні процеси в УРСР та її регіонах, з'ясувати причини формування сучасних проблем відтворення народонаселення.

Об'єктом дослідження є народонаселення України у 1950–80-ті рр. ХХ ст. Предметом вивчення є динаміка чисельності населення України та її регіонів.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1959–1989 рр., що обумовлено датами проведення Всесоюзних переписів населення, статистичні підсумки яких є головним джерелом предметного аналізу.

Територіальні межі охоплюють територію України у сучасних її кордонах. Відповідно до мети та завдань роботи запропоновано авторське виокремлення п'яти соціально-демографічних регіонів: Східного (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська області), Північно-Східного (Полтавська, Сумська, Харківська області), Центрального (Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Київська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області), Західного (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області) та Південного (Миколаївська, Одеська, Херсонська області та АР Крим). В основу районування були покладені історико-географічні, соціально-економічні та демографічні критерії.

Наукових праць, наближених до історико-демографічного змісту, в яких би вивчався період 50–80-х рр. ХХ ст., існує мало. У руслі демографічного аналізу виконані праці провідних вчених-демографів та економістів Е.М.Лібанової, Н.М.Левчук, І.М.Прибиткової, С.В.Піскунова, С.І.Пирожкова, В.С.Тешенко, Г.Г.Старостенко та ін. Саме їх

науковий доробок є методологічною основою фундаментальних досліджень змін у чисельності та демографічній структурі населення України, а також слугує теоретичною базою для визначення пріоритетних напрямів соціально-демографічної політики в країні та її регіонах.

Однак слід зазначити, що хоча історична демографія вже тривалий час визнається однією з провідних галузей наук про народонаселення, історичній науці й досі бракує належної уваги до фундаментального осмислення демографічних процесів на різних етапах розвитку українського суспільства. Спроби здійснення ґрунтовного історико-демографічного аналізу на базі підсумків переписів населення є географічно локальними [1]. Відповідні дослідження у масштабах усієї України – це наукові розвідки [2]. Тому важливим позитивним зрушенням у такому контексті слід вважати появу навчально-методичних посібників, довідкових, енциклопедичних видань та окремих розділів у підручниках з історії України ХХ ст., написаних як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями-істориками, які характеризують зміни в демографічному та соціальному складі населення [3].

Наприкінці 50-х рр. ХХ ст. в Україні завершилися основні адміністративно-територіальні зміни, в минулому залишилися голодомори, репресії, депортації народів, стабілізувалися міграційні процеси і закінчився післявоєнний демокомпенсаційний період. У цілому плин демографічних процесів відбувався за більш-менш стабільних умов. Хоча, звичайно, наслідки Другої світової війни та різних форм геноциду були жахливими. Лише втрати від голодомору 1933 р., за підрахунками спеціалістів, перевищують 3 млн осіб [4]. Крім того, на території республіки у воєнне лихоліття було знищено понад 5 млн чол., більше ніж 2 млн відправлено до Німеччини. В роки війни абсолютну більшість становили втрати населення репродуктивного віку, що в подальшому суттєво вплинуло на показники відтворення населення. Довоєнний рівень чисельності населення був відновлений лише у 1959 р. Таким чином, зменшення чисельності населення в період 1930–40-х рр. мало величезний вплив на весь подальший деморозвиток України.

Незважаючи на те, що з 1959 до 1989 рр. загальна чисельність мешканців УРСР збільшилася з 41720,6 тис. до 51452 тис. осіб, остаточний перехід республіки до так званої "європейської моделі" демографічного відтворення призвів до уповільнення темпів росту населення. Суспільна трансформація 1990-х рр. призвела до демографічної кризи, проявом якої стало зменшення кількості населення до 48240,9 тис. осіб (станом на 2001 р.), що становить серйозну загрозу для подальшого розвитку країни [5]. Лише за 12 років насе-

лення України зменшилося на 6,2%. Навіть найбільш песимістичні варіанти прогнозів чисельності населення України не могли передбачити настільки різкого скорочення населення.

Сам термін "демографічна криза" вперше увійшов до вжитку в радянській науці лише у 1985 р., після виходу в світ енциклопедичного словника з демографії, який містив статтю, присвячену визначенню цього феномена. Деякі вчені схильні розглядати кризу демореальності як "результат будівництва тоталітарно-більшовицького соціалізму" [6]. Однак зниження природного приросту внаслідок свідомого обмеження народжуваності спостерігається майже у всіх високорозвинутих країнах світу. Ще у 1934 р. французький демограф А.Ландрі ввів термін "демографічна революція", який означає "докорінні зміни у відтворенні населення в процесі його історичного розвитку" [7]. В сучасній демографічній літературі прийнято виокремлювати такі три етапи розвитку народонаселення: етап примітивного режиму відтворення; етап розширеного відтворення та сучасний етап простого або звуженого відтворення. Перехід до сучасного типу відтворення в Україні розпочався ще наприкінці XIX ст., з цього часу поступово відбувалося зниження смертності, а потім і народжуваності.

В другій половині XX ст. Україна стала однією з декількох союзних республік, які остаточно перейшли до європейського (сучасного) типу відтворення населення. На початок 1959 р. населення України становило 41720,6 тис. осіб. Демографічні наслідки війни були ще досить відчутними, але існуюча на той час вікова структура сприяла зростанню чисельності жителів республіки. За одинадцять років темпи росту населення склали 112,8%, і в 1979 р. населення збільшилось до 47055,9 тис. осіб. Але вже у наступні роки темпи росту населення республіки почали неухильно зменшуватись. Врешті-решт це призвело до помітного зменшення й абсолютної чисельності населення.

Оскільки війни, епідемії та стихійні лиха не могли відігравати роль визначального чинника депопуляції, то основним негативним за наслідками фактором стало зменшення народжуваності. Так, якщо у 1959 р. коефіцієнт народжуваності в Україні становив 20,9‰, а коефіцієнт смертності – 7,5‰, то у 1989 р. відповідні показники дорівнювали 13,3 та 11,6‰. Смертність у країні почала перевищувати народжуваність з 1991 р. У 2002 р. коефіцієнт народжуваності в Україні зменшився до 8,1‰, а коефіцієнт смертності зріс до 15,7‰ [8]. Зрозуміло, що без реального поповнення демографічний потенціал будь-якого суспільства рано чи пізно буде вичерпано.

Оскільки демографічні процеси наслідують один одного з досить великим часовим лагом (запізненням), є всі підстави для песимістичних прогнозів. До того ж демографічна криза посилюватиметься й

особливостями механічного руху населення. За прогнозами Інституту економіки НАН України, населення України буде поступово скорочуватись і в 2026 р. становитиме приблизно 42122 тис. чол. [9]

Таким чином, третій етап демографічного розвитку народонаселення, який, до речі, в радянській історіографії характеризувався епітетами "прогресивний", "економічний" тощо, виявився достатньо загрозливим. Вже в сучасних демографічних дослідженнях вказуються негативні риси такого режиму відтворення, серед них – "повна депопуляція та постаріння населення" [10].

Виходить, що закони еволюції неухильно ведуть до вимирання населення? Чому ж тоді високорозвинені держави Заходу попри все не зазнали демографічної катастрофи, яку, до речі, вони прогнозували, починаючи з 20-х рр. ХХ ст.? По-перше, внаслідок збільшення середньої тривалості життя, коефіцієнт смертності в розвинених країнах значно менший за аналогічний показник в Україні. По-друге, абсолютне зменшення населення, яке, наприклад, мало місце в 1940-ві рр. у Франції, спонукало уряд країни до проведення активної демографічної політики, яка навіть передбачала заборону пропаганди засобів для обмеження народжуваності, не говорячи вже про заборону абортів. Щоправда, у 1967 р. ці закони, внаслідок їх малої ефективності, було скасовано, але заходи економічного стимулювання оптимального режиму відтворення і досі вживаються урядами Франції та багатьох країн світу. Таким чином, своєчасна увага до демографічних проблем, серйозне ставлення до прогнозів може запобігти катастрофічним наслідкам сучасного етапу відтворення. Як слушно зауважив відомий французький демограф Альфред Сові, саме завдяки демографічним прогнозам Франція змогла змінити свій шлях у 1939 р.

Питання про вдосконалення демографічної політики в Україні неодноразово порушувалось і радянськими демографами, але належних заходів щодо його розв'язання урядом країни вжито так і не було. У сучасній демографії навіть панує думка про неможливість суттєвого підвищення народжуваності за допомогою економічного стимулювання дитородної активності жінок [11]. Однак підвищення народжуваності в Україні у 1983 та 1986 рр. співпало саме з наданням суттєвих економічних пільг сім'ям, які мають дітей.

Зараз, за підрахунками спеціалістів, навіть для простого відтворення поколінь, необхідно, щоб кожні 10 жінок народили 21–22 дитини. Можливо, що лише матеріальна допомога дійсно вже не в змозі зупинити зростаючий процес депопуляції (так, стимулювання народжуваності одноразовими виплатами, що відбувається останніми роками, не призвело до значного покращення демографічної ситуації

в Україні), але за сучасних умов слід скористатися усіма прийнятними засобами, хоча, звичайно, це і може викликати заперечення з боку певних громадських рухів. Західні країни вже зіткнулись з протестами проти державного втручання в таку інтимну сферу життя, як народження дітей [12]. У вказаному контексті програми соціально-економічної підтримки сімей сприймаються як засіб насильницького прикріплення жінки до домашнього господарства. Широке розповсюдження демографічних знань, залучення чоловіків до виховання дитини, можливо б, змогли запобігти спрямованим проти активної демографічної політики виступам.

Аналізуючи динаміку чисельності населення України, не можна не звернутись до її регіонального аспекту, адже перші демографічні проблеми в республіці з'явилися на рівні окремих областей і регіонів у 60–70-ті рр. ХХ ст., коли ще ніщо, як здавалось, не загрожувало деморозвитку країни. Вперше проблема абсолютного зменшення населення торкнулась областей Центрального регіону. Так, за період з 1959 до 1970 рр. населення Вінницької області скоротилося на 0,2%. Крім того, темпи приросту в інших областях цього регіону (Чернігівський та Хмельницький) не склали навіть 1% [13]. Звичайно, на перший погляд, ситуація може здатися не такою вже загрозливою, але наступний перепис населення 1979 р. зафіксував зменшення населення майже в усіх областях Центрального (крім Київської та Черкаської) і в одній області Північно-Східного регіону (Сумській). До 1989 р. майже у третині областей України відбулось зменшення абсолютної чисельності населення. Серед них – Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська.

Найбільш інтенсивно процес зменшення населення відбувався в сільській місцевості. Зрозуміло, що вплив сільського населення до міст є цілком закономірним процесом, але в Центральному регіоні він набув надзвичайно великих розмірів: сільське населення в цих областях зменшилось на 37–46%. Це майже вдвічі більше, ніж в цілому по Україні. І хоча протягом 1959–1989 рр. чисельність населення Центрального регіону збільшилася з 12411,7 тис. до 13654,7 тис. осіб, це сталося переважно за рахунок міграційного притоку населення до м.Києва.

Серед факторів, які спричинили таку ситуацію, слід назвати міграційний відтік населення з цих регіонів і нижчі за середні по республіці показники народжуваності, які також були пов'язані з міграційними процесами. Якщо на зовнішню міграцію (за межі республіки) передусім впливали територіальні відмінності в заробітній платні, то причиною внутрішніх міграцій були відмінності у характері та рівня галузевої оплати праці. Крім того, зменшенню чисельності населення на регіональному рівні сприяла система оргнаборів. Області Централь-

ного регіону забезпечували робочою силою південні та східні області УРСР, Казахстан і РРФСР.

В інших регіонах країни ситуація, на перший погляд, здавалася кращою. Найбільший приріст населення спостерігався в областях Східного та Південного регіонів. Швидкими темпами зростало населення Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської і Кримської областей. Так, наприклад, населення Кримської області за період з 1959 до 1970 рр. збільшилося в півтора рази, але такі темпи росту аж ніяк не були пов'язані ані з підвищенням коефіцієнтів народжуваності, ані зі зменшенням коефіцієнтів смертності. Механічний приріст повністю визначав ситуацію в цих областях.

Держпланом народного господарства УРСР наприкінці 50-х – у 60-ті рр. ХХ ст. значну увагу приділялося спрямуванню робочої сили у Донбас і Придніпров'я. Зокрема, на роботу в Донбас вирушали після закінчення школи цілими класами [14]. Переселення у південні області республіки передусім спрямовувалося в Кримську та Херсонську області. На відміну від областей Східного регіону, на півдні майже весь приток працівників акумулювався у сільській місцевості. За період з 1949 до 1964 рр. у Південний регіон було переселено з інших областей УРСР 207,4 тис. сімей, внаслідок чого кількість працездатного населення колгоспів і радгоспів в областях зазначеного регіону збільшилася на 456,3 тис. осіб [15]. Лише з 1965 р. обсяг переселень у цьому напрямку почав зменшуватися, при цьому залишаючись найвищим у республіці. Звичайно, розвиток промисловості на півдні та південному сході країни потребував величезної кількості робочої сили, однак це не мало бути причиною демографічного виснаження інших регіонів.

Більш-менш стабільною в демографічному сенсі була і залишається ситуація в західних областях України. Чисельність населення Західного регіону в період з 1959 до 1989 рр. зросла з 7765,4 тис. до 9713,7 тис. осіб. Навіть тоді, коли країну охопила демографічна криза, населення Закарпатської та Рівненської областей продовжувало повільно зростати. За період з 1989 до 2001 рр. темпи приросту в цих областях склали близько 0,7% і це тоді, як зменшення чисельності населення в окремих областях України досягало 12,5%. Природний приріст населення в Західному регіоні був вирішальним фактором відтворення чисельності населення. Протягом понад 40 років народжуваність у регіоні залишалась найвищою в республіці, що було обумовлено традиційними демографічними установками. Втім у масштабах республіки оптимізувати ситуацію це не могло.

Аналіз динаміки чисельності населення УРСР у регіональному аспекті дозволив дослідити зародження демографічної кризи, показати перші її локальні прояви. У найбільш скрутному демографічному

становищі у 1950–80-х рр. опинились області Центрального та Північно-Східного регіонів. Оскільки тогочасне зменшення населення в окремих регіонах республіки було передусім пов'язане з міграціями у межах республіки, то може скластися думка, що подібні переміщення в межах однієї республіки не можуть впливати на загальну чисельність її жителів. Однак кореляційна залежність між народжуваністю та міграцією все ж таки існує. По-перше, нові умови проживання формують у людини нові ціннісні орієнтації і стимулюють зміни в генеративній поведінці. Внаслідок того, що основний міграційний потік був спрямований із сіл в міста, приїжджі жінки природно стикались з таким наслідком урбанізації, як підвищений рівень жіночої зайнятості. Це, в свою чергу, ініціювало зростання шлюбного віку, орієнтацію на малодітну сім'ю і формувало нижчі за сільські коефіцієнти шлюбності. Та й, по-друге, суто психологічно жінка не схильна була планувати народження дитини за деякий час до запланованого переїзду, під час переїзду і протягом адаптаційного періоду. Безумовно, такий складний і взаємопов'язаний комплекс чинників не міг сприяти зростанню показників народжуваності.

Таким чином, дослідження зародження і розвитку процесу депопуляції на регіональному рівні переконує в неправомірності недооцінки більшістю радянських демографів усієї гостроти ситуації, що склалася на початковому етапі формування сучасної демографічної кризи, яка не повинна була стати несподіванкою. Безперечно, події 1990-х рр. додали свого вагомому внеску в дестабілізацію демографічної ситуації: скрутні часи становлення оновленого суспільства призвели до багатьох негараздів, серед яких – різке падіння народжуваності, міграція за межі країни тощо. Однак своєчасні заходи, спрямовані на виправлення диспропорції у деморозвитку ще радянської України, могли б попередити сьогodenні кризові явища.

Література

1. Панчук Г. М. Зміни в складі населення Донецької області (1959–1989 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Панчук Галина Миколаївна. – Донецьк, 2001. – 185 арк.
2. Воронко О. Динаміка демографічних процесів в Україні і Чернігівській області: порівняльний аспект проблеми / Олег Воронко // Сіверянський літопис. – 2005. – № 4–5. – С. 3–10 ; Романцов В. О. Деякі актуальні аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945–1990 рр. / Володимир Романцов // Український історичний журнал. – 1992. – № 10–11. – С. 34–46.
3. Верт Н. Історія радянської держави. 1900–1991 / Ніколя Верт ; пер. з французької. – Рівне : Вертекс, 2001. – 478 с. ; Демографічні процеси в сучасній Україні : матеріали до лекцій, семінарських занять / Л. Ю. Беренштейн, П. П. Панченко, А. І. Стахневич, С. М. Живора. – К. : НАН України,

Інститут історії України, 1998 – 95 с. ; Зміни в демографічному та соціальному складі населення України в 60–80-х роках / Н. В. Пола, Р. І. Акімов // Історія України ХХ століття (для старшокласників та абітурієнтів). – К., 1997. – С. 199–202 та ін.

4. Кульчицкий С.В. Демографические последствия голода 1933 г. на Украине / Станислав Кульчицкий // Философская и социологическая мысль. – 1989. – № 6. – С. 41.

5. Кількість та територіальне розміщення населення України (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / [за ред. О. Г. Осауленка ; відпов. за вип. : Н. С. Власенко, Л. М. Стельмах]. – К. : Державний комітет статистики України, 2003. – 218 с. ; Склад населення Української РСР за статтю і віком на 12 січня 1989 р. (за даними перепису населення 1989 року). – К. : Міністерство статистики Української РСР, 1991. – 310 с.

6. Піскунов В. До з'ясування чинників сучасної кризи демореальності в Україні / Володимир Піскунов. – К. : НАН України, Інститут економіки, 1999. – С. 23.

7. Демографический энциклопедический словарь / гл. ред. Д. И. Валентей и др. – М. : Советская энциклопедия, 1985. – С. 112.

8. Наведено за: Народне господарство Української РСР в 1966 році : статистичний щорічник. – К. : Статистика, 1967. – 638 с. ; Народное хозяйство Украинской ССР в 1989 году : статистический ежегодник. – К. : Техніка, 1990. – 468 с. ; Населення України, 2002 рік : демографічний щорічник / Держкомстат України. – К. : Техніка, 2003. – 317 с.

9. Демографічні перспективи України до 2026 року. – К. : НАН України. Інститут економіки, 1999. – С. 54.

10. Романюк А.І. Демографічні процеси й популяційна політика / А.І. Романюк // Демографічні студії : вибрані праці. – К. : НАН України, Ін-т економіки, 1997. – С. 49.

11. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / [за наук. ред. В. Стешенко]. – К. : НАН України, Інститут економіки, 2001. – С. 38.

12. Романюк А. І. Думки про демографічне майбутнє високо розвинутих суспільств: приклад Канади / А. І. Романюк // Демографічні студії: Вибрані праці. – К. : НАН України, Ін-т економіки, 1997. – С. 59–60.

13. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР / [отв. за выпуск К. А. Орехов]. – М. : Госстатиздат, 1963. – С. 14–15 ; Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г. – Т. 2. – Ч. 2. Пол, возраст и состояние в браке населения СССР, союзных и автономных республик, краёв и областей. – М. : ЦСУ СССР, 1989. – С. 433–517 ; Кількість та територіальне розміщення населення України (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / за ред. О. Г. Осауленка ; відпов. за вип. Н. С. Власенко, Л. М. Стельмах. – К. : Державний комітет статистики України, 2003. – С. 136–138 ; Распределение населения Украинской ССР по общественным группам, отрасли народного хозяйства и занятиям.

Приложение №3 к статистическому бюллетеню №8/201/. – К. : ЦСУ при Совете Министров Украинской ССР, 1973. – С. 29.

14. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 9, од. зб. 6561, арк. 2.

15. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, од. зб. 281, арк. 114.

УДК 314.7(477)"1950-2000"

О.Г.Воронко

Регіональні особливості етноміграційних процесів в Україні у другій половині ХХ ст.

У статті надана характеристика різних видів етнічних міграцій, які значною мірою визначали динаміку національного складу населення України у другій половині ХХ ст. При цьому дослідницький акцент робиться на вивченні регіональних особливостей етноміграційних особливостей етноміграційних процесів, їх причин, сутності та наслідкову демографічному та соціальному аспектах. Ключові слова: етнічні міграції, національний склад, регіональні особливості.

В статье даётся характеристика различных видов этнических миграций, которые в значительной степени определяли динамику национального состава населения Украины во второй половине ХХ в. При этом исследовательский акцент делается на изучении региональных особенностей этномиграционных процессов, их причин, сущности и последствий в демографическом и социальном аспектах. Ключевые слова: этнические миграции, национальный состав, региональные особенности.

The different kinds of ethnic migration, which significantly determined the national proportions of population of Ukraine in the latter half of the XXth century, are described in the article. For this purpose, the research is focused on the study of the regional features of ethno-migrational processes, their causes, nature and consequences, as well as their demographic and social aspects.

Key words: ethnic migration, ethnic composition, regional characteristics.

Етносоціальна структура суспільства являє собою комплекс стійких і упорядкованих зв'язків між етносами та іншими структурними елементами суспільства, в тому числі соціально-економічними компонентами. Поява та розвиток такої взаємодії стає одним з важливих результатів функціонування соціально-економічної природи суспільства, наявності системи розподілу праці, що склалася історично.

Загалом зміни, що відбуваються в етнічній структурі, спричиняються впливом соціальних, економічних та політичних факторів. Серед інших важливих чинників слід назвати міграції населення. Масштабні міграційні процеси мають істотні наслідки для держави. Від них залежать не тільки тенденції розселення народів, але й особливості урбанізаційних процесів, зміни в економічній інфраструктурі, рівень освіти, науки та культури. До того ж етнічний аспект міграцій передбачає зростання інтенсивності міжнаціональних відносин та формування більш сталих зв'язків між різними етнічними групами. Це, у свою чергу, впливає на етнодемографічні та етносоціальні процеси.

Соціально-економічні зміни, що відбувалися в УРСР у 1950–80-х рр., значною мірою визначили основні тенденції формування демографічного та соціального складу етносів сучасної України. Особливо чітко це простежується на рівні регіонів країни. Різні види міграцій напряму впливали не тільки на процес формування соціально-демографічного складу населення окремих адміністративних областей, але й визначали перспективи розвитку етносів, які проживали на їх території.

Метою статті є виявлення на базі всебічного системного аналізу опублікованих статистичних даних та архівних відомостей регіональних особливостей етноміграційних процесів, які були властиві Україні у другій половині ХХ ст.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання: з'ясувати ступінь наукової розробки проблеми, вивчити основні тенденції етнічних міграцій в Україні 1950–90-х рр. у регіональному розрізі.

Об'єктом дослідження стали найбільші за чисельністю етнічні групи України. Предметом вивчення є особливості етнічних міграцій та їх вплив на етнодемографічні процеси на рівні окремих регіонів.

Хронологічно дослідження охоплює період 1950–90-х рр., основні історичні етапи якого пов'язані: по-перше, з етнічними наслідками депортації та репатріації, які виявилися у післявоєнні десятиліття, по-друге, з впливом на тенденції розселення етносів організованих наборів робочої сили й інших видів соціально-економічних міграцій, що відбувалися у 1960–80-ті рр. та, по-третє, зі змінами в етнічному складі населення незалежної України 1990-х рр., спричиненими комплексом зовнішніх еміграційних та імміграційних процесів.

Територіальні межі дослідження – вся територія України досліджуваного періоду та різні її адміністративні регіони.

Історична інформація про географію розселення етносів в Україні характеризується сталими традиціями студіювання різних етапів формування етнічної структури місцевого населення та є розмаїтою

за тематикою досліджень. Основними питаннями, яким приділялася належна увага дослідників, стали: історія заселення території України різними етносами, урядова національна політика та геополітичні катаклізми як фактори формування національного складу населення. Фактично вивчалися чинники, що впливали на обсяги та напрямки етнічної міграції. У той же час майже не зверталася увага на регіональні особливості етноміграційних процесів та спричинені ними суспільні структурні зміни (передусім у етнічному вимірі).

За радянських часів основний дослідницький акцент робився не на етнічних аспектах зайнятості, оскільки сам національний поділ планувалося нівелювати під ідеологічною уніфікацією з назвою "радянський народ" (цій спільноті надавався позаетнічний зміст). Винятком із загальної тенденції слід назвати праці видатного вітчизняного етнолога В.І.Наулка. Серед інших основоположних питань етнології дослідник вивчав етноміграційні процеси в УРСР 1920–60-х рр. Творчий доробок науковця того періоду представлений декількома монографіями [1] та багатьма статтями в наукових журналах. У 1960–80-х рр. міграційним процесам, у тому числі щодо етнічних груп значну увагу приділяли не історики, а демографи, географи та економісти.

Роки незалежного державного існування відзначилися позитивними зрушеннями у сфері комплексного аналізу етнічних та міграційних процесів. Ще раз слід згадати праці В.І.Наулка – вчений продовжує всебічно вивчати етнодемографічні та етносоціальні проблеми. Загалом у сучасній історичній науці відбулося визнання необхідності ґрунтовного комплексного аналізу причин, сутності та наслідків етнічних міграцій, що відбувалися як за часів існування УРСР, так і за період незалежності України. Зокрема, обґрунтованою є думка О.Рафальського [2] щодо потреби системного дослідження міграційних та етнічних процесів у контексті національної політики радянської влади.

Цікавий дослідницький матеріал, який засвідчує перегляд і доповнення концептуальних поглядів істориків, демографів, соціологів щодо визначених питань міститься у наукових статтях В.Котигоренка, О.Чиркова, О.Хомри та монографії О.Малиновської [3]. У цих працях здійснюється спроба відтворення цілісної картини формування міграційної політики, починаючи ще з радянських часів і, ситуативно характеризуються причини відповідних змін у національній структурі населення сучасної України. Найбільшу увагу дослідники приділяють аналізу етнодемографічних наслідків урбанізації, акцентуючи увагу на складних соціально-економічних процесах, пов'язаних з міграціями. Інформацію щодо етномовних та соціальних наслідків етнічних міграцій можна віднайти у дисертаційних дослідженнях В.Барана, О.Григоренка, Т.Пронь та В.Скляра [4], в яких висувається ряд змі-

стовних положень щодо сутності міграційних процесів в Українській радянській республіці у 60–80-х рр.

Отже, аналіз наукової літератури з проблеми переконує в тому, що наукові праці, в яких би комплексно аналізувалися етноміграційні процеси в УРСР та в незалежній Україні, у вітчизняній історіографії поки що відсутні. Різні етапи досліджуваного періоду в етноміграційному аспекті вивчалися неоднаково інтенсивно і стосовно окремих років предметний аналіз відрізнявся тематичними напрямками. Дослідники, які аналізували причини, зміст та наслідки етнічних міграцій, акцентували увагу винятково на конкретних областях України. Якщо ж у дослідженнях в етносоціальному руслі характеризувалися різні регіони, то етноміграційна проблематика визначалася в них епізодично [5]. Отже, здійснення комплексної регіональної характеристики особливостей етнічних міграцій, що відбувалися в Україні у другій половині ХХ ст. є нагальною дослідницькою потребою вітчизняної історичної науки.

Досліджувати зазначену проблему необхідно з урахуванням особливостей окремих етапів соціально-політичного розвитку країни. Так, післявоєнні роки поставили на порядок денний питання, пов'язані з оптацією, репатріацією та рееміграцією представників різних етнічних груп: з одного боку – це включення до складу УРСР етнічних українських територій, які належали іншим державам, з іншого – повернення на Батьківщину військовополонених тощо. Узагальнено можна сказати, що у післявоєнний період Україна приймала великі імміграційні потоки, які в 1945–49 рр. в основному формувалися процесом репатріації, а починаючи з 1950-х рр. – переселенням з інших республік СРСР. У післявоєнну п'ятирічку до УРСР тільки з Польщі прибуло понад 400 тис. етнічних українців, переважно з Білостоцького, Жешувського, Краківського та Люблінського воєводств, які оселилися на території Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Миколаївської та інших областей. Репатріація вплинула на збільшення в цих областях частки представників корінної нації, в той час як в інших регіонах республіки відбувся зворотній процес. Так, у Крим на місце депортованих кримських татар, греків, вірмен та інших малих народів масово переселялися росіяни (яких чисельно стало більше, ніж було представників виселених етнічних груп), білоруси.

Незважаючи на тривалість періоду репатріаційних процесів, з часом вони втрачали значення фактора, що формує етнічну структуру населення. Наступні радянські десятиліття характеризувалися пріоритетним впливом на міграційний рух соціально-економічної політики в СРСР. Період 1950–80-х рр. став одним з визначальних етапів міграційних зрушень, які вагомо вплинули на формування етнічної

структури населення як України в цілому, так і окремих її регіонів. Ці десятиліття характеризувалися державним регулюванням міграційного руху та остаточним спрямуванням національної політики в СРСР на реалізацію плану створення позаетнічного "радянського народу". Зокрема, водночас з рекрутуванням етнічних українців як робочої сили в Казахстан, Російську Федерацію відбувався масовий приплив росіян, білорусів, поволзьких татар у промислові регіони УРСР.

Стрімке зростання обсягів оргнаборів робочої сили та її переміщення як у межах УРСР, так і між різними радянськими республіками відбулося вже у 1950–60-ті рр. Планове переселення робочої сили, відновлене радянським урядом у післявоєнні роки, було найбільш масовим до кінця 1960-х – початку 1970-х рр., але тривало і в 1980-ті рр. Важливою особливістю організованого міграційного руху стало те, що переїздило в основному молоде працездатне населення, передусім сільські мешканці, серед яких чисельно переважали етнічні українці.

Проблеми переселенської політики обговорювалися, зокрема, на республіканській нараді завідувачів секторів трудових ресурсів відділів облвиконкомів УРСР з питання "Про трудові ресурси України", яка відбулася 5 червня 1968 р. у м.Харкові. На цій нараді головний спеціаліст Держплану СРСР М.М.Забелін у своїй доповіді підкреслив, що за 1960–65 рр. потреби народного господарства держави у робочій силі досягла майже 19 млн осіб, а чисельність трудових ресурсів за означений період зросла тільки на 5,5 млн. осіб (що було негативним демографічним наслідком Великої Вітчизняної війни). Далі зазначалося, що таку велику нестачу робочих рук уряду довелося компенсувати за рахунок залучення до різних галузей народного господарства колгоспників, котрі працювали в особистому підсобному господарстві [6].

Рекрутувалися трудові ресурси з колгоспників західноукраїнських областей (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області), оскільки, за підрахунками дослідників, саме в західному регіоні було найбільш поширеною участь працездатних осіб (у першу чергу жінок і молоді) у веденні особистого підсобного господарства. Значну частку сільських переселенців також складали вихідці з центральних та північних областей республіки (Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська та Чернігівська області). В абсолютній більшості, враховуючи максимально українізований склад населення перерахованих областей (понад 90% – українці), це були представники українського етносу, які внаслідок переселень форму-

вали східноукраїнську діаспору в інших республіках СРСР та поповнювали лави робітників промислових регіонів України.

Швидка індустріалізація держави також стимулювала інтенсивні міграції сільського населення до міст. Найбільші темпи таких міграцій були властиві Донецькому та Придніпровському економічним районам. Найменших обсягів подібні переселення набули в західних та північних областях, які, водночас залишалися основними постачальниками робочої сили передусім для найбільших міст та промислових регіонів України. При цьому абсолютну більшість переселенців становили знову-таки українці. Загалом, унаслідок оргнаборів та урбанізаційних процесів найбільш демографічно постраждало сільське населення Заходу, Центру і Півночі УРСР і, якщо в західних областях за рахунок високих показників народжуваності демографічна ситуація характеризувалася як більш благополучна, то в центральних і північних процеси "вимивання" місцевого сільського населення поступово позбавляли українське селянство перспектив нормального демографічного розвитку.

Організовані переселення не втрачали своєї актуальності і в наступні десятиліття – до кінця 1980-х рр. Як приклад можна навести архівну інформацію. Так, по Львівській області наведені наступні дані: станом на 1 жовтня 1965 р. протягом поточного року було переселено у південні області України 602 сім'ї з різних районів Львівщини [7]. З них до Кримської області було направлено 268 сімей, до Миколаївської – 131 сім'я, в Одеську область переселено 53 сім'ї, в Херсонську – 150 сімей. З перерахованого переліку видно, що регіони, в яких відбувалося максимально інтенсивне освоєння засушливих земель за рахунок будівництва іригаційних систем потребували більшої кількості сільськогосподарських працівників. Водночас тривав відбір трудящих і до сусідніх республік: у Казахстан виїхало 72 сім'ї, відповідно до Ціліноградської області прибуло 53 сім'ї, Уральської – 19. За п'ять років – у 1970 р. тенденції залишалися аналогічними: протягом 1969 р. до Криму було направлено 253 сім'ї, Миколаївська область прийняла 231 сім'ю переселенців, Херсонська – 74 сім'ї [8]. При цьому планувалося на 1970 р. здійснити переселення 1050 сімей як по УРСР, так і за її межами, з них: до Приморського краю 200 сімей, у Павлодарську область – 50 сімей, Кримська область мала прийняти 270 сімей переселенців, Миколаївська – 125, Херсонська – 355 (спостерігається навіть збільшення обсягів міграцій).

Цілком упевнено можна стверджувати, що сім'ї переселенців етнічно було переважно українськими – як уже згадувалося, це підтверджують статистичні дані про домінування українського етносу в національному складі населення західних областей. Наступні архівні

відомості додають впевненості у справедливості запропонованого твердження. У одній з наведених вище архівних справ міститься цікава за своїм підтекстом інформація. Під час переселення до Криму 253 сімей з Львівської області факту прийняття двох сімей не було підтверджено ешелонними списками [9]. Одна з цих сімей самовільно виїхала з місця призначення – з Джанкойського до іншого району Кримської області. Цікавою є ситуація стосовно іншої сім'ї, головою якої був Ярко Ілля Степанович. Виявилось, що його дружина – Ярка Ерна Єгорівна була за етнічним походженням німкенню, саме це стало важливою перешкодою для відділу ВС Джанкойського району у справі вирішення питання про її прописку в Криму. Незважаючи на те, що жінка народилася у 1950 р. (тобто не мала прямого відношення до репресованих під час війни німців) і була запрошена до переселення з додержанням існуючого законодавства, справу довелося вирішувати обласному відділу ВС. Зрозуміло, що така прискіпливість була навіяна політичними мотивами, що дає підстави стверджувати про пріоритетність переселення саме українців.

Слід нагадати, що організований переселенський рух спрямовувався так само інтенсивно і до підприємств вугільнодобувної, металургійної промисловості, а також машинобудівництва, тим самим надаючи радянському уряду офіційну можливість планомірно розподіляти по території УРСР представників титульного етносу. Такі заходи давали можливість разом із завданням рівномірного регіонального розміщення виробничих сил неконфліктно вирішувати питання створення безетнічного радянського суспільства, що передбачало наявність й асимілятивних процесів.

Крім безпосереднього вселення новоприбулих працівників із західних, центральних та північних областей до Донбасу, Дніпропетровщини, Харкова, Запоріжжя, відбувалося планомірне залучення сільської молоді через навчання у закладах професійно-технічної освіти до індустріального виробництва республіки. Цілком відповідає фактам, наведеним раніше, архівна інформація по Закарпаттю. Станом на 1959 р. виконком Закарпатської області, чітко дотримуючись постанови Ради Міністрів УРСР №1845 від 31 грудня 1958 р. про державний план розвитку народного господарства республіки, вирішив затвердити на наступний календарний рік план з переселення 400 закарпатських сімей у колгоспи та радгоспи південних областей УРСР та до Актюбинської області Казахської РСР [10].

Втім вже у 1963 р., не зупиняючись на переселенських заходах, Закарпатський облвиконком видав наказ за №289, який зафіксував прийняття рішення про відбір з місцевої молоді 50 чоловік віком від 18 до 30 років для переїзду на навчання монтажним і спеціальним

будівельним роботам у професійно-технічних навчальних закладах Луганської (!) області [11]. Такі урядові кроки сприяли як підвищенню виробничої кваліфікації молоді, так і дозволяли збільшити обсяги перерозподілу населення між областями. За архівними свідченнями відповідні процеси характеризували й інші аграрні області, які повинні були направляти молодь для навчання робітничим професіям у Запоріжжя, Дніпропетровськ, Донецьк, Київ, Луганськ, Харків.

У 1970–80-х рр. етнодемографічні процеси зазначена ситуація ще більше ускладнилася З середини 1970-х рр. до кінця 1980-х рр. поширення набув так званий "ліміт прописки", який передбачав обмежене цільове залучення робітників з сіл та малих міст до підприємств промисловості, будівництва, транспорту на вакантні (як правило, непопулярні серед корінного населення) робочі місця у великих містах. У такому разі переміщенню підлягали трудові ресурси прилеглих територій. Етнічна належність принципової ролі при цьому не мала. Основним стимулом до переїзду ставала не заробітна платня, а можливість проживання у містах з кращими умовами постачання споживчими товарами. Найбільшими обсягами переселенського руху згідно з лімітизацією відрізнялися Київська і Харківська області. Це споріднює їх з іншими регіонами республіки, на території яких розташовані великі міста, і пояснює значно менші обсяги трудових міграцій за межі вказаних областей порівняно з іншими областями центру і північного сходу УРСР.

Формально, на відміну від осіб, переселених за оргнабором, лімітні переселенці мали право на одержування постійного житла лише за плинном деякого часу, проживаючи тимчасово в гуртожитках. Однак сплановані переселення також не відрізнялися чітким забезпеченням постійним житлом прибулого населення. Побутові труднощі заважали нормальному облаштуванню мігрантів на місцях вселення, що ініціювало і зворотну міграцію, хоча зазвичай іммігранти чисельно переважали емігрантів. Наприклад, статистичні архівні дані по Кримській області за 1966 р. зафіксували, що "за останні п'ять років приріст населення від механічного руху населення склав 211,1 тис. осіб, в т.ч. – по міській місцевості – 119,0 тис. осіб і 92,1 тис. осіб – по сільській місцевості" [12]. Найбільший механічний приріст у 1966 р. спостерігався у містах Севастополі, Сімферополі, Керчі та Євпаторії. Тільки до міських населених пунктів півострова прибуло: з м.Ленінграда – 1571 особа, Мурманської області – 1203 особи, Краснодарського краю – 1949 осіб. Водночас у сільську місцевість Криму переселилося з Пермської області – 1029 осіб, із Свердловської області – 1069 осіб. Загалом у Криму в 1960–80-х рр. зберігалася

тенденція зростання питомої ваги росіян у складі місцевого населення головним чином за рахунок імміграції з різних регіонів РСФРР.

Серед нетрудових міграцій, які відбувалися за часів УРСР, слід назвати переселення мешканців Чорнобильської зони та прийняття біженців унаслідок природних катаклізмів. Незважаючи на те, що в першому випадку громадяни України переїздили і до інших радянських республік, все ж міграційний вплив був властивий здебільшого тільки тим областям республіки, райони яких увійшли до зони радіоактивного забруднення, а в етнічному вимірі ця еміграція не мала чітко вираженої спрямованості. Натомість постраждалі від землетрусів у м.Ташкенті (1966 р.) та у Вірменії (1988 р.), котрі частково були переселені до УРСР, прибували до різних областей республіки і вливалися у склад відповідних національних меншин. Необхідно зауважити, що оселялися вони за відповідними планами розселення здебільшого або в промислових Запорізькій, Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Київській та Харківській областях, або у сільськогосподарських південних областях [13].

Отже, враховуючи структуру, географічні напрямки та обсяги міграцій в УРСР можна виокремити різні за етноміграційними ознаками регіони республіки. Протягом досліджуваного радянського періоду найбільш потужним був вплив імміграцій на подальше формування поліетнічності складу населення, а також на етнODEMOГРАФІЧНУ та етносоціальну структуру південних та східних областей УРСР. Натомість західні, центральні та північні області виступали в ролі постачальника робочою силою промислових підприємств та радгоспів сходу та півдня республіки [14]. В переселенській політиці першочерговою була специфіка регіональної галузевої народногосподарської діяльності: для сходу – це гірничодобувна, сталеливарна та машинобудівна промисловості з відповідним зростанням обсягів соціальної інфраструктури міст і збільшенням чисельності міського населення, а для півдня – це розвиток сільського господарства із зростанням масштабів зрошувального землеробства та освоєнням раніше малоприсаєднаних для аграрної діяльності земель.

З набуттям Україною державної незалежності актуальними стали етноміграційні процеси міждержавного характеру. Надзвичайно масштабною у міграційному русі 1990-х рр. була етнічна еміграція до країн СНД та далекого зарубіжжя. Масово поверталися до Російської Федерації росіяни (найбільших обсягів їх еміграція набула в Криму, східних областях), відїзд євреїв як на історичну батьківщину, так і до США, Німеччини, що розпочався за радянських часів, став набагато інтенсивнішим.

Водночас відбувався масовий процес імміграції етнічних українців та представників менших за чисельністю етносів з колишніх республік СРСР. Тільки за 1989–1997 рр. на територію України повернулося

243 тис. кримських татар і 12 тис. депортованих вірмен, болгар, греків, німців. Унаслідок цього сальдо міграції було додатним: у 1992 р., наприклад, воно становило понад 282 тис. осіб. Втім невдовзі до вказаних етнічних міграційних потоків, обсяги яких поступово зменшувалися, додалися масовий виїзд працездатного за віком населення (переважно етнічних українців) на невизначений термін на заробітки до зарубіжних економічно розвинених країн, а також приплив до України багатонаціональної когорти заробітчачан з країн "третього світу". Максимальні показники чисельності зареєстрованих тимчасових трудових мігрантів зафіксовані в Закарпатській, Донецькій, Львівській, Івано-Франківській, Одеській, Тернопільській та Харківській областях. Максимальний відток населення відбувається передусім з найбільш українізованих західних регіонів.

Останніми роками відчутним стало зростання масштабів нелегальної імміграції та набуло нагальності запровадження політики повернення громадян **України** – трудових **мігрантів** на Батьківщину. Україна постійно приймає біженців із Азербайджану, Грузії, Таджикистану, Чечні та інших країн. За таких умов населення України стає все більш багатонаціональним, але українці беззаперечно залишаються найчисельнішою етнічною групою в усіх адміністративних областях за винятком АР Крим.

Таким чином, основні наслідки соціально-економічної політики в галузі міграцій як в УРСР, так і в Україні 1990-х рр. особливо гостро відчувалися на регіональному рівні. Специфіка галузевої економічної діяльності регіонів на пряму визначала вектори і масштаби переміщень робочої сили. Реалізація різних видів міграцій в 1950–80-х рр. повинна була сприяти зростанню рівномірності економічного розвитку регіонів. У 1990-ті рр. основні міграційні процеси відбувалися внаслідок урядової нездатності забезпечити соціально безболісний перехід до ринкової економіки, а також у зв'язку з репатріацією. Спільною рисою всіх перерахованих видів міграцій протягом усього досліджуваного періоду, на жаль, стало формування демографічних проблем у титульного етносу – українців, що негативно позначилося на динаміці його абсолютної чисельності.

Література

1. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР : статистично-картографічне дослідження / В. І. Наулко. – К. : Наукова думка, 1965. – 136 с. ; Наулко В. І. Географічне розміщення народів в УРСР / В. І. Наулко. – К. : Наукова думка, 1966. – 171 с. ; Наулко В. І. Развитие межэтнических связей на Украине : историко-этнографический очерк / В. И. Наулко. – К. : Наукова думка, 1975. – 276 с.
2. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті : історіографічний нарис / О. О. Рафальський. – К. : Поліс, 2000. – 447 с.

3. Котигоренко В. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр. (за матеріалами переписів) / В. Котигоренко // Людина і політика. – 2003. – № 2. – С. 12–24 ; Малиновська О. А. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні / О. А. Малиновська. – К. : НІСД, 1997. – 69 с. ; Хомра О. Роль міграції у формуванні сучасного етнічного складу населення Української РСР / Олександр Хомра // Вісник АН України. – 1992. – № 2. – С. 33–37 ; Чирков О. Внешняя миграция – главная причина наличия этнически неукраинского населения в современной Украине / Олег Чирков // Зеркало недели. – 2002. – 26 января.

4. Баран В. К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Баран В. К. – Львів, 1997. – 45 с. ; Григоренко О. П. Участь молоді в сільськогосподарському виробництві України: проблеми, уроки (1960–1980-ті рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Григоренко О. П. – К., 1995. – 36 с. ; Пронь Т. М. Міграційні та етнічні процеси на Півдні України за доби радянської державності (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Пронь Т. М. – Донецьк, 2005. – 20 с. ; Скляр В. М. Зміни національного складу та мовної структури населення України за 1959–1989 рр. : дис.... канд. іст. наук : спец. 09.00.12 / Скляр Володимир Миколайович. – К., 2001. – 181 с.

5. Субботіна І. В. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. (за даними загальних переписів населення 1959–2001 рр.) : дис.... канд. наук : спец. 07.00.01 / Субботіна Інга Володимирівна. – Чернігів, 2008. – 242 с.

6. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, од. зб. 381, арк. 69.

7. Державний архів Львівської області, ф. 1350, оп. 1, од. зб. 159, арк. 154.

8. Державний архів Львівської області, ф. 1350, оп. 21, од. зб. 288, арк. 27–29.

9. Там само.

10. Закарпатський обласний державний архів, ф. 195, оп. 14, од. зб. 55, арк. 46.

11. Закарпатський обласний державний архів, ф. 195, оп. 14, од. зб. 1501, арк. 183.

12. Державний архів в Автономній республіці Крим, ф. 3287, оп. 7, од. зб. 418, арк. 2–8.

13. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, од. зб. 318, арк. 10.

14. Див. додатково про це: Воронко О. Г. Вплив оргнаборів робочої сили на етнодемографічні процеси в регіонах УРСР у 1950–80-х рр. // Література та культура Полісся. – Вид-во Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя, 2010.

Вип. 58 : Проблеми філології, історії та культури ХХ століття у сучасних дослідженнях. – 2010. – С. 239–251.

**Соціальна структура населення та типологія сімей
міста Мени Чернігівського полку
за матеріалами сповідних книг 1746 р.**

У статті на основі сповідних розписів аналізується кількісний склад дворів та жителів м.Мени з розподілом на соціальні верстви. При характеристиці домогосподарств з'ясовується їх середня населеність, поколінний склад та типологія сімей згідно з класифікацією П.Ласлетта.

Ключові слова: сповідний розпис, домогосподарство, структура сім'ї, нуклеарна сім'я, розширена сім'я, мультифокальна сім'я.

В статье на основании исповедных росписей исследуется численный состав дворов и жителей с сословным распределением. При изучении домохозяйств определяется среднее количество населения двора, поколений в семьях и их типология согласно классификации П.Ласлетта.

Ключевые слова: исповедная роспись, домохозяйство, структура семьи, нуклеарная семья, расширенная семья, мультифокальная семья.

In the article the total number of yards and inhabitants with group distribution is analyzed on the basis of confession register's data. During the exploring of households the average inhabitant's number of the yard, family's generations and structure according to P.Laslett's classification is determined.

Key words: confession register, household, family structure, nuclear family, extended family, multiple family.

Дослідження різних сторін існування суспільства займають важливе місце у вивченні соціально-економічної історії Гетьманщини. Сюди відноситься аналіз станової структури, демографічних характеристик населення, а також сім'ї як важливого суспільного інституту. На думку багатьох вчених, у XVIII ст. вона складала основу соціальної та господарської діяльності. При цьому поняття "сім'я" було синонімом термінів "двір", "домогосподарство", під якими розумілася сукупність родинних зв'язків, місце проживання та спільна життєдіяльність. Отож характеристика одного чи певної кількості таких утворень, з огляду на їх соціальну належність, дозволяє ширше висвітлити становище

окремого суспільного стану. Також це має важливе значення для вивчення історії окремих міст і сіл Гетьманщини.

З огляду на вищевказане ми поставили за мету розглянути соціальну структуру, визначити показники середньої населеності та типологію домогосподарств сотенного міста середини XVIII ст.

Дослідження структури сім'ї, започатковані у 60-х рр. XX ст., пов'язані з іменами британських вчених Дж.Хайнала та П.Ласлетта. Зокрема, Дж.Хайнал виокремлював на теренах Європи зони домінування т.зв. "західної" та "східної" моделей шлюбної поведінки. Відмінність між ними полягала у більш пізньому шлюбному віці населення Західної Європи на відміну від Східної. Східноєвропейській моделі була притаманна висока пропорція родичів, які проживали спільно, відсутність одинаків, значний відсоток складних сімейних утворень [24, с. 31]. У 70-ті рр. перевага у вивченні шлюбної-сімейних відносин належить представникам т.зв. кембриджської "Групи з історії народонаселення та соціальної структури", очолюваної П.Ласлеттом. Він розробив класифікацію домогосподарств, в основу якої і був покладений аналіз структури сім'ї [15, с. 136–139]. В подальшому різні аспекти розвитку та функціонування сім'ї аналізували М.Міттерауер, С.Хок, Е.Фукс, Р.Зідер та ін. На пострадянському просторі пріоритет у дослідженні сімейних структур належить таким ученим, як Ю.Гончаров, В.Каніщев, Б.Мионов, В.Носевич [10, с. 20]. В сучасній українській історіографії ця проблематика представлена працями М.Крикуна, І.Ворончук, Ю.Волошина. Останнім часом типологія домогосподарств аналізується в роботах О.Сакала та В.Дмитренка [5; 6; 9; 14; 23].

Специфіка подібних досліджень передбачає залучення відповідних джерел, що повинні містити детальний опис складу сімей. Такі можливості надають сповідні книги – облікові документи церковного походження, що фіксували відвідання або уникнення прихожанами сповіді. В нашому дослідженні ми спиратимемося на матеріали сповідних розписів Михайлівської, Троїцької та церкви Різдва Богородиці м.Мени Чернігівського полку. Інформаційний потенціал, ступінь достовірності та недоліки цих джерел з'ясовувалися в сучасній історіографії [7; 8; 17; 19; 21; 22].

Сповідний розпис являв собою поіменний та подвірний список жителів певної церковної парафії. Як зазначає Б.Мионов, його було запроваджено в Росії в 1690 р. з метою виявлення серед населення старообрядців, які не ходили сповідуватися до ніконіанських церков [17, с. 102, 103]. Обов'язковий облік сповідання православного населення в Російській імперії остаточно встановлений царським указом

від 16 квітня 1737 р. Він же визначив форму сповідного розпису, що з незначними змінами проіснувала до 1917 р. [22, с. 380].

Як правило, документ мав три обов'язкові частини: преамбулу, основну частину з переліком жителів та підсумкову таблицю. Преамбула містила інформацію про церкву, священика, який опікувався парафією та положення населеного пункту відносно церковного територіального поділу. Наприклад, у преамбулі сповідної книги церкви Різдва Богородиці згадані священики Павло Любарський та Григорій Пашковський. Мена відносилась до Сосницької протопопії Чернігівської єпархії [1, арк. 282]. На аркушах книги знаходились скріплючі підписи особи чи осіб, які її склали, чим засвідчувалася достовірність поданих відомостей. Так, на аркушах сповідного розпису парафії церкви Різдва Богородиці свої підписи поставили вищезгаданий Любарський та дяк Димитрій Григорієв. Книгу Михайлівського храму підписали священик Олексій Василієв та дяк Федір Стефанов, а Троїцького – священики Іоан та Микола Василієви, дяк Данило Семенов [1, арк. 352 зв.].

В основній частині, оформленій у вигляді великої таблиці, по черзі розписувався кожен двір (домогосподарство): спочатку – духовних осіб, потім – військових, посполитих та ін. Також до розпису вносилися слуги та "дворові люди" в разі їх наявності в домогосподарстві [23, с. 21]. На нашу думку, останні співвідносилися з тими категоріями населення, що їх М.Крикун у своїй статті згадує як "коморники" або "сусіди" [14]. Це була економічно несамостійна група населення, до якої могли відноситись зuboжілі місцеві жителі або вихідці з інших місцевостей. Вони винаймали житло в обійсті господаря, за надання якого відпрацьовували на користь домогосподарства. До підсумкової таблиці вносились показники загальної чисельності осіб, які сповідувалися або уникли цього. Останні у менських книгах зовсім не згадуються, окрім тих, хто не сповідувався "за малолетством". Отже, сумніви про достовірність деяких відомостей мають підстави.

Населення Мени було представлено такими верствами, як священики, козацька старшина, козаки, посполиті, а також дворові люди, служителі та підсусідки. Однак виникає питання, чому у місті згадані посполиті, а не міщани. Спробуємо знайти пояснення в наступних подіях. У 1749 р. Чернігівська полкова канцелярія, за розпорядженням Генеральної військової канцелярії, мала зібрати з сотенних правлінь відомості про правове становище міщан, а саме на яких підставах жителі міст могли відноситись до цієї верстви населення. Менський сотник Григорій Кузьминський рапортував, що

жителі Мени не можуть називатися міщанами, оскільки на це мають право лише мешканці полкових міст, що підпорядковуються магістрату й "правами магдебурскими судяться". Доводячи це, він посилався на артикул 3, розділ 12 Литовського статуту [11, с. 234]. У свою чергу меняни подали чолобитну на дії сотника з обґрунтуванням своїх прав, а його заява була неправильною, "по злобе на мешчан менских" [3, с. 102]. Не виключено, що конфлікт між ними та сотником мав місце й раніше, що й відобразилось у сповідних книгах.

Загальна кількість жителів міста, за даними підсумкових таблиць, складала 2560 осіб, які проживали у 213 дворах (див. табл. 1). З них 1303 були чоловіки та 1257 – жінки. Визначимо коефіцієнт статевого співвідношення, який з'ясовують, поділивши число чоловіків на число жінок та помноживши на 100. В історичній демографії вважається, що вихід даного показника за межі 100,0–110,0 може свідчити про недореєстрацію населення однієї статі [5, с. 68].

Таблиця 1

Кількість дворів у парафіях м.Мени

Назва церкви Статус власника	Церква Різдва Богородиці	Михайлівська церква	Троїцька церква	Всього
Священики	1	1	2	4
Старшини	5	2	1	8
Козаки	34	38	42	114
Посполиті	20	10	20	50
Підсусідки	20	17	-	37
Всього	80	68	65	213

В нашому випадку він становив 103,7. Розподіл населення за парафіями виглядав наступним чином. 379 чоловіків та 308 жінок відносились до церкви Різдва Богородиці, а 359 та 362 – до Троїцької церкви. Найбільш населеною виявилася парафія Михайлівської церкви – 565 чоловік та 587 жінок.

Показник середньої населеності домогосподарств становив 12 осіб. Відомості щодо середньої населеності дворів за розподілом на стани та парафії подаємо у відповідній таблиці (див. табл. 2). Зауважимо, що до уваги бралися не лише господарі домогосподарств та члени їх сімей, а також дворові люди та служителі.

Таблиця 2

Середній показник населеності дворів у парафіях м.Мени

Назва церкви Статус власника	Церква Різдва Богородиці	Михайлівська церква	Троїцька церква	В середньому по Мени
Священики (чол.)	51	47	11,5	30
Старшини (чол.)	16	22	38	20
Козаки (чол.)	4,7	17,6	11,7	11,5
Посполиті (чол.)	6	12	8,5	8,2
Підсусідки (чол.)	13,8	16	-	14,8
Загалом по парафії	8,6	17	11	

Важливою складовою характеристики людських спільнот у межах населених пунктів є визначення частки працездатного населення. З цією метою розподілимо жителів Мени на великі вікові групи. За тогочасними критеріями до працездатного населення відносились особи віком 15–60 років [4, с. 112]. Відповідно, до інших категорій належали діти молодші 15 років та особи старші 60 років. За нашими підрахунками, 1529 (59,7%) осіб складала населення активного віку, дітей налічувалося 879 (34,3%), а людей похилого віку – 152 (6%). За шкалою польського дослідника Е.Россета, молодим вважається населення, в якому частка літніх людей не перевищує 8% [25, с. 10]. Отже, населення Мени було молодим, а загальне співвідношення т.зв. працівників та їдців склало 1,5 на користь перших.

Одним із важливих показників у характеристиці сімейних структур є їх поколінний склад. З усієї кількості нарахованих нами родин жителів Мени більшість становили двопоколінні сім'ї. Їх налічувалося 363 (71,3%). Трипоколінних родин налічувалося 82 (16%), однопоколінних – 64 (12,6%). Окрім цього, у 5 (2,3% від загальної кількості дворів) домогосподарствах господарями записані самотні й бездітні вдови. Але в кожному з них проживали служителі та дворові люди з родинами і без них. Зокрема, у господарстві 58-річної самотньої вдови козачки Феодосії Мілевської налічувалося 42 дворових людей [1, арк. 302].

Розглянемо типологію домогосподарств менських жителів на основі класифікації П.Ласлетта, за якою вони поділялися на три основні групи: 1) нуклеарні або прості – домогосподарства, що складаються з однієї шлюбної пари з дітьми або без них; 2) розширене сімейне домогосподарство, де разом з подружньою парою проживає один або кілька родичів, які не утворюють подружніх пар; 3) мультифокальне або складне – домогосподарство, що складається з кількох нуклеарних сімей (ядер). Первинним вважається ядро, до якого належить голова сімейства [15, с. 138]. Як зазначалося вище, у домогосподарствах м.Мени разом з сім'ями господарів проживали служителі, дворові люди та підсусідки, які теж мали свої родини. Отже, в одному дворі могли зосереджуватись декілька типів сімей. Тому родини господарів та їх співмешканців розглянемо окремо.

Спершу проаналізуємо сім'ї священнослужителів. Так, родина священника церкви Різдва Богородиці 76-річного Павла Семеновича Любарського складалася з 10 чоловік, а загальна кількість мешканців двору налічувала 51 особу [1, арк. 282]. Разом з дружиною Христиною (64 роки) він мав двох синів: Ілля (39 років) та Петра (24 років). Ілля записаний як священник, одружений з 29-річною Марією Яковлевою. У них було 3 дітей віком 4–9 років. Дружиною Петра згадується 20-річна Ірина Антонова. Дітей вони ще не мали. Отже, перед нами типовий приклад мультифокальної сім'ї, проілюстрований на відповідній схемі за допомогою позначень, що зазвичай застосовуються в історичній демографії (див. рис. 1). В цьому дворі проживало 9 чоловік служителів та дворових людей, 3 з яких мали свої родини, що належали до типу простих, загальною чисельністю 14 чоловік. Наступним у переліку був 40-річний священник Григорій Якимов з сином Іоаном (9 років). В нього було 2 служителі, що утворювали нуклеарні сім'ї чисельністю 7 чоловік.

Далі в описі привертають до себе увагу такі категорії, як "школьные" та "шпитальные". До першої з них відносилися: дяк Димитрій Григорієв (23 роки), 34-річний паламар Сидор з дружиною та сином, а також 25-річний Василь Никифоров та Василь Іоанов (11 років) [1, арк. 282 зв.]. Серед "шпитальных" згадується 51-річний Захарій Іванов, який з дружиною Євдокією (49 років) мав дітей Кіндрата та Дарію (21 та 16 років). Окрім них, тут проживали 36-річний Михайло Власов з дружиною Марією (21 рік), а також 46-річний вдівець Афанасій Андрієв.

Хто ж були ці люди, особливо першої категорії, в якій до школярів міг відноситися лише 11-річний Василь Іоанов. Так, О.Левицький у своїх нарисах про парафіяльну школу XVIII ст. зазначав, що вона була

не тільки навчальним закладом, а й притулком для різного роду людей, а зокрема – мандрівних дяків та "волочащихся чернцов" [16, с. 441]. З цього приводу відомий у XVII–XVIII ст. письменник Климентій Зиновій в одному з своїх віршів писав, що "школа – всяким странним дом есть вольный" [12, с. 192]. За висловом О.Левицького, це була "вольная артель особого рода ремесленников", які мали таку-сяку шкільну освіту та займались вчителюванням. Побувши певний час при школі дячками, вони могли кинути цю справу та піти мандрувати далі. Решта осіб, як у випадку з дворовими людьми, мали тут житло, за надання якого вони віддячували службою при школі та церкві в цілому.

И причетниками теж школяри ся именують

Поневаж церкви святой щире услугують [16, с. 446].

Те саме стосується шпиталів, що зазвичай призначалися для німечних, душевно хворих та інвалідів. Вони також були притулками для людей без власної домівки, які могли там жити цілими сім'ями. Таким чином, двори священників складали цілі господарські комплекси, де, окрім їхніх сімей, проживав доволі різноманітний штат служителів та співмешканців.

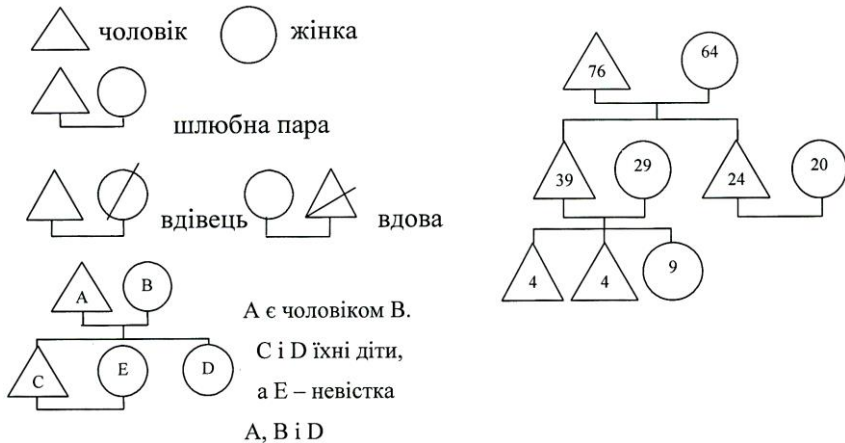

Рис. 1. Сім'я священника Павла Любарського

Домогосподарство священника Михайлівської церкви 42-річного вдівця Олексія Василиєва налічувало 47 чоловік. Його родина складалася з 6 осіб і належала до типу розширених [1, арк. 300]. Дворові люди у кількості 29 чоловік утворювали 5 простих, по 1 розширеній та

мультифокальній сім'ї. До школи відносилася родина паламаря Іоана Леонтієва (37 років) з його дружиною та дочкою, а також 2 чоловік. У шпиталі проживала проста сім'я з 4 осіб та 1 вдова.

По 1 двору належало священикам Троїцької церкви Івану та Миколі Васильєвим, родини яких налічували по 6 чоловік. Сім'я Івана Васильєва була простою, а Миколи – мультифокальною. У першому господарстві згадується також проста сім'я дворових людей з 3 чоловік. У дворі Миколи Васильєва проживали сім'ї дячка Данила Семенова (4 чол.), псаломщика Григорія Васильєва (2 чол.) та паламаря Данила Михайлова (2 чол.). Всі вони були простими. "Школние" та "шпитальние" тут не згадуються.

Розглянемо типологію домогосподарств старшинських родин. Найбільше їх проживало у парафії церкви Різдва Богородиці. Першою в переліку йде родина чернігівського полкового обозного Івана Сахновського (71 рік). За дружину він мав Євдокію Забілу (61 рік), доньку генерального судді [18, с. 504]. В них було 6 синів віком від 8 до 25 років. Старший Петро був одружений, але дітей не мав. Отже, перед нами мультифокальна сім'я з 9 чоловік. Також до цього домогосподарства відносилось 14 слугителів. В цій же парафії проживала проста сім'я менського сотника 51-річного Григорія Кузьминського (див. рис. 2). Його дружиною була 46-річна Агафія Лисенко, донька генерального судді [13, с. 448]. Вони мали 4 синів та 3 дочок. Штат прислуги налічував 11 чоловік.

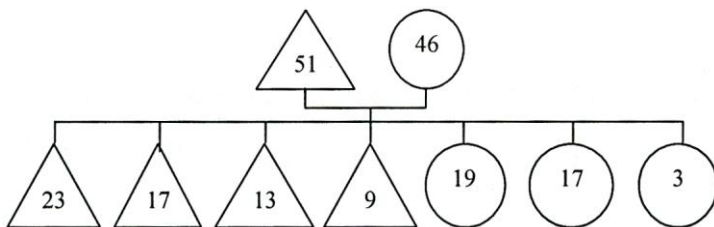

Рис. 2. Родина менського сотника Григорія Кузьминського

Наступним у переліку йде домогосподарство військового канцеляриста Павла Сахновського (22 років), в якому він проживав разом з дружиною, донькою сосницького протопопа Євдокією Полторацькою (17 років), 3 братами та сестрою, утворюючи розширену сім'ю [18, с. 507] (див. рис. 3). Також тут згадувалось 12 слугителів. Насамкінець у парафії церкви Різдва Богородиці проживали значковий товариш Василь Павловський (46 років) з дружиною Анастасією Пилипівною (44 роки) та 4 синами, а також менський сотенний отаман

Кирило Оникієнко (29 років) з дружиною Катериною Григорієвою (23 роки), сином та донькою. Штат служителів у цих сім'ях налічував відповідно 5 та 4 осіб. Вік представників цієї категорії у старшинських родинах коливався у межах 8–64 років.

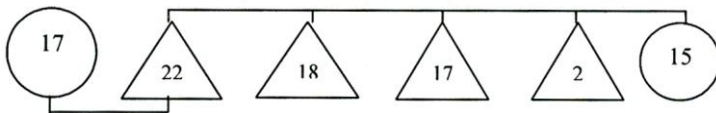

Рис. 3. Родина військового канцеляриста Павла Сахновського

Дві сім'ї старшин проживали у парафії Михайлівської церкви. Першим у переліку йде домогосподарство Івана Троцького (49 років), який у 1735 р. згадувався менським наказним сотником [2, арк. 135]. Його дружиною була 44-річна Тетяна Ісидорова. Вони мали 3 дочок. Разом з ними жила "швагрова" Івана вдова Марина Григорієва з дочкою та сином. В цьому домогосподарстві налічувалося 13 чоловік дворових людей, які утворювали 3 прості та 1 розширену сім'ї. Ще 3 чоловік родин не мали. Далі згадувався двір менського сотенного писаря Михайла Богдановського (46 років), де він проживав разом з дружиною Агафією Павловою (40 років) та 5 дітьми. Дворові люди у кількості 12 осіб утворювали 2 прості та 1 розширену родину. Без сім'ї записана незаміжня 28-літня Агафія Антонієва [1, арк. 302].

У парафії Троїцької церкви проживала сім'я Якіма Сахновського (28 років), який у 1746 р. згадувався вакансовим сотником. Його дружиною була 20-річна Анна Павлівна Сангурська, дочка чернігівського полкового обозного [18, с. 507]. Вони мали 3 дітей. В цьому господарстві проживало 4 дворових людей та 8 сімей підсусідків.

Доволі різноманітною виявилася типологія козацьких родин. При парафії церкви Різдва Богородиці проживало 22 (68,8%) прості, 5 (15,6%) розширених та 5 (15,6%) складних сімей. У найчисельнішій Михайлівській парафії 27 (75%) родин відносилось до типу складних, 5 (14%) – до простих та 4 (11%) – до розширених. Серед них особливо вирізняється найбільша серед сімей у м.Мені мультифокальна родина козака Михайла Івановича Кармазіна (див. рис. 4). Вона налічувала 33 особи та складалася з 7 ядер, одне з яких було неповним. А разом з дворовими людьми, які утворювали 2 прості сім'ї, в цьому домогосподарстві проживало 44 особи. Голова сімейства Михайло (73 роки) разом з дружиною 68-річною Феодосією Василювою мали 2 дочок: Тетяну (15 років) та Євдокію (14 років). Наступним згадувався його рідний 67-річний брат Матвій з дружиною Параскевією (64 років). В них були сини Максим (34 роки), Артемій (20 років), а також дочка Єфросинія (15 років). Сім'ю старшого сина Максима складала його

дружина Єфросинія Василієва (30 років), сини Павло та Федір (7 та 4 роки), а також дочка Марія (1 рік). Артемій був одружений із 17-річною Вассою Герасимовою. Другий брат Михайла 60-річний Мойсей разом з дружиною Оленою Сазонтієвою (59 років) мав 2 синів Григорія та Климентія (12 та 4 роки), а також двох дочок Єфросинію та Феодосію (8 та 6 років) [1, арк. 315]. До сім'ї третього брата господаря Івана (42 роки) відносились його дружина Анна Гаврилова (40 років), сини Григорій (15 років), Василь (11 років), Пилип (6 років), Карпо (3 роки), Семен (2 місяці) та дві дочки 13 та 8 років, кожній з яких дали ім'я Марія. Також до членів сім'ї належала вдова брата Михайла Меланія Василівна (51 рік). В неї були сини Іван (12 років), Карпо (8 років) та дочка Анастасія (4 роки). Серед козацьких родин Троїцької парафії переважали мультифокальні сім'ї, яких тут налічувалося 26 (63%). 13 (31,7%) сімей були простими, а 2 (5%) – розширеними.

Чисельність нуклеарних родин козаків коливалася у межах 2–6 осіб. 3 2 чоловік складалося 7 сімей, а найбільш поширеними були родини з 4 чоловік. Розширені сім'ї склалися з 3–7 осіб, а в основному представлені родини з 4–5 чол. Характерним є те, що у більшості з них господарями були вдови або вдівці (9 сімей). Мультифокальні родини налічували від 4 до 33 чоловік. З них 35 сімей склалися з 4–9 чол. 21 родина мала чисельність 10–19, а ще 3 сім'ї – більше 20 осіб. Служителі у кількості 2–4 осіб віком від 9 до 51 року зафіксовані у 5 козацьких дворах Різвобогородицької парафії. Мультифокальна сім'я служителів з 6 чоловік проживала у господарстві одинокої вдови Євдокії Косенкової [1, арк. 285 зв.].

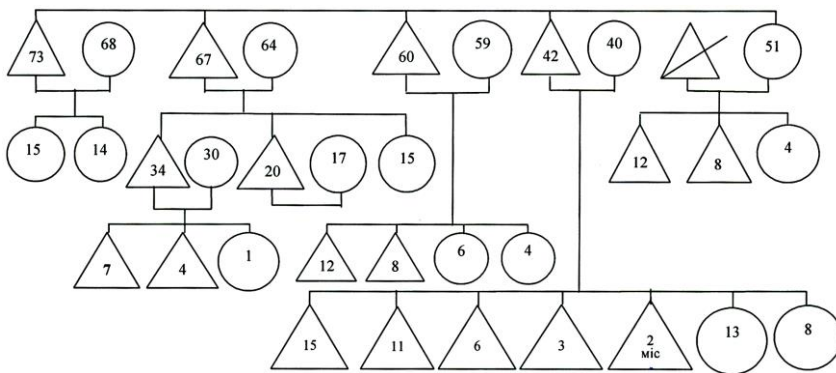

Рис. 4. Родина Михайла Кармазіна

У Михайлівській парафії дворові люди зафіксовані у 29 козацьких дворах. Серед них 56 (85%) родин були простими, 4 (6%) – розши-

реними, 6 (9%) – мультифокальними. З розширених головами 3 сімей були вдови та 1 вдівець. Населеність простих родин становила від 2 до 8 чоловік, проте більшість складала сім'ї з 4 осіб. Розширені сім'ї налічували по 5–7 чоловік. У мультифокальних родинах нараховувалося від 5 до 8 чоловік. У Троїцькій парафії дворові люди та підсусідки мешкали у 36 козацьких дворах. В їх середовищі 53 (81%) родини належали до типу простих, 9 (14%) – до розширених, 3 (5%) – до складних. Чисельність простих родин складала 2–7 осіб, але переважали сім'ї з 3–4 чоловік. У розширених родинах згадувалося від 3 до 6 чоловік. Мультифокальні сім'ї налічували 4–7 осіб.

Перейдемо до аналізу типології сімей у домогосподарствах посполитих м.Мени. Так, у Різвобогородицькій парафії нами нараховано 12 (60%) простих, 3 (15%) розширені та 5 (25%) складних сімей. Родини Михайлівської парафії розподілялися на 4 прості, 2 розширені та 4 складні сім'ї. Посполиті Троїцької парафії мали у своєму складі 10 простих 3 розширених та 7 складних сімей. Загалом прості селянські родини налічували 2–7 чоловік. Найбільш розповсюдженими були сім'ї з 3–4 осіб. Населеність розширених сімей складала 4–6 чоловік. В абсолютній більшості це були родини вдів. Мультифокальні сім'ї налічували від 4 до 14 осіб. З 4–9 чоловік складалося 12, а з 10–14 – 4 складні родини посполитих.

Служителі зафіксовані у 7 родинах посполитих Різвобогородицької парафії. У 3 з них згадуються 2 прості та 1 розширена служительські сім'ї чисельністю 3–5 чоловік. Решта родин мали 1–3 служителів віком 11–31 рік. Ще в одному селянському господарстві проживала мультифокальна сім'я дворових людей з 4 чоловік. У Михайлівській парафії дворові люди проживали у 9 посполитських дворах. Серед них налічувалося 15 простих та по 1 розширеній та складній сім'ях з чисельністю від 2 до 6 осіб. Також дворові люди та підсусідки згадувалися у 8 посполитських дворах Троїцької парафії. Серед них до простих належало 7, а до мультифокальних – 3 складні родини. Їх чисельність коливалася у межах 2–7 осіб.

Наостанок у сповідних книгах (окрім Троїцької церкви) були перераховані двори підсусідків. У володінні обозного Івана Сахновського згадувалося 8 дворів при Михайлівській та 3 – у парафії церкви Різдва Богородиці. По 5 дворів у цих парафіях мав військовий канцелярист Павло Сахновський. 2 двори належало сотнику Кузьминському у парафії Михайлівської та 1 – при церкві Різдва Богородиці. По 1 двору в Різвобогородицькій парафії мали сотенний отаман Онікієнко, значковий товариш Павловський, Чернігівська кафедра та Максаківський монастир. 3 двори належало козакам. По 1 двору відносилось до шевського, ковальського та кравецького цехів м.Мени

[1, арк. 298]. За типологією серед них вирізнялося 110 (80,8%) простих, 10 (7,35%) розширених та 16 (11,8%) складних сімей. Населеність простих сімей становила 2–8 чоловік, а переважну більшість складала родини з 2 осіб, яких налічувалося 32 (29%). За ними йшли 27 (24,5%) сімей з 4 та 21 (19%) з 3 чоловік. Розширені родини склалися з 3–5 осіб, а мультифокальні – з 4–10 чоловік.

Таким чином, переважну більшість у Мені складала козацькі домогосподарства, але в соціальній структурі населення чисельна перевага належала таким категоріям, як дворові люди, служителі та підсусідки (54%), і лише потім йшли козаки (29,8%), посполиті (11,6%) та інші. З одного боку, це явище могло зумовлюватись зубожінням певної частини мешканців міста, а з іншого – активним притоком переселенців з інших місцевостей, які не могли одразу завести своє господарство. Наявність різного роду співмешканців, в свою чергу, зумовлювало досить високі показники середньої населеності домогосподарств менських жителів. Стосовно типології сімей, то всупереч традиції більшість родин священників були простими і лише незначна частка – мультифокальними. У середовищі старшин цей поділ був рівномірним. Перевага мультифокальних сімей зафіксована лише у козацькому середовищі, а решта категорій населення представлена в основному простими сім'ями.

Література

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 679, оп. 1, спр. № 380, арк. 282–352.
2. Книга Менського намісництва "Протокол или потребность" Сосницький краєзнавчий музей ім. Ю. Виноградського. – Інв. № Д–1580.
3. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866.
4. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Гетьманщини у XVIII ст. / Ю. Волошин. – Полтава, 2005.
5. Його ж. Структура сім'ї в поселеннях росіян-старообрядців Малоросії XVIII ст. (на прикладі слободи Деменки Топальської сотні Стародубського полку) // Історична пам'ять. – 2005. – № 1–2. – С. 64–83.
6. Ворончук І. Типологія і структура української селянської родини у XVI–XVII століттях / І. Ворончук // ЗНТШ. – Львів, 2002. – Т. ССXLIII (Праці історико-філологічної секції). – С. 85–99.
7. Гісцова Л. З. Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової наміснії 1766 року як джерело до вивчення історії поселень вольностей військових [Електронний ресурс] / Л. З. Гісцова. – Режим доступу: www.ukrterra.com.ua. – Назва з екрану.
8. Дмитренко В. А. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархії як джерело з соціальної історії

Гетьманщини XVIII ст. : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / В. А. Дмитренко. – Полтава, 2010.

9. Його ж. Шлюб і сім'я у середовищі парафіяльного духовенства другої половини XVIII ст.: спроба аналізу за матеріалами сповідних розписів (на прикладі парохів Пирятинської протоії) // Краєзнавство. – 2009. – № 1–2. – С. 181–188.

10. Дослідження шлюбу і сім'ї серед православного населення Російської імперії XVIII – поч. XIX ст. в контексті історії повсякденності (історіографічний огляд праць сучасних зарубіжних і російських науковців) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

www.nbu.gov.ua. – Назва з екрану.

11. Кісіль І. Міщани в соціальній структурі населення міст Гетьманщини (50–60 рр. XVIII ст.) / І. Кісіль // Пам'ять століть. – 2005. – № 3–4. – С. 232–238.

12. Климентій Зіновіїв. Вірші. Приповіді посполиті / Зіновіїв Климентій. – К., 1971.

13. Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини : енциклопедія / В. В. Кривошея. – К., 2010.

14. Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.franko.lviv.ua. – Назва з екрану.

15. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический поход / П. Ласлетт // Брачность, рождаемость, семья за три века : сб. статей / под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона. – М., 1979. – С. 132–156.

16. Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. / О. Левицкий // Киевская старина. – 1901. – № 12. – С. 440–447.

17. Миронов Б. Н. Исповедные ведомости – источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII – первой половины XIX в. / Б. Н. Миронов // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград, 1989.

Т. XX. – 1989. – С. 102–117.

18. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – К., 1914.

Т. IV. – 1914.

19. Мордвінцев В. Сповідальні книги // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 84–88.

20. Носевич В. Л. Еще раз о Востоке и Западе: структуры семьи и домохозяйства в истории Европы [Електронний ресурс] / В. Л. Носевич. – Режим доступу:

www.kleio.asu.ru. – Назва з екрану.

21. Романова О. О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян / О. О. Романова // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 122–148.

22. Сакало О. Джерела історичної демографії: сповідний розпис / О. Сакало // Наукові записки. – К., 2009.

Т. 19 : у 2 кн. – Кн. 1. – 2009. – С. 379–386.

23. Його ж. Домогосподарства сільського населення Гетьманщини в другій половині XVIII століття: типологія і структура (на прикладі сіл Яблунівської сотні Лубенського полку) / Його ж // Наукові записки : збірник праць молодих вчених та аспірантів. – 2008. – № 16. – С. 17–40.

24. Його ж. Структура селянської сім'ї другої половини XVIII століття: на прикладі села Митченки Пирятинської першої сотні Лубенського полку // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2007.

Вип. XXI. – 2007. – 560 с. – С. 31–34.

25. Сердюк І. Структура населення міста Переяслава за матеріалами Генерального опису 1765–1769 рр. (історико-демографічний аналіз) / І. Сердюк // Київська старовина. – 2008. – № 6. – С. 3–21.

УДК 281.93.141.33

Д.П.Коваль

Роль Феофана Прокоповича в розвитку Української православної церкви

У статті досліджується процес розвитку Української православної церкви в кінці XVII – в першій половині XVIII століття; аналізується значення і вплив Феофана Прокоповича на реформування церкви в Російській Імперії і коротко викладаються наслідки цих реформ.

Ключові слова: православна церква, схоластика, Синод, "Духовний Регламент", Сенат, релігія, теологія, колегіальний орган.

В статье исследуется процесс развития Украинской православной церкви в конце XVII – в первой половине XVIII века; анализируется значение и влияние Феофана Прокоповича на реформирование церкви в Российской Империи и кратко излагаются последствия этих реформ.

Ключевые слова: православная церковь, схоластика, Синод, "Духовный Регламент", Сенат, религия, теология, коллегиальный орган.

The article deals with the development process of the Ukrainian Orthodox Church at the end of the XVIIth – I-st half of the XVIIIth century; the significance and influence on the church reformation in the Russian Empire are analysed and the results of these reforms are highlighted.

Key words: Orthodox Church, scholasticism, synod, "Spiritual Regulations", Senate, religion, theology, collegiate body.

Православна церква століттями виступала центром та рушієм культурного життя в Україні. У боротьбі з польським католицизмом вона стала втіленням української самобутності. Але самобутність ця поблякла із вступом на арену Російської імперії як оборонця всього православ'я, включаючи українське.

Внаслідок важкої майже 30-річної боротьби (1654–1686 рр.) Москва нарешті приєднала до себе Українську церкву. Ще певний час після переходу в 1686 р. під зверхність московського патріарха українська церква процвітала: її школи були найкращими в імперії; а добре освічених священників завзято переманювали до себе росіяни. І все ж розвивалися події, що не віщували їй нічого доброго. Вже у 1686 р. Чернігівська єпархія була вилучена з-під юрисдикції київського митрополита й підпорядкована московському патріархату. Трохи згодом те саме відбулося і з Переяславською єпархією [8, с. 157].

Духовну владу київського митрополита ще більше було підірвано між 1690–1710 рр., коли врешті-решт поступилися перед тиском поляків і перейшли до греко-католиків такі давні стовпи українського православ'я, як Львівська, Перемишльська та Луцька єпархії [11, с. 212].

Організаційно-структурний і освітній стан московського духовенства на той час був незадовільним. Його надзвичайно низький освітній рівень породив тут вузьку обрядову зарозумілість, а разом із тим самовпевненість та нетерпимість у справах віри. І тому не має нічого дивного в тому, що цар Російської імперії Петро I відправляв на навчання до Києва московських священників. А натомість, відбирав в Україні найбільш вчених людей і привозив до Москви для розвитку церкви і поширення православ'я на загарбаних землях. Одним із таких став Феофан Прокопович.

Феофан Прокопович – відомий український богослов, церковний діяч, філософ, історик, педагог, драматург, публіцист. Він народився у Києві 17 червня 1677 р. в родині крамаря Церейського. Після смерті батька й матері його опікуном став дядько по матері Феофан Прокопович, намісник київського Братського Богоявленського монастиря, професор і ректор Києво-Могилянського колегіуму. Після закінчення Києво-Могилянської академії Феофан поїхав до Риму і вступив у православну, тоді ще єзуїтську колегію святого Афанасія [5, с. 76]. Перебування в Римі мало вирішальне значення для становлення релігійної свідомості Феофана. Його навчання відбувалось у добу зародження католицького Просвітництва і початку кризи схоластики.

У 1705 р. Ф.Прокопович повернувся до Києва і розпочав викладацьку діяльність у Києво-Могилянській академії. Там він викладав піїтику, риторичку, філософію і богослов'я. Його викладацька і наукова діяльність відіграли помітну роль у формуванні позитивної традиції вивченні богословського курсу в академії, а також у створенні системи академічного богослов'я. Висловлюючи певну схильність до теологічної традиції католицизму й протестантизму, Ф.Прокопович тут же зауважував, що "істинне богопізнання існує лише в церкві, в церкві православної" [7, с. 32]. Він не лише засуджував схоластичний метод викладання богослов'я, поклоніння псевдонауковим догмам і авторитетам, а й закликав професорів академії до самостійного мислення, вимагав йти не лише шляхом, прокладеним іншими ученими, а й мати самостійно сформовані наукові переконання.

Не всі його нововведення мали послідовників у стінах академії, адже вони потребували від викладачів курсу значної праці, самостійного мислення. Простіше було наслідувати традиційне викладання теології в західних навчальних духовних закладах, застосовуючи при цьому їхні методичні розробки й посібники.

Вчений був запеклим противником всього католицького в науці і житті й прихильником нової європейської науки, створеної Беконом і Декартом. Він рішуче виступає з різким, принциповим відкиданням будь-якого авторитету духівництва, вимагаючи вільного, критичного ставлення до всіх наукових і життєвих питань і заперечуючи стару теорію про верховенство духовної влади над світською. З такими поглядами на значення і місце духівництва в державі Феофан, звісно ж, повинен був стати прихильником сильної світської влади в її прагненні до церковних і державних реформ.

Петро I, дізнавшись про зміст думок Феофана і переконавшись у його видатних здібностях, у 1716 р. викликав того у Петербург. Там учений спочатку виступив як проповідник-публіцист, роз'яснюючи дії уряду і доводячи необхідність перетворень, а також висміюючи і сатирично викриваючи її противників. У 1718 р. Прокопович став єпископом псковським і одночасно головним ідеологом Петра Великого в справах духовного управління імперією. Через його руки проходили, ним склалися або принаймні редагувалися всі найважливіші законодавчі акти у справах церкви; він, спільно з іншими українськими вченими і релігійними діячами пише, за дорученням царя, передмови і тлумачення до перекладів іноземних книг, підручники, богословські і політичні трактати. Ним складений "Духовний регламент" (1720), написані передмова до Морського статуту (1719) і "Слово похвальне про флот російський", коротке керівництво для проповідників, "Оголошення" про чернецтво (1724), трактат про патріаршество, "Перше

учення отрокам", міркування про браки з іновірцями, про хрещення, про розкол, детальний коментар до "Статуту про престолонаслідування" – під заголовком: "Правда волі монаршої у визначенні спадкоємця держави своїй" і багато іншого [12, с. 361].

Петро I, під безпосереднім впливом Ф.Прокоповича, дійшов висновку, що для ефективного управління російською православною церквою необхідно створити колегіальний орган. Головним завданням українського діяча було складання проекту регламенту нової Духовної колегії, яка мала назавжди замінити патріарха. Він чудово впорався з цим завданням і склав "Духовний Регламент".

Цар відіслав "Духовний Регламент" до Сенату, де з ним ознайомилися, а другого дня наказав: "Понеже вчерась от вас я слышал, что проект Духовной Коллегии как архиереи, так и вы слушали и приняли все за благо, того ради надлежит архиереом и вам оный подписать, который потом и я закреплю..." [10, с. 642].

Петро постановив зібрати підписи всіх архієреїв, а тому наказав їм прибути до Москви на 1 травня 1720 р. й підписати документ. Пункти збору підписів архієреїв були організовані в Казані та Вологді. Регламент супроводжував полковник Давидов, якому було наказано, щоб його підписали всі єпископи та архимандрити, а хто не підпише, щоб дав письмове пояснення, чому, а сам з того міста не виїздив... Звичайно, ніхто не відважився не підписати. Таким чином, "Духовний Регламент" набув ніби канонічної сили, і 25 січня 1721 р. Петро видав маніфест про Нову Духовну Колегію, а 14 лютого того ж року розпочав свою працю й Синод. "Духовний регламент" Феофана служив статутом для новоствореної установи [12, с. 398].

Петро I постановив скасувати патріархат у Росії, а "Духовний Регламент" цілком віддав йому до рук усю церкву. Регламент узаконив широке втручання світської влади у церковні справи, а сама церква була віддана під управу царської влади. Кожен член Синоду мусив присягнути на вірність цареві: "Исповедую крайняго судью духовных сея Коллегии быти – Самого Всероссийскаго монарха", тобто головою церкви ставав цар... [10, с. 698].

Московський уряд любив усе робити канонічно, а тому Петро I 30 вересня 1721 р., звернувся до Царгородського патріарха Єремії з проханням благословити новий устрій Російської церкви та всіх членів Синоду. При цьому цар описав утворення Синоду так, що опустив усе, що видавалося б неканонічним, і багато вніс змін у текст "Духовного Регламенту". Через два роки, 23 вересня 1723 р., реформу Петра благословили патріархи Царгородський та Антіохійський, звичайно за відповідну "допомогу", а інші – зреклися... [7, с. 111].

На чолі Синоду з 1722 р. став обер-прокурор, особа світська, що була "оком царевим" над усіма духовними справами. Влада обер-прокурора була дуже велика, а цар став фактичним головою церкви, що, зрештою, за Павла I й було узаконено у 1797 р., як 43 стаття основних законів. В єпархіях було незабаром запроваджено відповідні установи, що пізніше звалися "Духовними Консисторіями" (1841 і 1883 рр.). Їх очолили секретарі, які безпосередньо підпорядковувались обер-прокурору. Так царська влада цілковито запанувала над церквою в Росії [10, с. 712].

З того часу Українська церква втратила також остаточно соборно-правність. В Україні 250 років (1667–1918) не було вже крайових соборів – їхню функцію присвоїв собі царський уряд та Синод.

Духовенство, залякане й загнане, не наслідувалося протестувати проти самоуправи Синоду, бо ним керував властиво сам цар. За цариці Єлизавети на проведення самостійної релігійної політики в Україні відважився тільки українець – митрополит ростовський Арсен Мацієвич, що просив царицю скасувати Синод як установу неканонічну. Коли прохання не було вважене, Мацієвич просив змінити неканонічну форму присяги членів Синоду – щоб у присязі головою Синоду вважати Ісуса Христа, а не царя. Коли не вволено й цього прохання, відважний митрополит таки не присягнув і зрікся членства в Синоді...

Отож з цього часу митрополита та єпископів уже не обирав собор в Україні, а призначав Святійший Синод. Самостійність суду Київського митрополита було скасовано – цю прерогативу забрав тепер собі Синод.

В Україну посилювався потік чужих їй людей, хоч давня традиція вимагала, щоб духовні посади обіймали тільки свої, українці. Вони захоплювали наші монастирі. У 1743 р. ченці Києво-Межигірського монастиря скаржились, що їм тепер призначають ігуменів, тоді як раніше у них було не так: "Когда умрет игумен или архимандрит, – писали ченці, – то змежду братии того же монастыря оберет братия к такому начальству згодного мужа, и поставляется игуменом, а не из иншого монастыря, который чин был издревле... А ныне заслужонные присылаются архимандритами; но оные архимандриты, который приедет в наш убогий монастырь, то по своей похоти поступает, как хочет, и чина церковнаго и нашего уставу монастырскаго не смотрит, и соборной братии никогда в совет не призывает, но сам собою всякое дело затевает и делает по прихотях своих" [8, с. 160].

Церковні братства, що так уславились в Україні XVI–XVII ст., потроху припиняють свою діяльність під тиском імперської влади..

Синодальний устрій Російської церкви, що тягнувся довгих 197 літ (1721–1918) був неканонічний і приніс повне поневолення церкви. Святійший Синод, що поневолив і знищив Українську церкву, повстав проти ясного свідчення канонів царською силою та симонією. Письменник М.Достоевський об'єктивно визначив, що Російська церква опинилася в "паралічі"... Більше того, вона, за час свого синодального ярма, перестала існувати як канонічна церква серед інших православних церков... [5, с. 117].

В Московській церкві, особливо за її синодальний період, сильно розвинулася так звана тріязична ересь, тобто хибна наука, що визнає святыми богослужбовими мовами тільки три давні мови: давньо-єврейську, грецьку та латинську. До цих трьох мов додали в Москві ще четверту, давньослов'янську, правильніше – російську церковно-слов'янську, обернувши таким чином тріязичну ересь на чотири-язичну. Церква вперто трималася цієї ересі, виклятої ще в IX віці Св.Кирилом, і виганяла з Української церкви все те, що в ній було вже своєю живою мовою (наприклад, читання Євангелій та Апостолів, Синаксарі й т. ін.). Не допускалась навіть українська проповідь, хоч це виразно протирічило навчання апостола Павла.

Петро I зовсім не довіряв духовенству, а тому з 1721 р. встановив над ним поліційний нагляд – це інститут так званих інквізиторів. Обер-прокуророві Синоду підлягав і доносив йому протоінквізитор, а тому підлягали провінціал інквізитори, які керували звичайними інквізиторами. Ці інквізитори пильно доглядали за поведінкою та діяльністю всього духовенства, починаючи від єпископа.

Взагалі ж Синод і далі провадив поліційні обов'язки над своїм духовенством і пильно доглядав за його поведінкою, особливо політичною. Через те, що інквізитори не могли за всім доглядіти, єпископам наказувалося хоч раз на рік об'їздити свою єпархію й пильно придивлятися за духовенством.

Імперська влада цілеспрямовано втручалася й контролювала внутрішні духовні справи України. Петро не спинився навіть перед тим, щоб стежити й за найсвятішим людини – за її сповіддю перед священиком. "Духовний Регламент" наказував, щоб священик, почувши на сповіді щось політичне, конче, відразу ж доносив про це поліції... Таким чином, священика намагалися обернути в звичайного поліційного шпигуна, а за недонесення страхали тяжкими карами: "Лишення сана и имения и лишения живота". Цікаво, що ці шпигунські обов'язки духовенства Регламент доводить навіть Св. Письмом: "Аще согрешит к тебе брат твой, иди и обличи его... аще же не послушает, повеждь церкви..." Цей протиканонічний наказ про сповідь увійшов до XV тому "Свода Законів" ... [9, с. 248].

Привертає увагу те, що протягом першої половини XVIII ст. не лише єпископські кафедри, а й усі основні архієрейські посади в управлінні Московською церквою, зокрема у Священному Синоді, обіймали вихованці Києво-Могилянської академії. Не менше як 200 вихідців із цієї вищої Київської школи в 1721–1750 роках були настоятелями російських монастирів.

Феофан Прокопович – мислитель нового часу. Його критицизм до всього старого і віджилого допоміг розчистити і підготувати підґрунтя для наступних вітчизняних мислителів, які продовжували реформування Церкви та держави в Російській імперії.

Література

1. Гудзий Н. К. История русской литературы / Н. К. Гудзий. – М. ; Л., 1941. Т. 3, ч. 1. – 1941.
2. Костомаров Н. История России в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Н. Костомаров. – АСТ. : Астрель, 2006. – 608 с.
3. Лужный Р. Поэтика Феофана Прокоповича и теория поэзии в Киево-Могилянской академии / Р. Лужный // Роль и значение литературы XVIII века в истории русской культуры. – М. ; Л., 1966. Вып. 7. – 1966.
4. Мацько Л. І. Риторика / Л. І. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 311 с.
5. Морозов П. Феофан Прокопович как писатель / П. Морозов. – СПб., 1880. – 402 с.
6. Нічик В. М. Про неточності в життєписах Феофана Прокоповича / В. М. Нічик, М. Д. Рогович // Філософська думка. – 1975. – № 2. – С. 117–127.
7. Нічик В. М. Феофан Прокопович / В. М. Нічик. – М. : Мысль, 1977. – 192 с.
8. Огієнко Іван. Українська церква / Іван Огієнко. – К., 1993. Т. 2. – 1993. – 222 с.
9. Поселянин Е. Русская церковь и русские подвижники XVIII века / Е. Поселянин. – СПб., 1905. – 355 с.
10. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь / К. В. Харлампович. – Казань, 1914. Т. 1. – 1914. – 878 с.
11. Чистович И. Очерк истории Западно-русской церкви / И. Чистович. – СПб., 1884. – 417 с.
12. Чистович И. Феофан Прокопович и его время / И. Чистович. – СПб., 1868. – С. 576.

Церковь Грузии в 1977–2007 гг.

У статті розкрито релігійне життя в Грузії після 1977 р. і роль у ньому патріарха Іллі II.

Ключові слова: грузинська церква, патріарх Ілля II, відродження храмів, фонд патріарха, благодійні акції.

В статье раскрыто религиозная жизнь в Грузии после 1977 г. и роль в ней патриарха Ильи II.

Ключевые слова: грузинская церковь, патриарх Илья II, возрождение храмов, фонд патриарха, благотворительные акции.

The article deals with religious life of Georgia after 1977 and role of Patriarch Elias II in it.

Key words: the Georgian church, Patriarch Elias II, revival of temples, fund of the patriarch, charitable actions.

В истории церкви Грузии новая эра началась с 1977 г., когда вместо скончавшегося Католикоса-Патриарха Давида V XII церковное собрание Католикосом-Патриархом всея Грузии выбрало Цхум Абхазского Митрополита Илью II (Шиолашвили).

25 декабря 1977 г. на патриархальный престол Грузии, ведущий своё начало от Андрея Первозванного и Свимона Кананели, был возведён новый патриарх. По воле Господа в Мцхетском патриархальном храме было совершено благословение нового Католикоса-Патриарха блаженнейшего и Святейшего Ильи II. "Пока я жив, всегда перед глазами будет стоять тот невидимый и всё же видимый престол, на который меня возвела сильная десница Владыки. На моём сердце начертаны те обязанности, которые были возложены на меня его безграничным милосердием", – произнёс Илья II [1].

Католикос-Патриарх родился в такой семье, в которой христианство было живой верой. В семье Натальи Кобаидзе и Георгия Шиолашвили по отношению к вере царили такое уважение и любовь, какую в Грузии того времени редко можно было встретить. Любовь к Отчизне, незабываемые примеры человеколюбия и искренней любви к вере Блаженнейшему и Святейшему дали родители. Тот факт, что под их активным участием в 1947 г. во Владикавказе была открыта и стала действовать первая грузинская церковь, говорит о многом [2]. Грузинская церковь Владикавказа входила в юрисдикцию Католикоса-

Патриарха Грузии. Именно в день Рождества в этой церкви крестили трёхдневного младенца и назвали его в честь царя Ираклия.

Илья (Ираклий Гудушаури-Шиолашвили) родился 4 января 1933 г. во Владикавказе. В семье Шиолашвили он был седьмым ребёнком. Фамилия Гудушаури идёт испокон веков. Во время Вахтанга Горгасали в бою проявил себя некто Сно. Царь окрестил его сына и назвал Гудушаури, а во имя ребёнка вознёс крепость.

Гудушаури проживали в Хеви и были именитыми мужчинами. Отважностью выделялся Шиола Гудушаури. Именно его наследником является Католикос-Патриарх всея Грузии – Илья II. Шиола Гудушаури жил в начале VII века. Он был владельцем Гудушаурского ущелья, куда входили Ачхоти и несколько деревень: Сно, Ахалцихе, Каркуча и всё ущелье. Для того чтобы жило имя Шиола Гудушаури, его прямые наследники взяли фамилию Шиолашвили. Существует предание, что мать Шиола Гудушаури была Багратиони – из царского дома и её называли "царской женщиной" [3].

Отец Святейшего и Блаженнейшего Ильи II – Георгий Гудушаури – родился и жил в Сно, а мать – Наталья Кобаидзе – была из с.Сиони. В 1927 г. для временного проживания во Владикавказе приобрели дом и стали там жить. Многие представители духовенства имели связь с семьёй Георгия Гудушаури, среди которых были Католикос-Патриарх Калистрате Цинцадзе. Патриарх именно с помощью их семьи общался с грузинами, проживающими во Владикавказе. В 1952 г. Ираклий Шиолашвили окончил Владикавказскую 22-ую школу и продолжил учёбу в Московской духовной академии, которая тогда была в Загорске, которую окончил с дипломом первой степени. В то время настоятелем монастыря Святой Троицы, а в последствии и патриархом всея Руси был Пимен.

16 апреля 1957 г., в возрасте 24 лет молитвами и благословением Католикоса-Патриарха Мелкиседека III в Тбилисском храме Александра Невеля студента II курса духовной академии постригли в монахи и дали имя Илья. Сам патриарх Александр Невеля вспоминает так: "Из грузин в тот период никто не был пострижен в монахи и, конечно же, мне было очень тяжело. Моё пострижение в монахи было совершено перед Рождеством во вторник, а в четверг должно было произойти моё благословение дьяконом. Владыка Зинов привёл меня к Святейшему Мелкиседеку. Уже одетый патриарх, не мог скрыть своей радости, сказал так: "Если бы у меня было десять таких, как ты, не было бы человека счастливее меня" [4].

18 апреля того же 1957 г., в Сионском патриархальном храме монах Илья был посажен иеродьяконом, а 10 мая 1959 г. в Лавре монастыря Святого Сергия, иеродьякон Илья, патриархом всея Руси

и Москвы Алексием I был посажен монахом-священником. Ещё во время учёбы в академии, будучи на четвёртом курсе, Илья написал кандидатский труд "История монастыря Атонской Иверии", за что ему была присвоена научная степень кандидата богословия. В тот же 1960 год он окончил Московскую духовную академию, получив диплом первой степени, после чего Академический совет как лучшему предложил ему остаться профессорским стипендиантом. Ему давалась возможность читать лекции в духовной семинарии и академии, но благословение Святейшего и Блаженнейшего Ефрема II было другим: Илья должен был начать свою деятельность на Родине. Илья Шиолашвили был представлен Господом именно тогда, когда в этом больше всего нуждалась наша страна. Святейший Ефрем II именно в Илье видел надежду, силу и духовную опору, что хорошо видно из его личных писем: "Имея таких, как ты, ещё одного или двух, то мне было бы лучше, – сказал Илье, которому в дальнейшем предложит честь Игумена, а затем и архимандрита: "1 августа сего 1962 года мною награждён архимандрит Илья – заместитель предводителя Батумского кафедрального собора Святого Николая – вторым крестом", – говорит Ефрем II Католикос-Патриарх всея Грузии" [5].

25 августа 1963 г. архимандрита Илью называют епископом творцом. В это время неустанными стараниями патриарха Ефрема было достигнуто соглашение с правительством об открытии духовной академии, и 15 октября 1963 г., начинает своё существование Мцхетская духовная академия, первым ректором которой назначается владыка Илья Шиолашвили (1963–1973 гг.).

В патриархальном архиве Грузии сохранилось письмо, посланное владыке Илье Патриархом во время открытия духовной академии, в котором Святейший Ефрем поведает ему о своём сокровенном, как любящий отец собственному родному сыну. Большое тепло и ласка чувствуются по отношению к Илье, чтобы царствующий в стране нигилизм и духовное охлаждение не уничтожили в нём надежду и веру в лучшее будущее [6]. В 1967 г. Илья был переведён епископом Цхум-Абхазии, а в 1969 г. ему присвоили степень митрополита.

В 1977 г. скончался Католикос-патриарх всея Грузии – Давид V (Девдариани).

23 декабря 1977 г. в Тбилисском Сионском кафедральном соборе 12-местное церковное собрание Грузии рассмотрело вопрос избрания нового Католикос-Патриарха и митрополит Илья был единогласно избран Католикос-Патриархом Всея Грузии и назван был Ильёй II".

Быть наставником грузинской церкви Илье II пришлось в весьма трудный период. В 70-х гг. XX века Грузия была одной из союзных

республик Советского Союза. Свободная республика реально была строго централизованной страной, которой управляло местное ма-рионеточное правительство. В стране господствовал русский язык, грузинский преследовался. Обрусение считалось "интернационализмом", а борьбу за историю Грузии и права грузинского языка – "национализмом". Строгая цензура была во всех сферах. Несмотря на подобное сложное положение, грузинская церковь под руководством Ильи II за 30 лет смогла невозможное.

В 1990 г. Патриархатство мира благодаря неустанному труду Блаженнейшего и Святейшего Ильи II грузинской церкви присвоило грамоту твёрдости, чем была восстановлена историческая справедливость и весь православный мир признал автокефалию святой церкви Грузии.

Начиная с 1977 г. к числу святых грузинской церкви добавились и другие святые. В 1988 г. под руководством Святейшего Мцхетская духовная семинария была перенесена в Тбилиси и была основана Тбилисская духовная академия и семинария. Через века вновь была восстановлена Гелатская духовная и научная академии. В разных уголках Грузии открылись духовные училища. В разных университетах основаны кафедры богословия, где лекции читали выпускники Тбилисской духовной академии.

С 2001 г. в эфире "Радио патриарха – "Иверия", вещание которого распространяется на всей территории Грузии, в том числе и в Абхазии. В патриархате функционирует молодёжная организация "Дзлеваи". Был сформирован и фонд благотворительности "Лазаре", который оказывает помощь социально незащищённым слоям населения, основан дом престарелых – дом милосердия, молитвами и благословением Католикоса-Патриарха были Университет им. Ив.Джавахишвили и Государственный университет имени Сулхан-Саба Орбелиани присвоили почётное звание доктора и профессора.

Наш патриарх послан Господом, и мы верим, что вместе с большим количеством духовенства и приходом он сможет спасти Грузию.

Литература

1. Ведомости патриархата. – 2007. – 11–17 октября. – С. 8.
2. Карибче. – 2004. – № 11. – декабрь. – С. 27.
3. Ведомости патриархата. – 2007, 11–17 октября. – С. 8.
4. Там же. – С. 7.
5. Карибче. – 2004. – № 11. – декабрь. – С. 31.
6. Ведомости патриархата. – 2007, 11–17 октября. – С. 8.

Особливості розбудови релігійного життя в єврейських колоніях Північного Приазов'я у першій половині XIX ст.

У статті досліджується релігійне життя єврейського населення Північного Приазов'я та його роль у формуванні релігійної ситуації в цьому регіоні у XIX ст. Приділяється увага політиці царського уряду, спрямованої на зменшення релігійного впливу з метою асиміляції євреїв і залучення їх до вигідних державі господарських занять. Зазначено, що, проживаючи на території України, євреї прагнули зберегти багатовікові традиції іудаїзму, що регламентували всі сфери громадського життя.

Ключові слова: єврейські колонії, релігійне життя, іудаїзм, синагога, рабин.

В статье исследуется религиозная жизнь еврейского населения Северного Приазовья и его роль в формировании религиозной ситуации в этом регионе в XIX в. Уделяется внимание политике царского правительства, направленной на уменьшение религиозного воздействия с целью ассимиляции евреев и привлечения их к выгодным государству хозяйственным занятиям. Указано, что, проживая на территории Украины, евреи стремились сохранить многовековые традиции иудаизма, регламентирующих все сферы общественной жизни.

Ключевые слова: еврейские колонии, религиозная жизнь, иудаизм, синагога, рабин.

The article examines the religious life of the Jewish population of Northern Azov and its role in shaping the religious situation in the region in the nineteenth century. Attention is paid to the tsarist government policies aimed at reducing the influence of religion in order to assimilate the Jews and their attraction to the lucrative state business activities. Noted that living in Ukraine, Jews sought to preserve centuries-old traditions of Judaism, which regulated all spheres of public life.

Key words: Jewish colonies, religious life, Judaism, synagogue, rabbi.

Віросповідна складова історично посідала центральне місце у житті єврейських громад. Релігія накладала суттєвий відбиток на культурний, освітній, економічний розвиток єврейської діаспори, формувала тісний зв'язок всіх форм її життєдіяльності з іудаїзмом. Більш того, євреї належать до тих етнічних спільнот, у яких релігія відіграла визначальну функцію в усвідомленні етнічної ідентичності. Все

це стосувалося і євреїв Північного Приазов'я. Утім особливості єврейської колонізації даного регіону у середині XIX ст., прискіпливе державне регулювання цього процесу, а також специфіка соціокультурного і господарського середовища Приазов'я вносили суттєві корективи у розбудову релігійного життя єврейських колоністів. Отже, з'ясування ролі духовних та культових аспектів облаштування громадського життя євреїв у Приазов'ї допоможе глибше розуміти особливості інтеграції єврейської спільноти у полікультурний соціум регіону, що і зумовлює актуальність теми.

Метою статті є висвітлення характеру й особливостей розбудови релігійного життя євреїв Північного Приазов'я у XIX ст. у контексті державного регулювання розвитку єврейських колоній.

Історіографічну базу публікації становлять перші дореволюційні дослідження з питань заселення Новоросійського краю А.Скальковського, О.Лернера, Д.Багалія [1], в яких домінують етнографічні аспекти, та дослідження О.Алексєєва, В.Нікітіна, А.Фадєєва, в яких розглядається адміністративне, суспільне становище та традиції єврейських колоній [2].

У 90-ті роки XIX ст. заселення іноземними колоністами Приазов'я, їхній побут та релігійне життя знайшли віддзеркалення в праці "Мариуполь и его окрестности" [3].

Особливий інтерес для сучасного дослідника становлять праці О.Дружиніної та В.Наулка, написані у 60–80-х рр. XX ст. і присвячені вивченню окремих аспектів іноземної, зокрема єврейської, колонізації України [4].

Серед сучасних фахівців, які розглядають історію переселення іноземних єврейських колоністів на основі джерелознавчого аналізу, їх соціально-економічне становище, релігійні аспекти та соціокультурний розвиток України, увагу привертають дослідження І.Лимана, М.Шестопала, І.Самарцева, Й.Телушкіна та ін. [5].

Переселення євреїв до Новоросії було частиною колонізаційної політики царського уряду, що мала на меті господарське (перш за все, землеробське) освоєння цих степових територій. Указом Катерини II від 1769 р. євреям був дозволений в'їзд до Російської імперії за умови поселення саме в Новоросійській губернії. Цим дозволом скористувалися, головним чином, євреї з Польщі, що прийняли, як й інші іноземні колоністи, російське підданство. Приток євреїв посилювався наприкінці XVIII ст. за рахунок переселенців з Білорусі (після розподілів Польщі).

Водночас, на відміну від інших іноземних колоністів, міграційні потоки яких спрямовувалися сюди (греків, болгар, німців тощо), у випадку із євреями суттєвою перешкодою на шляху виконання колоні-

заційних цілей стояв іудаїзм – релігія, що регламентувала усі сторони життя єврейської громади, зумовлюючи її замкненість та патріархальність. Іудаїзм, як жодна інша релігія, поширює свої заповіді на повсякденне життя людей. За своєю сутністю це не просто релігія, а особлива етика і спосіб життя. Положення національної релігії сформували кодекс законів – Галаха¹, що стали основою для діяльності єврейських судів, впливали на господарське життя, визначали робочі дні та забороняли роботу під час свят. Тому необхідність використати євреїв для господарської розбудови регіону неодмінно висувало завдання релігійної асиміляції євреїв, або зменшення впливу традиційно сильної віросповідної компоненти у життєдіяльності єврейської громади.

Спочатку царська влада досить радикально поставилася до релігійного питання. Коли уряд на початку XIX ст. оголосив про переселення до південних губерній імперії, умовою цього переселення було хрещення євреїв. Таким чином виникло так зване "товариство ізраїльських християн". Мотивацією зміни віри для євреїв стало бажання заселитися на родючих землях Новоросії та фінансове сприяння багатих єврейських купців (можливо, за домовленістю із російською владою) процесу переселення [6].

В імператорському указі міністру фінансів від 17 грудня 1819 р. зазначалося: "Для поселення общества Израильских христиан назначить земли из следующих к отрезке в казну по Екатеринославской губернии от мариупольских греков" [7].

На переселення були виділені кошти з розрахунку по 125 руб. на будівництво кожного будинку і 5 коп. кормових грошей на добу. Бідним родинам виділялися підводи для перевезення майна. Перші 50 родин євреїв – вихідців з Одеси, які прийняли християнство, було поселено у 1817 р. поблизу Маріуполя.

Слід зазначити, що євреї були в основному міською групою населення. І ця пропорція змінювалася в бік збільшення кількості євреїв-міщан. Тому на вибір місця проживання істотно впливав статус населеного пункту. Євреїв насамперед приваблювали розвинуті та перспективні в економічному плані міста. Тому, прибувши до місць призначення, багато переселенців-євреїв відмовилися селитися на землі (погодилася тільки одна єврейська родина, та й то для спекуляції землею [8]), а зволіли осісти в Маріуполі. До складу мешканців міста вони не входили (територіальна автономія Маріуполя дозволяла

¹ Галаха – сукупність правил і настанов, які регламентують релігійне сімейне і громадянське життя єврея. Терміном "галаха" називають також законодавчі тексти Талмуду і загалом всю законодавчу літературу.

грекам успішно позбуватися конкурентів), але вели активну торгівельну й ремісничу діяльність. Таким чином, передбачені для оселення євреїв землі (24 тис. дес.) понад двадцять років так і залишалися незайнятими.

Отже, як показала практика, для ефективного вирішення поставлених господарських завдань однієї відмови від іудаїзму було замало. Тому у подальшій політиці щодо євреїв влада більш активно використовувала економічні важелі, дещо пом'якшивши радикалізм у релігійному питанні.

13 квітня 1835 р. імператор Микола I затвердив "Положення про євреїв" [9]. У ньому він декларував свій намір привернути євреїв до землеробства. Для цього були розширені пільги: дозволялося одержувати в безстрокове користування не тільки казенні землі, але й купувати, продавати й орендувати землі у смузі осілості. Єврею, який купував ділянку землі і оселяв на ній не менше 50 своїх одновірців, присвоювалося звання "личного почётного громадянина", а якщо чисельність створеної таким чином колонії сягала 100 осіб, це звання ставало спадковим. Колоністам дозволялося займатися промислами і ремеслами.

"Положення про євреїв" 1835 р. мало на меті й асиміляцію іудейського населення Російської імперії, але передбачало здійснення цього процесу не у радикальній умові обов'язкового хрещення, а в економічній і соціальній мотивації до інтеграції у російське суспільство. У результаті ті іудеї, які обрали для себе заняття землеробством, ремеслами і стали навчатися в російських навчальних закладах, отримали додаткові пільги (головні з них – відстрочка від виконання рекрутської повинності і можливість поселення за межами смуги осілості) і податкові послаблення. Для євреїв, що зберегли традиційні заняття, підтверджувалися колишні обмежувальні закони [10].

Більш докладно програма "боротьби" з іудаїзмом була викладена у пропозиціях міністра державного майна графа П.Д.Кисельова, запропонованих "Комітету для визначення заходів корінного перетворення євреїв" (в літературі він отримав назву Єврейський комітет), і згодом прийнятих ним. "Действовать на нравственное образование нового поколения евреев учреждением еврейских училищ в духе, противном нынешнему талмудическому учению; уничтожить кагалы и подчинить евреев общему управлению; учредить губернских раввинов, которые, получая содержание от казны, влиянием своим могли бы содействовать видам правительства; запретить употребление особой еврейской одежды; открыть евреям способы заняться земледелием;

привести в порядок коробочные сборы¹ и отделить потребные суммы на содержание училищ, раввинов и на переселение на казенные земли; затем, разделив евреев по свойству их занятий, на полезных, как то: купцов, ремесленников и земледельцев, и на не имеющих постоянного, так сказать, производственного, способствующего общему богатству и благу, занятия, подвергнуть последних разным мерам ограничения, в том числе рекрутскому набору втрое более против обычного" [11].

Організацією єврейських колоній у Північному Приазов'ї опікувалася створена Катеринославська губернська комісія. За її розпорядженням кожній родині євреїв-переселенців виділялося 30 десятин у Маріупольському повіті (їм виділявся земельний наділ у розмірі 40 десятин на двір, але негайно було відрізано до запасу по 10 десятин від кожного двору для утворення особливого капіталу субсидій єврейським колоніям) [12].

У 1848 р. у Маріупольському повіті євреями була заснована колонія Графська, протягом 1852–1858 рр. – колонії Зелене Поле, Солодководна, Затишшя та Рівнопіль, у 1860 р. – Хлібодарівка. Наприкінці 1870-х рр. була заснована колонія Надійна (рос. Надёжная) [13].

Єврейські землеробські колонії Маріупольського повіту були об'єднані у два прикази. До Затишенського приказу, територія якого складала 4136 дес. землі, кількість дворів – 224, населення – 2000 осіб, входили колонії Затишшя, Рівнопіль та Хлібодарівка. До Графського приказу з земельною площею 5055 дес. належали колонії Графська, Зелене Поле, Надійна та Солодководна. Загальна кількість дворів складала 342, мешканців – 2780 [14].

У єврейських колоніях діяли молитовні будинки і синагоги, що відігравали центральну роль у житті поселенців. Синагога була молитовним будинком, школою вивчення іудаїзму (віряни називали синагогу "шул" в перекладі з ідиш "школа") і місцем зборів громади. Саме тут вирішувалися всі питання життя колонії.

Роль релігії в спільноті обумовлювала общинний статус синагоги й рабина. Для єврея синагога була своєрідним релігійним, інтелектуальним та культурним центром [15]. Опонуючи супротивникам та обстоюючи ідею синагогальної культури, єврейська інтелігенція наголошувала: "Ця культура є незалежність думки і судження, свобода совісті не у вигляді закону, але в якості особистої свободи дій, вчинків і

¹ "Коробочный сбор" – грошовий збір єврейської громади, яким були обкладені предмети першої необхідності та м'ясна продукція. Проводився із забою худоби, птиці, приготування кошерного м'яса, а крім того – як податок з торгівлі і підприємництва євреїв тощо. Проіснував до 1917 р.

стосунків... Це, зрештою, свобода порівняння й узагальнення фактів дійсності, висновків із життя і утворення власного судження... Ось таким культурним центром і є синагога". У синагозі встановлювалася думка про кожного з членів приходу, оцінювався "будь-який вчинок", розглядався "кожний новий громадський діяч"; у синагозі юнацтво виховувалося "в дусі сходок, з'єднань і асоціацій" [16].

Усього, за даними Єврейської енциклопедії, на 1864 рік у Катеринославській губернії зафіксовано 11 синагог і 24 молитовних будинка [17], що, зрозуміло, було недостатньо для задоволення духовних потреб 26069 євреїв. А якщо врахувати той факт, що дуже часто помешкання синагоги використовували як школу та навчальну залу [18], то питання про кількість синагог (молитовних будинків) набуває великого значення.

Особливо важливим питання синагоги було для єврейських сільськогосподарських колоній Північного Приазов'я, які були більш традиційними, ніж міські. У джерелах з подивом відзначається, що "євреї не виказували радості з приводу зведення будівель для потреб правління (приказів і хлібних магазинів), а віддавали перевагу будіванню синагог і молитовних будинків... У 17 катеринославських колоніях було 2 будинка для сільських начальників і наказів, жодного хлібного магазину, а молитовних будинків – 12" [19].

Більша релігійність сільських колоній не пройшла повз очі царських ревізорів. Контролюючи життя сільських єврейських поселень Новоросії, вони часто відзначали невтішну картину слабого залучення євреїв до землеробської праці, вбачаючи головною причиною цього – іудаїзм. Як зазначала у 1858 р. комісія господарського департаменту МВС, самі правила релігії... були "невигідні для євреїв-хліборобів" ", змушували сидіти склавши руки подовгу, наприклад, у весняний посів – "довгий Великдень, у вересні куці 14 днів підряд, коли потрібні найбільш посилені польові роботи – приготування полів і посіви"... , "хоча, за відгуками освічених євреїв, які заслуговують на довіри, Писання суворо вимагає святкування тільки перших і останніх двох днів". До того ж духовні особи в єврейських поселеннях "підтримували своїх одновірців у думці, що вони, як народ обраний, – не призначені долею на тяжку працю хлібороба, бо це гіркий спадок голя". "Пізно вставали, витрачали годину на ранкову молитву і виходили на роботу, коли сонце було високо вже на небі, потім шабаш з вечора п'ятниці до ранку неділі" [20].

Єврейське життя у приазовських містах було більш секуляризованим. Так, за свідченнями М.Гуровича, що інспектував єврейські поселення Катеринославської губернії у 1854 та 1856 рр., у Таганрозі і Маріуполі взагалі не було синагог та рабинів [21].

Синагоги і молитовні школи, що існували тоді, засновувалися "не інакше, як з дозволу губернського начальства". В місті або селищі, де кількість єврейських будинків не перевищувала 30, дозволялося євреям мати одну молитовну школу; там, де кількість будинків не перевищувала 80, вони понад молитовної школи могли мати одну синагогу; там же, де кількість будинків перевищувала 80, дозволялося "заводити на кожні 30 будинків по одній школі, або по одній синагозі на кожні 80 будинків" [22].

Релігійним єврейським правом (Галаха) наказано проводити колективну молитву. Мінімальна кількість членів молитовної спільноти – 10 повнолітніх чоловіків (мовою івр. – міньян) [23]. Тобто, спрощуючи, 1 міньян – це 1 молитовний будинок.

Базуючись на цих законах і виходячи зі співвідношення загальної кількості синагог і молитовних будинків та кількості євреїв на 1864 р., можна припустити, що єврейське населення, приписане до міських єврейських громад Катеринославської губернії, було нечисленним.

Євреї Маріуполя до розбудови синагоги молилися у приміщенні, яке знімали у Фоми Ніколаєва, на Італійській вулиці.

Зі збільшенням членів єврейської громади у 1860-х рр. споруда синагоги стала необхідною справою і тоді у 1864 р. за ініціативою ремісника Абрама Фреймана був побудований молитовний будинок на Харлампієвській вулиці. Ніяким благоустроєм ця синагога в перші роки заснування не відрізнялася внаслідок бідності єврейської громади. Тільки тоді, коли платіжні сили членів її збільшилися, а отже, збільшилась і прибутковість синагоги, її Духовне правління звернуло увагу на внутрішній вигляд синагоги. Вже після смерті її засновника Абрама Фреймана розбудові синагоги сприяли видатні діячі єврейської громади: Біч, Самайловіч, Огуз, Фалькевич, Купіц, Копелевич і Гольденберг.

У синагозі був споруджений новий кійот для зберігання в ньому Тори, влаштовані лави для тих, хто молиться, естрада для читання на ній по суботах Священного писання і відділення для жінок. У 1880 р. на будівлі синагоги був зведений купол. У флігелі, що прилягав до синагоги, розташовувалося безкоштовне єврейське жіноче училище.

Друга синагога з'явилася в м.Маріуполі у 1882 р., і розміщувалася вона в будинку торговця Антона Чабаненка на Георгіївській вулиці. З часом вона стала Хоральною, тобто головною. У ній розміщувався вівтар з кінотом, у якому зберігалися згортки Тори, замовленої в Катеринославі, побудова галерея для Женін, зроблена нова естрада, побудований купол, який відрізняв синагогу від суміжних з нею будівель. Одним з ініціаторів відкриття синагоги був І.І.Авербах.

Пізніше була побудована третя синагога на Італійській вулиці, але відомостей про неї практично не збереглося.

Очільниками у синагозі зазвичай були рабин, хазан і шамес. Рабин – релігійний керівник громади, її духовний наставник. Щоб одержати звання рабина, потрібно було мати глибокі пізнання і витримати складні іспити. Рабини очолювали громаду, що накладало на них, крім релігійних, низку суто адміністративних обов'язків.

У 1860-х рр. влада запровадила інститут офіційних чи, як їх називали, казенних рабинів (обиралися общиною, але затверджувалися владою). Вони мали "задовольняти вимоги начальства" – вести метричні книги та відповідати на запитання, які це "начальство" ставило [24]. Однак ці рабини, які, як правило, не розумілися на тонкощах Галахи, не користувалися в общинах повагою і впливу на неї не мали. Учений єврей¹ М.Гурович, що інспектував наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр. Херсонську, Таврійську й Катеринославську губернії, зазначав, що поряд із затвердженими урядом рабинами діяли й приватні особи, які фактично виконували рабинські функції і "винятково керували всіма справами общини" [21, с. 76]. Казенні ж рабини видавали дозволи (ярилки) на проведення релігійних актів та обмежувалися перевіркою документів, що вимагалися владою, здійснювали записи в метричні книги [25]. Тобто з моменту своєї появи інститут казенних рабинів переживав кризу довіри – сфера їх впливу була дуже обмеженою.

Учений єврей, староста та скарбник, які допомагали рабину у його діяльності, повинні були прослужити на своїй посаді три роки, крім місцевого рабина, який, за званням, завжди залишався членом духовного правління [26].

Учений повинен тлумачити сумніви у справах віри. У євреїв не було духовництва у традиційному (як у християн) розумінні, лише вчені-богослови – фахівці з релігійно-духовних справ. Працюючи при Міністерстві народної освіти, де в той час зосереджувалися духовні справи євреїв, вони отримали назву "учених євреїв".

Староста повинен стежити за порядком та благоустроєм у синагозі чи школі, збирати добровільні пожертви, заготовляти все необхідне для молитовного дому та дбати про виплату призначеного правлінням утримання для рабина й інших служників.

¹ "Вчений єврей" – посада, введена у 1844 р. Особа, яка її обіймала, була зобов'язана консультувати владу з єврейських релігійно-стичних та інших питань національного життя, проводити інспекції (єврейських навчальних закладів, колоній).

Скарбник мав вести прибутково-витратні книги всіх узагалі грошей, які надходили від пожертв, добродійних внесків і тих, що збиралися за розкладкою товариства, від продажу свічок та інших предметів, та складати окремі звіти для щорічного їх подання з метричними книгами до місцевої думи або ратуші.

Саме рабин, староста, скарбник та вчений засвідчували наприкінці кожного місяця у метричній книзі запис, який містив загальну інформацію щодо кількості народжених за місяць, при цьому окремо – за статтю і загальною кількістю: "Всего родившихся за июль месяц между евреями г. Мариуполя и уезда было: мужского пола пять душ, женского четыре; всего девять душ – 9. Что это вполне верно в этом подписями своими удостоверяем. Раввин, староста, казначей" [27].

Іноді в метричних книгах євреїв м.Мариуполя зустрічалося поєднання посадових обов'язків рабина та скарбника або скарбника та старости, що відображається у записі щодо підсумку шлюбів за серпень 1887 р.: "Всего браков между евреями города Мариуполя и округа его за август месяц было 4. Что это вполне верно в том подписями своими удостоверяем. Раввин и.д. казначея, староста, ученый" [28]. Або: "Всего браков между евреями города Мариуполя и округа его за октябрь месяц было 5. Что это вполне верно в том подписями своими удостоверяем. Раввин, казначей и.д. старосты, ученый" [29].

Невід'ємною складовою єврейського общинного життя була наявність поховального братства. У єврейській громаді м.Мариуполя його заснували брати Фреймани в 1847 р. Це товариство мало особливу книгу "Пінкус", куди вносилися надходження від членів громади. Після смерті будь-якого члена єврейської громади служка (шамес) похоронного братства, з кухлем у руках, обходив всіх євреїв з вигуком: "благотворіння рятує від смерті", і кожен єврей кидав у кухню монету. Потім до небіжчика приходили старшини братства і, якщо він бідний чоловік, ховали за рахунок братства, якщо ж він багатий – після отримання від родичів відомого гонорару. Працівники поховального братства обмивали небіжчика і відносили на кладовище, де і хоронили. Такими були основні цілі похоронного братства.

У зв'язку з цим у 1867 р. було засновано перше єврейське кладовище, що знаходилося біля с.Ново-Миколаївки. Пізніше з'явилось інше, нове, єврейське кладовище, для якого Мариупольська міська дума "выделила в 5 верстах от города достаточное количество земли". У 1883 р. маріупольською єврейською громадою була споруджена огорожа кладовища, що коштувала близько 2000 руб. На початку ХХ ст. правлінням Товариства Допомоги бідним євреям м.Мариуполя була відкрита громадська мацепекарня, яка виготовляла

мацу вищої якості у такій кількості, що могла забезпечити все єврейське населення міста і його околиць [30].

Спізнілий початок формування основ єврейського громадського життя регіону, урбанізація й індустріалізація, що підсилили процеси акультурації в єврейському середовищі краю, плюс правовий прес уряду, спрямований на асиміляцію євреїв, змушували євреїв переймати християнську модель поведінки, що знайшло відбиток у прийнятті ними православ'я.

Іншим шляхом послаблення іудаїзму була трансформація традиційної релігійної освітньої системи під впливом загальноросійських норм та правил.

Довгий час євреї мали власну систему освіти. Спочатку це були початкові школи – хедери, талмуд-тори – школи молитовної освіти і вищі талмудські школи – ієшиви.

До 40-х рр. XIX ст. талмуд-тори були єдиною школою для іудейського населення, оскільки іудеї, побоюючись спокушання в християнську віру і не вважаючи можливим відступ від святкування суботи і від інших своїх обрядів, не віддавали дітей у спільні навчальні заклади. Тому російською владою було вирішено поступово перетворити талмуд-тори шляхом зміни програми і способів викладання і зміни навчальних книг. Біблію необхідно було вивчати за виданнями Міністерства народної освіти з перекладом німецькою мовою, Талмуд – за витягами. Шкільні порядки в талмуд-торах повинні бути близькими до порядків російської школи. Вироблена і ціла система заходів для заміни відданих Талмуду меламедів (викладачів) освіченими євреями, вихованими в дусі релігійної реформи, яка виникла у німецьких іудеїв.

У 1870 р. у м.Маріуполь відкривається талмуд-тора, фундаторами якої були колишній діяч Маріупольської єврейської громади М.А.Огуз і рабин Дін. Основними предметами у талмуд-торі були єврейська мова, Біблія (Тора), російська мова і початкова арифметика. Класи школи розміщувалися у приміщенні другого молитовного будинку. Завідувачем нової школи був призначений громадський рабин Грунін. У штаті було два вчителі: викладач "закону єврейської віри" і вчитель російської мови. Платня їм була призначена у розмірі 600 карбованців і 540 карбованців відповідно. На громадських засадах було ще чотири вчителі.

Навчання в такій школі було платним, що, безумовно, суперечило самій ідеї талмуд-тори як школи для бідних. Залежно від прибутків батьків плата за навчання була від 5 до 10 карбованців з кожного учня. Для дітей з найбідніших сімей на пожертви, які збиралися щорічно членами піклувальної Ради, купувалися одяг і взуття. Навчання у цій школі, незважаючи на досить високу плату, було престижним.

Як видно, батьків не лякала ні плата за навчання, ні викладання російською мовою. Так, якщо в 1870 р. в ній навчалося 20 дітей, то через 20 років, у 1891 р. вже 80 дітей [31].

І все ж головним показником реформування початкової школи був не відхід від традиційної талмуд-тори, а наявність у навчальній програмі нових дисциплін, у першу чергу російської мови. Головний показник змін у національній школі – це усвідомлення самими членами громади необхідності змін у системі національної освіти.

Таким чином, на релігійне життя єврейських громад протягом XIX ст. впливала боротьба двох протилежних тенденцій – з одного боку, усталеність багатовікових традицій іудаїзму, що регламентували всі сфери громадського життя. А з іншого – прискіплива регуляторна політика царського уряду, спрямована на зменшення релігійного впливу з метою асиміляції євреїв і залучення їх до вигідних державі господарських занять. Поліетнічне середовище Північного Приазов'я, асиміляторська політика уряду, характер діяльності та особливості розселення євреїв ставили питання про інтеграцію в російський суспільний та культурний простір. Реально для цього було два шляхи – перехід у християнство та трансформація системи традиційної релігійної освіти під впливом загальноросійської освітньої системи. Обидва вели до подолання замкненості єврейської громади, інтенсифікації асиміляційних процесів.

Література

1. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А. А. Скальковский. – О., 1850. – Ч. 1–2. – 218 с. ; Багалий Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги по пути культуры : исторический этюд / Д. И. Багалий – К., 1889. – 215 с.

2. Общественная жизнь евреев, их нравы, обычаи и предрасудки : сочинение / состав. А. Алексеев. – Новгород, 1868. – 188 с. ; Никитин В. Н. Евреи-земледельцы: историческое, законодательное, административное и бытовое положение колоний со времени их возникновения до наших дней. 1807–1887 / В. Н. Никитин. – СПб., 1887 ; Фадеев А. М. Воспоминания / А. М. Фадеев. – Ч. 1–2. – Одесса, 1897.

3. Мариуполь и его окрестности. Отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии / Изд. почет. попечителя Д. А. Хараджаева. – Мариуполь : Тип. А.А.Франтова, 1892. – 523 с.

4. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. / Е. И. Дружинина / АН СССР, Ин-т истории. – М. : Наука, 1981. – 215 с. ; Наулко В. Етнічний склад населення Української РСР : стат.-картогр. дослідження / В. Наулко. – К. : Наук. думка, 1965. – 136 с.

5. Лиман І. Духовна та світська влада в становленні до хрещення євреїв (на матеріалах Херсонського духовного правління кінця XVIII – першої половини XIX ст.) / І. Лиман // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XIV. – Запоріжжя, 2002. –

С. 29–36 ; Шестопап М. М. Євреї на Україні : історична довідка / М. М. Шестопап. – К., 1998. ; Телушкин І. Еврейский мир. Важнейшие знания о еврейском народе, его истории и религии / И. Телушкин. – М. : Лехайм, 1998.

6. Клиер Дж. Д. Россия собирает своих евреев (Происхождение еврейского вопроса в России: 1772–1825) / Дж. Д. Клиер. – М., 2000. – С. 67.

7. РДІА, ф. 1263, оп. 1, спр. 467, арк. 615.

8. Фадеев А. М. Воспоминания / А. М. Фадеев. – Одесса, 1897.

Т. 2. – Ч. 1–2. – 1897. – С. 48.

9. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ) – II. – Т. 10. Отделение первое, № 8054. – СПб., 1836. – С. 308–311, 316–318.

10. ПСЗ-II. – Т. 10. – № 8054. – С. 316–318.

11. Солженицын А. И. Двести лет вместе / А. И. Солженицын. – М., 2001.

Т. 1. – 2001. – С. 81–82.

12. Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1887.

Вып. 2. – 1887. – С. 27.

13. РДАДА, ф. 1308, оп. 5, спр. 1071, арк. 55–66 зв.

14. Там само, спр. 1065, арк. 3–24.

15. Баданес Г. Записки отщепенца / Г. Баданес // Восход. – 1884. – Май. – С. 10.

16. Там само. – С. 11.

17. Шабад Я. Екатеринославская губерния / Я. Шабад // ЕЭ. – СПб. : Издание об-ва для научных евр. изданий и из-ва Брокгауз-Ефрон, б.г.

Т. 7. – Б.г. – С. 498–501.

18. Штейнзальц А. Введение в Талмуд / А. Штейнзальц ; пер. с ивр. и англ. З. Мешков. – М. : Израильский ин-т талмудических публикаций. Ин-т изучения иудаизма в России, 1993. – С. 200 ; ДАЗО, ф. 24, спр. 69.

19. Никитин В. Н. Вказ. праця / В. Н. Никитин. – СПб., 1887. – С. 541.

20. Никитин В. Н. Вказ. праця / В. Н. Никитин. – С. 280–285, 307, 420–421, 434, 451.

21. Лернер О. М. Евреи в Новороссийском крае : Исторические очерки (по данным из архива бывшего Новороссийского генерал-губернатора) / О. М. Лернер. – Одесса, 1901. – С. 77.

22. Мыш М. И. Руководство к русским законам о евреях / М. И. Мыш. – СПб., 1904. – С. 66–67.

23. Телушкин Й. Вказ. праця / Й. Телушкин. – М. : Лехайм, 1998. – С. 536.

24. Соловейчик Е. О значении просвещенных раввинов для еврейского сообщества / Е. Соловейчик // Рассвет. – 1860. – № 3. – С. 38.

25. N. N. К раввинскому вопросу / N. N. // Русский еврей. – 1879. – № 11. – С. 382.

26. Свод законов Российской империи. Уставы духовных дел иностранных исповеданий. – СПб., 1857.

Т. XI. – Ч. 1. – 1857. – С. 1072.

27. ДАДО, ф. 211, оп. 1, спр. 5, арк. 20.

28. ДАДО, ф. 211, оп. 1, спр. 7, арк. 54.
29. ДАДО, ф. 211, оп. 1, спр. 7, арк. 58.
30. Мариупольская жизнь. – 1911. – Февраль.
31. Мариуполь и его окрестности. Отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии. – Мариуполь, 1892. – С. 277.

УДК 39:26"652"-523.4-051(477.51)"18/19"

К.А.Литвин

До історії участі духовенства Чернігівської єпархії в народознавчих дослідженнях краю (кінець XIX – початок XX ст.)

У статті висвітлюються умови започаткування традиції народознавчих досліджень духовенством Чернігівської єпархії, здійснюється аналіз їхньої участі в роботі Чернігівської вченої архівної комісії, організації місцевого єпархіального давньосховища, церковно-археологічної комісії.

Ключові слова: Чернігівська єпархія XIX–XX ст., духовенство, народознавчі дослідження.

В статье раскрыты условия учреждения традиции этнографических исследований духовенством Черниговской епархии, анализируется их участие в работе Черниговской ученой архивной комиссии, организации местного епархиального древлехранилища, церковно-археологической комиссии.

Ключевые слова: Черниговская епархия XIX–XX ст., духовенство, этнографические исследования.

The conditions of the establishment of traditions of ethnological researches by the Chernihiv clergymen are revealed in this article, the analysis of their participation in the work of the Chernihiv scientific archival committee is conducted, the analysis of their part in the organization of the local old eparchial repository and the church-archeological committee is provided as well.

Key words: the Chernihiv eparchy of the XIX–XX centuries, clergymen, ethnological researches.

За умов сьогодення, коли спостерігається зміцнення ролі православної церкви, піднесення національної свідомості, невпинне зростання інтересу до вивчення регіональної історії та культури, особливого значення набувають дослідження діяльності єпископату, любителів старовини з середовища духовенства та єпархіальних установ, які займались вивченням минувшини окремих регіонів.

Відомо, що вивчення історії Чернігівської єпархії, витоки якої сягають кінця X ст., було розпочато церковними діячами та богословами І.Галятівським та Д.Туптало ще в середині XVII ст. [1]. Щодо цілеспрямованого історико-етнографічного дослідження Чернігівщини, то воно розпочалося в середині XVIII ст. істориком О.Шафонським [2], а в середині XIX ст. на ниві краєзнавчих досліджень виділилася постать чернігівського архієпископа Філарета Гумілевського (1802–1866) [3].

На початку XX ст. у вивченні церковної історії спостерігався помітний спад, тому зазначена проблема фактично опинилася поза увагою дослідників. Лише на початку 90-х рр., головним чином з нагоди святкування 1000-ліття Чернігівської єпархії, з'явилася ціла серія наукових праць, автори яких тою чи іншою мірою торкалися питань історії та культури Чернігівської єпархії. Серед них історик Я.Щапов [4], О.Моця [5], В.Зайченко, І.Ситий [6] та ін. У цей же час розпочалося вивчення біографічних відомостей та дослідження діяльності церковних діячів Чернігівської єпархії. Зацікавили науковців постаті єпископів Чернігівських та Ніжинських Л.Барановича [7], Ф.Углицького [8], І.Максимовича [9], А.Соколова [10], В.Богоявленського [11], П.Кедрова [12]. Але найбільшу увагу дослідників привернула до себе постать чернігівського архієрея, знавця церковної історії Ф.Гумілевського [13] та упорядкованого ним семитомного історико-статистичного опису Чернігівської єпархії [14], на сторінках якого владика розмістив відомості про стародавні ікони, культові речі, стародруки, документи, які зберігались у монастирських та приходських церквах. Нині церковна історія Чернігівщини розглядається також з точки зору виникнення церковно-історичного краєзнавства, розвитку його основних центрів наприкінці XIX – на початку XX ст., аналізу пам'яток церковної архітектури краю та умов їх збереження [15]. Спеціальну увагу приділено функціонуванню чернігівського Братства святого Михайла, яке, окрім благодійної діяльності, займалося збереженням культурних надбань [16].

Отже, в центрі уваги дослідників перебувають проблеми історії заснування та розвитку Чернігівської єпархії, вивчення діяльності церковних діячів переважно в контексті загальної церковної історії. Нашою метою є дослідження внеску духовенства Чернігівської єпархії в народознавчі дослідження краю кінця XIX – початку XX ст.

Слід зазначити, що традиції дослідження культурних феноменів краю діячами Чернігівської єпархії передували досвід інших єпархій на території Російської імперії. Відомо, що робота зі збору краєзнавчих матеріалів та складання їх описів розгорнулася ще в 30–40-х рр. XIX ст. Подальшим імпульсом для розгортання такого роду діяльності стало "Определение" Святейшого Синоду від 19 травня 1850 р., в якому передписувалося створення на місцях церковно-історичних і статистичних описів єпархій. Проте увага виконавців циркуляру головним

чином зосередилася на описах монастирів, а також окремих церковних постатях [17]. Цей наказ Синоду мав виконуватись і в Чернігівській єпархії. Реалізувати завдання Синоду розпочав архієпископ Філарет (Гумілевський) (1802–1866). Зацікавленість історією та культурними традиціями українського народу виникла у владика раніше, коли він обіймав посаду керівника Харківською єпархією й підготував до видання "Историко-статистическое описание Харьковской епархии" [18]. У 1859 р. владика перевели на архієрейську кафедру в Чернігів. Плідним результатом його семирічної діяльності на цій кафедрі стала праця "Историко-статистическое описание Черниговской епархии", нариси з якого спочатку друкувалися в журналі "Черниговские епархиальные известия", а в 1874 р. "Опис" було опубліковано окремим виданням. Неабиякий інтерес серед народознавчих матеріалів, зібраних владикою в Новгород-Сіверському, Сосницькому, Городнянському, Конотопському, Козелецькому, Стародубському та Мглинському повітах, становлять описи так званих, за визначенням самого владика, "благочестивих обычаев", або "предрассудков" [19].

Заснований владикою Філаретом часопис "Черниговские епархиальные известия" (1861–1872) складався з двох частин: перша – щотижнева офіційна та друга – неофіційна, яка виходила один раз на два тижні. Друга частина вміщувала статті з історії, археології, етнографії Чернігівщини. Авторами цих публікацій були священники єпархії. Після смерті архієрея у 1866 р. редакція журналу, що складалася переважно з викладачів Чернігівської духовної семінарії, поступово відійшла від регіональної проблематики. Сторінки журналу стали наповнювати статті теоретичного змісту.

До того у 1862 р. владикою Філаретом були зроблені перші кроки для створення Чернігівського єпархіального братства, яке б займалося поширенням православного віровчення, благодійністю, а головне – видавничою та історико-краєзнавчою діяльністю. На жаль, досі не віднайдено документальних свідчень, наскільки плідною була чотирирічна діяльність цього осередку, але очевидно, що саме воно дало поштовх для організації при Свято-Михайлівській церкві Чернігівської духовної семінарії Братства святого Михайла, князя Чернігівського (1888–1917). Воно перебувало під безпосереднім патронатом місцевого архіпастиря, мало осередки в усіх повітах губернії, статут, печатку, членський нагрудний знак. Кількість членів Братства коливалася від 100 до 150 осіб, переважну його частину складали викладачі й студенти старших курсів Чернігівської духовної семінарії та місцеве духовництво. Серед братчиків були активні учасники церковно-краєзнавчого руху – ректори семінарії М.Марков, І.Галахов та В.Сокольський, викладачі І.Лебедев, А.Шестериков, Н.Славін, Л.Покровський, В.Острогорський, священники О.Єфимов, А.Тупатилів, В.Рклицький, І.Кибальчич, Т.Стефановський, С.Шугаєвський, Ф.Васю-

тинський, І.Платонов, законоучитель гімназії А.Величковський, учитель жіночого єпархіального училища М.Доброгаєв, настоятелі більшості монастирів єпархії. Почесними членами Братства були відомі дослідники церковної старовини Г.Милорадович та М.Бережков.

Братство святого Михайла володіло значними коштами, третину з яких щорічно витрачали на благодійну діяльність, видавничу справу та заходи щодо збереження та вивчення пам'яток церковної старовини в регіоні. Так, протягом 1891–1894 рр. коштом Братства були оновлені старовинні печери у Чернігові й Любечі, споруджена дерев'яна каплиця на місці хрещення мешканців Чернігова в урочищі Святе, частково профінансовано ремонт Спаського і Борисоглібського соборів та Іллінської церкви. На території Єлецького монастиря було встановлено хрест на місці престолу Петропавлівського храму, а 1892 р. у келії Ф.Углицького та Д.Туптала була відкрита постійна виставка реліквій, що належали цим видатним церковним діячам [20]. За фінансової підтримки Братства були видані брошури чернігівського єпископа Сергія "Начало христианства в Черниговской области", "О святых и святынях Черниговских", "О некоторых достопримечательнейших из местной истории лицах", а також низка збірників, історичних нарисів про чернігівських святих, чудотворні ікони, видатних церковних діячів.

У 1916 р. при Братстві був створений Єпархіальний місіонерський музей, у якому концентрувались писемні та речові пам'ятки, що характеризували життя, побут та основні ідеї віровчень розкольників та неправославних релігійних громад Чернігівщини. На жаль, жодного опису його колекції не збереглося, а експонати у ході революційних подій безслідно зникли.

Важливим етапом у розгортанні подальшого вивчення Чернігівського краю духовенством Чернігівської єпархії взагалі і його етнографічних особливостей зокрема стала діяльність Чернігівської вченої архівної комісії, яку було засновано 14 листопада 1896 р. у період єпископства на чернігівській кафедрі Антонія (Соколова) [21]. Хоча формально новоутворена наукова установа не належала до числа єпархіальних установ, але вона об'єднала навколо себе місцевий єпископат єпархії, духовенство, викладачів духовних навчальних закладів та службовців церковних установ Чернігівщини з метою збору відомостей про пам'ятки давнини, збереження історичної спадщини, зокрема на теренах Чернігівської губернії. Так, у роботі комісії у різний час активну участь брали чернігівські єпископи Антоній (Соколов), Василій (Богоявленський), архімандрит Домницького монастиря Никифор, ректори Чернігівської духовної семінарії І.Галахов та А.Бажанов, інспектор семінарії Н.Чернавський, наглядач духовного училища М.Доброгаєв, законовчитель Чернігівської чоловічої гімназії протоієрей О.Величковський, чиновник духовної консисторії, а з

1902 р. правитель справ комісії П.Добровольський, викладач семінарії, а з 1900 р. протоієрей кафедрального собору О.Єфимов, священник Остерського повіту Ф.Яновський, священник Борзенського повіту, а згодом хранитель Єпархіального давньосховища К.Самбурський, чиновник духовної консисторії Є.Корноухов та священник Георгіївської церкви с.Рудка К.Карпинський, наглядач церковнопарафіяльних шкіл єпархії священник Ф.Васютинський та ін.

Результати своїх етнографічних, історичних, археологічних розвідок ентузіаста-аматори розміщували на сторінках свого друкованого органу "Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии". Саме на сторінках "Трудов" був опублікований "Указатель статей по археологии, истории и этнографии, помещенных в "Черниговских епархиальных известиях" за 1861–1905 гг." [22], упорядкований краєзнавцем і священником Чернігівського повіту К.Карпинським. Взагалі, за весь майже десятирічний період свого існування від 1898 р. комісією було опубліковано 12 випусків "Трудов".

Не менш вагомим виданням, яке вміщувало народознавчі статті членів Чернігівської вченої архівної комісії стала й неофіційна частина газети "Чернігівські губернські відомості", що виходила протягом 1838–1918 рр. та вважалася справжнім організаційним центром народознавчої роботи, адже на її сторінках друкувались повідомлення про місцеві новини, статті з фольклору, лінгвістики, археології, історії. Підтвердженням цього слугує оцінка діяльності видання фольклористом, етнографом М.Ф.Сумцовим, який зауважив, що вони "сослужили свою просветительскую службу. Эти скромные издания вносили сведения о мире и людях" [23]. Крім того, члени Чернігівської вченої комісії, серед яких найактивнішими були священник К.Карпинський, М.Доброгасв, Є.Корноухов, Р.Чарнецький, систематизували матеріали, вміщені в "Чернігівських губернських відомостях". Підсумки проведеної роботи у вигляді "Указателя статей по истории, археологии и этнографии, помещенных в "Черниговских губернских ведомостях за 1868–1906 гг." були надруковані у сьомому випуску "Трудов" за 1908 р. [24]. На жаль, цей покажчик через об'єктивні причини містив далеко не повний перелік матеріалів, проте це не торкнулося презентації у ньому етнографічних матеріалів, а це, в свою чергу, свідчило про усвідомлення укладачами важливості справи, яка "может сослужить некоторую службу для исследователей черниговской старины и этнографии" [25]. Серед опублікованих етнографічних матеріалів: "описание степени образования, нравов, обычаев и поверий жителей Черниговской губернии" А.Судаквіанського, етнографічні відомості про Чернігівську губернію П.Линевича, народні прикмети П.Огієвського, замітки про церковний спів священника Миколая Богославського, опис цілющих рослин Степана Носа та ін.

Загалом друга половина XIX – початок XX ст. відзначилися піднесенням церковно-історичного та краєзнавчого руху в Україні. Великою мірою це було також пов'язано з започаткованими 1869 р. археологічними з'їздами, які проходили кожні три роки у містах, що славилися своїми пам'ятками старовини. Ці наукові форуми було ініційовано Московським археологічним товариством та особисто його засновником графом Олексієм Сергійовичем Уваровим (1824–1884). Як почесний член Російської Академії наук і відомий вчений граф Уваров зосередив свою увагу на вивченні старожитностей. Невдовзі склалася традиція організовувати на таких наукових форумах виставки, на яких експонувались археологічні, етнографічні знахідки, церковні старожитності. Відповідно процес організації церковних музеїв розпочався тоді, коли виникла необхідність зібрання, а у подальшому – збереження найбільш цінних пам'яток старовини. До числа перших увійшло Київське церковно-археологічне товариство (1872 р.), на основі якого того ж року був організований музей при Київській духовній академії, який складався з відділів рукописів, богослужбового начиння, історичних реліквій тощо [26]. У 1887 р. на кошти Свято-Володимирського братства було засноване Свято-Володимирське давньосховище [27], 1890 р. – музей церковних старожитностей у Кам'янці-Подільському при Казанському кафедральному соборі [28], 1906 р. відзначився створенням Полтавського давньосховища, колекція якого поступово влилась у фонд місцевого історичного музею [29].

За дорученням XI археологічного з'їзду, що відбувся у Києві (1899 р.), голова Імператорського Московського археологічного товариства, а також почесний член Чернігівської археологічної комісії Параскева Сергіївна Уварова (1840–1923) оглянула сільський храм, побудований на Чернігівщині О.К.Розумовським. Відомо, що під час ознайомлення з історичною пам'яткою графиня була глибоко вражена недбалим ставленням до старовини причту, який, не розуміючи історичної і художньої цінності культових речей, продавав або викидав їхні старі зразки [30]. Свої претензії П.С.Уварова висловила єпископу Чернігівському та Ніжинському Антонію Соколову. Невдовзі Преосвященніший Антоній постановив: "В предотвращение на будущее время случаев уничтожения и утраты старинных церковных вещей учредить в Черниговской епархии "Епархиальное Древлехранилище", по примеру того, как такие Древлехранилища учреждены в других епархиях, с тем, чтобы в этом Древлехранилище были собираемы и хранимы старинные церковные вещи... в виду сего привести в известность, в каких именно церквях и монастырях епархии и какие именно имеются старинные вещи" [31]. Вже 10 квітня 1906 р. владики видав розпорядження про облаштування місцевого давньосховища на території Чернігівської духовної семінарії. На початку травня 1906 р. рішенням правлячого архієрея та семінарської адміністрації відповідальним за

створення місцевого давньосховища було призначено викладача словесності та історії російської літератури Володимира Дроздова, який розробив Статут новоствореного закладу [32]. До речі, зміст п'ятого розділу цього установчого документа підтверджує адміністративну належність давньосховища єпархії, адже роль покровителів була відведена правлячому архієрею та його вікарному єпископу. 14 жовтня 1906 р. запропонований В.Дроздовим Статут Чернігівського єпархіального давньосховища було затверджено на єпархіальному з'їзді духовенства за підтримки єпископа Антонія та чернігівського губернатора М.Родіонова.

Під час підготовки до XIV археологічного з'їзду, який мав відбутися в Чернігові 1908 р., було створено Чернігівський відділ попереднього комітету з організації форуму під головуванням М.Карвольсько-Гриневського [33]. До його складу увійшли також історики В.Дроздов, П.Дорошенко, А.Шелухін, П.Добровольський, В.Нерода, художник І.Рашевський. Головним завданням відділу був збір матеріалів по Чернігівській губернії та облаштування виставки. Єпископ Антоній передав для ознайомлення членам попереднього комітету наявні у нього списки артефактів, складених по парафіях. Розуміючи, що ці дані неповні, владику запропонував консисторії скласти кошторис витрат, необхідних для організації та проведення пошукових експедицій єпархією для збору експонатів. Із загальної суми витрат в 200 крб, нарахованих консисторією на дві експедиції, преосвященний надав з єпархіальних коштів 120 крб [34]. 12 вересня 1907 р. зібрані в ході експедицій речі були представлені на огляд членам чергового засідання попереднього комітету з'їзду. З цією колекцією ознайомився й історик М.Петров. Своє захоплення доробком учасників експедиції науковець висловив на засіданні Чернігівської архівної комісії: "Я бывал во многих церковных музеях и нахожу, что начинающийся черниговский, судя по тем вещам, которые я видел, сразу становится в ряду хороших... Я искренне рад, что у вас в Чернигове хорошо начинается доброе дело образования церковно-археологического музея" [35].

У жовтні 1907 р. розпочала свою роботу Чернігівська церковно-археологічна комісія, яка мала координувати церковно-історичні студії на території Чернігівської єпархії. До її складу увійшли й священники, відомі своєю прихильністю до занять етнографічними студіями: К.Карпинський, О.Єфимов, любителі церковної старовини В.Дроздов, М.Доброгаєв на чолі з ректором Чернігівської духовної семінарії Я.Галаховим [36]. Свою діяльність члени комісії розпочали зі співпраці з Чернігівським попереднім комітетом з улаштування XIV археологічного з'їзду. Так, була організована експедиція для фронтального обстеження стародавніх монастирів Північної Чернігівщини. Звіти про пророблену експедиційну роботу, наукові доповіді та інформаційні

повідомлення обговорювалися на щоквартальних засіданнях. Значний інтерес становили студії В.Дроздова "Лялицький палац графа П.Заводовського", М.Доброгаєва "Заповіт С.Яворського", П.Дорошенка "Старовинні синодики роду Дорошенків" та ін.

Крім того, церковно-археологічна комісія опікувалася місцевим єпархіальним давньосховищем, яке поступово перетворювалося на солідний церковно-історичний музей, де зберігалося понад 5 тисяч унікальних пам'яток старовини та мистецтва. Поява 1908 р. фахового церковно-історичного видання "Сборник Черниговского епархиального древлехранилища", перший випуск якого містив, зокрема, каталог колекцій музею, а також дослідження про пам'ятки культової архітектури, сприяла подальшому розвитку народознавчих осередків.

Як бачимо, важливе значення для розгортання народознавчих студій на Чернігівщині мала ініціатива церковної влади, особиста зацікавленість впливових архієреїв, які знайшли шляхи співпраці з місцевими органами влади, громадськими виданнями та організаціями, до лав яких вступали особисто. Крім того, самі ентузіастами з числа духовенства зробили чимало заходів щодо збирання, вивчення та збереження культурних пам'яток Чернігівщини.

Література

1. Коваленко В. Чернігівська єпархія в X–XIII ст. [Електронний ресурс] / В. Коваленко. – Режим доступу:

http://tour-cn.com.ua/publ/chernigivska_eparkhija_v_kh_khiii_st/65-1-0-753 – Заголовок з екрану.

2. Коваленко О. Б. О.Ф.Шафонський і становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині / О. Б. Коваленко // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 5–8 ; Його ж. Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини X–XVIII ст. // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 169–176.

3. Филарет (Гумилевский). Историко-статистические описания Черниговской епархии / Филарет (Гумилевский). – Чернигов, 1873–1874. Кн. 1–7. – 1873–1874.

4. Щапов Я. Проблема существования Черниговской митрополии в XI в. / Я. Щапов // 1000 років Чернігівській єпархії : тези доповідей церковно-історичної конференції. – Чернігів : Сіверянська думка, 1992. – С. 17–21.

5. Моця О. Костниця в Антонієвих печерах в Чернігові (про деякі особливості християнської обрядності на Русі) / О. Моця, В. Руденко // 1000 років Чернігівській єпархії : тези доповідей церковно-історичної конференції. – Чернігів : Сіверянська думка, 1992. – С. 31–42.

6. Зайченко В. Антимінс Петра Могили з Чернігівського єпархіального древлєсховища / В. Зайченко, І. Ситий // 1000 років Чернігівській єпархії : тези доповідей церковно-історичної конференції. – Чернігів : Сіверянська думка, 1992. – С. 75–78.

7. Див.: Верба І. Роль Лазаря Барановича в українсько-російських відносинах другої половини ХVІІ в. / І. Верба // 1000 років Чернігівської єпархії. – Чернігів, 1992. – С. 82–85 ; Адруг А. Культурная діяльність Лазаря Барановича / А. Адруг // 1000 років Чернігівської єпархії. – Чернігів, 1992. – С. 85–88.

8. Див.: Руденко В. Феодосій Углицький / В. Руденко // Вал. – 2001. – 22 березня. – С. 7 ; Святитель Феодосій, архієпископ Чернігівський [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://horochkiewich.narod.ru/feodosij-01.htm> – Назва з екрана.

9. Див.: Святитель Іоанн Максимович [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.orthodox.com.ua/index.php?go=Pages&in=print&id=42>. – Назва з екрана.

10. Див.: Антоній (Соколов) єпископ Чернігівський та Ніжинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.history-ryazan.ru/node/4490>. – Назва з екрана.

11. Див.: Демиденко В. Благоверные князья и святые земли Черниговской / В. Демиденко, П. Казновецький. – Чернігів, 2007. – С. 141–144.

12. Там само. – С. 144–149.

13. Коваленко О. Б. Архієпископ Філарет (Гумілевський) і розвиток історичного краєзнавства на Україні / О. Б. Коваленко // Релігійна традиція в духовному відродженні України : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Полтава, 1992. – С. 117–118 ; Тарасенко О. Ф. Архієпископ Філарет (Гумілевський) та його внесок у розвиток церковно-історичних студій в Україні в середині ХІХ ст. : автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / О. Ф. Тарасенко. – Київ, 2002. – 19 с. ; Сластен Артемія, прот. Жизнь и деятельность архиепископа Черниговского и Нежинского Филарета (Гумилевского) в историко-богословском осмыслении : дисс. на степ. канд. богословия / Артемія Сластен. – К., 2004. – 178 с.

14. Спочатку нариси Філарета (Гумілевського) друкувалися в журналі "Чернігівские єпархиальные известия" (1861–1872), потім "Историко-статистическое описание Черниговской єпархии" було видано окремо в семи томах (1874).

15. Гейда О. С. Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: до постановки проблеми / О. С. Гейда // Україна і Росія в панорамі століть. – Чернігів, 1998. – С. 187–195 ; Охорона і вивчення пам'яток церковної архітектури на Чернігівщині (II пол. ХVІІ – I пол. ХХ ст.) // Сіверянський літопис. – 2004. – № 2–3. – С. 38–41.

16. Гейда О. Благодія діяльність Братства святого Михайла, князя Чернігівського у сфері церковно-краєзнавчих досліджень [Електронний ресурс] / О. Гейда. – Режим доступу:

<http://tour-cn.ua/publ/50-1-0-441>. – Назва з екрана.

17. Коваленко О. Регіональна історіографія Північного Лівобережжя: витоки, еволюція, спадщина / О. Коваленко // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії : збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 12.
18. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – Харків, 1993. – С. 173.
19. Тарасенко О. З народознавчого доробку Філарета Гумілевського / О. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 122.
20. Гейда О. Благодійна діяльність Братства святого Михайла, князя Чернігівського у сфері церковно-краєзнавчих досліджень [Електронний ресурс] / О. Гейда. – Режим доступу: <http://tour-cn.ua/publ/50-1-0-441>. – Назва з екрану.
21. Антоній (Соколов) Офіційний сайт Чернігівської єпархії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.orthodox.com.ua/index.php?go=Pages&in=print&id=42>. – Назва з екрану.
22. Карпинский К. Указатель статей по археологии, истории и этнографии, помещенных в "Черниговских епархиальных известиях" за 1861–1905 гг. / К. Карпинский // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1905.
Вып. 6. – Отд. 2. – 1905. – С. 159–209.
23. Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1908.
Вып. 7. – Отд. 2. – 1908. – С. 1.
24. Карпинский К. Указатель статей по археологии, истории и этнографии, помещенных в "Черниговских губернских ведомостях" за 1838–1906 гг." / К. Карпинский // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1908.
Вып. 7. – Отд. II. – 1908. – С. 1–142.
25. Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1908.
Вып. 7. – Отд. 2. – 1908. – С. 4.
26. Див.: Хіміч Я. Мистецькі скарби Церковно-Археологічного музею при Київській Духовній Академії (1872–1923) / Я. Хіміч // Вісн. Держ. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. – 2006. – № 2. – С. 75–79.
27. Див.: Мандзюк Ф.Г. Володимир-Волинський Свято-Успенський собор : іст. нарис. – Луцьк : Вісник і К., 2001. – 80 с.
28. Див.: Кошель О. Між церквою і наукою : іст. нарис діяльн. Подільського церковного іст.-археол. т-ва (1865–1920) / О. Кошель. – К. : Кам'янець-Подільський, 1998. – 52 с.
29. Див.: Довідка про Полтавський краєзнавчий музей : за матеріалами, підгот. В.Мокляком у рамках участі у Програмі підтримки музейн. працівників 2005–2006 рр. Міжнар. фонду "Україна-3000" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrmuseum.org.ua/ua/print/museums/show/poltkraezn. – Назва з екрану.

30. Дроздов В. Учреждение Черниговскаго Епархиального Древле-хранилища / В. Дроздов // Черниговские епархиальные известия. – 1908. – №15. – Часть неоф. – С. 579.
31. Там само. – С. 582.
32. Устав Черниговского епархиального древлехранилища. – Чернигов, 1907. – 12 с.
33. Перекрестов Р. Об участии жителей посада Клинцы Суражского уезда в XIV археологическом съезде 1908 года / Р. Перекрестов // Скарбниця української культури. – 2008. Вип. 2. – 2008. – С. 131–135.
34. Церковно-археологическая комиссия при Черниговском епархиальном древлехранении // Черниговские епархиальные известия. – 1908. – № 7. – Часть оф. – С. 238.
35. Дроздов В. Вказ. гр. / В. Дроздов. – С. 588–589.
36. Коваленко О. Чернігівська церковно-археологічна комісія / О. Коваленко, В. Малиневська // Чернігівщина краєзнавча : календар 2005. – К. : ТОВ "Культурно-освітній видавничо-поліграфічний центр", 2004. – С. 206–208.

УДК 262.14(477)

О.О.Семенчук

Священицька династія Дзбановських серед духовної еліти України XIX – початку XX ст.

На основі архівних джерел узагальнюються біографічні відомості священицької династії Дзбановських, розкривається роль її представників у суспільно-політичному та культурно-просвітницькому житті України XIX – поч. XX ст.

Ключові слова: Київська єпархія, історична біографістика, Уманщина, православне духовенство, династія, священицька родина.

На основе архивных источников обобщаются биографические сведения священнической династии Дзбановских, раскрывается роль ее представителей в общественно-политическом и культурно-просветительской жизни Украины XIX – начала XX века.

Ключевые слова: Киевская епархия, историческая биографистика, Уманщина, православное духовенство, династия, священническая семья.

Biographical facts from Dzbanovskiys priest dynasty are generalized on the basis of archival sources; role of the dynasty members in Ukraine

social political and cultural clarifying life in XIX – at the beginning of XX century is highlighted.

Key words: Kyiv eparchy, historical biography studying, Uman region, Orthodox clergy, dynasty, priest family.

В сучасній українській історіографії все більшого поширення набуває історико-антропологічний підхід до вивчення минулого. Дослідники привертають основну увагу на життя конкретних людей, намагаючись розкрити їх внутрішній світ, мотивацію вчинків, різнобічну діяльність, соціальне становище, вплив регіональних факторів та ін. Висвітлюючи життя окремої особи, з'являється можливість скласти пазл невідомих фактів та нез'ясованих обставин того чи іншого часу. А це, насамперед, дає можливість глибше та об'єктивніше дослідити минавшину нашого народу, збагачуючи скарбницю історичної науки.

Метою цієї наукової розвідки є узагальнення біографічних матеріалів священницької династії Дзбановських, представників духовної еліти українства, зокрема Уманщини, кін. XIX – поч. XX ст.

Історіографія цієї проблеми досить скупа. Лише у монографії Т.В.Кузнець міститься коротка інформація про окремі факти життя родини Дзбановських [4]. Використовуючи цю публікацію та, залучивши нові джерела, спробуємо створити узагальнений портрет священницької династії Дзбановських, яка своєю сумлінною діяльністю на ґрунті православ'я відіграла помітну роль у національно-культурному та суспільно-політичному житті населення Уманщини XIX – поч. XX ст.

До першої половини XIX ст. в Україні обрання священників здійснювалося парафіянами. Це було покоління священників, які підтримували стародавні українські православно-церковні традиції, були генетично пов'язані із селом, громадою та їхнім духом. Зазвичай, після відходу від своєї справи священники передавали свої приходи наступникам – своїм синам чи онукам, формуючи тим самим священницькі династії. Таких випадків в Уманському повіті було чимало. Одну з таких династій утворила родина Дзбановських. Упродовж XIX ст. ця священницька родина посідала парафії сіл Ропотухи та Кузьминої Греблі.

Так, першим священником села Ропотухи був Іоанн Дзбановський, який прослужив при церкві 37 років, із 1763 до 1800 рр. Саме при о.Іоанні у 1763 р. була побудована сільська дерев'яна церква [4, с. 389]. Детальної інформації про діяльність о.Іоанна не маємо, але відомо, що свою справу священник передав синові – Афіногену, який прослужив при цьому ж приході 33 роки, із 1800 до 1833 рр. І уже як

повелося у родині, відійшовши від священнослужіння, о.Афіноген також залишив по собі наступника – свого сина Андрія [11, арк. 2].

Про Андрія Афіногеновича відомо, що народився він у 1802 р. (за іншими джерелами – у 1804 р. – *Авт.*) [9, арк. 1346]. Закінчив Київську духовну академію, роки не відомі. Свою діяльність на поприщі православ'я розпочав дячком Покровської церкви с.Рижавки Уманського повіту у 1818 р. Через дев'ять років, 19 березня 1827 р., Андрія було висвячено у диякона дубівської церкви того ж повіту. А вже у 1833 р., Андрій був висвячений у сан священника та посів місце свого батька у Ропотусі при церкві Успенсько-Богородицькій. Саме при ньому у селі була побудована нова церква. 1849 року священник посів посаду благочинного 6–10 частин.

Андрій Дзбановський був одружений та мав шестеро дітей. Дружина – Євдокія Данилівна (1806 р.н.). Сини: Стефан (1828 р.н.), Микола (1837 чи 1838 р.н. – за різними джерелами. – *Авт.*) та Василь (1843 чи 1844 р.н. – за різними джерелами. – *Авт.*). Всі сини закінчили Київську духовну семінарію. Доньки: Марфа (1829 р.н.), Палагія (1835 р.н.), Лустина (1838 р.н.) [5, арк. 316–317; 7, арк. 236].

З матеріалів ревізії 1858 р. відомо, що священник Андрій Афіногенович Дзбановський за ревізією залишався настоятелем храму, а в його сім'ї сталися деякі зміни. Старша донька Марфа в ревізійному списку не була вказана, що може пояснюватись декількома причинами: або вона вийшла заміж, або пішла учителювати в іншу парафію, або померла. Але це лише припущення, які потребують додаткового підтвердження [4, с. 390].

Доля старшого сина – Стефана – невідома. Середній – Микола та молодший – Василь продовжили родинні традиції, віддаючи себе служінню православній церкві. Микола, закінчивши курс Київської духовної семінарії 1863 р. із атестатом другого розряду, невдовзі почав свою невтомну працю. 8 листопада 1864 р. Миколу було рукопокладено в сан священника церкви Св.-Михайлівської с.Подібної Уманського повіту. За сумлінну службу вже через п'ять років, 6 грудня 1869 р., священник був нагороджений набедреником. Згодом, 20 січня 1870 р., о.Миколу за його власним бажанням було переведено до церкви Р.-Богородицької с.Безпечної того ж повіту. На цьому місці священник також показав себе як сумлінний служитель Храму Божого, за що 9 березня 1882 р. Св.Синодом був нагороджений черговою нагородою – фіолетовою скуфією. До якого часу служив о.Микола на приході не відомо, але за списками протоієреїв та священників Київської єпархії за 1890 р. значився священником названого села [1, с. 10]. Мав священник дружину та троє синів. Дружина – Марія Григорівна Молчановська (1848 р.н.) – донька священника села Подібної Григорія Молчановсь-

кого. Сини: Георгій (1867 р.н.), Іоанн (1876 р.н.) та Микола (1881 р.н.) [6, арк. 117–118]. Разом (у 1865 р.) із родиною священика проживала сестра дружини – Анна Григорівна Молчановська (1850 р.н.) [13, арк. 255]. Родина Молчановських на той час була знаною на Уманщині. Тому тут проглядається тенденція поріднення відомих священицьких родин.

Наступний син – Василь – після закінчення Київської духовної семінарії із атестатом 2-го розряду із 1 листопада 1867 р. посів місце вчителя приходської школи в рідному селі Ропотусі. Пропрацював він на цій посаді два роки, до 1 квітня 1869 р. Коли Василь Андрійович був висвячений у сан священика – не відомо, можемо лише припустити, що після переводу його брата – священика Миколи, у інше село, Василя було рукопокладено на його місце. Священик сумлінно виконував душпастирські обов'язки, за що 12 листопада 1877 р. був нагороджений набедренником. Своєю зразковою поведінкою о.Василь заслужив повагу та авторитет серед духовенства та прихожан. 12 липня 1889 р. священика було обрано благочинним 1-го округу Уманського повіту та членом будівельного комітету. І знову о.Василь показав себе відповідальною та сумлінною особою, за що у 1892 р. отримав наступну нагороду – скуфію. Священик брав участь у першому загальному перепису населення 1897 р., і за це 28 травня 1897 р. був нагороджений черговою нагородою – темно-бронзовим амулетом. 11 (19) квітня 1900 р. до дня 6-го травня священик отримав камілавку. На 1900 р. о.Василь був удівцем. При ньому жила його рідна сестра Пелагія Андріївна Дзбановська [12, арк. 62–63; 1, с. 10].

В іншому селі Уманського повіту – Кузьминій Греблі – представники династії Дзбановських розпочали свою діяльність із кінця XVIII ст. і продовжували її до середини XIX. Протягом довгого перебування на сільському приході Дзбановські зарекомендували себе як високодуховні та благородні особи [11, арк. 23]. Першим із священиків був Василь Дзбановський. Він прослужив при церкві 22 роки, з 1795 до 1817 рр. А у 1817 р. місце о.Василя посів, вочевидь, його син – Микита Дзбановський, який прослужив при названій церкві 25 років, до 1842 р. З якихось причин три роки, із 1842 до 1845 рр., при церкві служили "наблюдающие священики", а із 1845 р. місце священика посів син о.Микити – Гавриїл Дзбановський [11, арк. 23].

За сповідчими розписами 1835 р. Микита Дзбановський числився священиком та депутатом Кузьмінської церкви Уманського повіту. Священик народився у 1793 р. (не точно. – *Авт.*) о.Микита мав дружину – Єлену (1805 р.н.) та четверо дітей: Єфросинія (1826 р.н.), Марія (1830 р.н.), Апеліна (1833 р.н.), Гавриїл (не точно. – *Авт.*) (1824 р.н.) [9, арк. 1358]. Одна з доньок священика (не вдалося

з'ясувати, хто саме. – *Авт.*) була заміжня за священником села Кожухівки Андрієм Вишневським, який, можемо припустити, також походив із чималої священицької родини Уманщини [3, арк. 69].

Єдиний син о.Микити – Гавриїл продовжив батьківську справу. У 1845 р. він закінчив курс наук Київської духовної семінарії із атестатом 2-го розряду. 11 грудня того ж року Гавриїл був рукопокладений священником церкви Космо-Даміанівської с.Кузьмина Гребля. 22 травня 1855 р. наказом Київської духовної Консисторії за №659 на основі такого ж указу Св. Синоду від 30 березня 1855 р. за №2587 священнику виголошена Височайша подяка за пожертвування на воєнні потреби. 1856 р. знов за наказом Київської духовної Консисторії від 13 квітня на основі указу Св. Синоду від 25 січня того ж року о.Гавриїлу виголошена Височайша подяка за грошове пожертвування на користь морських чинів та їхніх сімей, що постраждали у Кримській війні. 21 квітня 1859 р. в пам'ять про Кримську війну 1853–1856 рр. о.Гавриїл височайше нагороджений наперсним бронзовим Хрестом на Володимирській стрічці. 30 березня 1860 р. наказом Уманського Духовного Правління о.Гавриїлу доручено посісти посаду благочинного 5-го округу, а 20 жовтня того ж року його Високопреосвященством Митрополитом Арсенієм – на цій посаді було затверджено. 3 вересня 1861 р. при відвідуванні Митрополитом Арсенієм м.Умань о.Гавриїла за сумлінне виконання обов'язків при богослужінні у храмі нагороджено наступною нагородою – набедреником. Звіт за друге півріччя 1861 р. о.Гавриїла на посаді благочинного 5-го округу свідчить про те, що священник сумлінно виконував свої обов'язки, турботливо ставився до церковного життя, піклувався про навчання сільських дітей грамоти [10, арк. 1, 28]. Саме за сумлінне навчання сільських дітей 4 червня 1862 р. о.Гавриїлу виголошена Архіпастирська подяка. 21 квітня 1864 р. Св. Синодом о.Гавриїл був укотре нагороджений – оксамитовою фіолетовою скуфією [13, арк. 107–108].

Священик разом із своєю дружиною – Феодосією Іванівною (1828 р.н.) мали восьмеро дітей: донька (ім'я не розбірливе. – *Авт.*) (1846 р.н.), Олександра (1847 р.н.), Михайло (1849 р.н.), Антоніна (1854 р.н.), Віктор (за іншими джерелами – Вікторія. – *Авт.*) (1856 р.н.), Епіфаній (1856 чи 1859 р.н. – за різними джерелами. – *Авт.*), Матрона (1859 р.н.), Сергій (1864 р.н.) [5, арк. 160–161].

Архівні джерела містять коротку інформацію про священицького сина – Віктора Федоровича Дзбановського, який народився у 1833 р. 24 вересня 1855 р. Віктор Федорович закінчив Київську (не точно. – *Авт.*) духовну семінарію із атестатом 1-го розряду зі ступенем "студент" і тоді ж був призначений учителем Уманського духовного училища, де 13 лютого 1857 р. був нагороджений бронзовою медаллю в

пам'ять минулої війни 1853–1856 рр. 1 серпня 1860 р. за сумлінну службу священик був представлений училищним керівництвом до нагородження квартирним окладом у сумі 40 руб. сріблом. 20 грудня 1860 р. о.Віктор за власним бажанням був звільнений від учительської посади у Єпархіальне відомство, а через п'ять днів, 25 грудня 1860 р., Високопреосвященим Арсенієм, Митрополитом Київським та Галицьким, був рукопокладений священиком церкви Київського повіту. 10 жовтня 1861 р. за власним бажанням о.Віктора було переведено на священницьке місце церкви Св.-Миколаївської села Багви Уманського повіту. Свої обов'язки о.Віктор суміщав із обов'язками вчителя. У своєму будинку на власні кошти о.Віктор навчав сільських дітей (12 хлопчиків та 2 дівчаток) Часослову, Катехізису, Псалтиря та письма. Про хорошу поведінку та сумлінну службу отця Віктора свідчать архівні документи [10, арк. 21–23].

Віктор Федорович був одружений з дочкою священика – Ольгою Олександрівною (на жаль, прізвище не відомо. – *Авт.*) (1840 р.н.). На 1861 р. подружжя мали двоє синів: Олександр (1858 р.н.) та Олексій (1859 р.н.) [5, арк. 6–7]. Долю дітей священика дослідити не вдалося, це питання потребує додаткового дослідження.

У тому ж списку протоіреїв та священиків Київської єпархії за 1890 рік, присутнє ім'я Тихона Федоровича Дзбановського, священика села Кузьмина Гребля. Маємо припущення, що Тихін був братом священика Віктора Федоровича Дзбановського, але це також потребує додаткового дослідження. Про священика вдалося з'ясувати те, що Тихін по закінченні Київської духовної семінарії прийняв священство в маньківській церкві Уманського повіту 23 листопада 1863 р. Під його керівництвом у 1867 р. сільська церква була перебудована із 3-купольної в 1-купольну. За турботу про благоустрій храму і сумлінне виконання службових обов'язків 17 березня 1870 р. його нагородили набедреником, а парафіянам Маньківки була оголошена подяка єпархіального начальства і благословіння Боже. Ще через 9 років, 1 квітня 1879 р., за відмінну службу по єпархіальному, цивільному та військовому відомствах о.Тихін був нагороджений скуфією. До якого часу він служив у маньківському храмі не відомо, але, як вище зазначено, у 1890 р. о.Тихін значився священиком церкви села Кузьмина Гребля [4, с. 296].

Ще одним представником родини Дзбановських був Лука Дзбановський. Народився він у 1805 р. Мав дружину Домінікію, 1811 р.н. На 1835 р. священик зі своєю дружиною мали одну доньку – Анну, якій на той час виповнилось два роки [9, арк. 1587]. У 1842 р. о.Лука був депутатом від духовенства та брав участь у вирішенні питання щодо

розподілу церковної землі с.Синиці Уманського повіту (прізвище у документі записано як Збановський. – *Авт.*) [2, арк. 18].

Отже, зібраний та систематизований біографічний матеріал уможливив узагальнення біографічних даних священиків династії Дзбановських, яких можна віднести до духовної еліти українства. Дзбановські, розпочинаючи свою діяльність із кінця XVIII ст., впродовж довгого перебування на сільських приходах зарекомендували себе як високодуховні та благородні особи. Передаючи свою справу від діда-прадіда, вони зуміли зберегти родинні традиції, збагатити їх, заслужити повагу не тільки прихожан, а й духовного керівництва. Діяльність православного парафіяльного кліру була різноманітною, духовенство намагалося реалізувати завдання відтворення та розвитку духовної культури на високому рівні, чого потребувала величезна кількість вірян. Окрім виконання прямих обов'язків, Дзбановські активно діяли в галузі народної освіти, чим сприяли зростанню культурно-освітнього рівня населення Уманщини; брали активну участь у першому загальному переписі населення 1897 р.; не залишились байдужими до подій Кримської війни 1853–1856 рр. За свою сумлінну та зразкову службу Єпархіальним відомством священики були нагородженні відповідними нагородами та відзнаками.

Література

1. Адрес-календарь личного состава Киевской епархии с алфавитным списком протоиреев и священников за 1890 г. – К., 1890. – 38 с.
2. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), ф. 696, оп. 1, спр. 12, 25 арк.
3. ДАЧО, ф. 833, оп. 1, спр. 488, 209 арк.
4. Кузнець Т. В. Православне духовенство Уманщини XIX – початку XX століття : монографія / Т. В. Кузнець. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2006. – 607 с.
5. Центральний Державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 127, оп. 1009, спр. 734, 429 арк.
6. ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 952, 128 арк.
7. ЦДІАК, ф. 127, оп. 1010, спр. 99, 348 арк.
8. ЦДІАК, ф. 127, оп. 1011, спр. 3177, 502 арк.
9. ЦДІАК, ф. 127, оп. 1015, спр. 508, 1845 арк.
10. ЦДІАК, ф. 127, оп. 699, спр. 191, 38 арк.
11. ЦДІАК, ф. 127, оп. 699, спр. 300, 25 арк.
12. ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 1057, 559 арк.
13. ЦДІАК, ф. 127, оп. 1011, спр. 3177, 502 арк.

Висвітлення заходів з відокремлення церкви від держави на сторінках преси

Відокремлення церкви від держави – конституційно-правовий принцип взаємовідносин держави і релігійних організацій. Реалізація цього принципу породжувала різні правовідносини з участю багатьох суб'єктів. Заходи з відокремлення церкви від держави широко висвітлювалися у пресі, яка фактично стала засобом агітації більшовицької політики.

Ключові слова: відокремлення церкви від держави, правовідносини, релігійні організації, преса.

Отделение церкви от государства – конституционно-правовой принцип взаимоотношений государства и религиозных организаций. Реализация данного принципа породила различные правоотношения с участием многих субъектов. Мероприятия по отделению церкви от государства широко отражались в прессе, которая фактически стала средством агитации большевистской политики.

Ключевые слова: отделение церкви от государства, правоотношения, религиозные организации, пресса.

The disestablishment is the constitutionally – legal principle of mutual relations of the state and the religious organizations. The realization of this principle has generated different legal relationships with the help of many subjects. The measures on disestablishment were widely published in press, (in printing) that has actually become the means of the bolshevist policy.

Key words: the disestablishment, legal relationships, religions organizations, press.

Відносини церкви і держави стали предметом дослідження багатьох науковців, зокрема істориків, юристів.

У 20-х рр. XX ст. дослідники переважно аналізували нормативні акти в аспекті статусу релігійних об'єднань і віруючих, здійснення заходів з відокремлення церкви від держави. Як приклад потрібно зазначити праці П.Гідулянова "Отделение церкви от государства: систематизированный сборник действующего в СССР законодательства", Л.Дьяконова "Советские законы и церковь".

У 50–60-х рр. XIX ст. з'явилися перші фундаментальні дослідження, зокрема монографії М.Персиця "Отделение церкви от

государства и школы от церкви в СССР", О.Вещикова "Советские законы о религиозных культурах".

Аналізу суті радянського законодавства про культури у 70–80-х рр. ХХ ст. присвячені праці М.Голодного "Радянське законодавство про культури", В.Клочкова "Советское государство и церковь".

Державно-церковні стосунки досліджувалися і в 90-ті рр. ХХ ст. Звертає на себе увагу праця В.Пашенка "Православ'я в новітній історії України".

Дослідження різних аспектів державно-церковних стосунків є актуальним і нині, зважаючи на необхідність утвердження принципів правової держави в Україні та побудови громадянського суспільства. Особливої актуальності в цьому плані набуває висвітлення заходів з відокремлення церкви від держави на сторінках преси у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.

З проголошенням радянської влади в кінці 1917 р. створеними державними органами була розпочата активна робота з формування нових елементів правової системи суспільства. У прийнятій у березні 1919 р. в Конституції УСРР визначалося, що УСРР є організацією диктатури працюючих і експлуатованих мас пролетаріату і найбіднішого селянства, а завданням цієї диктатури є здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму "шляхом проведення соціалістичних реформ і систематичного подавлення всіх контрреволюційних намірів з боку заможних верств" [1, с. 1–2].

Важливою сферою суспільного життя, що зазнала змін, стала сфера ідеології і, зокрема, сфера релігійного життя.

Релігійне життя становило істотну частину духовної культури народу. За часів Російської імперії (згідно зі ст. 62 розділу сьомого "Зводу основних державних законів") "головною і панівною у Російській імперії була віра християнська кафолична східного сповідання" [2, с. 45].

Особи, винні у діях, що шкодили вірі, каралися позбавленням усіх громадянських прав та засланням [2, с. 45].

В.Пашенко відзначав, що в перші роки існування радянської влади релігійні установи були єдиним елементом дореволюційних організаційних структур суспільства, що ще збереглися, антибільшовицькі політичні партії були знищені каральними органами радянської держави і більшовицькі вожді на чолі з В.Леніним обрали супротивником церкву, у першу чергу православну. Хоч партія і вважала, що релігія відіме із знищенням класових суперечностей і класового суспільства, яке її породило, але лідери партії намагалися прискорити цей процес за допомогою адміністративних заходів [3, с. 4]. Важливу роль у цьому процесі мала відіграти преса.

Через пресу до населення доводився зміст нормативних актів з відокремлення церкви від держави.

Прийнята у листопаді 1917 р. Декларація прав народів Росії скасовувала будь-які "національно-релігійні привілеї та обмеження" 20 січня (2 лютого) 1918 р. Раднарком РРФСР прийняв Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, і вже наступного дня цей декрет було опубліковано в газеті "Известия" під назвою "Про свободу совісті, церковні і релігійні громади" [2, с. 41].

Зазначений декрет Помісний собор Руської православної церкви розцінив як "злісний замах на весь устрій життя православної церкви та акт відкритого проти неї гоніння", а новообраний патріарх Московський і вся Русі Тихон став вимагати від віруючих православної церкви чинити перешкоди у реалізації цього декрету. У посланні патріарха і Синоду від 28 лютого 1918 р. служителі культури націлювалися на активні дії, зокрема мали переховувати предмети богослужбового культу, не віддавати органам радянської влади метричних книг, а на місцях утворювати союзи активного захисту церковного майна [2, с. 56].

На VIII з'їзді РКП(б) було вироблено політичний курс щодо релігії і його було закріплено у програмі партії. У резолюції "Про політичну пропаганду і культурно-освітню роботу на селі" були зафіксовані принципи стосунків Радянської держави і церкви.

Після VIII з'їзду РКП(б) була поширена брошура М.Бухаріна та Є.Преображенського, що мала назву "Азбука комунізму". У ній відзначалося, що релігія і комунізм не сумісні ні теоретично, ні практично, оскільки церква є спілкою об'єднаних певними джерелами прибутків за рахунок віруючих, за рахунок їх невігластва та темноти [3, с. 4].

Крім того, автори брошури виступали за примусове введення державою трудової повинності для духовенства, перетворення їх на робітників і селян.

Реалізувати положення програми партії більшовиків в умовах громадянської війни не вдалося, але після закінчення цієї війни партія більшовиків не відмовилася від мети взяти під контроль релігійні установи або ж повністю їх винищити [4, с. 468].

Держава відібрала у церкви власність під час загальної націоналізації засобів виробництва, а у 1921 р., скориставшись таким лихом, як голод, вилучила предмети культу, що були виготовлені із дорогоцінних металів та оздоблені коштовним камінням. За твердженням Г.Дідріха та Г.Штріппера, більша частина конфіскованих цінностей була використана для закупівлі зброї за кордоном [5, с. 30].

За часів Російської держави церква стала великим власником. "В 1905 р. церква мала 2,5 млн десятин землі, в монастирях на кожного

ченця та черницю припадало по 40 десятин, щорічний кошторис Найсвятішого Синоду перевищував 100 млн крб; річний прибуток київського митрополита становив 84 тис. крб" [2, с. 44].

Незважаючи на те, що церква була відокремлена від держави, держава активно втручалася у внутрішні справи церкви, обмежувала простір її канонічної діяльності [6, с. 7].

Як зазначає П.Яшин, церква по суті виявилася витісненою з принципів для неї сфер служіння: катехізисної та благодійної, місіонерської та просвітницької, морального арбітражу, опіки над знедоленими та інше [7, с. 16].

З проголошенням радянської влади статус церкви змінюється.

При формуванні законодавства УСРР було враховано аспект складності релігії як соціального і духовного явища, адже вже першими статутами київських князів Володимира Святославовича і Ярослава Володимировича було визнано важливість правової діяльності церкви на рівні з державою. Як свідчить історія, канонічне право було важливим джерелом права у православній державі. Після революції 1917 р. вплив канонічного права став побічним, але все ж таки основу законодавчої бази Радянської держави склали Закони православної царської Росії [8, с. 89].

В політиці радянської держави проголошена свобода совісті мала деформований характер, а у релігійному питанні панувала політика "державного атеїзму" [7, с. 15]. В практичній діяльності на місцях партійні чиновники, державні установи керувалися в основному партійними директивами, нормами Конституції УСРР та законами. Як стверджував Є.Ярославський, боротьба з релігією велася лише шляхом переконання і тільки переконання... не допускаючи ніяких образ віруючих, що у своїй переважній більшості були відданими радянській владі людьми [9, с. 13].

В січні 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України видав Декрет про відокремлення церкви від держави та школи від церкви; Декрет про передачу всіх навчальних закладів у відання відділів народної освіти (за постановою Народного комісаріату освіти, що була прийнята в лютому 1919 р., навчальні заклади, що раніше перебували у духовному відомстві і перейшли у відання Наркомату освіти, перетворювалися на загальноосвітні школи).

За постановою Наркомату освіти, прийнятою в лютому 1919 р., не допускалося виконання релігійних обрядів, викладання "Закону божого" у школах, а посади законовчителів усіх віросповідань скасовувалися [2, с. 52].

В серпні 1920 р. Раднарком України прийняв постанову "Про погодження законодавчої політики УСРР і РСФРР щодо питання відокремлення церкви від держави" [2, с. 53].

Про орієнтир на московську політику у наступі на церкву свідчить зміст клопотання завідувача відділу НКВС з відокремлення церкви від держави І.Сухоплюєва на ім'я керівника справами НКВС. У клопотанні чиновник просив для ведення діловодства виписати московські газети "Правда", "Известия ВЦИК" та спеціальні журнали "Религія и наука", "Атеист", "Живая церковь", "Революция и церковь" [11, с. 239].

Про реалізацію заходів з відокремлення церкви від держави населення УСРР повідомлялося через такі видання, як "Комуніст", "Вісті ВУЦВК".

В січні 1922 р. на I з'їзді діячів червоної юстиції голова уряду Радянської України Х.Раковський, звертаючись до делегатів, зазначив: "... Ви повинні допомогти нам, ви можете відкрити перед нами природу нових явищ нашого нового господарського життя. У цьому відношенні червоне право має стати великою підмогою у влаштуванні нашого господарства..." [12, с. 3].

Нарком юстиції УСРР С.Буздалін, виступаючи на тому ж з'їзді констатував, що у питанні відокремлення церкви від держави "... ми в Україні значно відстали від РСФРР і в майбутньому на це питання має бути звернута увага" [12, с. 2].

В царині партійного життя важливими були питання антирелігійної пропаганди [13, с. 4].

Через друкований орган Центрального Комітету КП(б)У "Комуніст" поширювалася інформація про вилучення церковних цінностей для закупівлі хліба голодуючим та агітаційні матеріали відповідного спрямування.

1 квітня 1922 р. на шпальтах цього видання була розміщена відозва архієпископа Харківського та Охтирського Нафанаїла про пожертву церковного майна, що "не має сакрального значення", інформацію про вилучення цінностей із Хорольської синагоги (цінні речі вагою 24 фунти 77 золотників були передані до губернського фінансового відділу); інформацію про те, що на загальних зборах курсанти Харківської губміліції своєю резолюцією визнали декрет Робітничо-селянського уряду про вилучення церковних цінностей правильним та висловилися про негайне вилучення цінностей "... із храмів, церков, синагог і костелів міста Харкова" [14, с. 3].

До 8 квітня 1922 р. у м.Харкові вилучено церковні цінності і здано до губфінвідділу: виробів зі срібла – 17 пудів, 10 фунтів, 93 золотники; виробів із золота – 54 золотники, 66 долей [15, с. 3].

Органами влади також практикувалося публічне висвітлення фактів негативної поведінки посадових осіб та заохочення громадян, які повідомляли про факти провин, вчинених радянськими службовцями.

В січні 1922 р. був усунутий з посади голова Палузівської сільради Бердянського повіту. Провина очільника місцевого органу врядування полягала у наданні дозволу місцевому священику збирати для себе пожертви і це в той час, коли хліб у зазначеному селі "по продналогу не поступал..." [16, с. 3].

На заохочення заслуговували безпартійні робітники, які ставали свідками реєстрації церковного шлюбу комісара курсів при Главміліції, повідомили про цей факт газету "Комуніст" [17, с. 3].

З метою підриву авторитету церкви та служителів культу на сторінках преси оприлюднювали факти, пов'язані не лише з учиненням провин священиками, а й притягненням їх до відповідальності за вчинені злочини.

Так, журнал "Безвірник" у липні 1925 р. повідомляв читачів про те, що "Кременчуцькою окружною виізною сесією суду у селі Соснівці було розглянуто справу священика Яременка, колишнього білогардійця, який служив у каральних органах і чинив розправу над селянами Кобеляцького повіту. Суд засудив Яременка до вищої міри соціального захисту – розстрілу" [18, с. 53].

У червні 1927 р. з цього журналу читачі дізналися про те, що у селі Білоусівці на Тульчинщині дяком був обраний місцевий селянин, який за шахрайство та розтрату 300 крб. громадських грошей був засуджений до одного року ув'язнення [18, с. 56].

Деякі дописувачі журналу "Безвірник" заперечували факти боротьби радянської влади і Комуністичної партії з релігією за допомогою адміністративних заходів, підкреслювали терпимість радянської влади щодо релігії. Доказом цього мало служити функціонування таких друкованих видань, як "Баптист України", "Церква і життя" (орган автокефалістів), "Український православний благовісник" (орган обновленців), "Unser Blatt" (орган менонітів) [20, с. 11].

У зазначених друкованих виданнях повідомлялися факти відмови священиків від сану та причини цієї відмови, що, на думку партійних та державних функціонерів, мало впливати на процес атеїзації населення.

У 1924 р. відмовився від сану священик с.Гирина Новгород-Сіверського округу на Чернігівщині. До Чернігівського губернського адміністративного відділу (відділу культів) була направлена автобіографія колишнього священика для публікації у газеті. Цікавим є те, що у цій автобіографії наголос було зроблено на тому, що колишній священик народився у багатодітній бідній сім'ї, став служителем культу за вибором мешканців села Гирина, завжди стояв за Радянську

владу, видавав їй ворогів і за це отримав прізвисько "червоний піп" [21, арк. 4].

Архівні джерела свідчать про численні факти звернень вірян до органів державної влади за захистом своїх прав. Про такі звернення та прийняті рішення влада повідомляла населення. Зі змісту окремих звернень вбачається високий рівень правової культури віруючих, оскільки їх поведінка спрямовувалася на повну реалізацію своїх прав. Прикладом відповідних правовідносин можуть служити дії євреїв містечка Козелець, які категорично протестували проти передачі синагоги під заклад дозвілля [22, арк. 3].

Отже, Радянська держава з перших днів свого існування проголосила один із важливих принципів своїх взаємовідносин з релігійними організаціями. Цей принцип полягав у відокремленні церкви від держави.

Реалізація цього принципу потребувала формування відповідного законодавства, створення компетентних органів державної влади і подальшої їх діяльності у визначеній сфері суспільних відносин та інформування населення про здійснювані заходи.

Важлива роль у цьому процесі відводилася пресі, яка виконала функцію пропагандиста більшовицької політики. На шпальтах газет і журналів широко висвітлювалися заходи з відокремлення церкви від держави, вилучення церковних цінностей та інше. Зрештою преса стала агітатором політики "державного атеїзму".

Література

1. Історія української Конституції / [упоряд. : А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко]. – К. : Право, 1997. – 464 с.
2. Голодний М. Радянське законодавство про релігійні культури / М. Голодний. – К. : Ордена Трудового Червоного Прапора. Видавництво політичної літератури України, 1974. – 132 с.
3. Пашенко В. О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. / В. О. Пашенко // Пам'ять століть. – 1993. – № 2.
4. Музиченко П. Історія держави і права України : [навчальний посібник] / П. Музиченко. – К. : Знання, 2000. – 468 с.
5. Чернер Г. Хорошего держитесь: церкви и религиозные объединения в Российской державе, Советском Союзе и независимых государствах, возникших после его распада (Издание подготовили: Гельмут Чернер (отв. редактор), Ганс Христиан Дидрих, Герд Штриннер) / Г. Чернер и др. ; пер. с немецкого Ю. А. Голубнина. – Х. : Майдан, 1998. – 281 с.
6. Ануфрієв М. Основні пріоритети державної політики щодо релігії і церкви в Україні: місце органів внутрішніх справ у їх реалізації / М. Ануфрієв // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ : збірник / [гол. ред.

В. Л. Регульський]. – Л. : Львівський інститут внутрішніх справ при НАВС України, 1999.

7. Яшин П. П. Релігія, держава і право : [навчальний посібник] / П. П. Яшин. – Х. : Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 1998.

8. Лазор В. Конституційні основи морально-релігійної освіти в Україні / В. Лазор // Право України. – 2001. – № 10. – С. 89–91.

9. Ярославський Є. Про релігійні перемини і завдання антирелігійної програми і агітації / Є. Ярославський. – К. : Партвидав ЦК КП(б)У, 1938. – С. 15.

10. Красіков П. Кому помогают те, кто противится обмену церковных ценностей на хлеб для голодающих / П. Красіков. – М. : ГИЗ Главполитпросвет, 1922. – С. 16.

11. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. Р.-5, оп. 1, арк. 1085, а. с. 239.

12. Коммунист. – 1922. – № 18 (610), 24 января. – С. 3.

13. Коммунист. – 1922. – № 24 (616), 31 января. – С. 4.

14. Коммунист. – 1922. – № 75 (667), 1 апреля. – С. 3.

15. Коммунист. – 1922. – № 81 (673), 9 апреля. – С. 3.

16. Коммунист. – 1922. – № 15 (607), 19 января. – С. 3.

17. Коммунист. – 1922. – № 46 (638), 24 февраля. – С. 3.

18. Безвірник. – 1925, липень. – № 7. – С. 53.

19. Безвірник. – 1927, червень. – № 6. – С. 56.

20. Безвірник. – 1925, жовтень. – № 9. – С. 11.

21. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р. 17, оп. 1, спр. 165, арк. 4.

22. ДАЧО, ф. Р. 2867, оп. 1, спр. 7, арк. 3.

УДК 271.2:2-384]:351.746.1"1941/1943"

Л.Л.Бабенко

Православне священництво періоду нацистської окупації в документах радянських органів державної безпеки

У статті аналізуються окремі аспекти каральної політики органів державної безпеки щодо православного духовенства, яке здійснювало пастирське служіння в роки нацистської окупації.

Ключові слова: духовенство, священники, православна церква, органи державної безпеки, репресії.

В статье анализируются отдельные аспекты карательной политики органов государственной безопасности относительно

православного духовенства, которое совершало пастырское служение в годы нацистской оккупации.

Ключевые слова: духовенство, священники, православная церковь, органы государственной безопасности, репрессии.

The article analyses some aspects of punitive policy of state security bodies towards orthodox clergy that fulfilled pastor service during years of Nazi occupation.

Key words: clergy, priests, orthodox church, state security bodies, repressions.

Друга світова війна трагічно позначилася на долі багатьох народів, загострила існуючі протиріччя та спричинила нові. Тривалий період окупації українських земель зумовив виникнення на їх теренах деяких форм організації життя, що неминуче вступали в конфлікт з довоєнною радянською суспільно-політичною системою. Передусім це стосувалося церковно-релігійного життя. Його відродження отримало в радянській історіографії з її догматичним дослідницьким інструментарієм негативну оцінку. Звинувачення в колабораціонізмі супроводжувало всіх священнослужителів, які наважилися повернутися до виконання пастирських обов'язків.

Сучасні дослідники відмовилися від спрощеного і тенденційного трактування позиції православних конфесій у стосунках з німецькою окупаційною владою. Їм в основному вдалося реконструювати процеси в духовній сфері, визначити їх тенденції та наслідки, дати оцінку характеру стосунків духовенства і віруючих з окупантами та визначити причини деякої нормалізації стосунків радянської держави з церквою [18; 21; 22; 23]. Як зазначає О.Є.Лисенко, не маючи права згідно з церковними приписами залишати свою паству без духовної опіки, священнослужителі адаптувалися до нових умов. Н.Стоколос аналізує суперечності канонічного характеру всередині Української автокефальної православної церкви, зумовлені тривалим розколом, різним баченням перспективи УАПЦ її ієрархами, а також територіально-адміністративним розчленуванням окупованої України [25]. Водночас не всім дослідникам удалося уникнути компліятивності та дублювання ідеологічно заангажованих застарілих оцінок окремих аспектів порушеної проблеми [20].

Поза увагою дослідників залишається або ж висвітлюється фрагментарно такий важливий аспект, як роль радянських органів спеціального призначення (НКВС – НКДБ) у системі заходів державної політики, спрямованої проти священнослужителів на щойно визволених територіях. Влада усвідомлювала, що відносна релігійна свобода загалом не могла не позначитися на суспільних настроях. На

чекістські органи покладалося завдання оперативного виявлення та знешкодження "елементів, які співпрацювали з окупаційним режимом" та продемонструвати невідворотність відплати "зрадникам Батьківщини", реставрувати атмосферу страху і покори довоєнного зразка.

Автор ставить за мету на основі аналізу документів спецслужб 1943–1945 рр. (інформаційно-аналітичні документи, матеріали слідчих і агентурних справ) дослідити форми і методи діяльності останніх щодо православного духовенства, з'ясувати специфічні тенденції релігійного життя в умовах окупації, які впливали на характер інкримінованих звинувачень.

Погром релігійних інституцій у 1920–1930-х рр. призвів до масового закриття церков, повного ігнорування духовних потреб віруючих, морального і фізичного знищення духовенства як класового супротивника та інших фатальних для духовної сфери життя суспільства наслідків. До 1917 р. в Україні налічувалося 12 360 культових споруд різних конфесій. На 1 квітня 1936 р. 7341 з них було закрито і тільки в 1116 з тих, що залишилися діючими, здійснювалося богослужіння.

Ряд священнослужителів потрапили під арешт органів НКДБ у перші дні радянсько-нацистської війни 22–24 червня 1941 р., коли, здавалося б, критична ситуація вимагала концентрації уваги спецслужб на першочергових воєнно-політичних завданнях. Так, на Полтавщині колишній священик С.М.Цапля звинувачувався в агітації за відкриття церков в Україні і здійсненні культових обрядів удома [1, арк. 35]. 76-річний церковний староста Я.М.Чабановський був визнаний причетним до "антирадянського релігійного угруповання, за завданням якого здійснював релігійну пропаганду серед колгоспників, спрямовану на підрив економічної могутності радянської держави" [2, арк. 10–13]. Цей "небезпечний державний злочинець" помер у в'язниці, не дочекавшись вироку, з діагнозом "дистрофія".

Таке становище у царині релігії викликало у значної частини духовенства ілюзії і сподівання на позитивне вирішення наболілого питання в разі переможного наступу гітлерівської армії і поразки сталінського режиму. В архівно-слідчих справах чекісти неодноразово фіксують висловлювання заарештованих стосовно подібних настроїв. Зокрема, архімандрит Д.І.Безлепкін, влаштовуючи нелегальні богослужіння, говорив: "<...> ось скоро прийдуть на Україну німці, тоді вони навчать, як жити у вірі" [3, арк. 2 зв.]. Активна учасниця домагань за відкриття церкви у Крюкові Кременчуцького району Г.К.Лебідь ділилася думками про те, що "<...> у війні між Німеччиною та СРСР буде переможена та країна, яка знущалася над Богом" [11]. Т.І.Марюта щиро вірив у те, що "<...> німці на початку свого приходу на Україну обіцяли її самостійність" [5, арк. 21].

Чи були ці сподівання суголосні з ідеологічною доктриною нацизму щодо завойованих народів? Безумовно, використання релігійного чинника становило невід'ємну складову гітлерівського плану завоювання СРСР і спиралося на ґрунтовну поінформованість про ставлення радянського керівництва до релігії і церкви. У Німеччині нацисти виявили терпимість до існування православної церкви, призначивши главою єпархії колишнього активного учасника обновленського руху, який емігрував з України, німця за походженням єпископа Серафима Ляде [26, арк. 29 зв.], виділяли кошти на будівництво та ремонт церков. Проте, як зазначає Д.В.Поспеловський, з презирством ставлячись до слов'янських народів, керівництво німецького рейху вважало їх віру лише "барвистим етнографічним ритуалом". Німецькій окупаційній адміністрації радили ставитися до церковних обрядів терпимо і навіть заохочувати їх як засіб, який забезпечить покору слов'янського населення [24, с. 204]. Наприклад, начальник Чернігівської ортскомендатури капітан Кох, зібравши місцеве духовенство у лютому 1942 р., наголошував, що Німеччина дала свободу відкрито сповідувати релігію на "звільненій землі, у зв'язку з чим віруючі повинні дякувати за це німецьким визволителям". Водночас наголошувалося, що духовенство зобов'язане (підкреслення наше – Л.Б.) прищеплювати населенню повагу до німецької влади. При цьому Кох запропонував дати розпорядження духовенству через єпархіальне управління про обов'язкове поминання під час богослужінь "німецького уряду, Гітлера і його христоробивого воїнства" [14, арк. 168 зв.].

У відповідь духовенство в округах надсилало органам окупаційної влади письмові подяки. Чернігівське духовенство, наприклад, указувало, що "<...> свою вдячність Великій Германії православні українці відзначають, підносячи по церквах під час служби Божої урочисті молитви за армію-визволительку", за сприяння якої у місті Чернігові було відкрито і відремонтовано 5 церков та розпочато реставраційно-ремонтні роботи у знаменитому Спасо-Преображенському соборі [19, арк. 2], а всього у Чернігівській єпархії – близько 400 церков і 6 монастирів [14, арк. 48]. Аналогічну подяку було висловлено й на Полтавщині, де з початком окупації було відкрито 345 православних церков, 2 жіночі монастирі на 120 осіб, а також власне у Полтаві 8 церков і один монастир (порівняймо – до війни в області діяло 12 церков і 1 в обласному центрі) [6, арк. 15]. Однак, не обмежуючись простою констатацією фактів співпраці духовенства з окупаційною владою, слід у кожному конкретному випадку аналізувати і адекватно оцінювати характер взаємин церкви з владними структурами. Священнослужителі змушені були "грати за правилами" німецької військової і цивільної адміністрації, а з іншого боку – задовольняти

духовні потреби тих українців, які не з власної волі опинилися під нацистською окупацією.

Природно, що сформована мережа православних інституцій відразу після визволення українських земель радянськими військами піддавалася радикальній чистці. При цьому держава вдавалася до політики подвійних стандартів. З одного боку, вона стала на шлях визнання і одержавлення РПЦ, не приховуючи намірів використувати її ієрархію в справі ліквідації канонічно незалежних релігійних течій і об'єднань. З іншого – в ряді партійних документів 1944–1945 рр. наголошувалося на незмінності курсу на подолання впливу на маси "реакційної релігійної ідеології".

На визволених територіях йшов інтенсивний пошук колаборантів згідно з директивою НКВС СРСР від 18 лютого 1942 р. Частина священників і, особливо, представників церковної ієрархії залишили Україну або змінювали місце проживання в її межах. Останнім, за незначним винятком, не вдавалося уникнути лещат НКДБ (у квітні 1943 р. виділилися зі складу НКВС як самостійний наркомат) за допомогою агентури з числа самих священників. Показовою в цьому сенсі є агентурна справа "Липківці". Наприклад, агент "Рак", отримавши листа від колишнього священника П.В.Мисюренка, який виїхав з Полтави в с.Дмитрів Львівської області, негайно передав його в Сенчанський райвідділ НКДБ, що на Полтавщині. Внаслідок тривалої оперативної розробки Управління МДБ (Міністерство держаної безпеки – перейменоване в березні 1946 р.) Дрогобицької області його було заарештовано 13 березня 1948 р. Слідство направило справу на розгляд Особливої наради при МДБ СРСР з клопотанням про міру покарання – 25 років виправно-трудових таборів із конфіскацією майна. Не підозрюючи небезпеки, Мисюренко в листі звертається до свого "доброзичливця": "Вельмишановний і незабутній друже і собрате". В агентурну розробку потрапив і священник О.П.Стеценко. У його справі-формулярі відклалися повідомлення агентів про його скептичну оцінку створення в УРСР республіканських наркоматів оборони і закордонних справ, схвальні характеристики господарських якостей німців, їх педантичності і дисциплінованості [10]. У цій же справі проходить Т.Марюта як "запеклий український націоналіст", що викривається донесеннями сексотів.

М.П.Клепачевський, який був настоятелем церкви у с.Матвіївка Диканського району на Полтавщині, в кінці 1943 р. оселився на Одещині, у Красноокнянському районі, де й був заарештований у травні 1947 р. Прикметно, що вирок – 4 роки табірної ув'язнення й 3 роки обмеження в правах – окремою ухвалою Судової колегії у кримінальних справах Верховного Суду СРСР було визнано занадто м'яким,

незважаючи на похилий вік і стан здоров'я підсудного, і результат його перегляду – 10 років ВТЛ та 5 років поразки в правах [10, арк. 1–126].

Хвиля масових арештів священнослужителів розпочинається вже у 1943 р. В ЦК КП(б)У надійшов ряд доповідних записок за підписом наркома НКВС УРСР Сергієнка про діяльність "сектантів і церковників" у період німецької окупації", в яких було обґрунтовано необхідність арештів. Привертає увагу застосування до всіх заарештованих священнослужителів суворих за своїми наслідками статей кримінального кодексу 54-1 "а" (зрада Батьківщини) та 54-10, ч. 2, 54-11 (антирадянська агітація і пропаганда).

Які ж злочини інкримінувалися органами НКВС – НКДБ? Передусім слідчі з'ясовували наявність зв'язків духовних осіб з німецькою таємною поліцією та розвідувальними органами. Насправді, факти намагання схилити їх до співробітництва та одержати потрібну інформацію дійсно мали місце. В цьому методи роботи німецьких спецслужб нічим не відрізнялися від радянських. Зокрема, шеф гестапо Чернігова Крістензен та його заступник Бродбек у бесіді з архієпископом Чернігівським і Ніжинським Симоном (Івановський Семен Васильович – Л.Б.) схилили останнього переконувати священників своєї єпархії в необхідності у проповідях та богослужіннях "виступати проти партизан, роз'яснювати народу і віруючим, що радянські партизани не тільки вороги німців, але й церкви на Україні".

Крім того, на протипагу поширюваній інформації про припинення переслідувань православної церкви сталінським режимом, від архієпископа Івановського вимагали написати статтю, "яка буде використана як листівка, на тему "Про гоніння на церкву в Росії". Якщо першу пропозицію архієпископ Симон відкинув, то публіцистична діяльність мала місце. Так, у статті "Знаряддя в руках безбожників", вміщеній у газеті "Крем'янецький вісник" за 17 березня 1942 р., у відповідь на заклик митрополита Московського Сергія до віруючих не визнавати автокефальної церкви в Україні він пише, що позиція Сергія "йде за генеральною лінією більшовицької політики і за вказівками НКВС" [5, арк. 51–52 зв., 197].

Єпископу Панкратію (Гладкову) теж інкримінувалася "зрада Батьківщини". У постанові про перекваліфікацію звинувачення від 22 червня 1944 р. констатувалося, що "13 серпня 1942 р. в м.Києві, будучи викликаним в гестапо, дав згоду бути агентом гестапо і повідомив ряд даних про діяльність руської православної церкви СРСР і на окупованій противником території, а також повідомляв у гестапо про осіб, підозрюваних у зв'язках з радянськими розвідорганами". Однак ці категоричні висновки слідчих НКВС не були доведені конкретними фактами. Сам єпископ пояснює, що його від-

відини таємної поліції були пов'язані з отриманням дозволу на переїзд до м.Курська, оскільки вільне пересування священників було заброньоване [15].

Органи НКДБ ретельно з'ясовували зв'язки глави Харківського єпархіального управління митрополита Феофіла Булдовського, зміст його розмов з генералом Баумом та доктором теології Вагнером, що пізніше знайде своє відображення у його кримінальній справі [27, арк. 13–15].

В Одеській та Ізмаїльській областях, що входили в зону румунської окупації, оперативні співробітники "виявили" священників-колаборантів, які, як, наприклад, С.С.Детков з с.Приморське, "організував урочисту зустріч румунсько-німецьким військам", "встановив тісний зв'язок з шефом жандармерії, був його радником", а в кінці 1942 р. висловився "про необхідність здійснення теракту над керівником ВКП (б) і Радянського уряду" [12, арк. 2, 121–122].

Всі без винятку арештовані звинувачувалися у проведенні молебнів і богослужінь на честь німецьких окупантів, називаючи їх "визволителями". Але з розпоряджень окупаційної влади стає зрозуміло, що проголошення здоровиць на її честь було своєрідною платою служителів культу за право реалізації своїх духовних потреб. Глава єпархіального автономного управління на Полтавщині В.Беневський говорив про цей компроміс: "Я робив це, як робили всі священники. Не знайшов у собі мужності відмовитися від цього, у чому і є моя провина" [7, арк. 14].

З документів спецслужб помітно, що переважна більшість священників розуміла справжню суть фашистського режиму і не ідеалізувала церковно-релігійну ситуацію в Україні. Так, у доповідній записці НКДБ в ЦК повідомлялося, що єпископ Мстислав (Скрипник) висловлював тривогу, що "<...> не в усіх точках політика німців відповідає настроям українського суспільства, слід очікувати великих і малих конфліктів з німцями і бути готовими до всього", "<...> становище українських єпископів тяжке, доводиться з німцями хитрувати і будувати політику, враховуючи високе невдоволення мас". А єпископ Сильвестр констатував, що "<...> німці так загвинтили гайки і налаштували проти себе населення, що зараз дуже немодно говорити про них як про визволителів" [27, арк. 22, 23].

З матеріалів слідства видно, що й чернігівські ієрархи С.Івановський та В.Гладков об'єктивно оцінюють дії німецької влади. Це, зокрема, стосувалося її грубого втручання у призначення і рукопокладення священників, указівок про проведення богослужінь тільки в неробочий час, якщо служба затягувалася, комендант міг її припи-

нити; закриття церков під приводом небезпеки епідемії, погрози арештом священикам, податковий тиск тощо.

До статті за зраду батьківщини неодмінно долучалися статті 54-10 та 54-11, які передбачали покарання за антирадянську агітацію і пропаганду. Зміст останньої у трактуванні слідства можна з'ясувати на прикладі постанови про арешт полтавського священика І.Д.Артеменка: "<...> проводив різку антирадянську агітацію проти Червоної Армії і радянського ладу, закликав населення допомагати німцям для якнайшвидшого розгрому Червоної Армії" [8, арк. 2] або О.Т.Пасічника з Одеської області: "... виступав з проповіддю антирадянського характеру, зводив наклепи на керівників партії і уряду, вихваляючи при цьому порядки окупаційних властей і могутність їх армії" [13, арк. 52–52 зв.]. Як "злісні наклепи" кваліфікувалися і усні та письмові висловлювання про гоніння радянської влади на релігію, наведення статистичних даних про закриті і зруйновані храми та монастирі, репресованих священиків, видавництво релігійної літератури тощо. Останнє було одним з пунктів звинувачення секретаря Чернігівської духовної консисторії Ф.Д.Федорова [17, арк. 104, 110].

Окремі священики в ході слідства не приховували, що їх штовхали до виконання пастирських обов'язків і меркантильні інтереси. Згаданий І.Д.Артеменко вказував, що в цей спосіб він міг матеріально утримувати сім'ю. Спецслужби акцентують увагу на жадібності священиків, яка набувала різних проявів і форм. Наприклад, митрополит Феофіл нібито призначав священиків на парафії незалежно від орієнтації в минулому, оформляв відкриття церков, "<...> лише б вони сплачували 15% валового прибутку правлячому єпископу" [27, арк. 26].

Під час опитування свідків у ході слідства чекісти, перебуваючи в полоні постанови, не брали до уваги суб'єктивні чинники. Серед них – страх перед органами державної безпеки, який часто змушував свідчити про дріб'язкові, незначущі факти як про вагом, надаючи їм політичного забарвлення в душі часу. Нерідко, як відомо, самі слідчі й "програмували" відповіді на запитання до звинувачуваного і свідка. Інший чинник – особисті неприязні стосунки звинувачуваного і свідка чи невдоволені кар'єристські амбіції останнього, як це було у випадку священика з Чернігівщини С.Чернявського [16, арк. 107–108]. Непереконливість і суперечливість подібних свідчень враховувалися при перегляді справ засуджених священиків у порядку надходження касаційних скарг та при реабілітації, хоч у постановках про пред'явлення звинувачення чи в звинувачувальних висновках зазвичай констатувалося, що заарештований "достатньо викривається показаннями свідків".

Вироки засудженням священнослужителям були суворими – 8–10 років виправно-трудогих таборів з поразкою у політичних правах на 5 років. Касаційні скарги засуджені та їх рідні наважувалися подавати тільки після смерті Сталіна. Як писав у 1966 р. І.В.Вдовенко: "Скаржитися в той час було не можна, так як беріївщина була на високих позиціях" [9, арк. 59]. Але й упродовж наступних років перегляд справ священників, особливо автокефальної орієнтації, не знаходив позитивного вирішення.

Істотні зміни беруть початок з 1989 р., коли поступово відбувалося усвідомлення того, що у звинуваченнях духовенства періоду окупації домінували політичні мотиви. Радянська держава, вступивши в конфлікт з віруючими і церквою, спровокувала пошуки духовенством альтернативних гарантій забезпечення свободи совісті, які, на його думку, могли бути представлені в особі окупаційної влади. Її ліквідація викликала нову хвилю репресій проти священнослужителів за звинуваченням у державній зраді та антирадянській агітації і пропаганді, водночас змусивши державу виробляти більш гнучку тактику у стосунках з церквою. Чекістські органи продовжували залишатися дієвим засобом її реалізації, про що свідчать документи.

Література

1. Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області (далі – архів УСБУ), спр. 1701. – С. ...
2. Архів УСБУ в Полтавській області, спр. 5593-С.
3. Архів УСБУ в Полтавській області, спр. 13897-С.
4. Архів УСБУ в Полтавській області, спр. 5531-С.
5. Архів УСБУ в Полтавській області, спр. 16694-С.
6. Архів УСБУ в Полтавській області, спр. 354-С.
7. Архів УСБУ в Полтавській області, спр. 16961-С.
8. Архів УСБУ в Полтавській області, спр. 17332-С.
9. Архів УСБУ в Полтавській області, спр. 17800-С.
10. Архів УСБУ в Полтавській області, спр. 3459-С.
11. Архів УСБУ в Одеській області, спр. 8455-П.
12. Архів УСБУ в Одеській області, спр. 28866-П.
13. Архів УСБУ в Одеській області, спр. 9048-П.
14. Архів УСБУ в Чернігівській області, спр. 16694-ФП.
15. Архів УСБУ в Чернігівській області, спр. П-16448, т. 2.
16. Архів УСБУ в Чернігівській області, спр. П-16095.
17. Архів УСБУ в Чернігівській області, спр. П-16482.
18. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) / Юрій Волошин. – Полтава : АСМІ, 1997.
19. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 14.

20. Катунин Ю. Русская православная церковь в годы второй мировой войны (1939–1945 гг.) / Юрий Катунин. – Симферополь : Пирамида Крым, 2000.

21. Лисенко О. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни / Олександр Лисенко // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 74.

22. Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943–1946 / Олександр Лисенко. – К., 1998. – 401 с.

23. Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років / Володимир Пашенко. – Полтава : АСМІ, 2005. – 630 с.

24. Поспеловский Д. В. Русская православная церковь в XX веке / Дмитрий Поспеловский. – М. : Республика, 1995.

25. Стоколос Н. Роздоріжжя. Про дискусії навколо шляхів розвитку православ'я на початку гітлерівської окупації України / Надія Стоколос // Людина і світ. – 2002. – № 1. – С. 47–54.

26. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 5, оп. 1, спр. 2193.

27. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 90.

УДК 94(477)"1944/1950"

О.Б.Татарченко

Становище православної церкви на Херсонщині у другій половині 1940-х рр.

У статті зроблено спробу висвітлити життя православної громади Херсонщини в другій половині 1940-х рр. та продемонструвати вплив державної релігійної політики СРСР на розвиток православної церкви в цьому регіоні.

Ключові слова: православна церква, політика, храм, обряд, релігійність, благодійність.

В статье сделано попытку осветить жизнь православной общины Херсонщины во второй половине 1940-х гг. и продемонстрировать влияние государственной религиозной политики СССР на развитие православной церкви в этом регионе.

Ключевые слова: православная церковь, политика, храм, обряд, религиозность, благотворительность.

In the article is made and attempt to light the life orthodox community by Kherson Region in the second part of 1940's and demonstrate influence

of state religion politics USSR on development of Orthodoxy Church in this region.

Key words: *Orthodoxy Church, policy, temple, ritual, religiousness, charity.*

Підвищення ролі православної церкви в житті українського суспільства спонукає до побудови таких державно-церковних відносин, які б дозволили державі та церкві вести діалог на основі взаємоповаги, спираючись при цьому на демократичне правове поле. Однак, незважаючи на важливість цього питання, у відносинах держави та церкви залишається низка невіршених питань, котрі слід вирішувати найближчим часом. Зважаючи на це, вивчення помилок та слабких сторін державної релігійної політики минулих років є достатньо важливим.

У цьому контексті особливу увагу дослідників привертає період побудови нових відносин держави та церкви у повоєнний період на прикладі окремих регіонів нашої держави. Вклад у дослідження цієї проблематики вже зробили такі українські науковці: Ж.Каталінська, І.Луковенко, В.Милусь, А.Моренчук, С.Яремчук тощо [1–6]. Серед російських дослідників можна виокремити Ю.Гераськіна, О.Марченка, О.Михайлівського, О.Федотова, М.Шкаровського [7–11].

Комплексно та неупереджено зміни у державно-церковних відносинах у СРСР на завершальному етапі Другої світової війни, у тому числі й на території Херсонщини, розглянув український вчений М.Михайлуца [12–13]. Щодо висвітлення історії православної церкви на території Херсонського регіону в період другої половини 1940-х рр., то до теперішнього часу в українській історіографії не існує комплексних та узагальнюючих праць з цієї проблематики. Саме тому досвід розвитку державно-церковних відносин на території Херсонщини після завершення Другої світової війни є достатньо актуальним і таким, що потребує ґрунтовного наукового дослідження та аналізу. Метою нашої публікації є виявлення та розгляд головних тенденцій у розвитку православної церкви в Херсонській області УРСР у зазначений період.

Для побудови нових відносин між радянською державою та православною церквою в середині 1940-х рр. були дві основні причини. Перша причина мала внутрішньодержавне походження. Вона полягала у тому, що радянській владі довелося брати до уваги зростання релігійності населення СРСР в роки Великої Вітчизняної війни та значний внесок православної церкви у боротьбу з окупантами і підвищення авторитету РПЦ у радянському суспільстві. Як наслідок, влада через упровадження нової моделі церковної політики прагнула зробити православну церкву "слухняною" та контрольованою.

Друга причина була геополітичного походження. Фактичне надання РПЦ статусу державної церкви та створення нормативно-правової бази для її подальшого функціонування в радянській державі мало на меті напередодні Тегеранської та Ялтинської конференцій виставити більшовицький режим перед союзниками у вигідному світлі і мати позитивний політичний резонанс [14, с. 229–230]. Важливість православної церкви для зовнішньої політики СРСР зберігалася й у наступні роки. Цю тезу підтверджують слова К.Ворошилова, котрому Й.Сталін доручив керувати Радою у справах Російської православної церкви, сказані у розмові з Г.Карповим: "У Руської церкви – велике майбутнє. Вона наш козир у Прибалтиці, Східній Європі, за кордоном взагалі" [15, с. 329].

Отже, повернення до жорсткої антирелігійної політики 1920–1930-х рр. у повоєнний період виглядало не логічним. Однак, незважаючи на вищезазначені обставини, навіть у часи найтіснішого зближення Російської православної церкви з радянським керівництвом влада не вийшла за межі усталених підходів щодо релігійності як до чужого за своєю природою явища для соціалістичного суспільства [16, с. 535].

Тим часом проведення Помісного собору в 1945 р. (останній Собор відбувався у 1917–1918 рр.) стало свідченням зміцнення позицій РПЦ у радянській державі. Однак єпископ Херсонський і Миколаївський Михаїл у бесіді з уповноваженим Ради у справах РПЦ при Херсонському облвиконкомі А.Салмінім зауважив щодо більшої частини учасників Собору те, що духовенство та миряни висловлювали певну недовіру, скептицизм та невпевненість у майбутній перспективі потепління відносин держави та церкви [17, с. 232].

Все ж встановлення більш м'якої моделі державної церковної політики дозволило більшості храмів, що відновили свою діяльність під час німецько-фашистської окупації, продовжити своє функціонування у повоєнний час. Так, узятих на облік церков і молитовних будинків у Херсонській області станом на 29 січня 1945 р. було 106, із них у Херсоні лише 7, а найбільше у Голопристанському районі – 14 [18, арк. 1]. Загалом чисельність парафій православної церкви в Україні на 1 січня 1947 р. становила 8815 (52 відсотки з них відкрито в період тимчасової окупації України) із 13813 громад, зареєстрованих у СРСР [19, с. 536].

Водночас, постановою РНК СРСР від 28 листопада 1943 р. "Про порядок відкриття церков" та "Інструкцією Ради у справах Російської православної церкви при Раднаркомі СРСР від 2 лютого 1944 р. уповноваженим Ради" створювалася нормативно-правова база для відкриття нових церков. Разом із цим місцева влада була позбавлена

можливості самостійно ухвалювати рішення про відкриття молитовних будинків, яка лише приймала заяви про відкриття молитовень від групи віруючих із двадцяти осіб, а ухвалення остаточного рішення належало до компетенції Раднаркому СРСР [20, арк. 1–4].

Незважаючи на те, що православна громада Херсонщини отримала можливість відкривати нові церкви, деякі з них, навпаки, було закрито. Приміщення церков після відновлення радянської влади масово поверталися у відання тих підприємств, установ і організацій, котрі ними користувалися напередодні Великої Вітчизняної війни.

Так, виконком Херсонської облради підтримав клопотання виконкому Каховської райради і звернувся до Раднаркому УРСР з проханням повернути так звані "громадські приміщення" каховському райвійськомату, колгоспам ім. Куйбишева Любимо-Павлівської сільради та ім. Литвинова с.Британи, а також клубу с.Чорненька, що були зайняті молитовними громадами району [21, арк. 1].

У деяких випадках закриття церков стало свідченням відсутності толерантного ставлення місцевої влади Херсонщини до почуттів віруючих людей. Наприклад, Успенський кафедральний собор, який вперше був закритий в 1931 р. і переобладнаний під "Палац фізкультури", під час війни відновив свою діяльність і навіть влітку 1944 р. Херсонською міськрадою був переданий у безстрокове користування громаді віруючих [22, арк. 2–3, 19]. Однак вже 26 листопада 1945 р. до уповноваженого у справах православної церкви при уряді УРСР тов. П.Ходченка місцева влада в особі уповноваженого у справах православної церкви при Херсонському облвиконкомі тов. А.Салміна звернулася з проханням про ліквідацію парафіяльної общини цього собору і передачу будівлі у розпорядження Херсонського облвиконкому, який, у свою чергу, розпорядився передати останнє Обласному комітету у справах фізкультури і спорту для використання під "Палац фізкультури". Центральна влада схвалила це рішення [23, арк. 16, 19–19 зв., 31].

Інші церкви передавалися під складські приміщення. Так, Покровську церкву Херсона через те, що на неї не претендувала жодна православна громада навесні 1945 р. було тимчасово передано лікєро-горілчаному заводу, а приміщення колишньої церкви в с.Новокиївка Каланчацького району в листопаді того ж року – під зерносховище [24, арк. 7; 25, арк. 9].

Загалом з 1 січня 1944 до 1 січня 1947 р. в Херсонській області у релігійних громад було вилучено 41 будівлю [26, арк. 88–89 зв.].

Однак, як показав час, виконання частини рішень для повернення приміщень державним структурам, що були зайняті під час німецько-фашистської окупації православною церквою, затягувався. Приміром, рішення, прийняте ще 25 січня 1945 р., про повернення будівлі зайня-

тою церквою каховському райвійськкомату станом на 10 січня 1950 р. залишалося у користування церквою [27, арк. 1; 28, арк. 5].

Водночас, зі звільненням від загарбників православна церква на Херсонщині активізувала свою діяльність. Парафіяни активно займалися благодійною діяльністю. Так, церквами Херсона станом на 15 червня 1945 р. у фонд оборони було передано 14815,65 крб, витрачено на підписку на військову позику 41870 крб, на Червоний хрест і пораним військовим виділено грошима 2115,60 крб, продуктами у грошовому еквіваленті 23002 крб, для родин воїнів зібрано 1601,82 крб. Загальна кількість зібраних коштів склала 83005,07 крб [29, арк. 6].

Крім того, з пожертвувань, зібраних у Херсонській єпархії у другій половині 1945 р., на дитячу оздоровчу кампанію було перераховано міськвиконкомом 100 тис. крб, на відновлення 14-ї дитячої школи – 40 тис. крб, із власних коштів Херсонського єпархіального управління на відновлення згаданої школи було виділено 9600 крб, а на допомогу у Великій Вітчизняній війні – 60 тис. крб. В 1946 р. на користь сиріт Вітчизняної війни було передано 50 тис. крб, а на рахунок Мопру – 30 тис. крб [30, арк. 5]. Як бачимо, незважаючи на жорсткість влади у вирішенні церковних питань, православна церква всіляко допомагала державі у повоєнний час.

Свідченням підвищення релігійності мешканців Херсонщини у повоєнний період було проведення значної кількості обрядів на території цього регіону. Лише за перше півріччя 1946 р. за наявності 115-ти парафій у Херсонській єпархії було проведено 721 хрещення, 678 похоронних відправ і 37 вінчань [31, арк. 14]. Зауважимо, що влада не вживала заходів щодо зменшення кількості обрядів, які проводилися в церквах Херсонщини. Однак вона ретельно відстежувала інформацію щодо їх кількості для того, щоб тримати під контролем ситуацію з релігійністю населення в цьому регіоні.

Отже, розвиток православної церкви на Херсонщині в другій половині 1940-х рр. характеризувався підвищенням ролі православної церкви у житті місцевого населення. Однак на релігійну ситуацію в цьому регіоні значний вплив чинила державна церковна політика, у котрій домінували два взаємодоповнюючі підходи. З одного боку, владою, спираючись на зовнішньополітичні цілі та зважаючи на заслуги РПЦ у боротьбі з німецько-фашистськими окупантами, було надано можливість для її функціонування та розвитку, а з іншого – ці можливості обмежувалися за допомогою бюрократичного державного апарату, з метою встановлення повного контролю над потужно церковною інституцією.

У результаті такої політики на Херсонщині спостерігалось підвищення релігійної активності серед населення, однак розвиток православної церкви обмежувався діями місцевої влади, які знайшли відображення у закритті низки храмів.

Література

1. Каталінська Ж. В. Відносини радянської держави та православної церкви в Криму в кінці 40-х – на початку 60-х років ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Каталінська Ж. В. – Запоріжжя, 2003. – 20 с.

2. Луковенко І. Г. Радянська держава і Російська православна церква: історичний досвід відносин на матеріалах Донецької області (1943–1964 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 09.00.11 "Релігієзнавство" / Луковенко І. Г. – Київ, 2007. – 23 с.

3. Милусь В. І. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-ті роки ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Милусь В. І. – Львів, 2002. – 18 с.

4. Моренчук А. А. Релігійні процеси в Україні у 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 09.00.11 "Релігієзнавство" / Моренчук А. А. – Острогоз, 2006. – 20 с.

5. Яремчук С. С. Православна церква на Буковині у 1944–1991 рр. (державно-церковні взаємини) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Яремчук С. С. – Черкаси, 2006. – 20 с.

6. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні (40-ві – початок 90-х рр.) / П. П. Панченко. – К. : Інститут історії України НАН України, 1993. – 48 с.

7. Гераськин Ю. В. Взаимоотношения Русской православной церкви, общества и власти в конце 1930-х – 1991 гг. (на материалах областей Центральной России) : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : спец. 07.00.02. "Отечественная история" / Гераськин Ю. В. – М., 2009. – 50 с.

8. Марченко А. Н. "Хрущёвская церковная реформа" и её влияние на внутрицерковную жизнь по материалам Уральского региона (1958–1964 гг.) : автореф. дисс. ... д-ра ист. наук : спец. 09.00.13 "Религиоведение, философская антропология, философия культуры" / Марченко А. Н. – М., 2008. – 67 с.

9. Михайловский А. Ю. Провинциальные церковные приходы во второй половине 1940-х гг. / Александр Юрьевич Михайловский // Вопросы истории. – 2010. – № 6. – С. 143–145.

10. Федотов А. А. Русская православная церковь в 1943–2000 гг.: внутрицерковная жизнь, взаимоотношения с государством и обществом (по материалам Центральной России) : автореф. дисс. ... д-ра ист. наук : спец. 07.00.02 "Отечественная история" / Федотов А. А. – Иваново, 2009. – 48 с.

11. Шкаровский М. В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве (государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах) / Михаил Витальевич Шкаровский. – М. : Крутицкое патриаршее подворье, 1999. – 400 с.

12. Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945) / Микола Іванович Михайлуца. – Одеса : ВМВ, 2008. – 392 с.

13. Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в період Другої світової війни у контексті політики радянського і румунського режимів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Михайлуца Микола Іванович ; Нац. ун-т "Кієво-Могилянська академія". – К., 2009. – 39 с.

14. Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945) / Микола Іванович Михайлуца. – Одеса : ВМВ, 2008. – 392 с.

15. Цыпин Владислав, протоієрей. История русской церкви 1917–1997 / Владислав Александрович Цыпин. – М. : Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1917.

Кн. 9. – 1917. – 832 с.

16. Історія релігії в Україні : [навчальний посібник] / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін. ; за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К. : Т-во "Знання", КОО, 1999. – 736 с.

17. Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945) / Микола Іванович Михайлуца. – Одеса : Вид-во "ВМВ", 2008. – 392 с.

18. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 119.

19. Історія релігії в Україні : [навчальний посібник] / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін. ; за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К. : Т-во "Знання", КОО, 1999. – 736 с.

20. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 119.

21. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 97.

22. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 82.

23. Там само.

24. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 119.

25. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 97.

26. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 121.

27. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 97.

28. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 135.

29. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 96.

30. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 121.

31. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 126.

УДК 94(477)"199/200":[177.72:34]

Т.М.Курінна

Благодійність і меценатство: термінологія і поняття

Наведено приклади міжнародного і українського законодавства про благодійність та меценатство. Розтлумачено термінологію і поняття благодійності та її форм меценатства, спонсорства. Ключові слова: благодійність, меценатство, суспільне регулювання благодійності.

Наведено примеры международных и украинских законов о благотворительности и меценатстве. Дано толкование терминов и понятий благотворительности. А также толкование форм благотворительности: меценатства, спонсорства. Ключовые слова: благотворительность, меценатство, общественное регулирование благотворительности.

The article exemplifies the International and Ukrainian legislation of charity and patronage, expounds the terminology and the concepts of charity and its forms of patronage and sponsorship. Key words: charity, patronage, social regulation of charity.

Постановка проблеми. На сучасному етапі формування громадянського суспільства набуває актуальності значення вивчення і усвідомлення термінології і понять благодійності і меценатства студентами і дорослими, кому не запізно. Наприклад, як вважає академік РАО, академік АПСН, доктор психологічних наук, професор МГПУ, Лицар Гуманної Педагогіки Ш.О.Амонашвілі, "благодійність і меценатство – це форми гуманізму" [1, с. 2].

Міжнародне співтовариство започаткувало спробу спільної допомоги дітям. Головна ідея акту "Декларації про права дитини" – "Добро – дітям". Декларація закликає чоловіків, жінок, як і окремих осіб, а також добровільні організації, місцеву владу і національні уряди, щоб вони визначили й намагалися дотримуватися цих прав шляхом законодавчих та інших заходів, поступово застосовуваних відповідно десяти

принципів. Так, принцип 8 передбачає першочерговий захист і допомогу дитини за всіх обставин [2, с. 16].

Конституція України, ст. 52, закріплює утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Чого не вистачає в державі, освіті, науці? Як допомогти вищим навчальним закладам, щоб відкривалися дослідницькі, філантропічні центри у вказаних закладах України? Хто допоможе, щоб не відбувалося скорочення штатів науково-викладацьких кадрів? Хто допоможе, щоб не закривалися дошкільні, восьмирічні, середні навчальні заклади України? Як впливати на зміну свідомості студентів і дорослих, кому не запізно? Які форми роботи необхідні, щоб давати знання із проблематики?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські дослідники Т.О.Нечипоренко, В.П.Артеменко упорядкували законодавство про благодійність, меценатство, спонсорство та ін. На їх думку, меценатство – добровільна безкорислива діяльність фізичних осіб у матеріальній, фінансовій та іншій підтримці набувачів благодійної допомоги [3, с. 80]. Така трактовка поняття, як подана у вищезазваному Законі України, є обмеженою. Мало того, у вищезгаданому законі спонсорство – це добровільна матеріальна, фінансова, організаційна й інша підтримка фізичними та юридичними особами отримувачів благодійної допомоги з метою популяризації виключно свого імені (найменування), свого знаку для товарів і послуг. Таким чином, тільки фізичні особи можуть займатися меценатством, оскільки благодійна допомога, яку надають юридичні особи, у тому числі фінансові установи, підпадає під визначення "спонсорство".

У "Малому енциклопедичному словнику" Брокгауза і Ефрона розтлумачена дефініція поняття "благодійність", "суспільна опіка" в Україні в період бездержавності. Російське слово "благодійність" виражається в матеріальній допомозі нужденним, лікуванні бідних, хворих, вихованні сиріт, безпритульних дітей і опіці людей похилого віку, інвалідів, недієздатних до праці" [4, с. 783]. Розрізняють приватну і суспільну благодійність.

На думку доктора державного управління В.Д.Бакуменка і доктора історичних наук А.М.Михненка, "благодійність – альтруїстична діяльність, спрямована на надання фінансової та іншої допомоги тим, хто її потребує, на покращення умов функціонування суспільства та будь-якої його частини" [5, с. 66].

Асоціація "Бостон–Київ" за підтримки Міжнародного фонду "Відродження" та Фонду "Євразія" в межах проекту "Розвиток культури філантропії в Україні" провела термінологічне дослідження [6]. У ньому, як буде подано нижче, різні тлумачення одного й того ж

терміна з різних джерел, щоб не лише вузькі наукові кола, а й українські читачі змогли переконатися, наскільки суперечливим є підхід до цієї сфери на міжнародній арені. Деяким термінам автори дослідження не знайшли принагідний еквівалент в українській мові, тому залишили такими, якими вони вже стали вживані в Україні. Тож, як вважають дослідники, українська мова збагатилася деякими термінами, запозичивши їх разом із процесами, суть яких вони відображають. Або ж українська мова збагатить міжнародну термінологію та семантику в цій сфері суспільства [6].

Кандидат історичних наук О.М.Донік вважає, що благодійність – це діяльність, завдяки якій громадські та приватні ресурси добровільно спрямовуються їх власниками для допомоги окремим соціально незахищеним групам людей, вирішення суспільних проблем, а також поліпшення умов громадського життя. Тобто така підтримка надається не тільки біднякам, які живуть у злиднях, а й тим людям (громадським активістам, фахівцям, представникам творчих професій, учням, студентам) некомерційним і політичним організаціям, котрі відчувають нестачу в коштах для вирішення індивідуальних, професійних, культурних та суспільних завдань [7, с. 95].

Володимир Даль термін "благодійний" визначав так: схильний до благодворіння; готовий робити добро, допомагати бідним; заснування – влаштування для опіки немічних, інвалідів, хворих, неімущих чи заради опіки про них.

У законі "Про меценатство і благодійну діяльність", який прийнятий на десятому пленарному засіданні Міжпарламентської Асамблеї держав – учасниць СНД (постанова №10-8 від 6 грудня 1997 р.), направлений у парламенти держав – учасниць СНД і рекомендований для використання при розробці національного законодавства.

Під меценатством розуміється безкорислива, безоплатна допомога громадян у сфері мистецтва, науки, культури, освіти, просвітництва, яка виражається в передачі іншим громадянам чи юридичним особам майна й грошових коштів.

Під благодійною діяльністю мається на увазі добровільна діяльність громадян і юридичних осіб по безкорисливій (безоплатній чи на пільгових умовах) передачі громадянам чи юридичним особам майна й грошових засобів, по безкорисливому виконанню піклування, наданню послуг, іншої підтримки [8, с. 1]. Таким чином, в історичній науці виникла потреба дослідження термінології і понять проблематики.

Мета: ознайомити із термінологією і поняттями благодійності і меценатства.

Виклад основного матеріалу. "Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії чи переконань",

ст. 6, затверджена Генеральною Асамблеєю Об'єднаних Націй 25 листопада 1981 р., вказує, що в Україні є право, зокрема, створювати і утримувати відповідні благодійні і гуманітарні установи та просити й одержувати для окремих осіб і організацій добровільні фінансові чи інші пожертви.

16 жовтня 1997 р. був прийнятий Закон України "Про благодійництво та благодійні організації" [3]. Стаття 4 названого закону вказує на основні напрями благодійництва та благодійної діяльності, зокрема, сприяння: розвитку науки і освіти, реалізації науково-освітніх програм, подання допомоги вчителям, ученим, студентам, учням.

На сьогоднішній день діти-сироти та діти, позбавлені батьківської опіки, знаходяться і виховуються в державних дитячих інтернатних закладах, сиротинцях при церквах і монастирях і прийомних сім'ях. Але перебування їх у будинках сімейного типу завершується у вісімнадцять років. Тому майбутнім поколінням необхідно перебачити, хто несе відповідальність за їх працевлаштування, за їх занятість і т.п. Вирішити ці та інші проблеми дозволить дореволюційний і радянський досвід благодійності і виховання. Бо нинішнє суспільство кине напризволяще.

В суспільстві немає розуміння, що таке меценатство, чим спонсорство відрізняється від меценатства. Тому перш за все майбутнім учителям початкових класів і студентам взагалі, необхідне вивчення і усвідомлення термінології благодійності і її форм меценатства, філантропії, спонсорства.

Поняття **гуманізм** означає людяний.

Закон України "Про благодійництво та благодійні організації" не дає чіткого розуміння членам суспільства, що таке меценатство.

Бо термін **меценатство** – добровільна безкорислива діяльність фізичних осіб у матеріальній, фінансовій та іншій підтримці набувачів благодійної допомоги на сьогоднішній день розвитку науки потребує іншого роз'яснення і трактовки, ніж у законі України [3].

Мало того, у вищенаведеному законі **спонсорство** – це добровільна матеріальна, фінансова, організаційна й інша підтримка фізичними та юридичними особами отримувачів благодійної допомоги з метою популяризації виключно свого імені (найменування), свого знаку для товарів і послуг. Таким чином, тільки фізичні особи можуть займатися меценатством, оскільки благодійна допомога, яку надають юридичні особи, у тому числі фінансові установи, підпадає під визначення "спонсорство" [3].

У проекті №6176, внесеному народним депутатом України М.Г.Баграєвим, "Закон про меценатство" у ст. 1 дано визначення термінів і понять. Термін **меценатство (меценатська діяльність)** – це добро-

вільна безкорислива матеріальна, фінансова, організаційна, консультативна та/або інша підтримка меценатами, меценатськими організаціями набувачів меценатської допомоги в галузі культури і мистецтва у розмірі, що є не меншим від мінімального меценатського внеску, з метою розвитку та збереження культурного надбання України. Ми вважаємо це визначення терміна також обмеженим.

Меценат (лат. *Mecenases*) – ім'я римського державного діяча, який прославився широким покровительством поетам і художникам. Як відомо, "меценат" (між 74 і 64 рр. – VIII ст. до н.е.) – у Стародавньому Римі наблизений до імператора Августа [3]. Меценат надавав покровительство і підтримку поетам Горацію і Вергілію. Покровительство поетам і художникам зробило ім'я Мецената переносним. З його іменем ототожнюють меценатство і філантропію – покровительство наукам і мистецтву, допомогу неіснуючим і благодійність.

Меценат – це особа, яка займається меценатством, благодійник.

Меценатство – благодійність, благодійна діяльність у духовній сфері (у сфері освіти, просвітництва, науки, культури, мистецтва, духовного розвитку особистості).

Милосердя – готовність допомогти із почуття людинолюбства, співчуття, допомога, охоплює життєво важливі проблеми й потреби нужденних у ній, забезпечує як пряме виживання, так і можливості, накреслені прожитковим мінімумом.

Милостиня – подання, пожертвування жебракові, біднякові [9].

Під справами милостей тілесних слід мати на увазі: нагадувати голодних, напоїти спраглого, одягти голого, відвідати тих, котрі знаходяться в тюрмі, відвідати хворих, скитальця прийняти в дім і заспокоїти, поховати бідних померлих.

Справами милостей духовних є: відвернути грішника від блуду, необізнаного навчити істини й добра, подати ближньому добру пораду, молитися за нього Богу, утішити сумного, не відплачувати за зло, завдане іншими, щиро пробачати образи.

До речі, духовні чинники благодійності є нерозкритими в українських дослідженнях та довідково-енциклопедичних виданнях. Православ'я розкриває духовні плоди людини: любов, благочестя, милосердя. Милосердним в Україні називають Бога. До нього звертаються у скруту і у подяці за радість.

Філантропія (грец. *phiantropia* – людинолюбство) – благодійність, допомога нужденним.

Філантроп – особа, яка займається філантропією, благодійник.

Філантропія – це людинолюбство, благодійність, соціальна підтримка, покровительство й захист бездолених громадян із милості

(жебраків, бездомних, безпритульних, сиріт, малозабезпечених, інвалідів та ін. верств, що потребують сторонньої допомоги).

Філантропія сучасна – це процес передання дарів, послуг, грошей, часу з альтруїстичних переконань, який визначається державою як той, що повністю і виключно здійснюється з альтруїстичною метою.

Актуальним стає вивчення соціальної педагогіки у вищій школі України. Бо соціальне виховання – це культурно-виховна функція суспільства. Соціальне виховання є цілеспрямованим процесом духовного розвитку людини і суспільства.

Традиція – форма передачі соціального досвіду; ідеї, звичаї, норми, що передаються з покоління в покоління.

Слово "**культура**" походить від латинського cultura – виховання, освіта, розвиток [10, с. 5]. Цей термін використовується, по-перше, як сукупність досягнень суспільства (духовних, матеріальних, практичних), що відображає і втілює у результаті діяльності. По-друге, як сфера духовного життя, що охоплює систему освіти тощо. По-третє, як рівень вихованості, освіченості людей. По-четверте, як рівень оволодіння певною культурою (інформаційною культурою, культурою мови, культурою діяльності, культурою поведінки тощо). Благодійність – це перерозподіл ресурсів на вирішення соціальних проблем. Не лише грошей, а й особистого часу, енергії [11, с. 44].

Таким чином, поняття "благодійність" є багатограним. Сутність благодійності його проявляється через різні аспекти. Розуміння змісту цього поняття не завжди було однаковим, і в XIX ст. воно, крім приватної доброчинності, означало й громадську опіку.

То кого ж можна вважати благодійником? Індивіда, сім'ю, організацію, державу. Полярні точки цієї послідовності такі: 1) благодійність – це глибоко особистий, інтимний акт, етично нагружений і є одним із проявів моральної зрілості людини. Жертвуючи, благодійник бере на себе особисту відповідальність як за акт допомоги, так і частково за отримувача пожертвування й за свої з ним відносини. Благодійність приватна і не терпить ні формалізації, ні втручання держави.

2. На відміну від милостині, благодійністю можна назвати організовану допомогу, організаційно опосередковану спеціальними благодійними інститутами. Вищою формою благодійності є соціальна політика держави: громадяни, сплачуючи соціальні податки, здійснюють, так би мовити, пожертвування на користь нужденних співвітчизників, а держава розподіляє цю допомогу різними способами, один із яких – система соціальної роботи.

Ще один важливий факт дожовтневого періоду. Попечителем навчального округу був державний службовець за часів Російської

імперії, який опікувався питаннями освіти в навчальному окрузі, на які в той час було поділено імперію, підлеглий міністру освіти імперії [12, с. 1284].

Сучасний благодійний фонд – інвестиційний фонд, заснований з метою підтримки шкіл, музеїв, лікарень і т.п. Інвестиційний прибуток може використовуватися для розвитку діяльності організації або для капіталовкладень.

Державне регулювання – це сукупність функцій державної влади, спрямованих на досягнення цілей та забезпечення узгодженої у правовому полі діяльності органів державної влади. Це стосується благодійної та меценатської діяльності і передбачає створення та впровадження єдиного правового поля, норм і правил їхньої діяльності.

Висновки та перспективи дослідження. Отже, термінологія і поняття благодійності, меценатства допоможе студентам і дорослим зрозуміти та оцінити виховний, психологічний, культурологічний, історичний аспекти благодійності. Зокрема, благодійність має велике виховне значення. Вона – справжнє животворче джерело, що омиває та зцілює людські душі. Благодійність пробуджує в людині почуття співчуття, співучасті, солідарності і відповідальності за те, що відбувається поряд з нею. Про це варто завжди пам'ятати, берегти і примножувати ці чесноти.

Таким чином, меценати освіти, церкви, культури та ін. заслуговують доброго слова як на лекціях, так і альтернативно на курсах за вибором для студентів України. Викладачі і студенти-волонтери повинні удосконалювати різні форми благодійної діяльності з шефської допомоги дітям-сиротам у школах-інтернатах; безкорисливо словом і ділом допомагати ветеранам воєн; у подальших дослідженнях вивчати співпрацю меценатів із громадськими організаціями, в т.ч. із асоціаціями, які є у вищих навчальних закладах; вивчати співпрацю меценатів із піклувальними радами шкіл України та ін.

Література

1. Матеріали П'ятих Всеукраїнських Читань з гуманної педагогіки "Як любити дітей" // Домашній архів Тетяни Курінної. – 20 с.
2. Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей / [упоряд. та редкол. В. І. Довженко, З. П. Киця та ін.]. – К. : РА "Прем'єр Медіа", 2003. – 412 с.
3. Закон України "Про благодійництво та благодійні організації" : за станом на 16 верес. 1997 р. № 531/97-ВР (Відомості Верховної Ради (ВВР), 1997, № 46, ст. 292: довід. нормат. актів для НПО / [упоряд. : Т. О. Нечипоренко, В. П. Артеменко. – К. : ІГС : "ІКЦ "Леста", 2007. – С. 80–92.

4. Малый энциклопедический словарь. – СПб. : Брокгауз-Ефрон, 1909. Т. II. – Вып. IV. – 1909. – 2216 с.
5. Управління суспільним розвитком : словник-довідник / [уклад. : В. Д. Бакуменко, С. О. Борисевич та ін. ; за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка]. – К. : НАДУ, 2006. – 247 с.
6. Розвиток культури філантропії в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://www.pdp.org.ua/pm_view.php?a=862. – Назва з екрану.
7. Донік О. М. Благодійність в Україні на поч. ХХ ст.: ретроспективний аналіз / О. М. Донік // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К. : Ін-т іст. України НАН України, 2005. Вип. III. – 2005. – С. 95–104.
8. Постановление межпарламентской ассамблеи государств-участников Содружества Независимых Государств 6 декабря № 10–8 1997. Модельный закон "О меценатстве и благотворительной деятельности" [Електронний ресурс]. – Режим доступа:
<http://www.gov.cap.ru/hierarchy.asp?page=16/530/74317/>. – Назва з екрану.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2005. – 1728 с.
10. Дмитренко Т. О. Методологічні основи соціальної педагогіки / Т. О. Дмитренко, К. В. Яресько. – Харків : Крок, 2003. – 32 с.
11. Хорева Л. В. История благотворительности в России : учеб. пособ. / Л. В. Хорева, М. Д. Сущинская. – СПб. : ГУЭФ, 1999. – 92 с.
12. Історія економічних знань : [підруч. для вищ. навч. заклад. / ред. В. Д. Базилевича]. – К. : Знання, 2004. – 1300 с.

УДК 94 (116+06.05):(477.72)"18/1917"

І.Г.Гветадзе

Доброчинні товариства іноземців на Півдні України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

У статті аналізується діяльність благодійних товариств іноземців на Півдні України протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Досліджуються причини виникнення благодійних товариств, методи їх роботи, форми надання допомоги, проводиться порівняльний аналіз способів залучення до своїх фондів коштів. Звертається увага на різноманітність форм роботи цих організацій.

Ключові слова: благодійність, іноземці, Південна Україна, благодійні товариства.

В статтє анализується діяльність благотворительних обществ иностранцев на Юге Украины на протяжении второй половины XIX – начала XX в. Исследуются причины возникновения благотворительных обществ, методы их работы, формы предоставления помощи, проводится сравнительный анализ способов привлечения в свои фонды средств. Обращается внимание на разнообразие форм работы этих организаций.

Ключевые слова: благотворительность, иностранцы, Южная Украина, благотворительные общества.

The activity of charities of foreigners in the South of Ukraine during the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century is analysed in the article. The reasons for charities organizing, their methods of working, and forms of charitable activities have been studied; the comparative analysis of ways of money attraction has been carried out. Attention is paid to the varieties of forms of organizations' activities.

Key words: charity, foreigners, the South of Ukraine, charitable companies.

У другій половині XIX – на початку XX ст. успішно розвивалася благодійність серед іноземців Півдня України. Їх метою стала допомога нужденним співвітчизникам, які постійно або тимчасово проживали на зазначеній території. Така ситуація пояснювалася в першу чергу тим, що Південь України був багатонаціональним краєм.

Метою цієї розвідки є аналіз на основі архівних джерел діяльності добродійних товариств іноземців на Півдні України.

За ступенем розвитку благодійності Одеса займала лідерські позиції. Вона входила до числа чотирьох міст Російської імперії, в яких ця сфера була найбільш розвиненою. Дійсно, поліетнічний характер населення багато в чому визначав специфіку одеської філантропії. За даними на 1898 р. про віросповідання з майже 406 тис. осіб населення православних було 235 тис. осіб (57,9%), євреїв 128 тис. осіб (31,5%), католиків 23 тис. осіб (5,7%), лютеран 14 тис. осіб (3,4%), караїмів 1,9 тис. (0,5%), вірмен 1,7 тис. (0,4%), мусульман 841 осіб (0,2%), розкольників 637 осіб (0,16%) [1]. Тому заснування благодійних товариств при національних общинах було характерною рисою благодійності в Одесі. У місті діяла досить розгалужена система філантропічних об'єднань, які формували коло своїх членів і надавали допомогу за національною ознакою. Форми роботи таких товариств були дуже різноманітними. Наприклад, деякі здійснювали підтримку громадян-іноземців, що мешкали в Одесі. До неї як до портового міста приїздила

велика кількість іноземців, які дуже часто потрапляли в скрутне матеріальне становище. З метою надання допомоги таким людям і виникали іноземні філантропічні об'єднання.

Специфіка одеської благодійності виражалася, насамперед, у різноманітті й численності національних благодійних товариств, відомості про яких представлені в таблиці 1.

Таблиця 1[2]

Благодійні товариства іноземців в Одесі
(за даними на 1896 р.)

№	Назва благодійного товариства	Рік заснування	Відомості про майно, капітали, основні напрями благодійної діяльності
1	2	3	4
1.	Одеське караїмське благодійне товариство	1864	Капітал – 18 400 руб., членські внески за рік – 170 руб. Піклування про бідних караїмів.
2.	Єврейське товариство взаємодопомоги "Праця"	1864	Капітал – 22 400 руб. Допомога – 15 000 руб. щорічно з суми коробкового збору, пожертвування за рік – 2500 руб., членські внески за рік – 2000 руб. Володіло дворомим місцем з будівлями вартістю 63 000 руб., майстернями, училищем. Поширення між членами єврейського товариства м.Одеси ремісничих знань.
3.	Дамське товариство допомоги бідним породіллям єврейського походження м.Одеси	1883	Капітал – 16 800 руб., членські внески за рік – 2300 руб. Володіло будинком вартістю 3000 руб., надавало допомогу 850 особам щорічно.
4.	Слов'янське благодійне товариство імені Св. Кирила і Мефодія	1868	Капітал – 22 000 руб., пожертвування за рік – 1750 руб., членські внески за рік – 996 руб. Допомога вченим, проводило літературні та художні заходи, утримувало дівочий притулок.

Продовження таблиці 1

1	2	3	4
5.	Грецьке благодійне товариство	1862	Капітал – 34 126 руб., пожертвування за рік – 3800 руб., членські внески за рік – 4300 руб. Володіло 3 будинками вартістю 128 400 руб. Допомога бідним грекам, підтримання грецького храму в Одесі, допомога грецьким навчальним закладам та піклування про створення нових.
6.	Польське благодійне товариство при римокатолицькій церкві	1882	Капітал – не зазначено, пожертвування за рік – 325 руб., членські внески за рік – 1670 руб., володіло будинком (заповіданим паном Бачанскім) вартістю 60 000 руб. Надання одноразових та місячних грошових виплат бідним, матеріальна допомога хлібом, вугіллям, одягом, їжею, оплата навчання у різних навчальних закладах Одеси, доплата за ліки за домовленістю з аптекою Гаєвського.
7.	Австро-угорське благодійне товариство	1874	Капітал – 13 000 руб., членські внески за рік 985 руб. Надання допомоги австрійським підданам (приїжджим та тим, що постійно мешкають), виховання сиріт, виділення коштів на повернення додому.
8.	Німецьке благодійне товариство	1874	Капітал – 12 450 руб. Виховання сиріт, надання допомоги незможним підданам Німеччини, які проживали в Одесі, виділення коштів для повернення додому.
9.	Італійське благодійне товариство	1864	Капітал – 13 000 руб., допомога від італійського уряду щороку – 1000 лір, членські внески за рік – 2000 руб. Кількість осіб, що щорічно отримували грошову допомогу – до 150 осіб. Надання допомоги нужденним співвітчизникам.

Продовження таблиці 1

1	2	3	4
10.	Товариство допомоги німецьким підданам	1888	Капітал – 1400 руб., пожертвування за рік – 110 руб., членські внески за рік – 450 руб. Надання допомоги офіцерам і нижнім чинам, що відбули військову повинність.
11.	Сербське благодійне товариство	1891	Капітал – 900 руб., членські внески за рік – 390 руб. Надання допомоги незаможним сербам, на лікування хворих сербів, повернення додому.
12.	Французьке благодійне товариство	1856	Капітал – 99 500 руб., пожертвування за рік – 800 руб., членські внески за рік – 1478 руб. Надавалася допомога переважно особам похилого віку, вдовам, сиротам, хворим, учням, навчальним закладам.
13.	Швейцарське благодійне товариство	1845	Капітал – 15 400 руб. Надання допомоги нужденним співвітчизникам. Грошова допомога надавалася як одноразово, так і щорічно або у вигляді позик. Щорічно надавалася допомога на суму понад 700 руб.

Наведені відомості демонструють, що в Одесі діяло багато національних благодійних установ. Це відображало строкатий етнічний склад міста.

В м.Миколаєві найбільш чисельними і впливовими були єврейські добротинні товариства. Так, 3 березня 1900 р. був затверджений Статут "Товариства допомоги бідним євреям Миколаєва", який передбачав забезпечення осіб іудейського віросповідання предметами першої необхідності: їжею та одягом, сприянням у пошуках роботи; у направленні престарілих і немічних до богаділень, а малолітніх – до притулків, ремісничих та навчальних закладів. З дозволу влади товариство мало право відкривати громадські їдальні, нічліжні будинки, притулки, лікарні, наймати дешеві квартири [3].

Кошти товариства склалися з членських внесків, прибутків від капіталу та майна, пожертв його членів і сторонніх осіб, прибутків від вистав, літературних читань, лекцій, концертів тощо [4]. Свою діяльність товариство розповсюджувало на окремі райони міста або опікунства на чолі з опікуном, який обирався з числа почесних або

дійсних членів товариства. Головним обов'язком опікунств було піклування про бідних, які проживали на їхній території, збір відомостей про їх матеріальне становище і надання своєчасної допомоги [5].

Миколаївські євреї намагалися допомогти і людям похилого віку, позбавленим засобів до існування. Їх розташовували в богадільні, утримання якої взяло на себе "Товариство богадільні для бідних євреїв". 6 жовтня 1901 р. був затверджений його Статут [6]. Літні люди, бажаючи потрапити до богадільні, звертались до опікунської ради, яка задовольняла або відхиляла їхні прохання. Кількість підопічних у цьому закладі була незначною [7]. У богадільні люди отримували безкоштовну медичну допомогу, повноцінно харчувалися. У 1903 р. загальні витрати на утримання богадільні склали 3444 руб. 13 коп., або 31,9 руб. на одну особу [8].

19 червня 1904 р. в Миколаєві було утворено "Товариство піклування про бідних та безпритульних єврейських дітей". Розпочало воно свою діяльність з найму приміщення для догляду за 14 хлопчиками [9]. 22 серпня 1904 р. товариство отримало в дар будинок під притулок від миколаївського купця першої гільдії А.Я.Клеймана [10]. У червні 1907 р. Миколаївський градоначальник В.М.Зацаренний дозволив товариству влаштування палітурної майстерні при притулку. Це було зроблено для надання його вихованцям ремісничих навичок [10]. У 1910 р. утримання одного вихованця на рік коштувало товариству 150 руб., діти отримували якісне харчування. У тому ж році кількість вихованців притулку доходила до 42 осіб.

23 грудня 1903 р. Миколаївському міському градоначальнику О.А.Енквісту надійшло прохання від євреїв, які займалися торгівлею, та комерційних службовців з проханням дати дозвіл на відкриття в місті Товариства допомоги поневіренним з євреїв комерційним службовцям та дрібним торговцям. У проханні також вказувалося на те, що в Миколаєві євреїв, що займаються такою діяльністю, близько 2000 осіб, а товариство допомоги бідним євреям має надто незначні кошти, щоб усім допомогти. Крім того, зазначалося, що в Одесі існує подібне Товариство допомоги поневіренним з євреїв купецьким агентам і торговцям. Статут цього об'єднання додавався до прохання [11].

Врешті, 16 травня 1904 р. було затверджено статут "Миколаївського товариства допомоги поневіренним з євреїв комерційним службовцям та дрібним торговцям". Його головним завданням було надання одягу, їжі, притулку тим, хто не міг це придбати самостійно, видача грошових допомог, сприяння в пошуках роботи, медична допомога, лікування хворих у лікарнях, сприяння похованню померлих, розміщення людей похилого віку в богадільні, сиріт – у притулки, допомога для повернення додому [12].

Караїмські мешканці м.Миколаєва мали своє благодійне об'єднання – "Товариство допомоги караїмським дівчатам". Статут його був затверджений у вересні 1904 р. Об'єднання мало за мету видачу одноразових допомог нужденним дівчатам-караїмкам, що виходили заміж, видачу допомоги караїмкам Миколаєва протягом трьох років після взяття шлюбу. Спілка сплачувала за навчання дівчат-караїмок в інших навчальних закладах. Кошти надходили з членських внесків, грошей з капіталів та майна товариства, пожертвувань та духовної спадщини, а також із влаштування літературних читань, концертів, вистав, танцювальних вечорів [13]. На кошти товариства в другому півріччі 1906–1907 навчального року навчалось 12 учениць, а в першому півріччі 1907–1908 рр. – 10. Окрім оплати за навчання, нужденним видавалися книжки, одяг та взуття [14].

17 березня 1896 р. було відкрите "Парафіяльне людинолюбне товариство при римо-католицькій церкві в Миколаєві". До нього входили поляки, які проживали на околицях Миколаєва, у так званій Польській Слобідці. Товариство забезпечувало нужденних їжею, одягом, притулком, сприяло пошуку роботи, влаштовувало дітей у навчальні заклади, а людей похилого віку – в богадільні [15]. У січні 1904 р. до цієї організації належало 100 осіб. Правління очолював голова – настоятель церкви в Миколаєві прелат М.Черняхович, а його членами були С.Пржіялговський, А.Пелчевський, Г.Феодорович та деякі інші [16]. Силами товариства було відкрито однокласне училище, що знаходилось у будинку при місцевій римо-католицькій церкві, та відділення при ньому. Діти бідних навчались безкоштовно, а багатих – сплачували 50 коп. на місяць. Ті, хто успішно закінчував курс училища, вступали до місцевого комерційного чи реального училища або жіночої гімназії. Крім того, під час Першої світової війни в Миколаєві було відкрито польський лазарет на 25 місць, де члени товариства надавали допомогу жертвам війни [17]. Також представники польської громади підтримували своїх співвітчизників в інших південних містах України.

Як і в Миколаєві, в Херсоні найбільш впливовими благодійниками були євреї. Особливої популярності серед євреїв Херсона набуло "Товариство допомоги бідним іудейського віросповідання", що виникло 14 лютого 1898 р. [18]. Це об'єднання утримувало за свій рахунок єврейську лікарню та богадільню, у якій перебували літні люди. У 1911 р. місцева преса відмічала великий рух вперед у роботі "Товариства допомоги бідним іудейського віросповідання", оскільки воно мало значний капітал, який перевищував 30000 руб. [19].

Таким чином, специфіка Півдня України обумовила появу благодійних організацій національного спрямування. На наш погляд, їх слід

оцінювати не з огляду масштабності їх діяльності, а з точки зору позитивних наслідків практичної роботи цих недержавних об'єднань, історичне минуле довело, що греки, євреї, німці, поляки та представники інших національностей мали потребу в таких товариствах, оскільки вони надавали конкретну допомогу членам своїх громад і намагались вирішити життєві проблеми, яким не приділяли належної уваги як вищі, так і місцеві органи влади.

Враховуючи, що національні добродійні об'єднання другої половини XIX – початку XX ст. були, як правило, нечисленними й обмежувались у діях політикою царського уряду, то шансів на довге існування вони не мали. Але загальними зусиллями громади товариства не тільки долали труднощі, висунуті часом, а й впливали на економічні й громадсько-політичні процеси в регіоні.

Література

1. Российский государственный исторический архив, ф. Библиотека (I отд.: губернаторские всеподданнейшие отчеты), оп. 1, д. 60. Приложения.
2. Таблица складена за: Державний архів Одеської області, ф. 2, оп. 1, спр. 2120, 2305.
3. Устав общества пособия бедным евреям г. Николаева. – Николаев : Б.и., 1900. – С. 3–4.
4. Держархів Миколаївської області, ф. 229, оп. 1, спр. 1807, арк. 179.
5. Там само, арк. 182, 183.
6. Там само, арк. 135.
7. Там само, арк. 54.
8. Отчет общества богадельни для бедных евреев в г. Николаеве (Херсонской губернии) за 1903 год. – Николаев : Типолитография Якубовича, 1904. – С. 5.
9. Держархів Миколаївської області, ф. 229, оп. 1, спр. 549, арк. 14.
10. Там само, арк. 26.
11. Держархів Миколаївської області, ф. 229, оп. 1, спр. 1161, арк. 1.
12. Держархів Миколаївської області, ф. 229, оп. 1, спр. 715, арк. 1.
13. Там само.
14. Держархів Миколаївської області, ф. 229, оп. 1, спр. 548, арк. 21
15. Гузенко Ю.І. Благодійні товариства Миколаївщини наприкінці XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – на початку XX ст. : зб. наук. пр. : К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. Вип. 5. – 2003. – С. 139.
16. Держархів Миколаївської області, ф. 229, оп. 1, спр. 725, арк. 18.
17. Там само, арк. 3 зв.
18. Там само, арк. 1, 4 зв., 5.
19. В еврейском благотворительном обществе (г.Херсон) // Юг. – 1910. – 20 января. – С. 3.
20. К вопросу о постройке еврейским благотворительным обществом богадельни // Юг. – 1911. – 29 сентября. – С. 2.

Чернігівська садиба Качанівка та її власники у творчій спадщині О.М.Лазаревського

У статті розповідається про історію Чернігівської садиби Качанівка та її власників П.Рум'янцева, Тарновських у працях О.Лазаревського, проаналізовано відносини між ними.

Ключові слова: Чернігівська садиба Качанівка, В.Тарновський, О.Лазаревський, П.Рум'янецв.

В статье рассказывается об истории Черниговского имения и его собственников П.Румянцева, Тарновских в работах А.Лазаревского, проанализировано отношения между ними.

Ключевые слова: Черниговское имение Качановка, В.Тарновский, А.Лазаревский, П.Румянецв.

In the article told about the history of Chernigiv's estate and its owners P.Rumyancev, Tarnovskiy in the works of A.Lazarevsky, analyzed their relations.

Key words: Chernigiv's estate Kachanovka, V.Tarnovskiy, A.Lazarevsky, P.Rumyancev.

Останніми роками Національний історико-культурний заповідник "Качанівка", створений у 1981 р. на основі палацово-паркового комплексу качанівської садиби, відвідали тисячі українців, значно збільшився інтерес до минулого, історії України ХІХ ст., визначних українців, що жили та працювали на Чернігівщині. Набуває особливої актуальності проблема уважного вивчення творчої спадщини відомих дослідників, відображення їх результатів в експозиціях качанівського палацу. Об'єктом нашого дослідження ми обрали історію качанівської садиби як визначного українського історико-культурного осередка, предметом – образ качанівської садиби та її власників у творчій спадщині О.М.Лазаревського.

Про співпрацю В.В.Тарновського-молодшого та О.М.Лазаревського було написано у некролозі 1902 р. "Пам'яті В.В.Тарновського, О.М.Лазаревського та М.В.Шугурова", надрукованого в журналі "Київська старовина" [11]. За минулі роки про стосунки власників садиби Тарновських та О.М.Лазаревського вже писали дослідники, зокрема О.М.Петренко [12], але спеціального дослідження поки ще не було написано.

Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902) належав до старовинного козацького роду, закінчив Петербурзький університет.

Вже в студентські роки захоплювався історією своєї Батьківщини – України, друкував статті з історії. Закінчення університету припадає на початок селянської реформи 1861 р., тому молодий юрист вирішив не робити кар'єру у холодній столиці Росії, а повернутися на батьківщину, щоб зайнятися благородною справою – взяти участь у визволенні селянства. Так доля поєднала його з іншою людиною – Василем Васильовичем Тарновським-молодшим (1838–1899), сином відомого суспільно-політичного діяча, одного з авторів Положення про селянську реформу В.В.Тарновського-старшого (1810–1866). Обидва почали працювати мировими посередниками, складали уставні грамоти для селян Чернігівської губернії, із захопленням збирали історичні пам'ятки, вивчали документи. Але Василь Васильович-молодший присвятив життя створенню музею українських старожитностей, а О.М.Лазаревський займався вивченням архівів та науковою діяльністю, часто відвідував В.В.Тарновського-молодшого в його знаменитій Качанівці, консультував, надавав поради, критикував. Так він став одним з головних наукових консультантів В.В.Тарновського-молодшого.

У сферу наукових інтересів входило вивчення історії України гетьманського періоду. Як зазначає Д.Багалій, великою заслугою О.М.Лазаревського було те, що він знайшов матеріали Рум'янцевського опису Малоросії, які вважалися втраченими назавжди. З архіву чернігівської казенної палати, де вони знаходилися, їх перенесли до бібліотеки чернігівського статистичного комітету: 148 фоліантів по 1000 аркушів кожний, що містили матеріали по Чернігівському, частини Прилуцького, Стародубського, Ніжинського полків [5, с. 402].

Матеріали опису були опрацьовані О.М.Лазаревським, тому ми можемо зараз прочитати опис територій, що входили на той час до Парафіївського маєтку В.В.Тарновського-молодшого. Великим ратушним селом була Парафіївка, до якої входили хутори: Западня, Жабокриківка, Туркенівка, Петрушівка, Каченовщина, Власівщина [7, с. 233–234]. З опису Прилуцького полку й відома історія заснування качанівського маєтку – козаки Родіонов та Прочай продали млин на річці Смоші ніжинському греку Фомі Мачемачу, що жив в Іваниці, після його смерті 5 його дочок продали хутір співаку придворної капели Ф.Коченовському, а той в свою чергу – братові, секунд-майору М.Коченовському. На кресленнях початку XIX ст. хутір має назву Майорщина. О.М.Лазаревський правильно називає прізвище секунд-майора – Коченовський, але називає за народною традицією хутір "Качановкою" з наголосом на третій склад.

У процесі роботи над Рум'янцевським описом О.М.Лазаревський вивчає документи про діяльність графа Петра Олександровича Рум'янцева – Задунайського. Йому вдалося дослідити цей складний та

цікавий період, надрукувати на сторінках журналу "Київська старовина" оригінали архівних документів, які характеризують графа як оригінальну людину, що добре знає та виконує свої обов'язки та вимагає того від інших. Разом з тим у житті графа були й анекдотичні випадки, коли миші з'їли 20 тис. паперових асигнацій [4, с. 80].

О.М.Лазаревському вдалося дослідити життя графа Рум'янцева в Україні, особливо з 1789 р., коли він залишив свої посади та влаштувався як поміщик у своїх великих економіях. Великі маєтності він отримав від імператриці Катерини II після перемог над Туреччиною на початку 70-х рр. XVIII ст. У 1770 та 1775 рр. він отримав у повну власність 9 сіл у Ніжинському полку, 4 села у Стародубському, 2 села у Чернігівському, 8 сіл у Переяславському [6], серед яких була й Парафіївка з хуторами. О.М.Лазаревський знайшов відомості про 6 економій графа: Гомельську, Топальську, Кочуровську, Вишенську, Девицьку та Парафіївську (до якої входила качанівська садиба).

Кожна з економій мала свого управляючого, головне управління маєтками було в Вишеньках. Згадується, що у 1792 р. в коморі було асигнацій на суму 105730 руб. [4, с. 81]. З 1792 р. граф призначив над економіями свого управляючого О.Подлузького, його звіти та записки підтверджують, що граф мав прибуткове господарство. Це дозволяло йому отримувати великі кошти. Саме такою була його нова садиба Качанівка, спорудженням палацу та парку якої керував архітектор М.К.Мосципанов. О.М.Лазаревському пощастило знайти відомості про архітектора. Це повідомлення було надруковано ним на сторінках "Київської старовини" у 1902 р. [1]. Максим Климентійович отримав освіту архітектора в Москві у знаменитих архітекторів К.Бланка та В.Баженова, потім воював під командування графа в російсько-турецьку війну, після чого разом зі своїм учнем архітектором Д.Котляревським будував палац в українських маєтках графа, у тому числі й Качанівці. М.К.Мосципанов не лише будував споруди, але й знав основи паркобудування. Ним було закладено регулярну припалацову частину качанівського парку, спроектовано основні райони парку. До нашого часу повідомлення О.М.Лазаревського про М.К.Мосципанова залишається єдиним, більше ніхто не досліджував його діяльність.

О.М.Лазаревського завжди цікавили життєві студії українців та росіян, що подовгу жили на території України. Йому належить ґрунтовне дослідження біографії П.О.Рум'янцева-Задунайського, що має назву "Щодо ста років зі смерті графа П.А.Рум'янцева" [8]. Було з'ясовано, що граф народився на початку січня 1725 р. в с.Строєнці на кордоні з Молдовою, нібито про це розповідав сам граф. Помер граф у своєму маєтку Ташань 8 грудня (ст.ст.) 1796 р., був похований у Києво-Печерській лаврі. Велика стаття О.М.Лазаревського висвітлює

біографію самого графа та характеризує його правління в Україні, оточення графа, у числі якого були Безбородько, Завадовський, Чапа, Ясновський та інші. Отже, публікації О.М.Лазаревського становлять значний інтерес для історії Качанівської садиби за часи, коли її власником був П.О.Рум'янцеv-Задунайський, їх подальше вивчення допоможе подолати стереотип, що склався зараз в історіографії історії Качанівки зазначеного періоду.

З 60-х рр. XIX ст. О.М.Лазаревський стає "своєю людиною" в качанівській садибі. Разом з В.В.Тарновським-молодшим бере участь у суспільно-громадській діяльності. Не випадково сучасники вважали, що він був головним радником В.Тарновського-молодшого, передав йому багато автографів, гравюр, деякі старовинні портрети, сприяв тому, що Василь Васильович-молодший почав збирати при музеї бібліотеку, допомагав йому в цій праці. Він слідував за роботою над каталогами та описом музею, редагував та коректував каталог Шевченківського відділу. О.М.Лазаревському належить думка про передачу музею Чернігівському губернському земству [11, с. 284].

Одним із напрямів творчості О.М.Лазаревського була публікація на сторінках журналу "Київська старина" статей та повідомлень, історичних джерел. Не було жодного номеру журналу, де б не було матеріалів О.М.Лазаревського. Однією з таких публікацій була "Люди старої Малоросії", О.М.Лазаревським було надруковано результати своїх генеалогічних досліджень з історії та генеалогії знаменитих українських родин. Цікаво те, що нарис про родину Тарновських надруковано не було, хоча такий нарис про лівобережну та польську гілки родини Тарновських був надрукований О.М.Лазаревським у словнику Брокгауза та Ефрона. Взагалі, О.М.Лазаревському не вдалося знайти прямі докази належності В.В.Тарновського до родини польських графів, нащадків Яна-Амора Тарновського, про що мріяв В.В.Тарновський-молодший. О.М.Лазаревський вважав, що рід качанівських Тарновських йде від козацької старшини, засновник роду – Іван Ляшко-Тарновський.

Заслугує на увагу кілька публікацій, підготовлених О.М.Лазаревським про Василя Васильовича Тарновського-старшого, з яким він був знайомий, працював разом у період проведення селянської реформи у 1861–1864 рр. Мова йде про публікацію фрагментів листа В.В.Тарновського-старшого до Г.П.Галагана, що було написано 1 березня 1858 р. та вперше надруковано в журналі "Руська старовина". В.В.Тарновський-старший назвав роботу щодо визволення селянства "своєрідним мученіством", наголошуючи, що потрібно мати в душі багато віри та любові, щоб досягнути перемоги в цій справі. На

думку В.Тарновського-старшого, селянам потрібно було передати стільки землі, скільки вони мають, хіба що вони самі від неї відмовляться [10, с. 80–81].

Однією з цінних публікацій О.М.Лазаревського стала публікація листів П.О.Куліша до В.В.Тарновського-старшого за 1955–1858 рр. У цей період П.О.Куліш розпочав діяльність щодо заснування історико-літературного журналу та шукав допомоги у В.В.Тарновського. Раніше В.В.Тарновський-старший також мріяв про український журнал, склав його програму. Складна робота над інвентарною реформою Д.Г.Бібікова, а потім у Чернігівській комісії з поліпшення побуту селян та Редакційній комісії з підготовки селянської реформи не залишили часу для літературної діяльності. Тому В.В.Тарновський-старший по можливості допомагав П.О.Кулішу, намагався знайти спільну мову з великою княгинею Оленою Павлівною, до гуртка якої він входив. З листів відомо, що гроші на видання "Записок про Південну Русь" П.О.Кулішу надав В.В.Тарновський. За життя В.В.Тарновського-старшого П.О.Куліш не віддав гроші, їх відмовився взяти й В.В.Тарновський-молодший. Листи дуже цікаві, в них багато матеріалів, які характеризують стосунки П.Куліша з родиною Тарновських, є згадки про Качанівку.

О.М.Лазаревський і В.В.Тарновський-молодший разом плідно працювали в редакції журналу "Київська старовина", який почав виходити з 1882 р. Документи з колекції В.Тарновського-молодшого постійно друкувалися на сторінках журналу. Практично журнал став друкованим органом музею.

З великою увагою ставився О.М.Лазаревський до музею В.В.Тарновського-молодшого. Нестримний характер останнього часто був причиною того, що він купував підробки. Така історія ледве не сталася з підробною чашею Богдана Хмельницького. Лише повідомлення О.М.Лазаревського в журналі "Київська старовина" врятувало В.В.Тарновського-молодшого від марних грошових витрат. Разом з тим О.М.Лазаревський підтримав ідею виготовлення копій з портретів великих українців минулого. Не всі власники портретів бажали продати їх, тому Василь Васильович запросив до себе в Качанівку талановитого художника Г.Васька, який писав копії з портретів. Декому не подобався такий підхід до колекціонування, але метою їх виготовлення була систематизація колекції, її повнота, такий прийом і до нашого часу використовують музейні фахівці. До того ж авторство Г.Васька не замовчувалося, навпаки, його талант ще більше розвивався.

Про перебування О.М.Лазаревського в Качанівці розповідає фото, яке було зроблено археологом М.Ф.Біляшівським біля так званої "хати-поради" в саду. Саме там в останні роки свого життя полюблив бувати В.В.Тарновський-молодший, там часто обговорювалося багато проблем, планів, шляхів їх вирішення. В одне з відвідувань

Качанівки у 1888 р. О.М.Лазаревський записав у книзі почесних відвідувачів садиби: "Восхищался коллекцией и с тревогой думал о ее будущем" [12, с. 120].

Причини для тривоги у О.М.Лазаревського були серйозними. На кінець 80-х рр. XIX ст. музей В.В.Тарновського-молодшого вже був знаменитий, до музейної колекції входило кілька тисяч предметів. Особливо цінним був шевченківський відділ. Але ситуація ставала загрозливою для майбутнього музею. В.В.Тарновський-молодший дуже хворів, хвороба активізувалася після смерті його дружини С.В.Тарновської. Тоді О.М.Лазаревський і порадив йому вирішити проблему збереження музею, передавши її Чернігівському губернському земству. В.В.Тарновський-молодший довго думав, але потім вирішив таки це зробити, склавши заповіт. Садибу Качанівка він продав відомому цукрозаводчику, колекціонеру та меценату П.І.Харитоненку. В останні роки життя в Києві О.М.Лазаревський та В.В.Тарновський-молодший дуже тісно потоваришували, в щоденнику О.М.Лазаревського імя В.Тарновського-молодшого згадується часто. 28 лютого 1898 р. О.Лазаревський записав: "У Тарновских был грандиозный вечер в память Шевченко: речи, слезы, – что-то будет как Тарновского не станет?" [12, с. 120].

Після смерті В.В.Тарновського-молодшого О.М.Лазаревським було зроблено багато для вшанування пам'яті колекціонера та виконання його головного завдання – відкриття в Чернігові музею українських старожитностей ім. В.Тарновського. О.М. виконав свої обов'язки, але в рік відкриття музею й сам пішов з життя. Ім'я О.М.Лазаревського нерозривно пов'язано з історією України та історією качанівської садиби. На жаль, більшість творів О.М.Лазаревського поки ще недоступні широкому загалу дослідників, не всі бібліотеки України мають у своїх фондах повні комплекти журналу "Київська старовина". Без ознайомлення з творами О.М.Лазаревського неможливо оцінити його внесок у розвиток історичних знань в Україні. Тому вивчення творчої спадщини О.М.Лазаревського та його сучасників значно збагатить наші знання про минуле, прийде на допомогу в історико-краєзнавчій, туристичній, музейній роботі.

Література

1. Л. А. Архитектор Мосципанов / А. Л. // Киевская старина. – 1902. – Т. 77. – Отд. 2. – С. 8–10.
2. Л. А. Материалы для биографии графа П.А.Румянцева / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1895. – № 3. – С. 285–404.
3. Л. А. Письма Кулиша к В.В. Тарновскому (1855–1858) / А. Л. // Киевская старина. – 1898. – № 4. – Отд. 1. – С. 107–131 ; № 12. – Отд. 1. – С. 353–366.

4. Л. А. Черты характера графа П.А.Румянцева / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1896. – № 12. – С. 81–85.
5. Багалий Д. Генеральная опись Малороссии. Эпизод из деятельности первого правителя Малороссии графа П.А.Румянцева / Д. Багалий // Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 402–432.
6. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, ф. 1, спр. 58190, арк. 1.
7. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии : материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. М. Лазаревский. – К. : Типогр. Н. Корчак-Новицкого, 1902.
Т. 3. Полк Прилуцкий. – 1902. – 426 с.
8. Лазаревский А. По поводу ста лет смерти графа П.А. Румянцева / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1896. – № 12. – С. 374–394.
9. Лазаревский Ал. Старинные малороссийские портреты / Ал. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 5. – С. 337–342 ; № 4. – С. 173–175.
10. Лазаревский А. К истории освобождения крестьян в Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1898. – № 6. – Отд. 2. – С. 77–81.
11. Памяти В.В.Тарновского, А.М.Лазаревского и Н.В.Шугурова (к рисунку) // Киевская старина. – 1902. – Т. 78. – С. 282–292.
12. Петренко О. М. Роль О. Лазаревського у формуванні колекції українських старожитностей В. Тарновського / О. М. Петренко // Скарбниця української культури : зб. наук. праць. – Чернігів : Сіверянська думка, 2002.
Вип. 3. – 2002. – С. 118–121.

УДК 902(092)

А.О.Гомоляко

Роль В.Ю.Данилевича у створенні та діяльності Археологічного інституту в Києві

У статті висвітлюється історія створення, діяльності та ліквідації унікального навчального закладу – Київського археологічного інституту (1918–1925 рр.). На основі широкої бази документальних джерел, які відтворюють досить складний історичний період, з'ясована неоціненна роль В.Ю.Данилевича в ініціюванні, організації та функціонуванні Археологічного інституту. Висвітлена наполеглива робота В.Ю.Данилевича з розробки Програми та Статуту закладу, навчальних планів, підготовки спеціалістів вищої кваліфікації із археології, історії матеріальної культури і техніки.
Ключові слова: В.Ю.Данилевич, Археологічний інститут, підготовка спеціалістів.

В статье освещается история создания, деятельности и ликвидации уникального учебного заведения – Киевского археологического института (1918–1925 гг.). На основе широкой базы документальных источников, которые отображают слишком сложный исторический период, выяснена неоценимая роль В.Ю.Данилевича в инициировании, организации и функционировании Киевского археологического института. Освещена настольчивая работа В.Ю.Данилевича по разработке Программы и Устава заведения, учебных планов, подготовке специалистов высшей квалификации по археологии, истории материальной культуры и техники.

Ключевые слова: В.Ю.Данилевич, Археологический институт, подготовка специалистов.

In the article the history of creation, work and liquidation of the unique educational establishment – Kyiv Archeological Institute (1918–1925) is presented. In organization and functioning of Archeological Institute the role of V. Yu. Danilevich is shown on the basis of documentary sources. The author describes V. Yu. Danilevich's hard work at the Program, The Statute and the Curriculum of the institution, at training highly-qualified specialists in Archeology, History of Culture and Technology.

Key words: V. Yu. Danilevich, Archeological Institute, to rain specialists.

Питання про створення та діяльність у Києві Археологічного інституту в історичній науці вивчено недостатньо. Єдиною ґрунтовною публікацією на цю тему залишається стаття І.Б.Матяш [1]. На основі широкого кола джерел дослідниця відтворила основні віхи історії та діяльності цього унікального навчального закладу, зосереджуючи увагу, передусім, на підготовці фахівців архівного профілю.

Ідея створення Археологічного інституту за зразком Петербурзького археологічного інституту обговорювалася київськими професорами ще в 1890-х рр. [2]. Ця установа покликана була поєднати у собі наукове товариство з навчальним процесом. Він передбачав підготовку висококваліфікованих спеціалістів шляхом ознайомлення підготовленої певним чином аудиторії через лекційні курси та семінарські заняття. Однак Міністерство Народної Освіти Російської імперії не дало тоді дозволу на заснування такого інституту. Ще одну спробу домогтися задуманого було здійснено на початку ХХ ст. В.Ю.Данилевичу випала доля стати одним із найбільш активних ініціаторів створення Київського археологічного інституту.

У травні 1910 р. з ініціативи групи київських професорів і з дозволу київського губернатора відбулися його установчі збори. На них були присутні К.М.Антонович, М.П.Василенко, В.Ю.Данилевич, М.В.Довнар-Запольський, В.С.Іконников, А.М.Лук'яненко, В.А.Кордт,

Г.Г.Павлуцкий, В.М.Перетц, В.А.Розов. Головою зборів було обрано В.С.Іконникова, секретарем – В.Ю.Данилевича. На зборах було заслухано "проект положення о Киевском Археологическом Институте, объяснительную записку к нему, планы преподавания, проект прошения г.Попечителю Киевского Учебного Округа". Було розглянуто проекти зображення знаків інституту та їх описи. Збори вирішили: "разсмотренные проекты утвердить; поручить подать прошение об учреждении Института заслуженному профессору В.С.Иконникову, профессорам М.В.Довнар-Запольскому и Г.Г.Павлуцкому, приват-доценту В.Е.Данилевичу" [3]. Зазначені особи вчасно виконали рішення зборів, підготувавши необхідні документи.

9 липня 1910 р. Управління навчального округу представило в Міністерство Народної Освіти це клопотання. Проте, як видно із офіційного "Предложения г.Попечителя Киевского Учебного Округа от 7 декабря 1914 г. за №53902/8399, Ректору Университета Св. Владимира", ця справа, хоч і не була безнадійною, все ж знову загальмувалась: "Ученый Комитет Министерства Народного Просвещения... нашел в проекте целый ряд существенных недочетов и признал его неподлежащим утверждению. Независимо от сего, при рассмотрении настоящего дела в Департаменте Народного Просвещения, в связи с опытом применения действующего положения о Московском Археологическом Институте за последнее время, и те части проекта, коих не коснулся отрицательный отзыв Ученого Комитета, стали возбуждать критическое к себе отношение, почему и возник вопрос о передаче проекта в Комитет для нового рассмотрения. Так как однако со времени возбуждения ходатайства прошло три года. А за этот срок никаких запросов о судьбе его в Министерство не поступало, то Департамент Народного Просвещения желает выяснить, предвзвительно дальнейшего направления настоящего дела, не оставлена ли учредителями по тем или иным причинам самая мысль об основании института". Просив ректора "войти в сношение с инициаторами проекта учреждения института и о последующем уведомить для донесения Министерству Народного Просвещения" [4].

5 травня 1915 р. ректор листовно звертається за порадою до В.Ю.Данилевича: "Препровождая при сем копии: предложения г.Попечителя Киевского Учебного округа от 7 декабря 1914 г. за №53902/8399, протокола собрания учредителей Археологического института, ответа действительного члена Императорской академии наук В.Иконникова и представления г. декана историко-филологического факультета от 9 апреля сего года за №155, честь имею покорнейше просить ваше высококордие сообщить мне для донесения г.Попечителю Округа, свой ответ по существу препровождаемого Вам в копии предложения" [5].

З подібним проханням ректор звернувся і до професора В.С.Іконникова. Той зайняв позицію стороннього спостерігача. У своїй записці від 17 січня 1915 р., підготовленій на ім'я ректора писав: "В ответ на предложение Вашего Превосходительства от 14 января 1915 года за №132, по вопросу об учреждении в г.Киеве Археологического института, считаю долгом сообщить, что в настоящее время, вследствие участия моего в занятиях в Императорской Академии Наук, в звании ея действительного члена, я не могу принять на себя забот по означенному предмету и тем более в организации Института, в случае утверждения его устава, о чем имею честь заявить заблаговременно. А так как в составе учредителей преимущественно находятся члены историко-филологического факультета, то я полагаю, что целесообразнее было бы, в интересах ускорения этого дела, передать препровожденный на мое имя запрос в означенный факультет. К этому позволю себе прибавить, что необходимость такого учреждения в Киеве была признана еще в 1899 году, на бывшем съезде архивистов, созванном Императорским Московским Археологическим Обществом, и даже преимущественно перед Москвою, по особенностям архивного дела в юго-западном и северо-западном крае; между тем Московский Археологический Институт функционирует уже в течение нескольких лет. Киев располагает несколькими высшими учебными заведениями, обширным Центральным архивом, целым рядом других правительственных, общественных и частных архивов и библиотек богатыми музеями и несколькими учеными обществами, ученые силы которых с избытком могут покрыть все нужды и потребности Археологического Института. Нужно надеяться также, что общественные и частные пожертвования не заставят себя долго ждать на пользу нового учреждения" [6].

9 квітня 1915 р. декан історико-філологічного факультету Університету св. Володимира М.М.Бубнов змушений був доповісти ректору: "Историко-филологический факультет не нашел возможным рассмотреть прилагаемое при сем дело об учреждении археологического института в Киеве, так как, хотя в числе инициаторов его и находятся члены факультета, но не сам факультет как учреждение. По сему делу сие надлежит ведать той комиссии, которая была уполномочена хлопотами о сем, т.е. проф.: В.С.Иконникову, М.В.Довнар-Запольскому, Г.Г.Павлуцкому и приват-доценту В.Е.Данилевичу" [7].

В.Ю.Данилевич був іншої думки. У своєму рапорті від 3 червня 1915 р. на ім'я ректора він писав: "В ответ на отношение Вашего превосходительства от 5 мая 1915 года за №1846 честь имею представить следующие мои соображения по делу об учреждении Археологического Института в Киеве. По моему мнению организация

Археологического Института в г.Киеве представляется в данное время особенно желательной и даже весьма необходимой. Дело в том, что Западная и Южная Россия чрезвычайно богаты памятниками доисторической и исторической старины. При этом ряд доисторических древностей относится к первым моментам существования государства на Руси и представляет национальную драгоценность Русского народа. Но нельзя сказать чтобы разыскание, изучение и сохранение этих драгоценных памятников нашего прошлого стояли на должной высоте, с научной точки зрения и не вызывали скорбного и грустного чувства у русских людей, дорожащих своей стариной. Петроградский и Московский Археологические Институты не могут удовлетворить острой нужды Южной и Западной России опытных, знающих археологов, архивистов и библиотекарей. Я думаю, что все эти соображения заставляют только пожелать, чтобы мечты киевлян и других обитателей Юго-Западного и Северо-Западного края России, интересующихся стариной, иметь свой Археологический Институт поскорее осуществились. По моему мнению, положительное решение этого дела является особенно необходимым в данное время" [8].

Засади створення Українського археологічного інституту обговорювалися на засіданнях створеного при Українському науковому товаристві у Києві організаційного гуртка з утворення Археологічного інституту. Крім В.Ю.Данилевича, активну участь у цій роботі брали О.С.Грушевський та В.Л.Модзалевський. У гострих дебатах обговорювалися різноманітні питання, в тому числі і назва установи. Пропонувалися такі її варіанти: *Київський український археологічний інститут імені В.Б.Антоновича, Архівно-археологічний інститут.*

Виявлені нами архівні матеріали засвідчують наполегливу працю В.Ю.Данилевича зі створення Статуту Археологічного інституту. Один із його варіантів, складений власноруч Данилевичем, ставив своїм завданням "поширювати, поглиблювати й розповсюджувати наукові дисципліни, що торкаються завдань інституту, а разом і збагачувати їх новими відкриттями на користь людності". Київський Український археологічний інститут імені проф. В.Б.Антоновича задумувався ним як "приватна вища школа, що перебуває під егідою Головного Управління мистецтв та національної культури". Інститут передбачалося утворити із трьох основних відділів: архівного, археологічного та історії мистецтв, а у перспективі відкрити етнографічний і бібліотечний. Ректор мав обиратися радою професорів інституту й подаватися на затвердження Головноуправляючого справами мистецтва та національної культури. До складу інституту мали увійти члени-фундатори Інституту, професори Інституту, почесні члени й члени-співробітники. Науки, що мали викладатися й студіюватися в Інституті:

"архівознавство й всі дисципліни, що торкаються нього; археологія й всі частини неї; історія мистецтв українського й всесвітнього; етнографія, бібліотекознавство" [9]. Слухачів планувалося набирати з вищою освітою. Курс навчання планувався двоохрічним.

До *Статуту* Данилевич розробив і *Пояснювальну записку*: "Український Археологічний Інститут, – йдеться у ній, -- є одночасно вища наукова корпорація й вища археологічна школа. Яка має на меті зайняти середнє становище поміж Академією Наук та Університетами й іншими вищими школами. Взагалі Інститут мусить задовольнити практичні вимоги життя. Які воно ставить науці. А тому, що культурне життя потребує дуже різноманітних вчених фахівців. То в основу як наукової так начальної діяльності Інституту покладено надзвичайно фаховий розподіл студіювання і навчання. Тому історик мусить слухати не всі курси що зазначено в програмі. Тільки при повному відокремленні кожного фаху в науці та школі можуть бути справжні знавці свого фаху, а не всезнавці, краще казати нічогонезнавці. Навіть відділ провінційних музеїв, архівів та бібліотек мусить виховувати діячів, які поміж цими 3 фахами мають один за головний і таким чином уникати шкодливого всезнайства. Як наукова корпорація Інститут має завданням: 1) посувати, поширювати і поглиблювати вивчення археології, історії, історії мистецтв, етнографії, архівознавства та бібліотекознавства взагалі; 2) вивчати археологію, історію. Історію мистецтв, етнографію, архівознавство та бібліотекознавство залежно від різних відділів зосібна; 3) використовувати наукові завдання Комісаріату Народної Освіти Академії наук, що до фаху Інституту. Завдяки тому в Інституті утворюється відповідна кількість професорських катедр, які визнаються за основні. Ці професори мають завданням виключно посувати, поширювати й поглиблювати відповідні науки. За основні обрать такі науки як раз мають першорядну вагу. Але Інституту як наукова корпорація дбає також про поширення наукового знання поміж широкими колами людності. Тому Наукова рада Інституту, як орган наукової корпорації, видає наукові праці, улаштовує прилюдні наукові засідання, вистави, окремі публічні лекції та цикли лекцій (курси), наукові екскурсії і т. инш. Як вища школа Інститут має завданням виховувати цілком освічених з наукового боку дослідувачів археології, історії, історії мистецтва, етнографії, архівознавства та бібліотекознавства й діячів музеїв, архівів та бібліотек... Як свідчить культурне життя Заходу, таке сполучення в одній інституції науки та навчання є перш за все надзвичайно корисна річ задля слухачів, бо примушує їх тягтися до того рівня, якого досягли вже справжні вчені. А це добре відбивається на їх заняттях і значно підвищує їх рівень. Таким чином новий Інститут намагається об'єднати одночасно

Академію, вищу школу та науково-просвітню інституцію. Таких інституцій в Росії не було. Їх має лише Захід (Німеччина, Франція, Англія, Сполучені Штати Північної Америки, почати Італія та Австрія)" [10]. Передбачалося, що на Архівному відділенні Данилевич читатиме метрологію й нумізматику, а на Археологічному – українську та всевітню передісторичну хронологію.

В 1918 р. Міністерство Народної Освіти українського уряду затвердило заснування Археологічного інституту як науково-навчального закладу з двома відділеннями – археологічним і археографічним. 3 листопада 1918 р. відбулося урочисте відкриття інституту. З цієї нагоди зацікавленим особам було розіслано запрошення такого змісту: "Любители археологии и истории настоящим приглашаются посетить торжественный акт открытия Киевского Археологического Института, который состоится 3 ноября (воскресенье) в 1 ч. дня в помещении гимназии В.А.Перетяткович, Большая Владимирская, 47". У ньому сповіщалося також про те, що "после молебна Секретарь сделает сообщение о предшествовавшей деятельности Совета Института. Проф. В.З.Завитневич произнесет речь о задачах изучения археологии и археографии; Проф. Д.В.Айналов – "Резная слоновая кость VI в. из собрания В.Н.Ханенко" [11].

Так Київський археологічний інститут розпочав свою діяльність. Його першим директором був М.В.Довнар-Запольський, заступником – проф. С.І.Маслов, вченим секретарем – приват-доцент Н.Д.Полонська. Інститут мав археологічне з історією мистецтв і археографічне (архівне) відділення. Згодом виокремилася відділення історії мистецтв, пізніше утворилося етнографічне. Викладачами стали такі вчені зі світовим ім'ям, як Д.В.Айналов, А.Ю.Кримський, В.Ю.Данилевич, М.П.Василенко, В.З.Завитневич, Ф.О.Колодй, Г.Г.Павлуцький, Ф.І.Шміт, І.М.Каманін, П.В.Клименко, В.О.Кордт, Д.М.Щербаківський [12].

Як згадував П.Курінний, в перші роки свого існування Археологічний інститут відповідав первісному планові: "Слухачами приймали тільки осіб з високою освітою і лекції були на високому рівні. Встановився звичай відвідин лекцій колегами-професорами, і вони часто закінчувалися науковими дискусіями. З 1919 р. становище Інституту змінилося. Виїхав проф. Довнар-Запольський, якого заступив С.Маслов, виїхали дехто з професорів. Коли з 1920 р. в Україні встановилася радянська влада, Інститут було поділено на три окремі секції: українську, російську та жидівську. Це тривало не довгий час і Інститут було знову об'єднано. Директором був призначений М.Гуля. Тоді Інститут дуже розрісся, в ньому створено кілька десятків кафедр. Це теж тривало не довго і нарешті Інституту надано первісний характер. Директором знову був призначений С.Маслов, вченим секретарем

Н.Полонська. Проте за час експериментів Інститут втратив багато. Він перетворився на звичайну високу школу, до якої приймали осіб з середньою освітою, а часто навіть без неї" [13]. У проекті Статуту Інституту від 14 березня 1920 р. він уже позиціонується тільки як навчальний заклад, "заданием которого является готовить работников для Наркомпросса и их отделений и органов на местах, т.е. готовить музееведов, археологов, этнографов, историков искусства, археографов, архивистов" [14].

Відповідно до того, – зауважує П.Курінний, – змінився характер викладів: "наукові реферати замінили звичайні курси. Матеріальне становище Інституту було тяжке. Він не відповідав програмам радянських високих учбових закладів і його було знято з утримання. Йому дано право існування на "самозабезпеченні" і слухачі після його закінчення не мали жодних прав. Незважаючи на те Інститут працював. Позбавлений офіційної підтримки, він був єдиною школою, яка могла вільно приймати слухачів і до нього йшли люди, які не могли бути слухачами державних шкіл і прагнули науки. Число слухачів зростало, перевищувало сотню" [15].

У липні 1920 р. Археологічний інститут було закрито й передано у відання Української академії наук. На спільному зібранні академії 12 липня (протокол №60) прийнято наступне рішення: "Згідно з наказом управління вищих шкіл Київгубревкому постановлено для вирішення справ Археологічного інституту й прийняття майна обрати комісію, головувати в якій доручити проф. В.Ю.Данилевичу" [16].

Цю виписку з протоколу Спільного Зібрання АН В.Ю.Данилевич отримав 17 липня 1920 р. У ній сказано: "Заслухано такий наказ од Управління вищих шкіл, надрукований у "Вістях Київського Губерніального Революційного Комітету" №144 від 9 липня 1920 р.: Розпорядження по управлінню вищих шкіл м.Києва. Постановою Управління Вищих шкіл м.Києва Археологічний Інститут зачинається й передається в розпорядження АН. Весь штат викладачів й слухачів звільняється. АН виділити Комісію для прийняття всього майна й помешкання Інституту... Спільне зібрання сконстатувавши, що для нього це розпорядження було повною несподіванкою, бо Археологічний інститут є установа більш педагогічна, ніж академічно-наукова – постановило одначе, що згідно п. 3. свого статуту, АН випадає одхилити од себе надане їй доручення. Постановлено обрати для вирішення справ Археологічного інституту в широкому масштабі і для прийняття майна спеціальну Комісію в складі таких осіб: Д.Біляшівський, проф. О.Грушевський, проф. В.Данилевич, Ф.Ернст, проф. Кордт, проф. М.Макаренко, В.Міяківський, М. Моргілевський, проф. Павлуцький, Романовський. На чолі цієї Комісії запропоновано стати представникові

катедри археології акад. Біляшівському, а як він через слабкість одмовився, то доручено проф. В.Ю.Данилевичу взяти головування в тій комісії" [17].

Становище Археологічного інституту у складі УАН покращало. Директором інституту було призначено відомого візантолога, колишнього секретаря Константинопольського археологічного інституту академіка Ф.Шмідта. Після його від'їзду до Ленінграда директором було призначено академіка О.Новицького. Різноманітними й ефективними були форми роботи зі слухачами Археологічного інституту. З метою всебічного вивчення старожитностей й пам'яток мистецтва інститут зорганізував для студентів кілька наукових експедицій у різні місцевості України. Так, влітку 1922 р. відбулася подорож до Канева і Переяслава, Ніжина і Чернігова. Цим поїздкам передували лекції викладачів: В.Г.Ляскоронського й В.О.Романовського "Од Києва до Канева" – історичний огляд місцевостей наддніпрянського побережжя; С.І.Маслова "Стефан Яворський та Ніжинський Благовіщенський монастир"; Б.Л.Ернста "Пам'ятки мистецтва м.Ніжина" [18].

Однак у подальшому інститут зазнав руйнівної реорганізації. Великий інтерес у цьому відношенні становить досі неопублікований лист від 30 вересня 1924 р. до науково-дослідної кафедри історії українського народу, підписаний головою та секретарем виконавчого бюро пролетарського студентства Археологічного інституту: "Археологічний Інститут, що існував при науково-дослідничій Катедрі Мистецтвознавства з Відділами: Етнологічним, Археологічним і Мистецтвознавства 18 серпня б.р. ГубПрофОсвітою Київщини – після обслідування – тимчасово зачинено до одержання від УкрГоловПрофосвіти відповідного розпорядження про його реорганізацію. Губпрофосвіта до надісланого УкрГоловПрофОсвіті акту обслідування додала заключення, що Відділ Мистецтвознавства раціонально з'єднати з Художнім інститутом, інші ж Відділи мусять існувати як окремий ВУЗ, або Факультет ІНО імени М.Драгоманова. Зважаючи на те, що в УкрГоловПрофОсвіті зараз стоїть питання про реорганізацію чи закриття Археологічного Інституту, Виконбюро ПролетСтудентства Археологічного Інституту звертається до Вас, як компетентної наукової інституції, яка до того ж мусить бути зацікавлена в існуванні єдиного на Україні Інституту з такою цілевою установкою, з проханням підтримати перед УкрГоловПрофОсвітою заходи ВиконБюро про необхідність реорганізації Археологічного Інституту в самостійну Вищу Школу з Відділами: Археологічним, Етнологічним та Археографічним" [19]. Однак навіть М.С.Грушевський був не в змозі допомогти студентству [20]. В 1925 р. Археологічний інститут було остаточно ліквідовано.

Доля 242 слухачів Археологічного інституту, від імені яких було складено цього листа, склалася по-різному. Як згадував П.Курінний, "через його аудиторії пройшло кілька сот людей і більша частина молодших співробітників АН, зокрема Інституту мовознавства та музеїв, були його слухачами. Серед них можна згадати мистецтвознавців М.Новицьку, Е.Спаську, Н.Венжиновську, М.Вязмитинову, проф. А.Гуцалову-Кульженко; мовознавців: В.Денисенко, проф. І.Губаржевського – відомого на еміграції священника УАПЦ; історика С.Шамрая; археолога Л.Динева та багато інших, які зробили свій внесок в скарбницю української культури" [21].

Тим часом, у червні 1924 р. було створено Всеукраїнський археологічний комітет (далі – ВУАК) при ВУАН, що діяв до 1933 р. Очолив ВУАК академік О.П.Новицький, а віце-президентом обрано С.С.Гамченка. На ВУАК було покладено розробку законодавства у справі охорони пам'яток культури та природи, організацію охорони пам'яток, організацію та проведення археологічних розкопок. За своєю структурою ВУАК поділявся на два основних відділи – археології та мистецтва. До його складу також входили три спеціальні комісії: Трипільська, що зосередила в своїх руках питання вивчення ранньоземлеробської трипільської культури; Софійська, що мала завданням вивчення і охорону Софійського собору; Золотарська, що займалася визначенням та вивченням речей музейного значення [22].

У складі Всеукраїнського археологічного комітету, до участі у роботі якого долучився й В.Ю.Данилевич, вчений займався реорганізацією Київського археологічного інституту. Він брав активну участь у виробленні статуту та навчальних планів Вищих археологічних курсів при Археологічному комітеті ВУАН [23].

5 листопада 1924 р. відбулося засідання Комісії з реорганізації Археологічного інституту за участі Губпрофосу, Губполітосвіти, Археологічного комітету та слухачів. Заслухавши питання про створення Вищих археологічних курсів при Археологічному комітеті ВУАН, постановили: "1) Зважаючи на те, що кваліфікованих музейних робітників у нас майже нема й через те гинуть пам'ятки етнології, археології, народного мистецтва, якими так багата УСРР, Комісія вважає цю справу за надзвичайно важливу, загальнодержавного значення, а тому цілеву установку Археологічних курсів визначає таку: Курси готують практичних і наукових робітників у галузі музейної, археології та етнології, але висловує побажання, щоб приєднати до Курсів Археографічно-Архівний відділ, який було затверджено Науковим Комітетом через те, що ця справа має ув'язку з музейною справою й тому, що й у цій галузі також мало кваліфікованих робітників. 2) визнати за потрібне, щоб Школа, що готує музейних діячів практиків і

теоретиків, була сталого типу, а тому Археологічні Курси дозволені Головпрофосом при Археологічному Комітеті вважати за Курси на правах Вищої школи. Комплектування Курсів переводиться на загально-вузівських підставах. Курс навчання 3-х річний з однорічним стажем по закінченні курсів". Комісії було доручено розробити навчальні плани скласти пояснюючу записку, положення про курси й подати на затвердження Губпрофосові" [24].

"Положення" про Вищі археологічні курси в Києві було затверджено Малою президією Укрголовнауки 9 грудня 1924 р. [25]. 23 грудня 1924 р. на Засіданні Археологічного Комітету при ВУАК директором Вищих археологічних курсів одногосно вибрано А.З.Носова, заступником – П.П.Курінного. Ухвалили розпочати навчання на Вищих археологічних Курсах розпочати 20 січня 1925 р. ВУАК подав до Наукового Комітету Укрголовпрофосу для затвердження прелімінарний список лекторів у складі 30 осіб, серед яких значиться і Данилевич [26]. 23 січня 1925 р. на засіданні Ради Археологічного відділу Вищих археологічних Курсів 10-ма голосами при 1-му проти на голови Археологічного Відділу обрано – проф. Данилевича, а його заступником проф. Гермайзе [27].

Як засвідчує "Пояснююча Записка" до навчального плану курсів: "на першому курсі зосереджені історичні й теоретичні дисципліни, а на другому – переважно практичні... Головними предметами, що до важливості дисциплін, а також кількості потрібного для засвоєння матеріалу, виходячи з головної засади, для якої й утворено курси, являється археологія, етнографія, мистецтво й музеєзнавство, а також зв'язані з ними методологічні дисципліни й практикуми" [28]. Курси хотіли перетворити як окрему факультетську одиницю при Київському ІНО. Тим часом бюро методичного відділу Головпрофосвіти на своєму засіданні 21 січня 1925 р. визнало "Положення" про курси неприйнятним і повернуло на доопрацювання. Справа була приреченою. На численні листи бажаючих потрапити на курси ВУАК відповідало, що справа з їх відкриттям переноситься до початку наступного навчального року. Однак 9 липня 1925 р. заступник голови Укрголовнауки М.І.Яворський надіслав до ВУАК офіційного листа, у якому дав вказівку "припинити організаційні заходи щодо утворення археологічних курсів" [29]. Так було остаточно зруйновано справу, за яку так вболівав В.Ю.Данилевич.

Література

1. Матяш І. Б. Перший вищий навчальний заклад архівного профілю в Україні (з історії Київського археологічного інституту) / І. Б. Матяш // Український археологічний щорічник. – К., 1999.

Вип. 3/4. – 1999. – С. 264.

2. Оп. 354, спр. № 35. Дело совета Императорского университета об открытии в г. Киеве Археологического Института 1915 г., с. 1–2.

3. Спр. № 532–534. Копия протокола собрания учредителей Киевского Археологического Института, состоявшегося с разрешения г. Киевского Губернатора 29 мая 1910 года в здании Университета св. Владимира; Копия представления г. декана историко-филологического Университета св. Владимира Н.Бубнова за №155, арк. 1–1 зв.

4. Там само, арк. 1–2.

5. Там само, арк. 3.

6. Там само, арк. 5.

7. Там само, арк. 5 зв.

8. Оп. 354, спр. № 35. Дело совета Императорского университета об открытии в г. Киеве Археологического Института 1915 г., арк. 14–15.

9. Спр. № 180–182. Матеріали до Археологічного Інституту. 1918–1920, арк. 28–30.

10. Там само, арк. 22–22 зв.

11. Спр. № 744. Киевский Археологический Институт Модзалевскому Вадиму Львовичу приглашение на открытие института (1918–1919 гг.), арк. 1–3.

12. Оп. 1, спр. № 43. Положення установи та звіти про роботу Київського Археологічного інституту (вересень 1919–1922 рр.), арк. 71.

13. Курінний П. Історія Археологічного знання про Україну / Петро Курінний. – Мюнхен, 1970. – С. 136. – (Вид. 2-ге, репринтне / передм. О.Супруненко. – Полтава, 1994).

14. Оп. 2, спр. № 774. Проект статуту та учбовий план Київського Археологічного інституту. 7 січня 1922 р., арк. 77.

15. Курінний П. Історія Археологічного знання про Україну / Курінний Петро. – Мюнхен, 1970. – С. 136–137. – (Вид. 2-ге, репринтне / передм. О.Супруненко. – Полтава, 1994).

16. Протокол № 60 Спільного зібрання УАН від 12 липня 1920 р. // Історія Академії наук України. 1918–1923: документи і матеріали. – К., 1993. – С. 457.

17. Спр. № 536. Виписка з протоколу спільного зібрання Української Академії наук про закриття Археологічного інституту. 12 липня 1920 р. Машинопис, арк. 1.

18. Ернст Ф. Експедиції для студіювання української старовини / Федір Ернст // Червоний шлях : громадсько-політичний і літературно-науковий місячник. – 1923. – № 8. – С. 282–284.

19. Справа № 170. – Науково-дослідна кафедра історії України при кафедрі історії українського народу Всеукраїнської АН м. Києва 1924–1930 рр., арк. 4.

20. Оп. 2, спр. № 75. Доповідна записка проф. М.Грушевського про організацію кафедри з історії української церкви і листування про організацію кафедри археології і мистецтва. Листування про особистий склад. 1919 р., 8 арк.

21. Курінний П. Історія археологічного знання про Україну / Петро Курінний. – Мюнхен, 1970. – С. 137. – (Вид. 2-ге, репринтне / передм. О. Супрунєнка. – Полтава, 1994).

22. Шовкопляс І. Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966). Бібліографія / І. Г. Шовкопляс. – К. : Наукова думка, 1969. – 341 с.

23. Спр. № 18 а. Пояснююча записка до навчальних планів Вищих Археологічних Курсів при Археологічному комітеті ВУАН та протоколи засідань ради курсів. – 1925 р., арк. 2.

24. Спр. № 18 б. Листування, постанови та протоколи засідань з приводу організації Вищих Археологічних Курсів при ВУАК. 5.XI.1924 – 24.XI.1925, арк. 6–6 зв.

25. Там само, арк. 12–12 зв.

26. Там само, арк. 17.

27. Спр. № 18 а. Пояснююча записка до навчальних планів Вищих Археологічних Курсів при Археологічному комітеті ВУАН та протоколи засідань ради курсів. 1925, арк. 2.

28. Спр. № 18 б. Листування, постанови та протоколи засідань з приводу організації Вищих Археологічних Курсів при ВУАК. 5.XI.1924 – 24.XI.1925, арк. 20.

29. Там само, арк. 43.

УДК 792(477.51)

Г.В.Самойленко

Розвиток театрального мистецтва на Чернігівщині

У статті вперше в оглядовому вигляді подано розвиток театрального мистецтва на Чернігівщині у XVII–XXI ст.

Ключові слова: Чернігівщина, XVII–XXI ст., театри: кріпацький, аматорський, професійний.

В статье впервые в обзорном виде представлено развитие театрального искусства на Черниговщине в XVII–XXI вв.

Ключевые слова: Черниговщина, XVII–XXI вв., театры: крепостные, любительские, профессиональные.

The article deals with the overview of dramatic art development in Chernihiv region in XVII–XXI centuries, which is done for the first time.

Key words: Chernihiv region in XVII–XXI centuries, theatres: serfdom-based, amateur, professional

Перші театральні дійства у сіверян, або, як їх називають у літописній літературі, "ігрища", відносять до XI ст. В одному із літо-

писів читаємо: "І весіль не бувало в них, а ігрища межі селами і сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок..." [1]. На мініатюрах Радзивилівського літопису та браслетах, знайдених у Чернігові під час розкопок, знаходимо зображення таких ігрищ, у яких збереглися ще язичницькі традиції [2].

Поступово у народному середовищі Чернігово-Сіверщини поширюються театральні дійства, які розігруються на свята, а у князівських дворах з'явилися мандруючі актори "скоморохи", які показували різні сценки. Вони з'являлися також на ярмарках у Чернігові та Ніжині.

У другій половині XVII–XVIII ст. театральне мистецтво отримало подальший розвиток [3]. У козацькому, міщанському та селянському побутовому житті продовжували функціонувати обрядові дійства та свята. Широкою популярністю користувалися веснянки, які супроводжувалися хороводами, дійствами та забавами. У народі закріпилися хороводи "Кривий танець", "Воротар", "Король", "Козел", "Перепілка", "Просо" та інші. Влітку розігрувалося "Купало", а взимку новорічні та різдвяні колядування та щедрівки, які супроводжувалися "козою", "кобилою", "ведмедем", "масками".

Справжньою декількаденною театральною виставою було сільське весілля, яке втягувало у своє дійство велику кількість людей і приносило велике задоволення як учасникам, так і спостерігачам [4].

У храмові свята на площах міст та великих сіл розігравалися вистави скоморохів, мандрівних акторів, або ж спеціально підготовлені самими жителями. Так, у репертуарі народного театру показували вистави "Цар Максиміліан", "Цар Ірод", "Лодка" та ін.

У XVII ст. у театральному житті з'явився вертеп, ляльковий театр. Для здійснення вистав робився спеціальний ящик, який називали будиночком з двома поверхами без задньої і передньої стінок. За задньою стінкою діяв схований виконавець, який водив ляльки, фігурки "доріжками", порізаними у підлозі цього будиночка, і говорив різними голосами, що відповідали учасникам дії.

На верхньому поверсі розігравалися сценки на релігійну повчальну тему, а на нижньому – сімейно-побутову, комічну. Це був самобутній український театр як за будовою, так і за учасниками дійства. Характер ляльок був національно визначений.

На Чернігівщині були добре відомі Сокиринський (Галаганівський), Батуринський і Новгород-Сіверський вертепи. Їх своєрідність полягала в тому, що діалогічний текст вистави насичувався піснями, які виконували сольо чи хором.

Одним із найстаріших театрів-вертепів був Сокиринський, який існував із 1770 р. у садибі П.Галагана. У ньому було 36 ляльок. Нині він демонструється у Музеї театрального мистецтва та кіно в Києві.

Ляльковий театр-вертеп мав народно-фольклорну основу як за своєю формою, учасниками вистав, так і ідейною спрямованістю самого дійства. Проте з розвитком театру, де брали участь живі актори, вертепний театр поступово втрачав своє значення.

У XVII–XVIII ст. діяв також шкільний театр у навчальних закладах. Тут використовували як декламацію, так і діалоги. Для цього театру писали спеціальні п'єси та вірші, зокрема Л.Баранович, Д.Туптало, К.Ставровецький-Транквіліон. Шкільний театр діяв у Чернігівській слов'яно-латинській школі та Чернігівському колегіумі. Тут ставили п'єси чернігівського письменника Д.Туптала: в день святого Успіння – "Комедію на успеніє Богородици", а на Різдво – його "Комедію на Рождество Христово". Інколи студенти Чернігівської духовної семінарії виступали з театральними постановками по селах. Так, у 1748 р. група студентів-"комедіантів" класу риторики у складі 10 чоловік найняла 2 музик із Полтави і мандрувала не лише по Чернігівщині, а і за її межами.

У XVIII ст. змінюється світське життя козацької старшини та гетьманського оточення. Тому у них проявляється уже потяг не до народного мистецтва, а до того придворного західноєвропейського зразка, який вони бачили в столичному петербурзькому оточенні царя. В таких умовах народжувався гетьманський придворний театр. Перші спроби організації такого театру були здійснені гетьманом І.Мазепою. Гетьманський театр набуває розвитку за Кирила Розумовського, останнього гетьмана України. У 1761 р. він привіз до Глухова із Петербурга великий оркестр і акторську трупу. Вони діяли до ліквідації гетьманства у 1764 р. В театрі ставили опери, балети, драматичні твори. Першою виставою в палаці К.Розумовського була опера "Ізюмський ярмарок", показана у грудні 1752 р. французькою мовою. Для драматичної трупи взяли комедії Ж.-Б.Мольєра "Вітівки Скапена" та "Вимушене одруження" у перекладі російською мовою, здійснений секретарем гетьмана Г.Тепловим та його братом Василем. Виділявся серед акторів своїм голосом Гаврило Марцинкевич, композитор А.А.Рачинський.

В останній третині XVIII ст. в садибах вельмож та поміщиків зароджується кріпацький театр. У 1763 р. Катериною II було закріплене кріпацьке право в Україні. Тож після цього всі землі з населенням, які раніше були приписані за козацькою старшиною, переходять у їх власність.

Найвідомішим кріпацьким театром кінця XVIII ст. був театр Дмитра Ширая у с.Спиридонова Буда на Новозибківщині, у якому було задіяно близько 200 талановитих кріпаків. У театрі була оперна, балетна та драматична трупи, хор і оркестр. Господар театру витра-

чав великі суми на утримання театру та колективу, пошиття костюмів та оформлення вистав. Тут було поставлено на професійному рівні комічна опера "Школа ревних" К.Маццали (муз. А.Сальєрі), балет "Венера і Адоніс" (муз. Лефара) та ін.

Дмитро Ширай не шкодував коштів для постановки вистав, які відзначалися помпезністю, живописністю декорацій, багатством костюмів. Для творчої роботи запрошувалися режисери, художники, балетмейстери тощо. Серед акторів відзначалися талановитим виконанням Полянська, танцівники Маренкова, Дроздова, Косаковська, Кодинцов та ін. Це був єдиний театр, який гастролював у інших містах.

Кріпацькі театри існували в дворянських садибах Чернігівщини і в першій половині XIX ст., зокрема в садибі Г.С.Тарновського в Качанівці, П.Галагана в Сокиринцях, П.Рум'янцева-Задунайського у Вишеньках, О.Розумовського у Батурині тощо. Вивчаючи їх репертуар і порівнюючи з трупою Д.Ширая, можна стверджувати, що останній був масовим, з більшою різноманітністю видів сценічного мистецтва. Хоча у кріпацьких театрах було чимало і спільного як у виборі репертуару (опери, балету, постановки на міфологічні теми, водевілі, побутові комедії тощо), так і в тяжкому побутовому їх житті, про що Т.Шевченко писав у своїх повістях "Художник", "Музикант", познайомившись з акторами у Качанівці. Проте кожен із кріпацьких театрів мав і своє специфічне обличчя.

У XIX ст. театральне життя на Чернігівщині набирає різнобічного характеру. Розвивається аматорське мистецтво [5]. Серед подібних колективів у 20-х рр. XIX ст. набуває розголосу та інтересу студентський аматорський театр у Гімназії вищих наук кн. Безбородька у Ніжині [6] під керівництвом гімназистів, майбутніх відомих письменників М.Гоголя та Н.Кукольника. Від шкільного студентського театру він відрізняється тим, що його репертуар відповідав світському навчальному закладові і п'єси на релігійну тематику не ставили.

З першою виставою п'єси В.Озерова "Едіп в Афінах" гімназисти виступили в кінці 1823 – на початку 1824 р., хоча офіційний дозвіл царя отримали на організацію театру 28 грудня 1826 р. Найвищого розквіту театр досяг у 1827 р., про що свідчив М.Гоголь у листі до матері від 26 лютого 1827 р.: на масляні чотири дні підряд ставили п'єси, "и к чести нашей, признали единогласно, что из провинциальных театров ни один не годится против нашего. Правда, играли все прекрасно. Две французские пьесы соч. Миллера и Флориана, одну немецкую соч. Коцебу. Русские "Недоросль", соч. Фонвизина, "Неудачный примиритель" Я.Княжнина, "Лукавин" Писарева и "Береговое право" соч. Коцебу. Декорации были отличные, освещение великолепное, посетителей много, и все приезжие, и все с отличным

вкусом... Музыка тоже состояла из наших: восемнадцать увертюр Россини, Вебера и других были разыграны превосходно. Короче сказать, я не помню для себя никогда такого праздника, какой я провел теперь" [7].

М.Гоголь віддавав театру чимало сил, часу і свій талант. Він був його душею. У зв'язку з тим, що в Гімназії вищих наук навчалися лише хлопці, то вони виконували і всі жіночі ролі. М.Гоголь майстерно грав українських старих дідів у малоросійських сценках, написаних ним разом з М.Прокоповичем, та різних персонажів у російських п'єсах, зокрема Репейкіна в "Хлопотуньє", Досажаєва в "Лукавине" та ін. Як свідчать сучасники, М.Гоголю вдалося майстерно зіграти поміщицю-кріпосницю Простакову в комедії Д.Фонвізіна "Недоросль" К.Базилі, однокурсник М.Гоголя, згадував: "... жодній актрисі не вдавалося роль Простакової так добре, як її зіграв шістнадцятилітній Гоголь".

Учасниками вистав були також Н.Кукольник, який мав добрий хист до сцени і прекрасно зіграв Митрофана, О.Данилевський, К.Базилі, А.Бородін та інші гімназисти.

На жаль, реакційно настроєні викладачі добилися того, що роботу театру призупинили, а під час розгляду "справи про вільнодумство" у 1828 р. його закрили.

На початку ХІХ ст. у деяких містах України почали будувати стаціонарні приміщення для театрів, такий будинок на Красній площі у Чернігові був зведений у 1853 р., хоча свого театрального колективу у місті не було і тут грали пересувні театральні трупи. Цим приміщенням у 1862 р. скористалися аматори Чернігова, які у 1861 р. створили драматичний гурток "Товариство кохаючих рідну мову" [8]. У ньому провідну роль відігравав педагог і письменник Леонід Глібов, а також фольклорист Опанас Маркович, учителі Ілля Дорошенко та Микола Вербицький, лікар і письменник Степан Ніс, лікар Іван Лагода та ін.

У деяких виставах брали участь Г.І.Поливода, І.П.Вовк, П.Г.Борсук, О.О.Ходот та інші. Серед жінок слід назвати дружину байкаря Параску Федорівну Глібову (Бордонос), Меланію Овдівну Загорську-Ходот, Ольгу Миколаївну Шрамченко.

Театр розпочав свою діяльність майстерно зіграною виставою "Наталка Полтавка", про що детально розповів Л.Глібов у газеті "Чернігівський листок", а Павло Чубинський – у петербурзькому журналі "Основа". І глядачі, і критики відзначали П.Глібову, яка правдиво, психологічно точно зіграла Терпелиху, а також О.Шрамченко – Наталку, яка мала гарний голос і майстерно виконувала пісні. Успіх чекав і Степана Носа. Виконавець ролі Миколи переосмислив долю цього персонажа і подав його як уособлення бурлацтва, що було зату-

хаючою фазою запорізького життя. Степан Ніс володів чудовим голосом, грав на бандурі, знав багато бурлацьких пісень, і все це він продемонстрував на сцені. Тож глядач був у захопленні. Це була не гра, а відтворення того, що було в житті й самого виконавця. С.Ніс демонстрував на сцені не стільки свою гру, скільки себе, дотепну і талановиту людину. До смаку прийшлася й гра Г.Поливоди (Петро), П.Борсука (Виборний), М.Колчевського (Возний).

Успіхові сприяла також талановита режисерська робота І.Дорошенка та музична обробка композитора Й.Ляндвера, збагачена добром пісень для п'єси О.Марковичем, який вдало їх обробляв, підбирав відповідно до характеру персонажів та розвитку дії. Постановники очистили виставу від провінціалізму пересувних театральних труп, які в силу специфіки своєї роботи часто дописували якісь мізансцени, представляли дійсно як сентиментальну мелодраму. Опанас Маркович підготував глибоко народний музично-пісенний матеріал [9].

Саме цим пояснюється заклик П.Чубинського, висловлений у статті, що з'явилася в журналі "Основа", надрукувати п'єсу в тому вигляді, у якому вона була поставлена у Чернігові з прекрасною партитурою Й.Ляндвера та доповненнями О.Марковича. Це, на думку автора, було б великою послугою для мистецького життя в Україні.

Театр "Товариства кохаючих рідну мову" не обмежився постановкою "Наталки Полтавки" І.Котляревського, а брав також нові твори. Л.Глібов написав для театру п'єсу "До мирового", в якій знову відзначилася П.Глібова, зігравши роль Ганни Голубихи. Талант актриси був значний: і драматичний, і комедійний. Вона вміла майстерно перевтілюватися, при цьому наповнюючи образ точним психологічним станом.

Специфіка постановки вистав у цьому театрі полягала в тому, що між діями чи під час перерви вставлялися живі картини на сюжети відомих творів українських художників, зокрема І.Соколова "Перехід через рівчак", "Гадання на вінках", "Козак і дівчина біля колодязя", Л.Жемчужникова "Лірник" та ін. Картини немовби оживали, їх герої співали пісні, читали літературні твори, танцювали відповідний танок. Тут демонстрували свою майстерність С.Ніс, який прекрасно виконував пісні. У сцені "Досвідки" відзначилися сестри Ходот. Прекрасною співачкою була Меланія Загорська-Ходот, голосом якої заслуговував Микола Лисенко, записавши від неї 27 народних пісень, які були характерні для Північної Чернігівщини. Деякі дослідники вказують, що в театрі були поставлені також "Москаль-чарівник" І.Котляревського, "Шельменко-денщик", "Щира-любов" Г.Квітки-Основ'яненка, "Назар Стодоля" Т.Шевченка, "Гаркуша" О.Стороженка.

У 70-х рр. традиції Л.Глібова в організації і постановці вистав у Чернігові продовжив лікар Іван Лагода. У цей час режисер ставить п'єси І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, Т.Шевченка. Великою популярністю користувалася вистава за п'єсою К.Тополі "Чари".

І.Лагода з захопленням грав у п'єсах, де було багато співу, музики, танців. Це були опери, водевілі-жарти "Наталка Полтавка", "Чари", "Запорожець за Дунаєм", "За Німан іду", "Невольник", "Сватання на Гончарівці", "Кум-мірошник" та ін.

Губернатори Чернігова сприяли організації аматорських театральних вистав, дозволяли використовувати приміщення театру. Л.Глібов у своїх статтях, присвячених театральним виставам і опублікованих у "Черниговском листке", а потім у "Черниговской газете", відтворив театральне життя міста, закарбував багато імен аматорів та професіоналів

На початку 60-х рр. О.Маркович змушений був залишити на декілька років Чернігів і переїхати у службових справах до міста Новгород-Сіверський, де він продовжив займатися театральною аматорською справою. Тут він організовував вистави, до яких залучив місцевих інтелігентів та гімназистів старших класів. Найбільш активними учасниками були вчитель історії та географії Ф.Л.Метлинський – брат відомого поета і фольклориста, видавця А.Метлинського, з яким добре був знайомий О.Маркович, та інспектор гімназії О.Л.Мануйлович.

У цей час у Новгороді-Сіверському були поставлені у приміщенні чоловічої гімназії п'єси І.Котляревського "Наталка Полтавка", "Москаль-чарівник", Г.Квітки-Основ'яненка "Сватання на Гончарівці", "Шельменкоденщик", "Шельменко – волосний писар", Т.Шевченка "Назар Стодоля", Л.Глібова "До мирового", К.Тополі "Чари", О.Стороженка "Гаркуша".

О.Маркович дуже любив музику, грав на деяких інструментах, складав мелодії. Всі, хто знав Опанаса Васильовича, підкреслювали, що вершиною його музичної творчості була "Наталка Полтавка" та "Чари". І хоча до "Наталки Полтавки" були написані мелодії музикантом Йоганом Лендвером, але О.Маркович постійно удосконалював музичну частину підбором пісень із відповідною мелодійною тональністю, що відповідала духу п'єси і емоційному настрою персонажів, зробив виставу захоплюючим, хвилюючим видовищем. Саме в цьому виявився великий музикальний талант прекрасного знавця музичної і усної творчості. О.Маркович багато працював і над музичним оформленням вистави "Чари". Саме завдяки її наповненню пісенним матеріалом вистава стала набагато цікавішою і привабливішою. Через хворобу О.Маркович у 1867 р. повернувся до Чернігова, де на деякий час знову включився разом зі своїм вірним другом Меланією Загорською в

театральне життя під керівництвом Л.Глібова, О.Тищинського та І.Лагоди [10].

У 70–80-х рр. проявляє себе в багатьох повітових містах та садибах аматорське театральне мистецтво. Своєрідність його полягає в тому, що в ньому брали участь різні верстви населення і роль цих театральних виступів дещо змінилася. Показовим у цьому відношенні є театр М.Волконської у с.Вороньки Козелецького повіту (нині Бобрівського району).

М.М.Волконська (1805–1863) разом зі своїм чоловіком декабристом С.Г.Волконським та їх другом О.В.Поджіо приїхали у родові с.Вороньки згідно з амністією 1856 р. після 30-річного перебування в Сибіру. Тут вони організували аматорський театр, який після смерті Марії Миколаївни перейшов під керівництво її дочки Олени Сергіївни Кочубей. Проте найбільшого розквіту театр отримав, коли ним почав займатися син дочки Михайло Миколайович Кочубей.

Для театру у Вороньках було збудоване приміщення, у якому, крім глядацького залу, розміщувалися бібліотека, фотолабораторія [11]. Влітку вистави організовували на спеціально збудованому майданчику у парку. Акторами були в основному дворові люди. Інколи залучали талановитих сільських жителів. У деяких виставах брали участь Михайло Кочубей з сестрою Лідією. Дійшли до нас і деякі учасники цього театру: П.Г.Половець, Н.М.Шута, які майстерно виконували роль Наталки, М.В.Діаковський та інші. Це був період, коли театр із сімейного, розважального для родини і гостей перетворився на театр для народу. В ньому грали нарівні селяни і представники дворянської інтелігенції, різночинці тощо.

Репертуар театру третьої чверті XIX ст., останнього періоду його існування під керівництвом М.М.Кочубея, був україномовним. Тут ставили п'єси "Наталка Полтавка", "Москаль-чарівник" І.Котляревського, "Шельменко-денщик" Г.Квітки-Основ'яненка, "Назар Стодоля" Т.Шевченка, а також нові п'єси "Безталанна" І.Карпенка-Карого, "Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці" М.Старицького, "Доки сонце зійде, роса очі виїсть" М.Кропивницького та інші п'єси, які були написані для театру корифеїв.

Михайло Кочубей дуже любив повісті М.Гоголя на українську тематику, тому він здійснив декілька переробок прозових творів для сцени. На основі повісті "Сорочинський ярмарок" він написав п'єсу на одну дію "Халепка", а з повісті "Ніч перед Різдвом" зробив п'єсу на три дії "Оксана". Таким чином керівник театру поповнював його репертуар. Цей театр існував до 1905–1907 рр.

Активний учасник цього театру М.В.Діаковський створив театральну трупу у сусідньому селі, а згодом поїхав до Москви і увійшов

до трупи Ю.Завадського, а в 1920–1930-ті рр. працював директором Одеського оперного театру.

Театр М.Волконської – М.Кочубея – це своєрідне явище в історії українського театру.

У 1876 р. предводитель ніжинського дворянства І.С.Ракович організував з благодійними намірами любительську театральну трупу. Зароблені від вистав гроші йшли на допомогу бідним студентам, збіднілим або хворим представникам інтелігенції, пораненим на війні. Репертуар цього театрального колективу складався з п'єс різних жанрів. Це були драми, комедії, водевілі. Вистави користувалися успіхом у ніжинців [12].

І.С.Ракович попросив дозволу в К.К.Адамовського, який після закінчення Юридичного ліцею у Ніжині працював юристом у місті, залучити до вистав його дочку Марію. К.К.Адамовський не міг відмовити голові повітового дворянства. Так, Марія Костянтинівна (в майбутньому Марія Заньковецька) потрапила на сцену, на якій зіграла у водевілях ролі Насті ("Біда від ніжного серця" В.Сологуба), Говоркової ("Спалах біля домашнього вогнища" М.П.Федорова), Сашеньки ("На хліб і на воду" В.І.Родиславського), Вірочки ("Дочка російського артиста" П.І.Григор'єва). Вони потребували від виконавиці гарного співу, уміння танцювати, веселити публіку. Зіграти "веселих пустунок з добрим серцем і жвавим характером" для Марії Адамовської не було складним, бо вона наповнювала сцени своїми вигаданими, тільки для неї характерними дрібничками, які полонили глядачів.

Особливо вразила глядачів Марія Адамовська в ролі Наталки Полтавки в однойменній п'єсі І.Котляревського, поставити яку вдалося І.С.Раковичу на сцені Ніжина з великими труднощами. У виставі виконували ролі студенти Юридичного ліцею Лагода, Недзвецький, Милаченко та інші, які закінчували навчання. Всі грали добре, але всіх зачарувала Марія Адамовська. Вона полонила ніжинців гарним голосом і вмінням розкрити характер своєї героїні. Особливо запам'яталися сцени, де Марійка співала пісні. З неабияким хвилюванням вона виконувала пісню Наталки "Віють вітри, віють буйні, аж дерева гнуться".

Жити життям героїні і відтворити його на сцені виявилось не дуже складно для Адамовської. Те, чим жила Наталка І.Котляревського, було добре знайоме юній актрисі. Все це вона спостерігала в житті селян, своїх подруг. Та й її дівоче серце уже жадало кохання. І все це було настільки природно, життєво та майстерно відтворене на сцені, що вона підкорила всіх своїм талантом.

Цей виступ М.Адамовської у Ніжині був визначальним у її майбутньому творчому житті. Саме з цього часу вона навечно порід-

нилась з театром, незважаючи на дуже складні сімейні перепони. Крім цього, і Ніжин став для неї другою після Заньок батьківщиною. Сюди вона буде повертатися після того, як розірве свої зв'язки з чоловіком О.Хлистовим, який буде довго стояти на її театральному шляху, і пов'яже себе з першим українським професійним театром, створеним М.Кропивницьким та братами Тобілевичами (І.Карпенко-Карий, М.Садовський, П.Саксаганський). Вона також стояла біля основ його заснування уже як Марія Заньковецька.

Уже будучи знаменитою актрисою, перед якою схилялися всесвітньо відомі діячі культури, М.Заньковецька приїздила з виставами на гастролі до Чернігова, Ніжина та інших міст Поліського краю, дарувала своє мистецтво своїм дорогим землякам. Надовго їм запам'яталися створені М.Заньковецькою образи Оксани ("Доки сонце зійде, роса очі виїсть"), Олени ("Глитай, або ж Павук"), Марусі ("Дай серцю волю, заведе в неволю"), Софії ("Безталанна") та ін.

Слава М.Заньковецької зростала не лише в Україні, а і в багатьох містах Росії, Азербайджану, Грузії, Armenії. Це були складні поїздки. Після гастролей виникала потреба відпочити у своїй оселі. І Марія Костянтинівна у 1902 р. купила в Ніжині, на Сучковому провулку, будинок із садбою, який зберігся до нашого часу. Тут вона посадила сад та інші дерева, приймала гостей та молодь, з якою проводила репетиції організованих нею вистав. Її захоплювала талановита молодь, яка на сцені відтворювала шматочки складного життя. М.Заньковецька, знаменита артистка, грала разом з юними аматорами. Так з'явилися вистави "Наталка Полтавка", "Суєта", "Батькова казка", "Молода кров" та ін.

У серпні 1906 р. до Ніжина приїхав М.К.Садовський і поділився з М.Заньковецькою своєю мрією створити свій професійний стаціонарний театр, який би дав змогу працювати на одному місці, мати свою постійну базу, де можна було б жити і працювати. М.Заньковецька підтримала цю ідею і запросила М.Садовського на виставу "Лісова квітка" Л.Яновської. Переглядаючи її, М.Садовський зрозумів, що саме ніжинські молоді аматори і зможуть стати основою для цього театру. Так у професійне життя пішли Л.Островерхова (Хуторна), Г.Москвичова (Ніжинська), І.Ковалевський, М.Мітченко (Малиш-Федорець), Ю.Мілович, А.Бородавка (Остерський) та ін. Разом зі своїми учнями пішла у цей театр і М.Заньковецька. Так за допомогою ніжинців у 1907 р. був сформований перший в Україні стаціонарний театр М.Садовського, який зупинився у Києві у Троїцькому народному домі (нині приміщення театру оперети).

Проте і після цього М.Заньковецька не залишала Ніжин без творчої підтримки протягом всіх років початку ХХ ст. Збереглися афіші

1909–1916 рр., які підтверджують діяльність М.Заньковецької з молоддю в організації вистав. Так, афіша 1911 р. сповіщала, що 29 жовтня Ніжинським українським драматичним гуртком під орудою Марії Костянтинівни Заньковецької буде поставлена вистава "Безталанна" на користь бідних учнів ніжинської комерційної школи. На афіші також було сказано, що М.Заньковецька була головним режисером. А 24 лютого 1912 р. в Ніжині відбулася вистава "Наймичка", у якій видатна актриса не лише виступила як режисер, а й зіграла головну роль Харитини. М.Заньковецька брала на себе основний тягар, але добре розуміла, що без творчого ансамблю вистави не буде. Весь свій досвід вона намагалася передати своїм учням. 29 листопада 1914 р. М.Заньковецька виступила в Ніжині у виставі "Суєта" в новій для неї ролі Тетяни Барильченко, а свою улюблену роль Наталі вона віддала своїй учениці. Вона доручала важкі ролі молодим і доби-валася від них повної віддачі для створення образу.

М.Заньковецька багато зробила для розвитку театрального життя в Ніжині, допомагала ентузіастам і сподвижникам в Ніжині Ф.Проценку, Д.Грудині, О.Олександрову та іншим.

У 1918 р. в Ніжині був організований народний театр "Українська трупа під орудою М.Заньковецької". 7 квітня 1918 р. була поставлена вистава "Он, не ходи, Грицю, та й на вечорниці" М.Старицького, у якій взяли участь Д.Коханська, П.Сірик, Є.Тарновська, Д.Милович та інші ніжинські аматори.

У 1922 р. Україна відзначила 40-річчя сценічної діяльності М.К.Заньковецької. У зв'язку з ювілеєм їй вперше в Україні було присвоєно звання Народна актриса Республіки, а театр Троїцький дім у Києві, у якому працювала актриса, назвали "Театр імені М.К.Заньковецької". Згадується при цьому ще один епізод з великого і в той же час складного життя актриси світового рівня. Під час гастролей до С.-Петербурга відбулася зустріч Марії Костянтинівни з царем, який відзначив її великий талант, нагородивши її дорогоцінним перснем. У цей же час М.Заньковецьку запросили грати у царському Олександрівському театрі, надавши при цьому їй високу заробітну плату, квартиру, в майбутньому велику пенсію, тобто всі блага столичного життя, але Марія Заньковецька від усього цього відмовилася і залишалася зі своїм бідним пересувним театром, своїм народом, якому самовіддано служила, і своєю батьківщиною – Україною, якій віддала великий свій талант і саме життя, бо любила її над усе. Це був її громадянський подвиг, який і сьогодні міг би служити прикладом для наслідування.

У Ніжині М.Заньковецька прожила до 1926 р., а потім переїхала до Києва до своєї племінниці. У Ніжині треба було ремонтувати

будинок, а грошей не було. І Марія Костянтинівна говорила знайомим, що вона готова повернутися до Ніжина: "Я б і сьогодні переїхала б, але без ремонту в моєму будинкові мені ніде буде жити, одремонтувати 2–3 кімнати треба 300–500 карбованців, а їх нема". На жаль, саме з цієї причини М.Заньковецька більше не повернулася у Ніжин, хоча клопотався про неї сам М.Г.Кропив'янський, герой громадянської війни.

У 1926 р. М.Заньковецька передала до Окружного музею у Ніжині свої театральні костюми, власні речі, фото, які нагадали ніжинцям про велику галерею створених актрисою жіночих ролей у творах українських драматургів: Наталка ("Лимерівна" Панаса Мирного, Катря, Аза ("Не судилося", "Циганка Аза" М.Старицького), Галя ("Назар Стодоля" Т.Шевченка), Наталка, Терпелиха ("Наталка Полтавка" І.Котляревського), Оксана ("Поки сонце зійде, роса очі виїсть" М.Кропивницького) та ін.

М.Заньковецька навечно увійшла в історію України і нашого Поліського краю як визначний діяч театального мистецтва і відданий Батьківщині громадянин.

Не лише в Ніжині на початку ХХ ст. активізувалося театральне життя. Аматорські колективи зароджувалися також у Новгороді-Сіверському, Прилуках, Козельці та інших містах. З ними пов'язані імена видатних акторів Марії Заньковецької, Іллі Уралова, Миколи Яковченка, Івана Бровченка, членів родини Оршанових-Луцицьких та багатьох інших.

На початку ХХ ст. в театальному житті Новгорода-Сіверського [13] визначальну роль відіграв Анатолій Анатолійович Ассінг, місцевий житель із інтелігентської сім'ї, який після закінчення місцевої гімназії і навчання в Московському університеті все своє подальше життя присвятив театрові у рідному місті. У 1905 р. він створив колектив, який назвав "Новгород-Сіверський художній театр". Це був музично-драматичний колектив місцевих любителів театальної справи. Але перед ним А.Ассінг ставив великі вимоги і визначав високу мету. Для першої вистави була обрана п'єса Г.Ібсена "Брандт", над якою колектив працював довго. Збереглася афіша цього театру від 20 травня 1910 р. у новому Літньому театрі. У ній був названий і весь склад трупи: І.М.Декор, М.Г.Ірицька, Є.В.Корецька, К.А.Ординська, Н.С.Ростовцева, Н.К.Смірнова, Г.В.Агуров, А.А.Баров, А.Ф.Зенченко, Н.В.Лопатін, С.М.Сапунов, І.І.Саламатін, С.І.Сергеев. Декоратор – Н.М.Волков. Адміністратор – А.А.Ассінг.

А.Ассінг розумів, що без підтримки професіоналів театр не зможе готувати вистави на високому рівні. Тому він як прихильник Московського художнього театру домовився з керівництвом про

використання на літніх канікулах у Новгороді-Сіверському студентів студій Художнього та Камерного театрів. У цьому випадку використовувався московський репертуар. Із Москви привозили костюми, а місцеві художники Микола Волков та Василь Назаренко писали декорації, використовуючи ескізи московських.

У 1911 р. А.Ассінг запросив на гастролі групу випускників "Курсів драми Адашева" у складі Євгена Вахтангова, Михайла Чехова, Коренової, Лідії Дейкун, Серафими Бірман, Софії Гіацинтової, Івана Берсенєва, Аліси Коонен, Олександра Таїрова, Олексія Дикого, Івана Аркадіна, Михайла Гаркаві та ін. Як бачимо, серед них у майбутньому видатні актори та діячі театру, які прославили російський театр майстерно створеними образами на сцені та постановками вистав. Це була група акторів, які разом виступили у виставах і показали новгород-сіверцям справді високе класичне мистецтво. Деякі з учасників, зокрема Є.Вахтангов, проявили себе і як режисери.

Це був дуже пам'ятний для групи приїзд до міста на Десні. Серафима Бірман згадувала: "Ми були тоді молоді, дуже горіли любов'ю до театру і були переповнені творчих сподівань... Любий Анатолій Анатолійович допоміг цю любов і ці сподівання закріпити в нас. Нам легко і радісно працювалося з ним. Тут, в далекій провінції, ми знайшли людину рідну, нам близьку, яка розділила з нами усі юні мрії. Він багато зробив для нас в ті дні". А.Ассінг у цей час виступив і як адміністратор театру, імпресарію, меценат. Він намагався зробити все, щоб театральній трупі працювалося добре, творчо.

У 1911 р. Є.Вахтангов поставив у Новгороді-Сіверському вистави: "Доктор Штокман" Г.Ібсена, "Огни Ивановой ночи" Г.Зудермана, "У царских врат" К.Гамсуна, "Иван Миронович" Є.Чирикова, "Снег" Пишбишевського, "Самсон и Далила", "Грех", "Зиночка", "Ночка", водевіль "Сосед и соседка" та ін. Це було пам'ятне літо як для жителів міста, так і аматорів.

Під керівництвом А.Ассінга в місті продовжував свою діяльність у Новгороді-Сіверському Художній театр, у якому працювали П.Декор, М.Ірицька, М.Корицька, Г.Агуров, Н.Лопатін та ін.

А.Ассінг та керівництво Художнього театру міста вирішили запросити для роботи в театрі відомого актора МХТ Іллю Уралова. У зв'язку з тим, що акторові необхідно було поправити здоров'я, він дав згоду на переїзд до Новгорода-Сіверського. Так видатний актор Ілля Уралов, знаменитий виконавець ролей Двоєточія ("Дачники" М.Горького), Чепурного ("Дети солнца"), Варлаама ("Борис Годунов" О.Пушкіна), Городничого ("Ревизор" М.Гоголя) та багатьох інших з'явився у місті на Десні.

Познайомившись з акторами Новгород-Сіверського художнього театру, Ілля Уралов запропонував включити до репертуару декілька п'єс. І.Уралов спочатку ставить у Новгороді-Сіверському три п'єси, в яких сам зіграв головні ролі. Це були "Ревизор" М.Гоголя, "Не все коту масленица" О.Островського та "Дети солнца" М.Горького. Разом з ним працювали А.Ассінг, В.Волков, А.Лосовська, Т.Милорадович, А.Назаренко, Н.Нечипоренко та інші.

І.Уралов декілька років підряд приїжджав влітку до Новгород-Сіверського і ставив з місцевими акторами нові вистави. За порадою І.Уралова А.Ассінг здійснив для зимового сезону 1918 р. постановку циклу вистав за творами А.Чехова, в яких брали участь актори місцевого театру. З успіхом були зіграні "Медведь", "Предложение", "Юбилей". Крім цього, були поставлені україномовні п'єси П.Васильченка "На перші гулі" та В.Овчинникова "На Україні".

У 1919 р. І.Уралов остаточно переїжджає до Новгород-Сіверського і створює в місті Радянський драматичний театр. Трупа була сформована як із досвідчених акторів (І.Спаський, А.Третяков, А.Козакова, П.Козаков), так і молоді (Цирліна, Сіяльська, Морозенко, В.Журавльов, К.Ніротморцева та ін.). До трупи увійшли дружина та дочка І.Уралова – Е.Уралова і В.Шелест.

Протягом сезону 1919–1920 рр. у Радянському драматичному театрі були поставлені п'єси на революційну тематику. Театр і його керівник працювали наполегливо і розширювали репертуар. За перші півроку 1920 р. було підготовлено і поставлено 23 п'єси. Вихований на класичному репертуарі, І.Уралов включив п'єси М.Гоголя "Ревизор" і "Женитьбу", О.Островського "Бедность не порок", "Не все коту масленица", "Женитьба Валугина", "Гроза", "Лес", М.Горького "На дне", "Мещане", "Старик", Л.Андрєєва "Дни нашей жизни", І.Тургєнєва "Нахлебник и провинциалка".

Крім І.Уралова, в театрі працював режисером також І.Спаський, який ставив п'єси зарубіжних драматургів.

І.Уралов створив у Новгороді-Сіверському професійний театр, який працював за всіма законами подібних колективів. Трупа складалася з 20 акторів, які наполегливо працювали, про що говорить кількість їх щомісячних виступів. Незважаючи на те, що кожного тижня йшли вистави, І.Уралов вимагав від акторів повної віддачі, розуміння того, що вони творять на сцені, що вони відстоюють, чим живуть їх герої і заради чого. Режисер вимагав від акторів відтворення життя на сцені.

І.Уралов звертався і до українського репертуару. У театрі була поставлена п'єса І.Котляревського "Наталка Полтавка". І.Уралов у цій виставі грав роль то Виборного, то Возного.

У всіх ролях І.Уралов майстерно створював життєві типи персонажів. Набутий у столичних театрах досвід він переніс і на периферійну сцену, піднімаючи її до професійного рівня.

На жаль, 16 жовтня 1920 р. на репетиції п'єси Л.Толстого "Плоды просвещения" Ілля Матвійович Уралов пішов із життя. Новгород-Сіверський виконавчий комітет Рад прийняв постанову про увічнення пам'яті актора. Його ім'ям названо Новгород-Сіверський драматичний театр та вулицю в місті. Крім цього, с.Олтар було перейменоване на Уралове (нині Сумська обл.).

Театр імені І.М.Уралова очолив учень і друг засновника В'ячеслав Журавльов, який грав після Новгорода-Сіверського на сцені Московського державного українського театру та інших театральних колективах.

3 листопада 1920 р. розпочався новий етап розвитку Новгород-Сіверського театру. Змінювалися режисери і актори, репертуар. У 1923 р. театр очолив відомий український режисер І.Л.Сагатовський. У трупі були молоді, в майбутньому відомі актори Л.Луцицький, К.Луцицька, Г.Ніжинська, О.Шан-Гирей, П.Бойченко, І.Захаренко, І.Киктенко, Р.Коломієць, М.Миненко, Н.Спіраєва, О.Уралова, Л.Шевченко, М.Натусь, О.Наронович, М.Образенко, В.Силич, В.Федоріна та ін. [14]. Театр ім. Уралова проіснував до 30-х рр.

У Чернігові в революційний час початку ХХ ст., як і в інших містах, зароджується театральна справа. Так, у 1919 р. у місті був заснований Чернігівський російський драматичний театр ім. 25 Жовтня. Відкрився він 15 лютого 1919 р. виставою "Марія Іванівна" за п'єсою Є.Чирикова. На чолі театру стояли П.Олександров, О.С.Загаров, В.О.Неллі. Театр проіснував до 1923 р. За цей час були поставлені режисерами К.Т.Бережним та М.О.Трояновим п'єси М.Гоголя "Ревізор", О.Островського "Ліс", М.Горького "На дні", Л.Андрєєва "Розповідь про сімох повішених", С.Мережковського "Павло I", а також твори Р.Роллана, Б.Шоу, Е.Войніч, Ю.Бергера, К.Гуцкова та ін., проникнуті революційним духом. До акторського складу входили Барський, Жданович, Нарбут, Токаржевич та ін. У деяких виставах грали запрошені актори, серед них І.М.Уралов, В.О.Блюменталь-Тамаріна, С.А.Кузнєцов, М.О.Светловидов.

Паралельно з Російським драматичним театром у лютому 1919 р. в Чернігові формується Український радянський драматичний театр (працював під назвами "Український театр на Валю", "Чернігівська держдрама"). Відкрився театр виставою, створеною за п'єсою І.Тогобочного "Борці за мрії". У 1919 р. була вперше поставлена на сцені також п'єса Лесі Українки "Бояриня", наступного року глядачі Чернігова познайомилися з виставами "Хазяїн" та "Бурлака" за п'єсами

І.Карпенка-Карого. І далі пішла драматургія популярного у 20-х рр. Миколи Куліша "Комуна в степах" (1925) та "97" (1926). Художній керівник театру М.Белкінд-Кайданський включив до репертуару п'єсу Ю.Словацького "Мазепа".

На середину 20-х рр. склався і акторський колектив: О.І.Вірина, К.Войтенко, О.Добровольська, В.І.Кречет, М.Лебедев, К.Л.Лучицька, О.Петрашевський, Т.Садовська, І.Л.Садовський, А.Шепанський та ін., режисер П.П.Юркевич. 23 жовтня 1925 р. театр працював під назвою Чернігівський український музично-драматичний театр. До театру прийшли С.Варвалюк, В.Васильєв, І.Грудина, Ф.Денисенко, О.Зірка, Л.Косьміна, О.Олександрів, А.Ратміров, Л.Шевченко, Д.Якубовська. Розширюється і репертуар. Включаються нові п'єси: В.Винниченка "Гріх", Г.Запольської "Мораль пані Дульської", К.Гольдоні "Мірандоліна" та ін. У сезон 1927/28 р. театр припинив своє існування.

У 1923–1924 рр. в Україні виникають професійні пересувні театри, а також розширюється мережа самодіяльних колективів. У 1926 р. у м.Єлисаветграді (нині Кіровоград), де в 1882 р. був організований театр корифеїв, заснували пересувний робітничо-селянський театр на чолі з А.Предславичем, який працював у театрі режисером і актором (1926–1933 рр.). До трупи увійшли актори А.Андрієнко, Г.Ольшєвська, В.Хмурий, О.Долінська, Л.Задніпровський, Ф.Костенко, П.Царько та ін.

Тодішні пересувні театри гастролювали по всій Україні. У 1933 р. Кіровоградський пересувний театр опинився у Чернігові, де показував свої вистави. Керівництво області запропонувало театрові зупинитися у Чернігові. Так на початку 1934 р. він отримав статус стаціонарного Чернігівського обласного українського музично-драматичного театру імені Т.Г.Шевченка [15].

Художнім керівником театру призначили Г.Воловика (1934–1941 рр.). Театр поповнився новими акторами: В.Волгрик, О.Дудківська, Н.Зарницька, О.Бірев, П.Січовий (Ревун), М.Хмара, В.Коновалов, А.Сабінін, І.Лиховид, М.Поет, В.Кречет, М.Наговська, В.Бориков, С.Макаров, В.Борейко та ін.

У 1938 р. Г.Воловик поставив на сцені інсценізацію повісті М.Коцюбинського "Фата моргана", здійснену драматургом Я.Мамонтовим. В основних ролях виступили актори П.Січовий, Т.Царько (Андрій Волик), О.Дудківська (Маланка), М.Поет (Гафійка), К.Маринченко (Марко Гуца), В.Кречет (Хома Гудзь), І.Лиховод (Кандзюба). У 1939 р. до ювілею Т.Шевченка були підготовлені вистави "Тарас Шевченко" (п'єса Ю.Костюка), "Гайдамаки" та "Назар Стодоля".

Репертуар театру формувався із п'єс українських класиків: М.Кропивницького "Дай серцю волю, заведе в неволю", "Дві сім'ї", М.Старицького "Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці", також М.Горь-

кого "Васса Желєзна", Ф.Шіллера "Розбійники", Ж.-Б.Мольєра "Витівки Скапена".

До репертуару були включені п'єси радянських драматургів: І.Кочерги "Майстри часу" та "Підеш – не вернешся", О.Корнійчука "Загибель ескадри", "Платон Кречет", "Богдан Хмельницький", "В степах України", І.Микитенка "Соло на флейті", "Бастилія Божої Матері" та ін.

Чернігівський обласний український музично-драматичний театр імені Т.Шевченка засвідчив своїми виставами, що це один із провідних театрів України.

Велика Вітчизняна війна і окупація фашистами міста Чернігова зруйнували мирний процес. Театр як цілісна творча одиниця припинив своє існування. Значна частина акторів пішла на фронт, інша – увійшла до фронтових бригад, які майже всю війну знаходилися на фронті.

На початку ХХ ст. активним було і театральне життя в Прилуках. На околиці міста в Кустівцях професійний актор і режисер І.М.Ярошенко організував театр. До його репертуару були включені вистави "Наталка Полтавка", "Сватання на Гончарівці", "Шельменко-денщик", "Безталанна", "Наймичка", "Суєта", "Доки сонце зійде, роса очі виїсть", "Дай серцю волю, заведе в неволю", "Глитай, або ж Павук", "Назар Стодоля" та ін. В усіх цих виставах раніше неодноразово грав І.М.Ярошенко і репертуар відповідно підбирав як під себе, так і тих хлопців і дівчат, з якими треба було працювати. Активним учасником театрального життя та помічником режисера, актором став Іван Бровченко, який пов'язав все своє життя з Прилуцьким театром і пізніше буде його керівником.

У 1914 р. до Прилук приїхала відома актриса Євгенія Петрівна Базилевська, яка в 1895–1899 рр. пройшла школу М.Садовського та П.Саксаганського, і організувала в місті власну трупу. Весь бурхливий час революції і громадянської війни вона прожила в місті, продовжуючи театральну справу.

У 1918 р. вона знову організувала театр, до якого увійшли антрепренери Рудіков, Пономаренко, його дружина Кохановська та інші актори, а також талановита молодь: майбутній народний артист України Микола Яковченко, Уляна Костяна, подружжя Зрубів, Марія Романченко, Немченко та ін.

На початку 1920 р. до Прилук приїхав чудовий актор і режисер Пилип Олексійович Хмара, який працював у трупі О.Л.Суходольського та в інших колективах. Він організував свій театр, куди залучив як відомих акторів Є.П.Базилевську, Кохановську, Шаленко, Чаловську, так і талановиту молодь Прилук. У цей колектив потрапив і І.Бров-

ченко. Він став першим помічником П.О.Хмари. Якщо в театрі Є.Базилевської, Рудікова, Пономаренка ставили в основному класику, то в новому театрі віддавали перевагу п'єсам радянських авторів.

Велику роль в організації театрального життя Прилук відіграв Іван Кіндратович Бровченко [16], який після повернення з лав Радянської Армії разом з П.О.Хмарою організував "Молодий український театр", куди влилася талановита молодь. Змінився і репертуар. До нього були включені кращі п'єси української, російської та слов'янської класики, а також нові твори, що з'явилися в радянській драматургії.

Після смерті П.О.Хмари Іван Бровченко став режисером театру, який працював при "Охмадиті". Після ліквідації цього театру І.Бровченко на базі театральної студії з дозволу Окрполітосвіти організував Робітничо-селянський пересувний театр, до складу якого увійшли: І.Бровченко, А.Бровченко, П.Бровченко, О.Жадкевич, А.Зауральська, В.Романченко, М.Зірка, М.Шульгіна, У.Костяна, Є.Гречко, Г.Ніколенко, П.Головобородько, П.Борщ, Ф.Бугайко, В.Пилипченко та ін. У цьому театрі І.Бровченко був не лише керівником, а й режисером і актором. Цей театр проіснував чотири роки (1926–1930). Після ліквідації округів театр втратив пристанище і самоліквідувався.

У 1937 р. в Прилуках був організований пересувний театр ім. 15-річчя ВЛКСМ. Художнім керівником цього театру призначили І.Бровченко, який працював у Херсонському театрі. Чотири повоєнні роки – це напружений час формування колективу і репертуару, поїздок по багатьох районах і областях України. Директором театру був призначений С.Чарський. Серед вистав цього часу виділялися "Весілля в Малинівці", "Падь Серебряная", "Мати" та ін.

Як свідчить звіт театру, лише у 1944 р. було зіграно 102 вистави на заводах, фабриках, госпіталях, у колгоспах, на залізничних станціях тощо.

У кінці 20-х рр. у містечку Буринь Чернігівської (нині Сумської) області у клубі цукрового заводу був заснований театр. Цим колективом керував відомий у нашій країні актор і режисер Болеслав Людвигович Лучицький (по сцені Б.Л.Оршанов), який до цього працював у різних російсько-українських театрах. В Україні він грав разом з М.Заньковецькою, М.Садовським, був знайомий з М.Горьким, Скитальцем, С.Єсеніним, багатьма іншими письменниками та діячами мистецтва. Це був митець високої професійної культури [17].

В українському театральному мистецтві родина Лучицьких займає особливе місце. Понад 30 її членів стали відомими акторами українських театрів від основоположника роду Тимофія Лучицького і його сина Людвіга, який мав 7 дітей. До цього знаменитого театрального роду належить Болеслав Людвигович Лучицький-Оршанов,

Деоніза Людвигівна Науменко-Янковська, Владислав (Володимир) Людвигович Лучицький-Данченко, Софія Людвигівна Лучицька, Олександр Людвигович Лучицький-Палієнко, Юня Людвигівна Миронова, Катерина Людвигівна Лучицька, а також їх діти. Всі вони грали в театрі, який створив Болеслав Людвигович. Він підібрав собі хороший колектив, який підготував декілька цікавих спектаклів, що йшли в приміщенні Буринського театру.

Після смерті Б.Лучицького у 1932 р. трупу очолила його дочка на той час уже професійна актриса Анжеліна Болеславівна Лучицька, а згодом її замінив брат Борис Лучицький. У жовтні 1932 р. Чернігівський обласний відділ народної освіти видав постанову про організацію Першого робітничо-колгоспного театру Чернігівської області. В країні йшов процес поширення культури серед широких верств населення, в тому числі і театрального мистецтва. Самодіяльні колективи уже не могли забезпечити професійний рівень, якого потребували глядачі. Основою нового театру став буринський колектив, який 7 грудня 1933 р. очолив Борис Болеславович Лучицький. До трупи театру увійшли артисти А.Б.Лучицька, В.Л.Данченко, В.Ю.Тось, Ю.В.Назаров, К.В.Жуков, В.І.Кречет, Н.М.Пушкаренко, В.О.Білоусова, М.В.Асламова, Н.Ф.Спиряєва, В.Я.Борецький, П.Д.Левкович, І.В.Скоробагатський, А.А.Іваненко, М.М.Миргородська, художник Є.Г.Шапошников, зав. муз. частиною В.М.Панарін.

Для прем'єри обрали п'єсу І.Франка "Украдене щастя" І.Франка, а потім були "Наталка Полтавка" І.Котляревського, "Платон Кречет" О.Корнійчука. Репертуар поповнився п'єсами "Любов Ярова" К.Треньова, "Розлом" Б.Лавреньова, "Його власність", "На камені горить" Я.Мамонтова, "Щорс" Ю.Дольд-Михайлика, а також класичними творами: "Наймичка", "Безталанна" І.Карпенка-Карого, "Не судилося", "Глитай, або ж Павук" М.Кропивницького, "Гроза" О.Островського, "Борис Годунов" О.Пушкіна, "Жорж Данден" Ж.Мольєра та інші. Як бачимо, це репертуар солідного професійного театру. Щоб упоратися з ним, необхідні були відповідні талановиті актори. І Б.Лучицький шукав їх, залучаючи талановиту молодь. Театр на обласних та республіканських олімпіадах, конкурсах завойовував перші та призові місця.

Завдяки головному режисеру Б.Лучицькому та директору театру Ю.Назарову в 1937–1938 рр. вдалося завершити організацію колективу, який уже міг справлятися зі складним репертуаром, хоча підготовка нових вистав проходила у складних гастрольних умовах. Театр у цей час побував у багатьох районах Чернігівської, Сумської і Полтавської області.

У кінці лютого 1938 р. театр переїхав з Бурині до Ніжина, де одержав приміщення і постійну базу. З цього часу він почав іменуватися Ніжинським пересувним драматичним театром імені М.М.Коцюбинського [18]. Очолювали колектив, як і раніше, Б.Б.Лучицький (головний режисер), Ю.В.Назаров (директор театру), В.М.Панарін (зав. музичною частиною). У ніжинців з'явився свій професійний театр, про відкриття якого так мріяла М.К.Заньковецька. Значні театральні традиції Ніжина, започатковані корифеями українського театру, наклали на колектив особливу відповідальність і надавали стимулу в роботі.

Б.Лучицький добре розумів, що необхідно було вчити молодь, показувати їм справжні зразки майстерності. Тому він для участі у деяких виставах запрошував провідних майстрів сцени київських театрів. Так, у виставі "Платон Кречет" взяли участь народні артисти Радянського Союзу, провідні актори Київського театру ім. І.Франка Наталія Ужвій і Амвросій Бучма. Разом з ними у виставі грали ніжинці Ю.Назаров, В.Данченко, Н.Спиряєва, В.Тось. А у виставі "Наталка Полтавка" зіграли основні ролі народні артисти України з Київського театру опери та балету ім. Т.Шевченка Оксана Петрусенко і Михайло Донець. Тріумфальними були виступи артистів цього ж театру народних артистів Радянського Союзу І.Паторжинського і М.Литвиненко-Вольгемут у виставі "Запорожець за Дунаєм".

Спілкування з провідними тогочасними акторами, участь з ними в одних і тих же виставах – це була велика школа для зростання акторів ніжинського театру. Кожен із київських акторів передавав свій великий досвід створення образу на сцені, вживання в матеріал. Актори жодного тогочасного пересувного театру не отримали такої майстерної допомоги, як ніжинці. Творчий хід Б.Лучицького був чітко продуманим і приніс свої вагомі результати.

Ніжинський драматичний театр ім. М.Коцюбинського не лише утвердився, а й вийшов на широкі рубежі театального життя Радянського Союзу. Він демонстрував свою майстерність не лише в багатьох областях України, а і на Далекому Сході. У 1939 р. під час гастролей було показано 112 спектаклів для жителів Бірбіджана, Хабаровська, Благовіщенська, Комсомольська-на-Амурі, Миколаївська-на-Амурі та інших міст і військових частинах.

У 1941 р. повторилася гастрольна поїздка театру на Далекий Схід. Тут ніжинців і застала Велика Вітчизняна війна. Театр переїхав на Урал, у Новосибірськ. Значна частина акторів-чоловіків пішла на фронт, у тому числі і керівники театру: Ю.Назаров, Б.Лучицький, актори І.Репенько, П.Щербаков, І.Сахно, К.Жуков та ін. Відбулося злиття декількох театрів, які були евакуйовані з України на Урал, у

тому числі і Прилуцький театр ім. 15-річчя ВЛКСМ. Театр очолили І.Бровченко (худ. керівник) та Е.Колчинський (директор).

І.Бровченко поставив багато вистав, серед них: "Назар Стодоля", "Сватання на Гончарівці", "Шельменко-денщик", "Запорожець за Дунаєм", "Весілля в Малинівці", "Російські люди", "Наталка Полтавка", "Платон Кречет". Частина вистав була підпорядкована подіям Великої Вітчизняної війни.

Актори театру, як і всі радянські люди, мужньо працювали на трудовому фронті, вселяючи віру в перемогу над ворогом, допомагаючи морально витримати тягар війни. За час перебування в Західному Сибіру колективом театру було зіграно 800 спектаклів, дано 420 концертів, організовано 120 виступів у госпіталях для 630 тисяч глядачів. Після війни майже всі актори театру були нагороджені медалями "За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр." та "За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.". Так завершився один із складних і в той же час творчо значущий етап у житті Ніжинського театру.

А в цей же час, коли фашисти 13 вересня 1941 р. захопили Ніжин, в ньому організується театральна трупа, до якої увійшли актори, які в силу різних причин опинилися на окупованій території [19]. Незадовго до окупації Ніжина в місто до 75-річної матері повернулася з прийомною дочкою Катерина Артемівна Безручко разом з Олександром Олексійовичем Сивицьким. Вони разом працювали у Перемишлянському театрі. З ними прийшли Володимир Олексійович Сивицький та Олександр Якович Сивицький (їх батько), які не змогли евакуюватись, бо працювали до останньої хвилини на залізничній станції в Прилуках, відправляючи ешелони. Матеріальне становище сім'ї К.А.Безручко було дуже скрутним. Тому виникла думка створити пересувну драматичну трупу. Звернулися до коменданта, який дозволив відкрити театр. Фашисти намагалися показати, що вони турбувалися про населення і на перших порах почали відкривати школи та мистецькі установи.

Поступово театральна трупа росла. В ній було близько 25 чоловік. Вступали до театру з різних причин: одні розраховували уникнути мобілізації до Німеччини, в інших не було чого їсти, а треті використовували приміщення для підпільної роботи. Так, у трупі опинилися, крім К.Безручко та братів Сивицьких, Микола Зоценко, студент Київського інституту театрального мистецтва, Микола Проценко, студент Ніжинського педінституту, онук Ф.Д.Проценка, Ніна Рудик, Володимир Мочульський, Наталія Ткаченко, Поліна Глушенко, Олег Чепель, Міліца Іованович, Марія Кривець, Ніна Баранович та ін. Директором

театру призначили Олександра Сивицького, а режисером – його брата Володимира.

До репертуару театру входили лише класичні твори: "Наталка Полтавка", "Наймичка", "Безталанна", "За двома зайцями" та ін. До репертуару включалися частіше вистави, які були проникнуті свободолюбивим духом: "Запорожець за Дунаєм", "Невольник" та ін.

Серед акторів трупи було чимало патріотів, що входили до підпільної трупи, якою керував В.Мочульський: Ілля Кузуб, Микола Зоценко, Микола Проценко, Ніна Рудик, Олег Чепель, Катерина Безручко та ін. Підпільники виконували різні завдання: збирали свідчення про дислокацію німецьких військ, зброю, про настрої серед німців і поліцаїв, розповсюджували листівки, допомагали оточенцям, готували підрив приміщення театру, коли там зберуться фашистські офіцери. На жаль, план підпільників видав зрадник. Заарештували майже всіх акторів. Ілля Кузуб взяв на себе всю відповідальність. Його розстріляли разом з підпільниками вчителями Таїсією Унявко та Іваном Гордієнком. Частині акторів-підпільників вдалося перейти до партизанського загону, а інших відправили на примусові роботи до Німеччини.

Щоб не повертатися до цієї теми, відмітимо, що подібний театр був організований і у Новгороді-Сіверському. І причини його виникнення були такими ж, як і в Ніжині. У Народному домі під керівництвом Марка Романовича Морозенка з колишніх старшокласників Новгород-Сіверської школи був організований театр, у якому були поставлені вистави "Наталка Полтавка" та "Запорожець за Дунаєм". Ожив театр, коли в ньому у самому кінці 1941 р. з'явився Йосип Смолянський, який пройшов пекло таборів і вирвався на волю. До війни він навчався у театральному училищі, добре знав українську класику, то до репертуару були внесені п'єси української драматургії: "Безталанна", "Суєта", "Дай серцю волю, заведе в неволю", "Доки сонце зійде, роса очі виїсть". Репертуар був чітко продуманий у патріотичному плані: український народ живе, бореться за своє визволення. Навіть п'єса "Циганка Аза" нагадала про циганський народ, який фашисти знищували разом з єврейським.

До Новгород-Сіверського театру входили Вадим Карбовський, Олексій Горощенко, Тамара Ромченко, В.Кузьменко, із старшого покоління Микола Хомичевський (поет і перекладач Борис Тен), У.Дудко, А.Максимова. Трохи пізніше прийшли І.Сидорець, І.Могилевська, В.Агапкін, М.Самольотова та ін.

Підпільна група під керівництвом Йосипа Смолянського була пов'язана з партизанським загonom, з якого отримувала інформацію про стан, що склався на фронті, збирала зброю, розповсюджувала

листівки, добувала медикаменти, проводила відповідну роботу серед власовців і козачого підрозділу, після чого значна їх частина переходила до партизанів, планувала зірвати театр і ресторан разом з фашистами 1 травня 1943 р. Зрадник видав підпільників, яких одразу майже всіх заарештували. Йосип Смоленський все взяв на себе і своїм життям врятував інших. Після страшних катувань за допомогою собак він був розстріляний.

16 грудня 1942 р. газета "Українське Полісся" окупованого німцями Чернігова писала: "14 грудня минулого року для населення Чернігова було влаштовано перший концерт мистецьких гуртків. Цей день можна вважати початком роботи нинішнього міського театру. В першу річницю свого існування міський театр з гордістю може звітувати про свої досягнення. Тепер у його складі, крім театральної трупи, є хороший ансамбль, солісти-співаки, танцюристи".

Робота цього театрального колективу була зніційована Анатолієм Приходьком та Михайлом Семенцем, яким 19 листопада 1941 р. німецька комендатура дозволила організувати клуб "Січ". Михайло Семенець входив у групу ОУН і не приховував цього від А.Приходька, який був призначений директором клубу. У 1942 р. німці розстріляли активних членів ОУН, а М.Семенець зник.

Як свідчать документи, у роботі клубу "Січ", який 1942 р. був перетворений на міський театр ім. І.Котляревського, було задіяно близько 50 осіб: А.М.Приходько (директор), Г.В.Любимов (художній керівник), Є.О.Бравірська (режисер), Д.П.Захарченко (керівник по вокалу), М.А.Тимченко (хореограф), П.Т.Реряєв (хореограф), Н.Ф.Володимирська (звукорежисер), А.М.Курдюмов (звукорежисер), актори В.П.Ігнатенко (у майбутньому народний артист УРСР), професійні актори Є.О.Бравірська, В.М.Дальнікова, а також подружжя В. і В.Ключицькі, М.Досюк, М.Льодова та ін. Всі вони потрапили в театр, як і в інших театральних колективах, з одних і тих же причин. Кожний напрямок роботи забезпечували її керівники: Г.В.Любимов (театр), М.А.Тимченко (танці), В.М.Пекур (духовий оркестр), А.М.Приходько (струнний оркестр), Л.П.Захарченко (вокал). За роботу вони отримували заробітну плату у розмірі 500 крб.

У театрі ставили вистави за творами українських та російських драматургів, організовували концерти. Підбирався репертуар патріотичного національного характеру. Після звільнення Чернігова від фашистів радянські органи дозволили працювати всім вищезгаданим акторам у театрі ім. І.Котляревського.

Називаючи три колективи театрів, які діяли на окупованій території – Ніжинський, Новгород-Сіверський і Чернігівський, ми віддаємо шану і тим, хто боровся методами мистецтва проти фашистів і

віддавав своє життя за свободу інших, і тим, хто підтримував засобами мистецтва дух непокори і вселяв надію на захист і свободу. Очевидно, на Чернігівщині подібні групи були і в інших містах. Багато акторів пішло на фронт, інші працювали у фронтових концертних бригадах. Так, на основі трупі Чернігівського обласного театру було сформовано 3 такі бригади. А актори В.Хмурий, В.Коновалов та Д.Ісенко пішли до партизанського загону О.Федорова, де створили "Театр Лісограда". Вони ставили вистави і організовували концерти для народних месників [20].

Після перемоги над фашистами театри Чернігівщини поверталися на свої бази. Життя входило у своє мирне русло. У 1946 р. І.Бровченко знову очолив Прилуцький пересувний театр ім. 15-річчя ВЛКСМ, який уже функціонував у місті з 1943 р. на чолі з П.І.Шипенком. У театрі працювали Марія Бебешко, чудова співачка, в майбутньому заслужена артистка Чернігівського театру ім. Т.Шевченка, Іван Половко, Марія Бровченко, Шульга та ін. Розширився репертуар театру. У 1947 р. він показав 78 платних вистав і дав 140 безкоштовних шефських концертів, серед них п'єси "Платон Кречет" О.Корнійчука, "Дівчата" В.Панової та ін. Тут була і "Наталка Полтавка" І.Котляревського, у якій, до речі, І.Бровченко 600 разів зіграв у ній ролі Миколи, Петра, Возного, Виборного і навіть Терпелиху.

На жаль, 18 березня 1948 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову про скорочення та об'єднання пересувних театрів. Значну їх кількість скоротили, в тому числі і 5 на Чернігівщині. 19 квітня 1948 р. виконком Чернігівської обласної ради депутатів трудящих прийняв постанову №1073 "Про об'єднання Ніжинського і Прилуцького українських музичних театрів в один Обласний пересувний український музично-драматичний театр..."

Так завершив свою історію Прилуцький драматичний театр імені 15-річчя ВЛКСМ, який був створений заслуженим артистом України Іваном Бровченком.

Ніжинський драматичний театр залишили завдяки майстерності акторів ніжинської трупі, їх постійним виступам за межами області, тривалим гастрольним подорожжам, а це забезпечувало прибуткову частину бюджету, а також видатному талантові і авторитету художньому керівникові театру Борису Лучицькому.

Згідно з постановою Чернігівської обласної ради депутатів трудящих від 10 квітня 1948 р. керівниками Ніжинського театру призначили: В.Ф.Тося – директором і Б.Б.Лучицького – художнім керівником.

На Чернігівщині на початок 50-х рр.в залишилося всього 2 театри: Чернігівський обласний український музично-драматичний театр імені Т.Г.Шевченка та Ніжинський український пересувний музично-драма-

тичний театр ім. М.Коцюбинського. І тепер все залежало від керівників театрів та їх колективів, від спроможності не лише вижити, а й утвердитися.

Чернігівський театр з 1944 до 1954 р. очолював як художній керівник Д.Котевич (згодом заслуж. арт. України). Трупі поповнили актриса Прилуцького театру М.Бєбешко, а також В.Ігнатенко, М.Розцвітало, П.Губарев, яким було надано пізніше звання заслужених артистів України. Працювали в трупі Т.Бовкун, Г.Засланець, Г.Гродзицька, П.Сердюк, Д.Молькут, А.Яценко, М.Уманець, О.Соловейова, В.Шатенко (нині нар. арт. України) та ін. І все ж трупі необхідно було підсилити досвідченими акторами. І Чернігівський відділ культури нічого більше не придумав, як перевести у 1959 р. до Чернігова з Ніжинського театру головного режисера народного артиста України, засновника театру Б.Б.Лучицького, директора театру заслуж. артиста України В.Тося, якого теж призначили директором театру, провідних артистів засновників театру заслужену артистку України А.Лучицьку та В.Білоусову, М.Ушаньову, поставивши цим під удар Ніжинський театр.

Чернігівський театр поповнився також талановитими молодими кадрами: О.Зеленська, М.Мельник, В.Усова, Г.Макаренко, А.Галімон, а також майбутніми заслуженими артистами України А.Мацєва (Абелева), А.Гурський, Ема та Петро Мороз, І.Тарасов, В.Курілов, В.Мірошниченко, А.Філіпов, засл. арт. Н.Рудницька, К.Муцянєва, В.Соломко, О.Латиш (нині директор театру, заслужений працівник культури), О.Гонтар, В.Єременко, Р.Єременко, А.Ковальський, В.Васильєв (нині нар. артист України). Переважна більшість цих акторів працювала до кінця ХХ ст. і продемонструвала свою майстерність.

Обличчя театру роблять не лише актори, а й режисери. На жаль, протягом 1954–1965 рр. змінилося чотири головні режисери: Б.Лур'є, М.Бондаренко, М.Вельямінов та П.Морозенко. Найдовше працював режисером Леонід Отрюх (1962–1986), заслужений артист України. Він поновив довоєнну постановку вистави "Фата моргана", в якій основні ролі зіграли заслужені артисти України П.Губарев (Андрій Волик), Г.Пашенко (Маланка) та артисти В.Ткаченко (Гафійка), В.Єременко (Марко Гуца), О.Гонтар (Прокіп Кандзюба), та виставу "Украдене щастя", в якій яскраво, психологічно точно створила образ Анни дуже виразна актриса О.Зеленська. Ця вистава буде декілька сезонів у репертуарі з новими виконавцями: заслуж. арт. України П.Морозом (Микола), нар. арт. України Г.Пашенко (Анна), В.Єременко (Михайло). Запам'яталися в постановці Л.Отрюха вистави "За двома зайцями" М.Старицького та за п'єсою Я.Райніса "Вій, вітерець". Режисер П.Морозенко у 1963 р. здійснив постановку кіноповісті О.Довженка "Потомки запорожців". Відзначена була робота не лише режисера, а й

акторів, зокрема О.Зеленська, яка створила правдиво, темпераментно, барвисто, сильно образ української жінки Мар'яни. Роль Петра Скидана пристрасно, з натхненням зіграв заслужений артист України В.Ігнатенко. П.Морозенко поставив вистави "У неділю рано зілля копала" (1962) з сильним акторським ансамблем (нар. арт. України Б.Луцицький, заслуж. арт. України А.Абелева, А.Гурський) та "Доки сонце зійде, роса очі виїсть" (1964) (засл. арт. України А.Гурський та О.Зеленська).

Глядачі та критика відзначили в той час образи, створені О.Зеленською. Газета "Південний Урал" писала у 1982 р.: "Господинею сцени можна сміливо назвати О.Зеленську – актрису яскравого національного характеру", для якої "немовби створені авторами спеціально ролі Комарихи ("Весілля в Малинівці"), Хіврі ("Сорочинський ярмарок") і Секлети ("За двома зайцями")".

У 1965 р. театр очолив головний режисер, заслужений артист України Віталій Рудницький, який працював у театрі до 1983 р. Керівник трупи намагався сформувати обличчя театру, а тому приділяв багато уваги як відбору п'єс для постановки, так і якості їх підготовки. Він звертався до української та російської класики ("Маруся Богуславна", "Назар Стодоля"), "Ревізор", а також до сучасної української драматургії (М.Стельмах "На Івана Купала") та зарубіжних творів з сильним психолого-драматичним спрямуванням ("У глушині" І.Руснака, "Дженні Герхардт" Т.Драйзера, "Пастка" Е.Золя та ін.). Були окремі успіхи у режисерів Ю.Табурянського, С.Павлова та П.Ластівки.

У 1984 р. художнім керівником театру був призначений народний артист України та СРСР Володимир Грипич, який мав великий досвід роботи і своє бачення подальшого розвитку театру. Свого часу він пройшов школу видатного актора України соратника Леся Курбаса М.Крушельницького. Для В.Грипича характерним є романтичний, поетичний напрям. Тому він не лише звертався до відповідної драматургії, а й сам здійснював інсценізації. У 1985 р. до Дня Перемоги він зробив постановку кіноповісті О.Довженка "Повість полум'яних літ" під назвою "Іваном звать його", яка стала визначним явищем у театральному житті. Образ Івана Орлюка створив заслуж. арт. України В.Кропивницький, а Уляни – арт. О.Гребенюк. А потім були інсценізації роману І.Ле "Наливайко", поеми І.Котляревського "Енеїда", роману Д.Міщенка "Княжна Чорна", повісті М.Гоголя "Майська ніч" та ін. Показали свою майстерність народні артисти В.Васильєв, Г.Пащенко, заслужені артисти України Е.Мороз, В.Мирошниченко, А.Абелева, Ж.Фадєєва, О.Латиш.

Особливістю театру було те, що в його репертуарі були вистави, пов'язані з творчістю Т.Шевченка, М.Коцюбинського, О.Довженка. До

цієї групи додаються п'єси чернігівського драматурга А.Ларченкова "Троє", "Одна береза знає", "Друге цвітіння", "Завтра День Перемоги" та ін.

У зв'язку з тим, що Чернігівський театр був ще й музичним, тому до його репертуару включалися опери, оперети "Майська ніч" (муз. М.Лисенка), "Катерина (муз. М.Аркаса), "Сліпий" (муз. О.Злотника), "Ваш хід, королево" (муз. О.Журбіна), "Енеїда" (муз. Ю.Ковалю), "Жіночі пристрасті" (муз. В.Філіпенка) та ін. з досить яскравим сольним виконанням партій народним артистом України В.Васильєвим, заслуженими артистами М.Бєбешком, П.Морозом, В.Куріловим, С.Дарнопих, С.Гончаром, Г.Страхарчук та іншими у майстерному сценічному втіленні режисера В.Грипича, а також молодих режисерів.

Близько десяти років режисерами в театрі працюють В.Тимченко, А.Бакіров. Серед їх постановок "Тітка Чарлей", "Ваш хід, королево!", "Закон", "Весілля з генералом", "Марія Тудор", "Живи і пам'ятай", "Сон літньої ночі" та ін. Серед інших працівників слід назвати також завідувача музичної частини і головного диригента заслуженого артиста України Д.Білоуса, головного художника О.Симоненка, який оформив понад 40 вистав, художників М.Панова, О.Клочкова, Л.Чернову, О.Родіонова та ін., балетмейстерів В.Нальчицького, М.Ситник, М.Сахно, А.Плахотніка, Д.Соколовського, В.Яковлева, О.Шпаковську.

З 2003 р. театр очолює генеральний директор, художній керівник заслужений артист України І.О.Семененко. У творчому складі театру працюють народний артист України В.Васильєв, заслужені артисти України А.Баглій, П.Мороз, І.Одинцова, В.Судак, В.Таганов, а також інші актори середнього і молодшого покоління.

За 85 років існування Чернігівського обласного українського музично-драматичного театру імені Т.Г.Шевченка працювало в ньому багато талановитих акторів і режисерів, створено немало пам'ятних вистав і хочеться вірити, що нинішній колектив буде примножувати кращі традиції попередників і створювати нові яскраві спектаклі, які будуть радувати глядачів [21].

Поруч з обласним театром впевнено йшов у творчих пошуках і зверненнях Ніжинський драматичний театр ім. М.Коцюбинського. Після того як згідно з постановою Чернігівського обласного відділу культури від 19 квітня 1948 р. керівниками театру були перезатверджені Б.Луцицький (художній керівник) та В.Тось (директор), у трупі залишилось 20 чоловік: Б.Луцицький, І.Репенько, Д.Супик, П.Пушкарєнко, В.Тось, А.Луцицька, В.Білоусова, К.Шмуклер (Репенько), В.Ігнатенко, М.Асланова, І.Долинський, С.Панченко, К.Маринчик, З.Толстоградська, О.Палієнко та ін. У зв'язку зі скороченням акторського складу репертуар театру 1948 і 1949 рр. був змінений, бо не вистачало

коштів. Однак і в цей час театр набирив сил, підвищував свою майстерність. У 1949 р. указом Президії Верховної Ради УРСР А.Луцицькій було присвоєно звання заслуженої артистки УРСР. 4 рази вона обиралася депутатом міської ради.

У 1949 р. в репертуарі театру було 20 п'єс: 13 п'єс класиків української літератури ("Шельменко-денщик", "Наталка Полтавка", "Наймичка", "Безталанна", "Маруся Богуславна", "Запорожець за Дунаєм" та ін.), а також 7 радянських драматургів ("Останні" М.Горького, "Платон Кречет", "Калиновий гай" О.Корнійчука, "Ой у полі нивка" О.Левади та ін.). З кожним роком репертуар збагачувався. Були введені до репертуару "Украдене щастя" І.Франка, "Лимерівна" Панааса Мирного, "За другим фронтом" В.Собка та ін. На виставі "Платон Кречет" у 1950 р. був присутній О.Корнійчук разом з В.Василевською, який високо оцінив колектив та учасників вистави Б.Луцицького (Платон), А.Луцицьку (Ліда), В.Тосю (Бублик), І.Репенька (Аркадій), В.Білоусову (Валя), П.Пушкаренко (Марія Тарасівна), З.Толстоградську (Христина Архипівна), К.Шмуклер (Бочкарьова). Саме ця вистава ще раз засвідчила, що колектив театру за своєю майстерністю стояв на рівні зі столичними. О.Корнійчук відмітив: "Нам обом він прийшовся до душі і вірним тлумаченням ідеї п'єси, і глибиною розуміння окремих образів, особливо Платона, і майстерністю творчого перевтілення артистів. Одним словом, на ніжинській сцені ми побачили добре організований творчий колектив з його досвідченим художнім керівником Борисом Луцицьким. Думаю, що для того, щоб побачити дійсного Кречета, ніжинцям не обов'язково треба їхати для цього до Києва".

У 1951 р. Б.Луцицькому та В.Тосю було присвоєно звання заслуженого артиста УРСР, а А.Луцицьку нагороджено орденом "Знак пошани". В репертуар були введені нові вистави: "На крутому повороті", "Під каштанами Праги", "Нескорена Полтавчанка", "Хто сміється останнім", "Мачуха", "Не судилось" та ін., які були з майстерністю поставлені Б.Луцицьким і високо оцінені на оглядах та фестивалях.

У лютому 1954 р. ніжинський театр святкував своє 20-ліття. Минув період був етапом становлення, творчого пошуку, вершин майстерності. Театр наслідував кращі традиції української та російської театральної культури. В репертуар включалися п'єси, які відповідали вимогам сучасності. За роки свого існування театр поставив 130 нових вистав, з яких близько 100 радянських авторів. Велику роль як фундаменти в житті колективу відіграли Б.Луцицький та його сестра А.Луцицька, засновники театру, які працювали в ньому з 1933 до 1959 рр., зігравши кожний із них понад 200 ролей. Крім того, Б.Луцицький

поставив понад 150 п'єс. У 1954 р. режисеру присвоїли звання народного артиста УРСР.

У творчому доробку актора Бориса Лучицького багато майстерно зіграних ролей: Кошкін ("Любов Ярова"), Романюк ("Калиновий гай"), Монтанеллі ("Овод"), "Богун ("Розлом"), Платон ("Платон Кречет"), Черевик ("Сорочинський ярмарок"), Микола ("Украдене щастя"), Іван Коломійцев ("Останні"), Тихон ("Гроза"), Міллер ("Підступність і любов"), Выборний ("Наталка Полтавка"), Іван ("Дай серцю волю, заведе в неволю"), професор Проказка ("Під каштанами Праги"), Гаррі Смітт ("Російське питання") та ін. Все це непрості, досить складні ролі, які вимагали від актора не лише майстерності їх створення, а й глибокого проникнення в образ і виявлення його соціальної специфіки, психологічної мотивації їх трактування.

Це ж можна сказати і про образи, створені Анжеліною Лучицькою, де серед яскравих класичних персонажів, таких як Анна ("Украдене щастя"), Наталя ("Лимерівна"), Ганна Петрівна ("Не судилось"), Проня Прокопівна ("За двома зайцями"), Кручиніна ("Без вини винні"), так і представниць нової епохи – Любов Ярова ("Любов Ярова"), Софія ("Останні"), Анисія ("Влада тьми"), фрау Мільх ("Під золотим орлом"), Наталя Ковшик ("Калиновий гай") дружина капітана Голубєва ("Великий день") та інші – це різнохарактерні образи і настільки оригінальні і самобутні, що вимагали від актриси великої майстерності, хисту і сміливих кроків у художньому рішенні завдань трактовки образу. Актриса уміла захопити глядачів, заворожити їх увагу, викликати сміх чи сльози, зробити трагічне повчальним, а веселе – життєстверджувальним. Широкий творчий діапазон актриси давав можливість А.Лучицькій впоратися з будь-яким складним образом, зробити його справжнім витвором мистецтва.

Ці два чудових майстри театральної сцени в жодному разі не заслоняли своїх колег. Навпаки, кожен із них сприяв розкриттю свого партнера якомога глибше. Про це свідчать ролі Володимира Тося (Шельменко, спекулянт Макуха, Возний, Швандя, Харлампій та ін.), Валентини Білоусової (свинарка Фросина, покритка Степанида, Марія Тарасівна, артистка Квятковська, Панова), Зінаїди Толстоградської (кучер свиноферми Степанида, Дзвонариха, Феня Степанівна, Мотрона, Горностаєва, Христина Архипівна, Шкандибиха), Бориса Тріскера (дід Зозуляк, дід Слива, Леонтій Федорович Гак-Соловейко, професор Горностаєв, Марфі, Шампань та ін.). І цей перелік можна продовжувати, називаючи героїв, створених Кларою та Іваном Репеньками, Володимиром Ігнатенком (у майбутньому народним артистом УРСР), Поліною Пушкаренко, старійшиною театру Олександром Лучицьким-Палієнком, який за свої 65 років на сцені зіграв понад 800 ролей.

Перед театром відкривалися нові можливості гастрольних виступів у різних областях і республіках Радянського Союзу, на декаді українського мистецтва в Москві, створення цікавих вистав. У репертуарі з'явилися п'єси "Степи цвітуть" І.Багмута, "Дальня луна" С.Голованівського, "Не тією стежкою" О.Корнійчука, "Свято ліхтарів" Г.Пфейфера.

Але, як вказано було вище, у 1959 р. Б.Лучицького, В.Тося, А.Лучицьку та інших провідних акторів і керівників театру перевели до Чернігова. Це був великий удар по колективу. Обезголовити театр, лишити театр без провідних акторів – цим бездушні чиновники прирікали театр на загибель. Але вони прорахувалися. Мистецька школа Б.Лучицького витримала екзамен. Його учні і колеги по сцені продовжили далі розвивати традиції попередників.

Директор театру І.Репенько та художній керівник заслужений артист УРСР І.Бровченко зуміли організувати колектив на творчу працю. Прийшли з інших театрів талановиті актори Тамара Коршикова, яка стане провідною актрисою, Валентин Козицький, Надія Старикова, Олександра Сидельникова, Іван Красс, Марія Чорна. Розкрили свій талант молоді актори Валентина Медведенко (згодом заслужена артистка УРСР), Микола Гончаров, Лілія Винаковська та ін. Кожний із них – це надзвичайно яскравий талант, якому були під силу найскладніші образи.

Прийшли нові режисери: одні надовго, інші, поставивши декілька вистав, переходили в інші театри. Запам'ятались вистави М.Гіляровського ("Іркутська історія"), О.Старикова ("Циганка Аза", "У неділю рано зілля копала", "Гріх і покаєння", "Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці"), М.Юдицького ("Люди в шинелях", "Північна мадонна", "Місячна соната", "Солов'ї співають навесні" та ін.). Слід окремо виділити постанови В.Авраменка – "Дай серцю волю, заведе в неволю", "Мати-наймичка", "Кремлівські куранти", "На віру", "Піднята цілина", "Весілля в Малинівці", "Подвиг у темряві" та ін. Це був один із яскравих періодів заслуженого артиста УРСР на ніжинській сцені, бо він був одночасно режисером і актором.

Перегортаючи сторінки творчої діяльності ніжинських режисерів і акторів цього періоду, з сумом констатуємо, що їх діяльність була недооцінена. Жодному акторові за 30 років не було присвоєно звання заслужений чи народний артист України, а в цей час було уже кому його давати. Це і Марія Чорна, яка створила яскраві образи українських дівчат і жінок у класичному репертуарі, Клара Репенько, одна із провідних актрис, яка за майже 40 років на сцені створила велику кількість життєвих образів, надзвичайно яскрава, всебічно талановита Тамара Коршикова, яку прозвали глядачі "справжньою народною артисткою, Олександра Сидельникова з її неповторними

Лимерихою і Терпелихою, Одаркою у "Сватанні на Гончарівці", Фенечкою у "Шельменко-денщик", Агатою у "Павлинці" та Гапою у "Дністрових кручах". А ще Надія Старикова, Іван Красс, Валентин Козицький, Микола Гончаров та інші чудові майстри сцени. Але це на совісті чиновників Чернігівського відділу культури.

60–70-ті рр. у творчій біографії театру – це яскравий період у його житті. Треба пам'ятати, що Ніжинський драматичний театр ім. М.Коцюбинського – це пересувний театр, який більшість свого часу перебував на гастролях в Україні та за її межами. Десятки тисяч глядачів були свідками прекрасного мистецтва, створеного ніжинськими майстрами. Лише у братній Білорусії було показано 351 виставу, які побачили 109 850 глядачів. У дощ і сніг, у мороз і спеку, на вантажних машинах, на конях і волах їхали ніжинські актори до своїх глядачів. Це були справжні славні подвижники культури. За 50 років існування театру було поставлено понад 300 п'єс, зіграно 26740 вистав, дано 2600 концертів. Їх побачили більше 14 мільйонів глядачів.

У 80–90-ті рр. у Ніжинському драматичному театрі працювало багато молоді, дещо змінився і репертуар. Поруч з акторами старшого покоління П.Даниленком, І.Кривоносом, В.Архангельським працювали А.Мазела, Н.Агієнко, Г.Коршикова, Г.Литвиненко, Л.Чевичелова, Л.Мерва.

У цей час режисерами працювали Г.Табурянський, В.Соломко, О.Горбенко, які поставили "Сватання на Гончарівці" Г.Квітки-Осноряненка, "Влада тьми" Л.Толстого, "Королева тюльпанів" Ю.Мокрієва, "Сільські дівчата" Л.Никоненка. Особливо яскравою була робота у 1986–1990 рр. заслуженого артиста УРСР О.Горбенка, який поставив дуже яскраві вистави "Криваве весілля" Гарсія Лорки, "Марія" А.Кудрявцева, "Душогуби" І.Тогобочного, "Кайдашева сім'я" І.Нечужа-Левицького, "Мина Мазайло" М.Куліша. Це був такий яскравий сценічний матеріал, наповнений глибоким психологізмом і напруженим дійством, що давав можливість багатьом акторам проявити себе, продемонструвати свою майстерність.

У кінці 80–90-х рр. в Ніжинському театрі сформувалася група молодих акторів, які змогли впоратися зі складним репертуаром, який їм запропонував режисер О.Горбенко. Це були Ганна Білецька, Григорій Литвиненко, Ольга Чумаченко, Людмила Чевичелова, Микола Мироненко, Олег Коваленко, Людмила Мерва. У 1986 р. до них приєдналася заслужена артистка Ганна Пащенко, якій у 1993 р. напередодні 60-ліття театру, присвоїли звання народної артистки України. Директором театру працював Віктор Гаврилюк, енергійний організатор, який зумів об'єднати акторів для вирішення творчих завдань [22].

Зіграні в цей час вистави "Мина Мазайло", "Душогиби", "Кайдашева сім'я", "Наймичка", "На віру", "Дивна місис Севідж", "У сутінках долини" увійшли до золотого фонду Ніжинського театру і продемонстрували великі творчі можливості всього колективу. У цих виставах кожний із згаданих акторів розкрив свій талант і свої творчі можливості. Кожна з цих робіт була подією для ніжинців, свідченням того, що тут працюють талановиті актори. Відзначення більшості вистав на конкурсах – підтвердження успіху. Гастролю в Москві, дружні творчі відносини з Львівським театром ім. М.Заньковецької, допомога його керівника народного артиста України та СРСР Федора Стригуна визначали перспективи подальшої діяльності. У 1996 р. з львівського до ніжинського перейшла молода талановита актриса Алла Соколенко.

На жаль, складнощі у державі, нестабільність, фінансові труднощі та інші негативні явища вплинули на те, що значна частина провідних акторів пішла з ніжинського театру. Ситуація була настільки складною, що необхідно було рятувати театр. І місцева влада допомогла колективу. Була закінчена реконструкція приміщення театру. 8 березня 2002 р. колектив отримав для роботи прекрасне сучасне приміщення, в якому він оселився на чолі з новим директором театру Юрієм Миколайовичем Муквичем, який зумів у складних умовах організувати колектив для роботи над новими виставами. З цього часу ніжинський театр перетворився з пересувного на стаціонарний.

Колектив поновив деякі вистави, зокрема, "Дім божевільних" Е.Скарнепина, "Ніч перед Різдвом" М.Гоголя, підготував нові – "Брехня" В.Винниченка, в якій психологічно гостро відтворювали життєву ситуацію, наповнену і ревнощами, і глибокими почуттями, і відчаєм втрати, Алла Соколенко і Андрій Буняєв. А потім були вистави "Містер Іцек" О.Петрова, "Марія Заньковецька", у якій зайняті заслужена артистка України Алла Соколенко (це звання їй присвоєно у 2002 р. (М.Заньковецька)), Ю.Муквич (М.Кропивницький), А.Буняєв (М.Садовський), А.Мазепа (П.Саксаганський), А.Борисенко (полковник Хлестов), М.Мироненко (батько Марії), Г.Коршикова (мати Марії), Л.Савич (Іда Гаврилівна), І.Олійник (Барська), В.Гилена (Суворін) та інші. Ці три п'єси були визначальними для театру. Саме вони завоювали багато премій, принесли визнання театру. А потім були вистави "Ніч на Івана Купала" М.Старицького, "Дорога Памела" Дж.Патріка, "Ханума" А.Цигареллі, "Ваш подвиг житиме у віках" (за повістю Б.Васильєва "А зорі тут тихі"). Театр збагатив репертуар, звернувся до складних творів і вийшов переможцем. Нині він визнаний в Україні колектив, який кожного року представляє нові роботи, що завоюють премії і дипломи на різних фестивалях і конкурсах.

Нинішній склад театру – заслужена артистка України Алла Соколенко, заслужений працівник культури Юрій Муквич, артисти Людмила Чевичелова, Андрій Мазепа, Галина Коршикова, Андрій Буняєв, Людмила Савич, Ганна Рубакіна, актор і режисер, заслужений артист України Олексій Биш, Лариса Нечваль та інші і надалі будуть радувати глядачів новими виставами, демонструвати свою майстерність і утверджувати в незалежній Україні традиції Марії Заньковецької, яка багато зробила, щоб у Ніжині був стаціонарний театр.

У 1985 р. глядачі і преса заговорили про вистави молодіжного театру у Чернігові. Сама ідея його виникнення зародилася у керівника Лялькового театру у Чернігові Геннадія Касьянова, який паралельно з ляльками підготував з випускниками Дніпропетровського театрального училища виставу "11 сторінок військової прози" за повістями Б.Васильєва "А зорі тут тихі..." і "В списках не значиться" до 40-річчя Перемоги, яку показали курсантам Чернігівського вищого військового авіаційного училища 1 травня 1985 р. Ця дата офіційно нині визнана як День народження театру. Ця вистава була відзначена на конкурсі в Одесі, а потім показана в інших містах. Крім неї, також представлені вистави "Ювенільне море" за повістю А.Платонова, "Кар'єр" за В.Биковим та ін. Режисер Олена Негреська поставила вистави "Реггеді Енн" за п'єсою У.Гібсона та "Зачароване коло" за творами М.Гоголя.

У 1989 р. Ляльковий театр та Молодіжний стали працювати самостійно. З цього часу театр став називатися Молодіжним.

Поступово театр укріплювався і відомості про нього розходилися далеко за межі Чернігова. Режисер Борис Мартинов ставить вистави "Трамвай "Желание" та "Скляний звіринець" за п'єсами Т.Уільянса, "Одруження" М.Гоголя. І в подальшому кожна вистава ставала подією, бо твори, які обиралися для інсценізації, – надзвичайно популярні у читачів і відзначаються високохудожньою майстерністю: "Житіє Паніковського" за І.Льфом і Є.Петровим, "Дванадцята ніч" В.Шекспіра, "Трагічна історія Тараса Бульби та двох його синів" за М.Гоголем, "Одруження" М.Гоголя, "Каїн" Дж.Г.Байрона, "Над прірвою в житті" Дж.Селінджера, "Ганна Кареніна" за Л.Толстим, "Мій бідний Марате" О.Арбузова, "Дон Кіхот" М.Булгакова, "Ромео і Джульєтта" В.Шекспіра, "Овод" Е.-Л.Войнич, "Лоліта" В.Набокова та багато ін.

Директор – художній керівник театру Геннадій Касьянов, якому у 2002 р. було присвоєно звання заслуженого діяча мистецтв України, проводить творчі експерименти разом з симфонічним оркестром Чернігівської філармонії і ставить музичні вистави "Пер Гюнт" за п'єсою Ібсена і музику Гріга, "Завірюха" за п'єсою О.Пушкіна і музику Г.Свиридова.

У цих та багатьох інших виставах брали участь актори театру заслужені артисти театру Андрій Бакиров (1994), Любов Веселова (2002), актори театру Юлія Матросова, Тетяна Салдецька, Мирослава Вітриховська, Тетяна Тушич, Володимир Банюк, Олександр Максаков, Олег Шпак та ін.

І де б не побував Молодіжний театр, він скрізь демонстрував свою майстерність, оригінальне прочитання тексту, романтичну захопленість героями, хвилююче, трагічне, життєрадісне, наповнене гумором дійство.

Перегорнувши сторінки театрального життя Чернігівщини, можна з упевненістю сказати, що Поліський край завжди демонстрував високе мистецтво, яке творили видатні його майстри. Театр завжди був з народом, ніс йому свій талант, а глядачі залишалися надовго його прихильниками і цінувальниками творчості улюблених акторів.

Література

1. Літопис руський / пер. Л. Махновця. – К., 1990. – С. 9.
2. Історія української культури : у 5 т. – К. : Наукова думка, 2001. – Т. 1. – С. 829 ; Самойленко Г. В. Культура Чернігівщини XI – першої половини XVII ст. / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин : Вид. НДУ, 2004. – С. 50–52.
3. Самойленко Г. В. Розвиток культури на Північному Лівобережжі України у другій половині XVII–XVIII ст. / Г. В. Самойленко, С. Г. Самойленко. – Ніжин : Вид. НДУ ім. М. В. Гоголя, 2007. – С. 169–176.
4. Весілля : у 2 т. / упоряд. текстів М. М. Шубравської. – К. : Наукова думка, 1970 ; Гулак А. М. Весілля в селі Зруб на Чернігівщині / А. М. Гулак // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. Вип. 19. – 2002. – С. 173–200.
5. Казимиров О. Український аматорський театр: Дожовтневий період. – К., 1965. – С. 20–27 ; Український драматичний театр : нариси історії. – К., 1967. Т. 1 : Дожовтневий період. – 1967. – С. 56–59.
6. Самойленко Г. В. Театри і актори Північного Лівобережжя України / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2010. – С. 17–24 ; Самойленко Г. В. Николай Гоголь и Нежин / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2009. – С. 120–129.
7. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : у 14 т. / Н. В. Гоголь. – М. ; Л. : Изд. АН СССР, 1937–1952. – Т. X. – С. 83.
8. Самойленко Г. В. Театри і актори Північного Лівобережжя України / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2010. – С. 25–39 ; Самойленко Г. В. Леонід Глібов у колі сучасників. – Ніжин : Вид. НДУ, 2011. – С. 52–60.
9. Васюта О. Музичне життя на Чернігівщині у XVIII–XIX ст. / О. Васюта. – Чернігів, 1997. – С. 82.

10. Маркович Дмитрий. Заметки и воспоминания об Афанасие Васильевиче Марковиче / Дмитрий Маркович // Киевская старина. – 1893. – Т. XLL, № 4. – С. 65–76.

11. Чернігівщина : [енциклопедичний довідник]. – К., 1990. – С. 138–139. Волконської М.М. театр.

12. Самойленко Г. В. Марія Заньковецька і Поліський край / Г. В. Самойленко. – Ніжин : Вид. НДПУ, 2004. – 159 с. ; Самойленко Г. В. Марія Заньковецька і театральне життя Ніжина / Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДПІ, 1994. – 56 с. ; Самойленко Г. В. Театральне та музичне життя в Ніжині в XVII–XX ст. / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 1995. – 156 с. ; Самойленко Г. В. Театри і актори Північного Лівобережжя України / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2010. – С. 40–104.

13. Самойленко Г. В. Від аматорського до професійного театру: Новгород-Сіверський театр ім. І.Уралова / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009. – Вип. – С. 222–232 ; Самойленко Г. В. Театри і актори Північного Лівобережжя України / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2010. – С. 119–128.

14. Новгород-Сіверський музично-драматичний театр // Чернігівщина : [енциклопедичний довідник]. – К., 1990. – С. 549.

15. Чернігівський драмтеатр: історична довідка [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

//<http://val.ua/culture/Culture/200755.html>. – Назва з екрану.

Чернігівський обласний академічний український музично-драматичний театр імені Т.Шевченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

//[http://uk.wikipedia.org/wiki/Чернігівський музично-драматичний театр імені Тараса Шевченка](http://uk.wikipedia.org/wiki/Чернігівський_музично-драматичний_театр_імені_Тараса_Шевченка). – Назва з екрану.

16. Самойленко Г. В. Театри і актори Північного Лівобережжя України / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2010. Актор і режисер Прилуцького та Ніжинського театрів Іван Бровченко. – С. 129–143.

17. Самойленко Г. В. Театральна родина Лучицьких і Ніжинський драматичний театр / Г. В. Самойленко // Поляки в Ніжині: Культура. Освіта. Наука. – Ніжин, 2010. – Вип. 4. – С. 10–55.

18. Самойленко Г. В. Ніжинський драматичний театр ім. М.Коцюбинського. – Ніжин, 1996. – 107 с. + 24 с. фото.

19. Самойленко Г. В. Театральне та музичне життя в Ніжині в XVII–XX ст. – Ніжин, 1995. – 156 с.

20. Гайдабура В. Театр, захований в архівах. Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944). Історія. Політика. Документальні ідеї. Художні реалії. Людські долі. – К. : Мистецтво, 1998. – 224 с. ; Студьонова Л. Театр окупованого Чернігова 1941–1943 рр. Актор В.П.Ігнатенко (1920–2007) / Л. Студьонова // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2–3. – С. 150–162.

21. Самойленко Г. В. Театри і актори Північного Лівобережжя України / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2010. – С. 175–186. Ніжинський драматичний театр у часи незалежності України: випробування і здобутки.

22. Зеленська О. Жити, щоб творити: режисер Чернігів. обл. муз.-драм. театру ім. Т.Шевченка Віра Андріївна Тисченко / О. Зеленська // Деснянська правда. – 1996. – 23 листопада ; Рудницький В. Сороковий сезон (про Чернігів. обл. муз.-драм. театр) / В. Рудницький // Деснянська правда. – 1965. – 31 жовтня ; Іванов А. На Чернігівській сцені: до ювілею І.К.Карпенка-Карого / А. Іванов // Деснянська правда. – 1965. – 1 жовтня ; Кузик С. З чим ідемо до глядача: до 65-річчя муз.-драм.театру в Чернігові / С. Кузик // Деснянська правда. – 1990. – 3 жовтня ; Зеленська О. Основа щастя – вінець творіння : про головного режисера і художнього керівника Чернігівського укр. муз.-драм. театру ім. Т.Шевченка В.Г.Грипича / О. Зеленський // Деснянська правда. – 1993. – 27 березня ; Грипич В. Театр завжди повинен грати свою партію / В. Грипича // Український театр. – 1999. – № 3. – С. 6–8 ; Джерело наснаги – класика // Деснянська правда. – 1994. – 19 травня ; Зеленська О. З ім'ям Великого Кобзаря: Чернігівському театру – 70 / О. Зеленська // Деснянська правда. – 1996. – 24 жовтня ; Зеленська О. Це диво дивнеє театр!: Чернігівському театру – 70 / О. Зеленська // Деснянська правда. – 1996. – 19 грудня.

УДК 94(47+410)"1941/1945":327.09

Л.М.Мицик

**Культурна дипломатія чи ідеологічна експансія?
(з історії радянсько-британських культурних зв'язків
у 1941–1945 рр.)**

У статті визначаються особливості розвитку радянсько-британських культурних зв'язків у 1941–1945 рр. Автор доводить протиборство у цій сфері двох тенденцій: об'єктивної необхідності розширення в умовах військово-політичного союзу СРСР та Великої Британії культурного співробітництва, з одного боку, та авторитарною практикою радянських державних структур і протидією їй британських властей, що гальмували це співробітництво, з іншого.

Ключові слова: культура, культурна дипломатія, пропагандистська експансія, тоталітаризм.

В статтє раскрываються особенності розвитку советско-британских культурных связей в 1941–1945 гг. Автор доказывает противоборство в этой сфере двух тенденций: объективной

необходимости расширения в условиях военно-политического союза СССР и Великобритании культурного сотрудничества, с одной стороны, и тормозившими этот процесс авторитарной практикой советских государственных структур и вызываемым ею противодействием британских властей, с другой.

Ключевые слова: культура, культурная дипломатия, пропагандистская экспансия, тоталитаризм.

The paper deals with specifics of development of the Soviet-British cultural relations in 1941–1945. The author emphasizes antagonism of two trends in that area: objective necessity of expansion of cultural co-operation within the framework of military-political alliance of the USSR and Great Britain, on one hand, and authoritarian practices of the Soviet governmental bodies and negative reaction of British authorities, which impeded that process, on the other hand.

Key words: culture, cultural diplomacy, ideological expansion, totalitarianism.

Виникнення антигітлерівської коаліції і наявність у її учасників спільної мети – визволення людства від загрози нацистського поневолення – створили унікальну можливість для розвитку між СРСР та Великою Британією співробітництва в галузі культури та обміну інформацією. Водночас співробітництво, в орбіті якого опинилися тоталітарний сталінський режим і одна з найрозвиненіших демократій Заходу, виявилось складним і суперечливим. Хоча вивчення радянсько-британських культурних зв'язків у межах дослідження історії антигітлерівської коаліції почалося ще у 60-х рр. XX ст., вони і досі залишаються однією з недостатньо досліджених проблем, відсутні узагальнюючі праці з історії культурної дипломатії часів війни, проаналізовані лише окремі її аспекти. Результатом нерозробленості теми є наявність у сучасній історіографії двох діаметрально протилежних тенденцій: одна частина дослідників вважає, що у роки війни міжнародні культурні зв'язки були перервані [1], інша підкреслює їх активізацію [2]. До того ж історіографії радянської доби властива очевидна однобічність: переважно досліджувалися питання сприйняття радянської культури в Англії, роль британських установ, організацій, інтелігенції у розвитку культурних зв'язків з СРСР. Водночас праці щодо аналогічної діяльності радянських органів, насамперед, Радінформбюро (РІБ) та Всесоюзного Товариства культурного зв'язку із закордоном (ВТКЗ), практично відсутні. З середини 80-х рр., особливо з нагоди святкування 40-річчя, а потім і 50-річчя Перемоги над фашизмом, дослідження культурного співробітництва в межах антигітлерівської коаліції значно активізувались, помітно розширилося коло джерел для наукового аналізу. В дисертаційних дослідженнях

В.А.Невєжина та Л.М.Мицик було спростовано традиційну для радянської історіографії тезу щодо "глибокого духовного впливу культури СРСР на демократичні і прогресивні кола Заходу" і всебічно обґрунтовано висновок про високий ступінь ідеологізації та політизації радянської культури в умовах сталінського тоталітарного режиму, що деформуюче вплинули на розвиток міжнародних культурних обмінів [3]. Слабке продовження цієї історіографічної традиції в Україні в останні роки є переконливим свідченням збереження наукової актуальності теми нашої статті.

Початок війни на радянсько-німецькому фронті об'єктивно ускладнив здійснення безпосередніх контактів між діячами культури СРСР та Великої Британії як у зв'язку з порушенням комунікацій, так і через зміщення пріоритетів у державній системі фінансування культурної політики в Радянському Союзі, складовою частиною якої була сфера міжнародних культурних обмінів. Водночас агресія фашистської Німеччини проти СРСР і мужній опір їй з боку радянського народу викликали гарячий відгук серед британських майстрів культури, багато з яких виступили за якомога швидше надання СРСР всебічної допомоги. Президія створеної наприкінці 1941 р. у Лондоні Міжнародної федерації журналістів союзних країн, звертаючись з вітальною телеграмою до журналістів СРСР, зазначала, що головним завданням Федерація вважає "надання всілякої можливої допомоги справі перемоги свободи і демократії над гітлеризмом" [4]. Багато діячів англійської культури взяли активну участь у кампанії зі збирання коштів на допомогу СРСР. Редактор "New Leader" Ф.Броквей передав до фонду Радянського Червоного Хреста гонорар за свою книгу "Голодна Англія", видану у 1933 р. в Радянському Союзі [5]. Асоціація англійської кінематографії перерахувала до цього ж фонду 41 тис. ф.ст., які надійшли від прокату її фільму "Салют Радам" [6]. Ці та багато інших прикладів солідарності з боку британської інтелігенції викликали вдячні відгуки й серед радянських майстрів культури. О.Фадєєв у листі Г.Веллсу від 28 липня 1941 р. писав: "Усвідомлення, що ми йдемо разом з великим англійським народом... подєсятерєя нашє сили" [7].

На тлі спільного прагнення радянської та британської творчої інтелігенції до співпраці йшло формування механізму двостороннього культурного обміну. У Великій Британії цю діяльність здійснювали кілька товариств і комітетів, здебільшого незалежних один від одного. Найбільшими серед них були Національна Рада британо-радянської дружби і культурного зв'язку (частіше – Товариство культурного зв'язку з Радянським Союзом (ТКЗ)), Національна Рада британо-радянської єдності, товариство "Russia Today" ("Росія сьогодні"). Основними формами їх діяльності були лекції, вечори, виставки, які популяризували

досягнення радянської культури, видання і поширення літератури про життя в СРСР, координація листування між діячами культури двох країн.

З радянського боку весь процес культурного обміну з Великою Британією монополізувало Всесоюзне Товариство культурного зв'язку із закордоном (ВТКЗ), діяльність якого, в свою чергу, контролювали Народний комісаріат закордонних справ в особі його другого європейського відділу та Управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б). Усі спроби британської сторони встановити безпосередні зв'язки з радянськими громадськими організаціями або окремими діячами культури, повз вказані структури, рішуче присікалися [8]. ВТКЗ був жорстко централізованим бюрократичним органом з обмеженою кількістю штатних працівників, які були зорієнтовані у своїй роботі не стільки на максимальне сприяння зближенню та взаємним контактам радянських і зарубіжних майстрів культури, скільки на використання механізму таких контактів як каналу радянської політичної пропаганди на Захід.

Саме крізь призму досягнутого "політичного ефекту" ВТКЗ розглядав усі заходи, що ним здійснювалися. Навіть розпочатою з перших днів радянсько-німецького конфлікту обміну вітаннями з висловлюванням підтримки і солідарності між радянськими і британськими діячами культури співробітники Англійського відділу ВТКЗ спробували надати суворо цілеспрямованого, контрольованого характеру, інспіруючи звернення радянських громадян переважно до тих представників творчої інтелігенції Англії, чия політична позиція й ставлення до радянського режиму не викликала сумнівів. На озброєння було взято настанову, згідно з якою сам підпис видатного діяча мистецтва під вітанням Радянському Союзові слід розглядати як "потужний пропагандистський фактор, який тягне за собою якщо не перегляд поглядів, то принаймні серйозні роздуми його учнів і шанувальників" [9].

Прорадянська політична спрямованість, лояльність щодо тоталітарного режиму в СРСР слугували для ВТКЗ домінуючим критерієм оцінки будь-якої події або явища в галузі культури і міжнародного культурного співробітництва. Як наслідок сфера радянсько-британських духовних контактів являла собою в роки війни арену протиборства двох впливових тенденцій: об'єктивної необхідності розширення в умовах військово-політичного союзу СРСР та Великої Британії культурного співробітництва, яка стимулювалася і суб'єктивним прагненням творчої інтелігенції двох країн, з одного боку, та авторитарною практикою радянських державних структур, що гальмувала розвиток цього процесу, – з іншого. Тимчасове переважання тієї чи іншої тенденції значною мірою визначалося, на нашу думку, станом двосторонніх міжсоюзницьких відносин на різних етапах існування антигітлерівської коаліції.

Початковий етап Великої Вітчизняної війни пройшов під знаком своєрідної "триумфальної ходи" радянської культури у Великій Британії. "Все "російське" зараз надзвичайно в моді – російські книги, радянські фільми, книги про СРСР тощо", – повідомляв радянський посол в Англії І.Майський в жовтні 1941 р. [10]. Користуючись зростанням симпатій та інтересу англійців до культурної спадщини СРСР, ВТКЗ виявив виняткову оперативність у постачанні до цієї країни літератури політико-агітаційного характеру [11]. Наприклад, у 1941 – на початку 1942 р. у Великій Британії вийшли масовими тиражами "Короткий курс ВКП(б)" та книга Є.Ярославського "Віхи життя Сталіна". В уповноваженого ВТКЗ в Лондоні Барковського навіть виникла ідея видати в Англії книгу про боротьбу з "ворогами народу" за матеріалами судових процесів над троцькістами [12]. У цьому зв'язку у листі директора ТАРС Уманського до Управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) зазначалося, що, всупереч запитам читацької аудиторії та видавців в Англії, "... керівництво ВТКЗу зайнялося підготовкою буклетів, які агітують часто-густо невміло, "в лоб", і видавати які жодне солідне буржуазне видавництво не погодиться". З понад 70 підготовлених у 1942 р. буклетів вийшли один-два [13]. Щодо видання в СРСР книг британських авторів та книг про Велику Британію, то на його шляху було споруджено потужний цензурний бар'єр, куди, окрім редакцій, входили НКЗС, Управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) та Главліт. Політичною цензурою було, наприклад, заборонено видання книги Хадсона "Противника виявлено", оскільки у ній була немовби "непомірно перебільшена роль союзників у спільній боротьбі проти гітлеризму" [14]. А книги "Великобританія і США – великі демократичні держави" Бокшицького та "Великобританія – наш союзник" Леміна не змогли побачити світ через те, що їхні автори нібито "схилялися перед суспільним ладом, наукою і культурою капіталістичних країн" [15]. Однак навіть найревніші цензори мали враховувати кон'юнктуру міжсоюзницьких відносин, періодично приймаючи рішення на користь публікації творів тих англійських авторів, які в довоєнний час не належали до "друзів СРСР". Навіть такий обережний чиновник, як заступник начальника РІБ Лозовський, був змушений заявити: "Якщо вони зараз різко виступають проти Німеччини і виступають на захист Радянського Союзу, то не важливо, що вони писали раніше. А Черчилль не писав хіба проти нас?" [16]. Загалом за роки війни було перекладено на мови народів СРСР і видано 23 найменування творів англійської літератури накладом кілька мільйонів примірників.

У 1942–1944 рр. розширилися масштаби книгообміну між СРСР та Великою Британією. Проте ВТКЗ рішуче присікав прямі контакти

прес-відділу Британського посольства в Москві з радянськими бібліотеками, "фільтруючи" призначену для радянського читача літературу. Так не дійшов до адресата виданий в Англії журнал "Хай живе Червона Армія!", оскільки в ньому "... не знайшлося місця для портрета Головнокомандуючого Червоної Армії тов. Сталіна" [17]. Проте, незважаючи на енергійні зусилля чиновників ВТКЗ "обмежити зустрічі працівників посольства з радянськими людьми до мінімуму", такі зустрічі, вочевидь, все ж мали місце. Як засвідчує Секретна довідка ВТКЗ, прес-відділ передав ряд англійських книг письменнику Маршаку; балерина Лепешинська з того ж джерела отримала книгу про англійський балет, а режисер О.Александров – друкований англійський календар! [18]. Зрештою "тривоги" радянських властей породили Ноту НКЗС британському посольству в Москві від 26 січня 1945 р., яка наполягала на припиненні обслуговування його прес-відділом радянських громадян і перетворенні бібліотеки "Британського союзника" на закриту установу. Вся англійська література, включаючи книги, адресовані АН СРСР та Бібліотеці імені Леніна, мала розповсюджуватися виключно по лінії ВТКЗ [19].

Під пильний контроль НКЗС та театральної секції ВТКЗ були поставлені і радянсько-британські контакти в галузі драматургії. В архіві зовнішньої політики Російської Федерації зберігається листування завідувача другим європейським відділом НКЗС Гусєва із заступником наркома Вишинським з приводу ініціативи постановки в Англії п'єси "Фельдмаршал Кутузов". Ця п'єса викликала у радянського чиновника "сумніви", підставою для яких стало те, що в ній "а.комісар сер Роберт Вільсон показаний шпигуном і провокатором, який наполягає на тактиці наступу на противагу плану Кутузова – відступити і зберегти армію" [20]. Пильний погляд Гусєва вловив в історичних подіях півторастолітньої давнини глибоку аналогію сучасному характеру радянсько-британських відносин, і завбачливий НКЗС вжив миттєвих заходів, щоб вберегти британського глядача від подібних асоціацій, тобто просто заборонив постановку п'єси у Великій Британії.

Аналогічні приклади мали місце і в подальшому. Так, І.Майському навесні 1943 р. коштувало чималих зусиль відмовити Г.Веллса від його наміру поставити на лондонській сцені "На дні" М.Горького. За важко вловимою, проте, мабуть, політично безпомилковою логікою радянського посла п'єса, оскільки вона змальовує не сучасну Росію, може ускладнити процес взаємного зближення СРСР з Великобританією [21]. Чиновниця ВТКЗ Кислова, керуючись властивим більшості співробітників цієї структури особливим "політичним чуттям", рекомендувала у березні 1942 р. Барковському для передачі британським театрам п'єси Симонова "Хлопець з нашого міста" з нагоди можливого

присудження їй Сталінської премії [22]. Результат такого тенденційного підходу радянських чиновників від культури до підбору репертуару для британської сцени відразу ж дався взнаки. Влітку 1943 р. редактор газети "Soviet War News" Ростовський повідомляв до Управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б), що "... англійський театр, і через свою своєрідну соціальну конструкцію, і через свою *політичну відсталість*, поки що на $\frac{3}{4}$ для нас закритий...", оскільки "... основна маса великих театрів радянського матеріалу безумовно боїться" [23].

Політичні міркування помітно вплинули й на роботі музичної секції ВТКЗ. На її спеціальній нараді 4 червня 1942 р. було прийняте рішення про створення "єдиної й строго продуманої системи використання сприятливої обстановки, що склалася, ... в інтересах пропаганди радянської музики у широкому сенсі слова" [24]. Щодо засобів реалізації цього завдання, то тут справжнім одкровенням прозвучали пропозиції музичного консультанта ВТКЗ Оголевця. Насамперед, на його думку, "слід відібрати у приватних іноземних фірм можливість пропагувати радянську музичну культуру й забрати справу музичної пропаганди у свої руки", оскільки "почуття нового не можна передо-віряти буржуазному комерсантові..." [25]. Окрім того, "неможливо посилати масові пісні – не ті "вуха" зустрічають матеріал", тож мова може йти лише про пропаганду основних монументальних творів радянської музики [26]. Вочевидь, практична реалізація таких установок зовсім не сприяла ані зміцненню взаєморозуміння та довіри між представниками музичної громадськості СРСР та Великої Британії, ані підвищенню зацікавленості згаданих британських партнерів ВТКЗ у розповсюдженні радянської музичної продукції. Не менш безпеле-ляційну позицію займали чиновники ВТКЗ та НКЗС щодо безпо-середніх контактів між радянським та англійськими музичними діяча-ми. Наприклад, той самий Гусєв визнав неможливою відправку подяки радянських композиторів своїм британським колегам за подаровані ними грамплатівки, оскільки з читання листа в нього склалося вражен-ня, ніби "радянські композитори не знають англійської музики", бо до отримання грамплатівок "ім хтось заважав знайомитися з англійською музикою або хоча б слухати її по радію з Англії [27]. До того ж Гусєв з його справді "універсальною компетентністю" з питань британської культури був "не впевнений в тому, що характеристика англійських композиторів Генделя, Перселя, Ельгара ... як великих композиторів відповідає історичній дійсності" [28]. Таке некоректне втручання чинов-ника НКЗС у приватне листування діячів культури двох країн, безумовно, суттєво гальмувало його розвиток.

На заключному етапі війни радянська пропагандистська машина остаточно відмовляється від "дипломатії ідей, якої вона більш-менш

послідовно дотримувалася у найважчі роки боротьби з фашизмом, на користь "війни ідей" з західними демократіями, про що переконливо свідчать протоколи засідань правління ВТКЗ за 1944–1945 рр. Так, на засіданні 2 листопада 1944 р., присвяченому обговоренню плану роботи товариства на 1945 р., Кеменов заявив: "Ми повинні перейти до наступальної тактики і самі повинні запитувати те, що нам потрібно, а не чекати, поки вони нав'яжуть нам свої пропагандистські теми". Керівник ВТКЗ вважав доцільним "... випередити англійців і американців і самим запропонувати їм зробити в нас виставки, які нам будуть корисні... Те ж і щодо приїзду до нас іноземців. Ми повинні тут також перейти у наступ, запрошувати самі і запрошувати тих діячів, які нам потрібні..." [29]. Зміну з радянського боку підходу до культурного співробітництва з Великою Британією ілюструє й обговорення у ВТКЗ плану фотовиставки "Новий порядок", під час якого "з тих міркувань, що виставка йде на за кордон", наприклад, визнавався недоцільним показ матеріалів про мирне життя в СРСР після укладання пакту Молотова–Ріббентропа, слідом за якими йшли фото про злодіяння гітлерівців на радянській території. На думку Кеменова, "зарубіжний глядач може сказати, що, виходить, не слід би Радянському Союзу укладати пакт з німцями у 39 році, інакше цього могло б і не бути". А член правління ВТКЗ Арнаутова пропонувала проілюструвати "демократизм радянського життя" у звільнених районах фотографією "людини з торбинкою", яка "цілує т. Хрущова на площі у Києві" [30]. Міркування ідеологічного характеру відігравали вирішальну роль і при підготовці інших заходів ВТКЗ в Англії. Так, виставка "Урал – арсенал перемоги" демонструвалася у цій країні наприкінці 1944 р. перш за все як "противага твердженням пропаганди союзників, що СРСР воює озброєнням, що постачається Англією і США" [31].

Значний "внесок" у справу пропагандистського наступу на Захід зробила радянська преса, зокрема, орієнтовані на зарубіжного читача газети "Soviet War News" та "Soviet War Weekly", а також журнал "Война и рабочий класс", центральною темою публікацій яких були "свобода релігії" та "свобода слова" в СРСР. Щодо реального стану справ із "найбільш прогресивною формою – свободою друку", то його достатньо красномовно ілюструють дані про умови роботи акредитованих в СРСР західних журналістів [32]. Не менш показовий і візит до СРСР у травні-червні 1944 р. завідувача російським відділом Міністерства інформації Великої Британії П.Смоллета. У розмовах з радянськими чиновниками від культури Смоллет назвав ВТКЗ "неповоротким і малоавторитетним", ініціювавши створення в СРСР неурядового товариства культурних зв'язків, а також розвиток прямих контактів між радянськими і британськими культурними установами і окремими

діячами [33]. Проте всі ініціативи британської сторони НКЗС рекомендував "залишити без уваги" і тим самим "всебічно обмежувати пропагандистську активність англійців", натомість, "посилити нашу пропаганду в Англії" [34].

Зміна підходу радянських властей до культурного співробітництва з Великою Британією на заключному етапі війни не означало його негайного згортання, про що свідчать численні факти двосторонніх контактів у галузі літератури, графічного мистецтва, кіно, театру у 1944–1945 рр. [35]. Однак остаточне перетворення сталінським режимом цих контактів на засіб ідеологічної експансії на Захід, вочевидь, не підвищувало зацікавленості британської сторони у розширенні масштабів культурного співробітництва з СРСР і робило його післявоєнні перспективи доволі хиткими.

Література

1. Романовский С. К. Международные культурные и научные связи СССР / С. К. Романовский. – М., 1966. – С. 38 ; Материалы к 60-летию Союза советских обществ дружбы и культурной связи с зарубежными странами. – М., 1985. – С. 32.

2. Красильщик С. И. Культурные связи в годы войны / С. И. Красильщик // США: экономика, политика, идеология. – 1985. – № 10. – С. 46 ; Жмаев А. М. Английские деятели культуры и Советская Россия в годы Второй мировой войны / А. М. Жмаев // Учёные записки Дальневосточного государственного университета. – Владивосток, 1968.

Т. XXII. – 1968. – С. 105.

3. Небезин В. А. Культурные связи СССР с Великобританией и США в рамках антигитлеровской коалиции : дисс. ... канд. ист. наук / В. А. Небезин. – М., 1990 ; Мыцык Л. Н. Общественно-политические, научные и культурные связи СССР и Великобритании в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) : дисс. ... канд. ист. наук / Л. Н. Мыцык. – М., 1992.

4. Известия. – 1941. – 20 грудня.

5. ЦГАОР (нині – ГА РФ (Государственный Архив Российской Федерации)), ф. 9501, оп. 5, д. 290, л. 265.

6. Известия, 1941, 19 грудня.

7. Цит. за: История русской советской литературы. – М., 1968.

Т. 3. – 1968. – С. 509.

8. АВП РФ (Архив внешней политики Российской Федерации), ф. 069, оп. 28, д. 95, папка 93, л. 37, 80 (об.), та ін.

9. ЦГАОР, ф. 5283, оп. 15, д. 13, л. 13.

10. Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : документы и материалы : в 2 т. – М., 1983.

Т. 1. – 1983. – С. 160.

11. Див., наприклад: Labour Monthly. – 1941. – № 11.
12. АВП РФ, ф. 069, оп. 25, д. 38, папка 74, л. 65.
13. РЦХИДНИ (нині – РГАСПИ (Российский Государственный Архив социально-политической истории)), ф. 17, оп. 125, д. 157, л. 28.
14. Там само, д. 271, л. 31.
15. Там само.
16. Там само, д. 47, л. 78.
17. Там само, д. 271, л. 21.
18. АВП РФ, ф. 069, оп. 28, д. 95, папка 93, л. 80 (об).
19. Там само, оп. 29, д. 7, папка 94, л. 49.
20. АВП РФ, ф. 069, оп. 30, д. 32, папка 105, л. 10.
21. Майский И. М. Б.Шоу и другие. Воспоминания / И. М. Майский. – М., 1967. – С. 93–96.
22. ЦГАОР, ф. 5283, оп. 15, д. 24, л. 43.
23. РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 125, д. 157, л. 53–54.
24. ЦГАОР, ф. 5283, оп. 14, д. 99, л. 127.
25. Там само, л. 128.
26. Невежин В.А. Вказ. дис. – С. 178.
27. АВП РФ, ф. 069, оп. 31, д. 37, папка 109, л. 9.
28. Там само.
29. ЦГАОР, ф. 5283, оп. 1, д. 398, л. 27–27(об).
30. Невежин В. А. Вказ. дис. / В. А. Невежин. – С. 92.
31. АВП РФ, ф. 069, оп. 28, д. 93, папка 93, л. 21.
32. Див.: Верт А. Россия в войне 1941–1945 / А. Верт ; авториз. пер. с англ. – М., 1967 ; Cockett R. B. In War Time Every Objective Reporter Should Be Shot. The Experiences of British Press Correspondents in Moscow, 1941–1945 / R. B. Cockett // Journal of Contemporary History. – London, 1988. Vol. 23. – 1988. – P. 515–530.
33. АВП РФ, ф. 069, оп. 28, д. 95, папка 93, л. 15,37, 39, 110.
34. Там само, л. 91–92.
35. Див.: Мицик Л. М. Вказ. праця / Л. М. Мицик. – С. 197–204.

УДК 32.019.51:930.85

Д.М.Титаренко, О.Ю.Титаренко

Музейне життя на Донеччині в постокупаційний та повоєнний періоди (1943–1950 рр.)

Статтю присвячено особливостям діяльності музеїв Донеччини в 1943–1950 рр. Охарактеризовано процес відновлення роботи музейних установ після звільнення регіону від нацистської оку-

пації, визначено роль музеїв як фактора агітаційно-пропагандистської роботи.

Ключові слова: музейне життя, окупація, відбудова, експонати, ідеологічний вплив.

Статья посвящена особенностям деятельности музеев Донетчины в 1943–1950 гг. Охарактеризован процесс восстановления музейных учреждений после освобождения региона от нацистской оккупации, определена роль музеев в качестве фактора агитационно-пропагандистской работы.

Ключевые слова: музейная жизнь, оккупация, восстановление, экспонаты, идеологическое влияние.

The article is dedicated to features of activity of museums in Donetsk region in 1943–1950. The process of restoration of the museum institutions after liberation of the region of Nazi occupation was characterized and the role of museums as the factor of agitation and propaganda work was defined.

Key words: the museum life, the occupation, the restoration, exhibits, the ideological influence.

Період Великої Вітчизняної війни, викликані нею руйнування, матеріальні збитки, людські втрати значною мірою вплинули на спосіб життя населення України, в тому числі і на можливість реалізації його культурних запитів. Саме тому одразу ж після звільнення від окупантів перед владою як одне з найважливіших ставилося завдання відновлення роботи не лише промислових підприємств, але й культурно-освітніх установ, які поміж іншого виконували і важливі для неї пропагандистські функції. Чільне місце серед них належало і музеям. Проте, на жаль, діяльність їх у зазначений період на теренах окремих регіонів, зокрема Донеччини, належного висвітлення не набула. В нечисленних наукових публікаціях, що виходили, як правило, до ювілейних дат історії музеїв Донеччини, про їхню роботу протягом зазначеного періоду згадувалося досить побіжно і в райдужних тонах, докладного аналізу проблем, пов'язаних з відновленням роботи музеїв, не проводилося [1; 2; 3; 4, с. 47]. Безперечно, це ускладнює розуміння процесу формування світоглядних, ціннісних орієнтирів населення.

Виходячи з цього, метою нашого дослідження є висвітлення діяльності музеїв області в 1943–1950 рр. Об'єктом роботи є єдино діючі на той час Сталінський обласний історичний музей та Сталінський (Маріупольський) обласний музей краєзнавства. Предметом дослідження є характерні риси діяльності музейних закладів після визволення Донеччини від нацистів та у перші повоєнні роки, особли-

вості місця музеїв у духовному житті населення краю. Джерельну базу дослідження становлять матеріали Державного архіву Донецької області, джерела усної історії.

Напередодні війни на території Сталінської області налічувалося 9 музейних закладів [1, с. 89], які були зруйновані під час війни. Єдиним музейним закладом, який навіть під час окупації здійснював свою діяльність, був музей у Маріуполі [5, с. 177–178].

Невдовзі після звільнення області від окупації згідно з постановою Наркомпросу УРСР у листопаді 1943 р. було прийнято рішення про заснування Сталінського обласного історичного музею, який мусив стати спадкоємцем Сталінського обласного музею Революції, зруйнованого під час окупації. За рішенням виконкому облради депутатів трудящих, музею надали житлове приміщення, яке складалося з 4-х кімнат загальною площею 70 м². Три кімнати загальною площею 58 м² відвели під експозицію, а в іншій кімнаті (12 м²) було розміщено канцелярію. Як зазначалося у звіті Сталінського обласного історичного музею за 1947 р., наявна площа "... перешкоджала створенню повноцінної експозиції, бо вікна та двері в кімнатах не дають змоги розмістити експонати згідно плану та часто змушують переривати показ теми і переносити продовження її на іншу стіну або до іншої кімнати" [6, арк. 1]. Саме тому експозиційна робота обмежувалася виставками.

Слід зауважити, що ще у травні 1946 р. пленум обкому КП(б)У, очевидно як акт реагування на відповідну резолюцію Пленуму ЦК КП(б)У [7], прийняв постанову, яка зобов'язувала міськвиконком надати приміщення музею у 3-місячний термін. Це рішення так і не було виконано, і до кінця 40-х рр. музей залишався в тому ж приміщенні, хоча штат його вже складався з 12 осіб. Неодноразові звернення музею на адресу облвиконкому, обкому КП (б)У, Комітету у справах культпросвітустанов УРСР з проханням допомогти успіху не мали. Лише в 1950 р. рішенням Сталінського облвиконкому музеєві було надане нове приміщення. Це рішення, очевидно, слід вважати наслідком постанови Ради Міністрів УРСР від 20 лютого 1950 р., якою на виконком Сталінської обласної ради депутатів трудящих покладалося зобов'язання відвести придатний для розміщення музею будинок [8, с. 219]. Отже, знадобилося неодноразове втручання центрального керівництва для того, щоб, нарешті, справа зрушила з мертвої точки і музей здобув нове приміщення. Рішенням уряду було остаточно вирішено питання профілю музею – з обласного історичного він став обласним краєзнавчим. Директором було призначено відомого археолога, дослідника Донбасу В.М.Євсєєва [9, с. 12].

Кидається в вічі виразна ідеологізація в післявоєнний період музейного життя на Донеччині, що не було випадковим в умовах наростаючого протистояння із західними державами. За влучною характеристикою відомої американської дослідниці повсякденного життя Радянського Союзу в 30–40-ві рр. Шейли Фітцпатрік: "... Режим швидко демобілізував багатьох з Червоної Армії після II світової війни, але він не був готовий демобілізувати суспільство в 1945" [10, с. 130]. Політична заангажованість відбилася перш за все в експозиційній та популяризаторській роботі музею. У другій половині 40-х рр. на базі музею було створено декілька стаціонарних ("Партизанський рух у Сталінській області в період Великої Вітчизняної війни", "Жовтнева соціалістична революція в Донбасі", "XXX років Радянської влади на Україні", "Донбас відновлюється" та ін.) і декілька пересувних ("Партизани України", "Партизанський рух в Сталінській області", "Сталінський план великих робіт") виставок.

Свідченням зростання популярності музею можуть слугувати дані про кількість відвідувачів. За 2 післявоєнні роки, що про них збереглися відомості, музей відвідало: 1947 р. – 10032 чол. [6, арк. 9], 1948 р. – 16584 чол. [9, арк. 31]. Якщо говорити про склад контингенту, то здебільшого це були школярі, учні фабрично-заводських та ремісничих училищ. Кількість екскурсантів могла б бути і більшою, проте, як зазначав В.Булик, директор музею, це обмежувалося пропускнуою спроможністю музею [6, арк. 9].

На жаль, значною проблемою була ситуація із фондами. Вона загострювалася тим, що переважна більшість експонатів довоєнного музею Революції загинула під час окупації. Лише незначна їх частина була повернута місцевими жителями [11]. На 1944 р. фонди музею налічували лише близько тисячі експонатів, переважно документів та фотографій, речових експонатів майже не було. Проте завдяки наполегливій роботі музейних працівників кількість їх досить швидко зростала. Так, у 1948 р. в музеї вже було 5554 експонати, хоча лише незначна частина їх могла бути визнана як унікальні. В цьому зв'язку слід зазначити, що саме брак фондового матеріалу став однією з основних причин, яка перешкоджала діяльності центральних музеїв області і заважала відновленню діяльності музеїв в інших населених пунктах. В радянській історіографії традиційно відповідальність за знищення музеїв покладалася на окупантів, хоча значною мірою до загибелі музейних фондів виявилось причетним місцеве населення, яке в умовах зміни влади просто розтягнуло, розграбувало цінні культурні надбання. Факти такого роду, які торкалися долі експонатів святогірського музею, було зафіксовано в доповідній записці відомого радянського археолога М.В.Сібільова [12].

Щодо наукової роботи музею, то в перші післявоєнні роки співробітниками музею було підготовлено лекцію "Партизанський рух в Сталінській області в період Великої Вітчизняної війни", складено конспекти робіт з тем "Жовтнева соціалістична революція в Донбасі", "Боротьба за Радянську владу в Донбасі (період 1918–1920 рр.)", "Революція 1905 року в Донбасі" тощо. Проте ця робота була лише частиною від запланованого. Причинами, що стали на перешкоді повноцінній науковій роботі, стали частий відрив наукових співробітників для організації виставок, виїзди у відрядження у зв'язку з різними кампаніями, інвентаризація за новими формами обліку. Свою роль також зіграли нестача фондів, відсутність у Сталіно кваліфікованої допомоги, брак коштів для виїздів до наукових центрів [13, арк. 29].

Труднощі в роботі музею проявлялися і в браку площ для побудови експозиції, і в неможливості забезпечити належні умови їхнього зберігання. З-за відсутності приміщення для фондів частина експонатів зберігалася у шафах, частина на відкритих полицях, частина взагалі під дахом в умовах підвищеної вологості та різких перепадів температур. Безперечно, такі умови суперечили всім базовим принципам фондової роботи [14, с. 170–182]. Все це мало наслідком те, що у річному звіті за 1948 рік директор музею В.Булик написав: "Вважаю, що подальше існування Музею за умов, що склалися, неможливе..." [13, арк. 32]. Як варіант виходу із ситуації, що склалася, розглядалася можливість злиття музею із Маріупольським історико-краєзнавчим музеєм, який на той момент за показниками і фондовою, і просвітницькою, і науковою роботи випереджав музей у м.Сталіно. Лише перехід музею до нового приміщення у 1950 р. виправив ситуацію.

Треба відмітити, що Сталінський історичний музей був не єдиним в області, якому вдалося поновити свою роботу у післявоєнний період. Незважаючи на труднощі, що постали одразу ж після визволення міста, досить швидко відновив свою діяльність Сталінський музей краєзнавства у Маріуполі. Це пояснювалося в першу чергу тим, що він не перервав своєї роботи навіть під час нацистської окупації і був однією з небагатьох функціонуючих установ такого роду в Україні [15]. Розташування поруч із німецьким воєнним шпиталем врятувало музей та його фонди від остаточного знищення, хоча вони значно постраждали від дій окупантів [16, с. 94].

Проте навіть за цих відносно кращих умов перед співробітниками музею постало питання проведення інвентаризації вцілілих експонатів, а найголовніше – відмови від певних принципів побудови експозиції періоду окупації, "... вилучення з експозиції всіх цитат та текстів... що являють собою елементи антимарксистських історичних концепцій" [17, арк. 14]. Серйозною перешкодою для відновлення

роботи музею стала та обставина, що ряд його співробітників, побоюючись звинувачувань з боку органів НКВС у колаборації (в період нацистської окупації місцевий музей був одним з осередків націоналістичного підпілля [18, с. 28]), покинув місто. В той же час один з найвідоміших краєзнавців Донеччини М.Фененко, якого звинуватили в участі в ОУН, був репресований [19, с. 109–116]. І тим не менш навіть за цих умов музеєм здійснювався досить значний обсяг роботи. Так, вже у 1946 р. співробітниками музею було підготовлено 4 пересувні виставки, прочитано 41 лекцію, опубліковано 39 матеріалів, що торкалися історії регіону [20, арк. 3].

В дусі часу основну увагу в перші повоєнні роки в музеї було приділено збору матеріалів, пов'язаних з періодом Великої Вітчизняної війни, участі в цих подіях жителів регіону. Достатньо активно проходила робота відділу природи, співробітники якого організували ряд наукових експедицій, пов'язаних із збором експонатів, в межах області. В 1950 р. музею вдалося знайти кошти і надати замовлення на виготовлення московською фабрикою "Агрпособие" ряду муляжів тварин, що розводилися в колгоспах та радгоспах області [21, арк. 1]. Завдяки активній збиральницькій роботі на кінець 1948 р. фонди музею налічували вже 14269 експонатів [22, арк. 14].

Будучи складовим елементом агітаційно-пропагандистської машини, музеї мусили шляхом експозиційної роботи пропагувати передові на той час досягнення, служити інструментом трудової мобілізації. Характерним прикладом цього було включення до складу експозиції відділу природи Сталінського музею краєзнавства тематичних розділів, присвячених К.А.Тімірязеву, І.В.Мічуріну та його послідовникам, передовикам сільського господарства Сталінської області [23, арк. 1].

Важко переоцінити роль музеїв в організації навчального процесу з урахуванням того, що більшість відвідувачів на той час становили учні шкіл та фабрично-заводських училищ. Специфіка здійснення освітнього процесу у післявоєнний період, брак найнеобхідніших навчальних матеріалів зумовили залучення експонатів музеїв для здійснення навчального процесу. Так, у будівлі Сталінського обласного музею краєзнавства було відкрито шкільну кімнату, в якій було розміщено шкільні наочні посібники згідно з навчальними планами для школярів 7–9 класів [23, арк. 1]. Доцільність роботи в цьому напрямку підтверджується кількістю відвідувачів-школярів, яка в 1949 р. сягала 40% від загальної [24, арк. 1].

Маючи статус обласного, Сталінський обласний музей краєзнавства намагався впливати на стан краєзнавчої роботи щодо вивчення історії ряду населених пунктів Донбасу. Так, у післявоєнний період

співробітниками музею розроблялася історія Слов'янська та Артемівська, було створено також і методичну раду музею, яка надавала допомогу в організації музеїв на громадських засадах у Маріуполі. Постановка експозиційної та культурно-просвітницької роботи в музеях багато в чому залежала від можливості запозичувати досвід діяльності інших музеїв. Незважаючи на брак коштів для відряджень, співробітникам Сталінського обласного музею краєзнавства все ж таки вдалося відвідати Ворошиловградський історико-краєзнавчий та Бердянський історико-краєзнавчий музеї [24, арк. 2]. Цілям підвищення кваліфікації наукових співробітників відповідали також і заняття з питань музейної роботи, що проводилися Сталінським обласним музеєм краєзнавства.

Безперечно, за умов повоєнної розрухи, недостатньої уваги до проблем музеїв з боку влади, існування та поточна робота Сталінського обласного історичного музею після визволення від окупантів та у перші повоєнні роки стали можливими лише завдяки ентузіазмові його співробітників. Більш високі показники роботи Сталінського обласного музею краєзнавства пояснювалися тією обставиною, що цей музей був центральним музеєм регіону до війни і працював навіть за часів нацистської окупації. Це дозволило частково зберегти і фонди, і кадровий склад колективу, що, безперечно, не могло не відбитися на результативності роботи музею. Ряд об'єктивних труднощів значно ускладнив діяльність цих установ, тож вона проводилася в формах, які були спрямовані насамперед на відбудову, а не на нарощення потенціалу. Проте в цілому і Сталінський обласний музей краєзнавства, і Сталінський обласний історичний музей стали тими закладами, які змогли не лише забезпечити дозвілля населення, але й полегшили владі проведення необхідної освітньо-виховної та ідеологічної роботи.

Література

1. Гусинський Г. О. Музеї Донеччини / Г. О. Гусинський // Український історичний журнал. – 1967. – № 11. – С. 89–92.
2. Филатова В. П. Страницы истории Донецкого областного краеведческого музея / В. П. Филатова // Літопис Донбасу: краєзнавчий збірник. – Донецьк : Донбас, 1994.
Вип. II. Ювілейний. – 1994. – С. 7–11.
3. Койнаш Т. П. Из истории формирования коллекций / Т. П. Койнаш // Донбасс. – 1999. – Сентябрь-октябрь. – С. 50–51.
4. Були Т. Ю. Мариуполь и мариупольцы в Великой Отечественной войне (1941–1945) : ист. очерк / Т. Ю. Були. – Мариуполь : Рената, 2010. – 65 с.
5. Яруцький Л. Кальміуська паланка / Л. Яруцький. – Маріуполь, 1995. – 195 с.

6. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. Р. 6790, оп. 1, спр. 5.
7. Социалистический Донбасс. – 1946. – 26 мая.
8. Культурне будівництво в Українській РСР : збірник документів. – К. : Держполітвидав, 1961.
Т. II. – 1961. – 560 с.
9. Косикова Е. В. Исследователь древностей Донетчины В.М.Евсеев (1912–1955 гг.) / Е. В. Косикова // Донецкий археологический сборник. – Донецк, 1994.
Вып. 5. – 1994. – С. 5–16.
10. Scheila Fitzpatrick. Postwar Soviet Society. The "Return to Normalcy", 1945–1953 / Fitzpatrick Scheila // The impact of World War II on the Soviet Union / [ed. by Susan J. Linz]. – New Jersey : Rowman & Allanheld, 1985. – P. 129–156.
11. Інтерв'ю із Ілляшенко Т.В., 1946 р.н. (м. Донецьк, червень 2010 р.) // З особистого архіву О.Ю.Титаренко.
12. Косикова Е. В. Деятельность Н.В.Сибилева по спасению музейных ценностей Донетчины в годы Великой Отечественной войны / Е. В. Косикова // Донбасс и Приазовье: проблемы социального, национального и духовного развития. Тезисы докладов Международной научно-практической конференции, г. Мариуполь, 26–27 мая 1993 г. – Мариуполь : Б.и., 1993. – С. 99–101.
13. ДАДО, ф. Р-6790, оп. 1, спр. 7.
14. Музееведение. Музеи исторического профиля : учеб пособие для вузов по спец. "История" / [под ред. К. Г. Левыкина, В. Хербста]. – М. : Высш. шк., – 1988. – 431 с.
15. Титаренко Д. Музеї Донбасу в період нацистської окупації / Д. Титаренко // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД ; [редкол. : І. Б. Матяш (гол. ред.) та ін.]. – К. : Б.в., 2003.
Т. 9. – 2003. – С. 67–70.
16. Омельченко Ю. А. До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу / Ю. А. Омельченко // Питання нової та новітньої історії : міжвідомчий науковий збірник. – К., 1971.
Вип. 12. – 1971. – С. 89–97.
17. ДАДО, ф. Р. 6446, оп. 1, спр. 10.
18. Нікольський В. М. Підпілля ОУН (б) у Донбасі / В. М. Нікольський. – К. : Б.в., 2001. – 177 с.
19. Захарова Г. Мариупольская трагедия / Г. Захарова. – Мариуполь : Предприятие "Приазовский рабочий", 2000. – 274 с.
20. ДАДО, ф. Р. 6446, оп. 1, спр. 4.
21. ДАДО, ф. Р. 6446, оп. 1, спр. 28.
22. ДАДО, ф. Р. 6446, оп. 1, спр. 16.
23. ДАДО, ф. Р. 6446, оп. 1, спр. 22.
24. ДАДО, ф. Р. 6446, оп. 1, спр. 21.

**Культурний рівень та фактори його розвитку:
теоретичний аспект питання**

М.В.Семенова

У статті звернуто увагу на багатовимірність поняття "культура" та тривимірну будову культури. Визначено фактори, що впливають на рівень розвитку культурної сфери України у сучасний період.

Ключові слова: культурний контекст, чинники розвитку культурної сфери, державна політика у сфері культури.

В статье обращено внимание на многогранность понятия "культура" и трехъярусное строение культуры. Определены факторы, которые влияют на уровень развития культурной сферы Украины в современный период.

Ключевые слова: культурный контекст, факторы развития культурной сферы, государственная политика в сфере культуры.

The article deals with the versatility of the notion of culture and in particular its tri-lateral structure. Also, the article states the factors of cultural development in contemporary Ukraine.

Key words: cultural context, factors of cultural development, state policy in culture.

Культура належить до одного з найскладніших явищ суспільства. Сучасна наука нараховує лише дефініції цього поняття близько п'ятисот.

М.С.Каган у своїй монографії для ілюстрації багатозначності поняття "культура" наводить ряд визначень культури відомих учених. Серед них варто навести деякі приклади:

"... – комплекс, включающий знания, верования, искусства, законы, мораль, обычаи и другие способности и привычки, обретенные человеком как членом общества (Э.Тейлор);

- общий образ жизни народа, социальное наследство, которое индивид получает от своей группы (К.Клакхон);

- формы поведения, привычного для группы, общности людей, социума, имеющие материальные и нематериальные черты (К.Юнг);

- процесс прогрессирующего самоосвобождения человека. Язык, искусство, религия, наука – различные фазы этого процесса (Э.Кассирер);

- исторически изменяющаяся в процесс общественного развития система производства духовных ценностей, их хранения, распределения и потребления, система, обеспечивающая на каждом этапе

развития человечества определенное, дифференцированное, соответствующее конкретно-историческим социальным условиям, духовное (интеллектуальное, эмоциональное, нравственное) формирование людей как деятельных членов общества и удовлетворение их духовных потребностей (М.Ешич);

- конкретно-исторический вариант существования той или иной общественно-экономической формации (Е.Вавилин и Ф.Фофанов);

- культура и есть воплощение творческих сил общества и человека в определенных культурных ценностях (Е.Боголюбова);

- культура выступает как характеристика самого человека, меры его развития в качестве субъекта деятельности, меры овладения этим субъектом условиями и способами человеческой деятельности в различных сферах общественной жизни (В.Келле);

- культура существует как конкретная социо-историческая тотальность человеческой деятельности (В.Визгин);

- система, выступающая мерой и способом формирования и развития сущностных сил человека в ходе его социальной деятельности" (Л.Коган);

- культура как система духовного производства охватывает создание, хранение, распространение и потребление духовных ценностей, взглядов, знаний и ориентации – все то, что составляет духовный мир общества и человека (Б.Ерасов);

- ... культура представляет собой совокупность материальных и духовных ценностей... Культура всегда обращена к человеку, она создается для блага людей, процесс передачи раскрывает преемственность культурных традиций, идущих от поколения к поколению, а развитие культуры всегда предполагает и развитие самого творца культуры – человека (В.Добрынина);

- вид духовной деятельности, основными составляющими которой являются значения и ценности (А.Клосковская);

- совокупность продуктов человеческой деятельности, материальных и нематериальных ценностей и признанных способов поведения, объективированных и принятых в каких-то общностях и передаваемых другим общностям и поколениям (Я.Щепанский);

- материальные и духовные произведения человеческого творчества как результат развития практических способностей и потребностей человека, совершенствуемых образованием и воспитанием (К.Попов);

- коллективное достижение человечества, исторически возникшее и развивающееся в процессе человеческой деятельности, культивирование внутренней и внешней природы человека, их превращение в другую человеческую природу, в способности и предметы, отмеченные человеческим отношением ценности (М.Бружек)... [1, с. 13–16].

Навіть цей вибірковий перелік демонструє розмаїття у розумінні поняття "культура", проте помітною є тенденція: як правило, дефініції виділяють взаємозв'язок суспільного та індивідуального у культурі.

На думку М.С.Кагана, культура має три виміри: культура людства, культура соціальної групи (від макрогруп – етносів, націй, класів, станів, професійних груп до мікрогруп – сім'ї, виробничого чи дружнього колективу), культура особистості [2, с. 48]. Оскільки реальна діяльність людей відбувається у просторово-часовому континуумі, то культура визначається особливостями діахронного та синхронного вимірів, вказує науковець [3, с. 50]. У ході історії культура за змістом та формою змінюється під впливом системи чинників, адже змінюється саме суспільство.

У синхронному вимірі культура зазнає впливу системи чинників – в ній перетинаються національний, етнічний, освітній, соціологічний, демографічний, професійний, релігійний виміри.

Ряд учених визначають культуру як специфічний спосіб людської діяльності. Зокрема, Є.С.Маркарян трактує культуру як "загальний спосіб людського існування, спосіб людської діяльності ... результат цієї діяльності, що може містити в собі як елементи, що мають позитивне значення для функціонування соціальної системи, так і негативне значення [4, с. 66].

Культура охоплює всі аспекти існування людини у суспільстві: першим рівнем є етнічний та національний, в умовах стратифікації суспільства виділяють соціологічний рівень, останнім визначають рівень культури особистості.

Таким чином, культура має тривимірну будову, в якій взаємодіють культура людства, групові та індивідуальні культури [5, с. 54].

Та врешті-решт, всі аспекти та рівні загальнолюдської культури та культури групової переломлюються в індивідуальній свідомості, поведінці, діяльності відповідно до особливостей кожної особистості, і чим виразніша її індивідуальність, тим своєрідніша вона як носій культури, тим вище її культурний рівень.

За визначенням Н.Б.Крилової, культура особистості – це індивідуальна форма вираження результатів культурного впливу суспільства на особистість і результатів сприйняття особистістю культурних цінностей, міра активного індивідуального освоєння загальнолюдських і національних культурних багатств, норма її індивідуальної культурної діяльності. Культура особистості – персоніфікація суспільної культури, її феномен, своєрідний зліпок, зразок і одночасно проект її можливого розвитку в майбутньому [6, с. 120–122].

Культура особистості – соціально обумовлений рівень творчої, свідомої діяльності людини – як здійсненої, втіленої, опредмеченої в цінностях, традиціях, нормах тощо, що передають від покоління до

покоління історичний досвід людства, – так і наявної, нинішньої, що ґрунтується на розпредмечуванні цих цінностей [7, с. 274].

Якщо розглядати поняття культурного рівня, то йдеться про міру розвитку особистості, соціальної групи, національної чи державної спільності, суспільства в цілому як результат їх діяльності із засвоєння норм та цінностей культури, вироблених людством. Показниками рівня культури є існуюча і потенційно можлива культурна діяльність, ступінь активного ставлення до культури, вибірковість у сфері духовної культури.

Останнім часом поширення набуває поняття "соціокультурний", що є цілком закономірним, адже відносини суспільства та культури – це всебічна взаємодія. У соціальному середовищі є люди з різним рівнем культури. Причому, як вказують науковці, в умовах традиційних культур відмінність культурного рівня зводилась до мінімуму у зв'язку з тим, що загальний культурний мінімум був обов'язковий для певної соціальної верстви (духовенства, аристократії, селянства), рівень культури обумовлювався не стільки індивідуальними, скільки соціально-груповими факторами.

З подальшим історичним розвитком суспільства ситуація змінюється: людина отримала можливість вибору у засвоєнні культурних цінностей, а отже, підвищується відповідальність особистості за цей вибір. Разом з тим людина, будучи членом суспільства, зазнає на собі його вплив, який залежить від характеру самого суспільства [8, с. 108]. У ХХ ст. культурна сфера стає автономною відносно економічної та політичної структур суспільства. Вирішальним принципом її розвитку стала свобода, можливість для виявлення власної активності, права вибору свого місця у суспільстві. Перехід до індустріального, а потім постіндустріального суспільства зумовлені в тому числі впливом культури, адже її рівень розвитку впливає на суспільні відносини.

Українське суспільство в к. ХХ ст. щодо розвитку культури та забезпечення належного культурного рівня опинилося у вкрай складному становищі, що було зумовлене історичною ситуацією, визначеною дослідниками як "культурний шок" від зіткнення різних способів життя, систем цінностей (отже, різних культур) у ході суспільної трансформації. Даний культурний шок є результатом колізії та взаємовпливу між трьома культуротворчими векторами: новою системою цінностей, що "імпортується" з країн західної цивілізації разом з ринковими моделями економічної трансформації, старою системою цінностей, настанов та поведінкових стереотипів, які поки що домінують у суспільній свідомості; цінностями традиційної національної культури, яка швидко відроджується в умовах незалежності [9, с. 80–81].

Таким чином, культура є унікальною характеристикою людської діяльності і різноманітна у своїх конкретних проявах. Культурний

рівень, фактори, що впливають на нього, його критерії визначають можливості приєднання до тієї чи іншої культурної діяльності різних людських спільнот. Кожна людина лише тоді вважається "культурною людиною", коли вона володіє засобами користування досягненнями суспільства, у якому живе. Культура є свого роду принципом зв'язку суспільства та індивіда, засобом його входження у соціальне життя.

Соціокультурна діяльність людини містить в собі економічну, політичну, художню, релігійну, наукову, моральну, правову та інші сфери. Ці види діяльності притаманні культурі у всі часи. Однак форми та засоби соціокультурної діяльності, рівень розвитку неоднакові у різних культурах та епохах. Розвиток особистості відбувається виключно внаслідок соціокультурної діяльності у межах тієї чи іншої культури. Рівень розвитку особистості визначається ступенем засвоєння нею культурних цінностей, принципів, норм, ідеалів, навичок. Особистість одночасно виступає і як суб'єкт культурної творчості (створює культуру), і як об'єкт культурного впливу (засвоює культуру). Форми культури залежно від осередків формування та споживання: висока (елітна), народна, масова (з розвитком засобів масової інформації), субкультура угруповань. У сучасний період поширення набуває популярна культура – культура масового попиту. Витвір є популярним, якщо його створено відповідно до життєвого досвіду й системи цінностей більшості; йому надано такої форми, щоб більшість мала до нього легкий доступ, щоб його розуміння чи тлумачення не потребували від більшості особливих знань чи підготовки. Популярна, елітарна та народна культури відрізняються не якістю, а відмінністю взаємин між творцями та споживачами (аудиторією).

Важливе місце у визначенні рівня розвитку належить культурному контексту – це цілісне культурне утворення певного періоду, народності, соціуму тощо.

Культурні контексти, що характеризуються різною системою цінностей, виділяють у межах певних епох, етнічних та національних спільнот, соціальних спільнот, регіональних спільнот, релігійних спільнот, діяльності людей у конкретних сферах життя, способу життєдіяльності окремого індивіда, соціальної групи, суспільства в цілому. Кожен з культурних контекстів не виключає інших, а доповнює їх, конкретизує.

Отже, культурний рівень особистості формується під впливом її особистих потреб та можливостей. У першу чергу це залежить від внутрішньої мотивації особистості (і вивчення цих аспектів є об'єктом психолого-педагогічних наук). Але суспільство має сформулювати ці потреби та надати можливості. У даному разі це належить виконувати державі. Таким чином, вирішальним фактором розвитку культурної сфери та культурного рівня населення є державна політика у цій галузі. Дослідники активно вивчають проблеми державної політики у

сфері культури, серед них: В.П.Андрущенко, Ю.П.Богуцький, І.Д.Безгін, О.А.Гриценко, В.М.Даниленко, І.М.Дзюба, М.Г.Жулинський, С.І.Здіорук, В.В.Карлова, В.Г.Кремень, В.М.Литвин, С.В.Майборода, Б.О.Парахонський, М.В.Попович, А.О.Ручка, О.М.Семашко, В.А.Скура-тівський, М.Стріха, О.М.Семашко, В.В.Тертичка, Н.С.Фесенко, Г.П.Чміль, С.А.Чукут та ін. [10]. У державній політиці варто виокремити компоненти, що є факторами розвитку культурного рівня.

Одним з перших вагомих чинників розвитку культури є формування її законодавчої бази. Науковці Українського центру культурних досліджень оцінюють цей процес як такий, що має суттєві недоліки [11]. Правова база української культури характеризується безсистемністю у її формуванні, а отже, відсутністю загальної концепції та цілісності.

Наступний чинник – державне регулювання. Адже недостатньо мати законодавчу базу – важливо забезпечити механізми її впровадження. Процеси державотворення в Україні, що відбулися останнім часом, вимагають реформування системи державного управління. Актуальним питанням стає адаптація стилю та методів державного управління до сучасних потреб суспільства, зумовлених наявністю ринкових відносин.

Важливим напрямком діяльності держави є забезпечення ефективного управління розвитком сфери культури, яка в останні два десятиліття зіштовхнулася з цілим комплексом проблем: відсутність державних програм, нестача фінансування, несформовані ідеологічні орієнтири, значний зовнішній вплив на вітчизняний культурний простір [12].

Наступним фактором, що забезпечить належний культурний рівень, є дієва система фінансування, що зумовить розвиток матеріально-технічної бази культурних установ (театрів, музеїв, бібліотек), підвищення заробітної плати працівникам сфери культури, збереження культурної спадщини. Варто виробити нарешті і механізм фінансування: виділення коштів з державного та місцевих бюджетів, реалізація державних цільових програм, залучення недержавних інституцій до фінансування сфери культури.

Отже, оцінюючи ці ключові чинники, варто відзначити, що за роки незалежності в Україні напрацьовано доволі значну законодавчу базу для культурної сфери, але вона не перетворилась на упорядковану систему. Законодавство про підприємництво, про приватизацію, про працю, податкова система не сприяють розвиткові структур культурної галузі [13]. Система фінансування не сформована.

Існуюча на сьогодні структура органів управління сферою культури потребує запровадження системи заходів з її вдосконалення, що обумовлене суттєвим відставанням перетворень у державному управлінні від процесів, які відбуваються в економічній і соціальній сферах. Основними недоліками у функціонуванні системи державного управління є: дублювання повноважень органів державної влади та

місцевого самоврядування в умовах децентралізації, автоматичне скорочення штатів органів управління культурою шляхом об'єднання деяких структур, а також недостатній рівень компетентності і професіоналізму державних службовців. Ці два фактори зумовлюють проблеми третього – фінансового забезпечення. Оцінюючи ці чинники, на жаль, можемо констатувати – культурний рівень має слабку базу для свого розвитку.

Література

1. Каган М. С. Философия культуры / М. С. Каган. – СПб., 1996. – С. 13–16.
2. Там само. – С. 48
3. Там само. – С. 50.
4. Маркарян Е. С. Общеметодологические основания культуры / Е. С. Маркарян. – М., 2000. – С.66.
5. Каган М. С. Философия культуры / М. С. Каган. – СПб., 1996. – С. 13–16.
6. Крылова Н. Б. Культурология образования / Н. Б. Крылова. – 2000. – С. 120–122.
7. Якса Н. В. Міжкультурна взаємодія суб'єктів освітнього процесу / Н. В. Якса. – Житомир, 2007. – С. 274.
8. Каган М. С. Философия культуры / М. С. Каган. – СПб., 1996. – С. 13–16.
9. Полунєєв Ю. Культурний шок у посткомуністичних суспільствах у період ринкової трансформації (перспектива України) / Ю. Полунєєв, Ю. Загоруйко // Сучасність. – 1994. – № 10. – С. 80–81.
10. Гриценко О. Культура і влада. Теорія і практика культурної політики в сучасному світі / О. Гриценко. – К., 2000. – 228 с. ; Дзюба І. М. Між культурою і політикою / І. М. Дзюба. – К., 1998. – 254 с. ; Здіорук С. І. Стратегічні аспекти національно-культурної політики України : препринт / С. І. Здіорук, Б. О. Парахонський, О. Л. Валевський. – К., 1995. – 77 с. ; Карлова В. В. Державна політика у сфері культури: сутність та особливості реалізації в сучасних умовах : дис. ... канд. наук з держ. управління : спец. 25.00.01 / Карлова В. В. ; Українська академія держ. управління при Президентіві України. – К., 2003. – 222 с. ; Чміль Г. П. Концептуальні засади державної культурної політики на перехідному етапі розвитку України / Г. П. Чміль // Культурна політика України у контексті світових трансформаційних процесів : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. / заг. ред. В. П. Подкопаєв, В. Г. Чернець. – К., 2001. – С. 27–29.
11. Аналітична записка Українського центру культурних досліджень "Основні проблеми законодавчої бази культури" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.policy.hu/gritsenko>. – Назва з екрану.
12. Фесенко Н. С. Державне регулювання розвитку культури на регіональному рівні : дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 / Фесенко Н. С. ; Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України, Харк. регіон. ін-т держ. упр. – Х., 2006. – С. 111.
13. Там само. – С. 127–128.

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Сулейманова Н.В. Образ маски в художественной системе романа М.Ю.Лермонтова "Герой нашего времени"	3
Якубина Ю.В. "... Я иду тою же дорогою..." (к вопросу духовных истоков Гоголя)	10
Сквіра Н.М. "... Впрочем, до Гоголя всякому далеко..." (рецепція другого тому "Мертвих душ" у творах "Садівник у засланні" Кіра Буличова та "Зустріч у дорозі" Анни Зегерс)	20
Прохоренко Е.Е. Гоголь і Лесь Курбас	26
Ганошенко Ю.А. Десакралізація постаті Т.Шевченка в українському інтелектуальному романі 20–30-х рр. ХХ ст.	37
Рубан Я.Г. Ліричний герой як форма реалізації авторської свідомості (на матеріалі збірки "Три перстені" Б.-І.Антонича)	42

ІСТОРІЯ

Ростовська О.В., Желєзко Р.А. Ніжинський козацький полк доби Б.Хмельницького (1648–1657 рр.): військово-політичний аспект	49
Лесик Л.В. До питання типології конфліктів за участю магістрату у деяких містах Лівобережної України XVI– XVIII ст....	59
Денисюк В.І. Волинь в системі польської політичної доктрини першої третини ХІХ ст.	67
Максимов О.В. Участь Житомирського окружного суду у вирішенні справ чиншовиків в умовах судової реформи 1864 р.	75
Казьмирчук М.Г. Соціально-демографічна ситуація у Київській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.....	87
Лаврут О.О. "Відчит до Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До ІІ конференції пролетарського студентства України" як джерело до вивчення життя студентства закладів УСРР 20-х рр. ХХ ст.	97
Комарницький О.Б. Студентство педагогічних технікумів України на початку 30-х рр. ХХ ст. (на матеріалах журналу "Студент революції").....	105

Рябченко О.Л. Повсякденне життя українських студентів у 1930-ті рр.	116
Чуткий А.І. Етнічний склад студентського контингенту та національне питання в Київському комерційному інституті....	126
Бистра М.О., Кириченко М.В. Українська радянська інтелігенція в 20–40-ві рр. XX ст.: еволюція образу у вітчизняній історіографії	138
Абрамчук К.П. Особливості проведення вербувальних акцій переміщення населення Волині на примусові роботи до Третього рейху (1941–1943 рр.)	147
Єсіп І.М. Кадрова політика радянської влади з відродження вугільних шахт Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни (1943–1945 рр.): гендерний аспект ...	155
Гирич Я.М. Особливості повсякденного життя мешканців українських міст довоєнної та повоєнної доби: порівняльний аналіз	164
Субботіна І.В. Динаміка чисельності населення УРСР у 1950–80-х рр.: регіональний вимір	173
Воронко О.Г. Регіональні особливості етноміграційних процесів в Україні у другій половині XX ст.	182
Казіміров Д.В. Соціальна структура населення та типологія сімей міста Мени Чернігівського полку за матеріалами сповідних книг 1746 р.	193
Коваль Д.П. Роль Феофана Прокоповича в розвитку Української православної церкви	206
Маисурадзе Д. Церковь Грузії в 1977–2007 гг.	213
Тухватулліна О.С. Особливості розбудови релігійного життя в єврейських колоніях Північного Приазов'я у першій половині XIX ст.	217
Литвин К.А. До історії участі духовенства Чернігівської єпархії в народознавчих дослідженнях краю (кінець XIX – початок XX ст.)	229
Семенчук О.О. Священицька династія Дзбановських серед духовної еліти України XIX – початку XX ст.	239
Бездітько Б.М. Висвітлення заходів з відокремлення церкви від держави на сторінках преси	246
Бабенко Л.Л. Православне священництво періоду нацистської окупації в документах радянських органів державної безпеки	253

Татарченко О.Б. Становище православної церкви на Херсонщині у другій половині 1940-х рр.	262
--	-----

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Курінна Т.М. Благодійність і меценатство: термінологія і поняття.....	269
Гветадзе І.Г. Добродійні товариства іноземців на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.).....	276
Товстоляк Н.М. Чернігівська садиба Качанівка та її власники у творчій спадщині О.М.Лазаревського.....	284
Гомоляко А.О. Роль В.Ю.Данилевича у створенні та діяльності Археологічного інституту в Києві.....	290
Самойленко Г.В. Розвиток театрального мистецтва на Чернігівщині.....	302
Мицик Л.М. Культурна дипломатія чи ідеологічна експансія? (з історії радянсько-британських культурних зв'язків у 1941–1945 рр.).....	337
Титаренко Д.М., Титаренко О.Ю. Музейне життя на Донеччині в постокупаційний та повоєнний періоди (1943–1950 рр.)	346
Семенова М.В. Культурний рівень та фактори його розвитку: теоретичний аспект питання	354

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 65

*Соціальні аспекти регіонального та загальноукраїнського
історико-культурного розвитку*

**Відповідальний редактор та упорядник
САМОЙЛЕНКО Григорій Васильович**

Технічний редактор – Сливко В. П.
Комп'ютерна верстка та макетування – Борщ О. В.
Літературний редактор – Лісовець О. М.
Коректор – Конівненко А. М.

Підписано до друку __.12.11 р.
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 22,25
Ум. друк. арк. 20,98

Папір офсетний
Тираж 100 прим.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.
(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК № 2137 від 29.03.05 р.